

JAUME CLARET MIRANDA

TESI DOCTORAL – 2004

**LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A LA UNIVERSITAT
ESPANYOLA**

DIRECTOR: JOSEP FONTANA LÁZARO

Font de la fotografia de la portada: Hemeroteca Municipal de Sevilla (fons Serrano).

Dipòsit legal: B.14495-2005
ISBN: 84-689-1361-8

*“Cap mestre no escriu més
que una petita part del que porta dintre,
i una bona proporció del seu ensenyament
s’exerceix a la classe o a la conversa,
on es donen moltes coses
que mai no seran lletra impresa”.*

INTRODUCCIÓ

A finals de 1999 l'aleshores rector de la Universitat Pompeu Fabra (UPF), Enric Argullol, va encarregar a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (IUHJV) l'elaboració d'un cens dels docents de la Universitat de Barcelona (UB) republicana i autònoma bandejats pel primer franquisme amb la intenció de retre'ls homenatge. El professor Josep Fontana, en aquell moment director de l'IUHJV, em va plantejar la possibilitat d'encarregar-me de la recerca, ja que el període m'interessava i la investigació necessària per establir la nòmina era una bona oportunitat per introduir-se en la recerca arxivística i bibliogràfica de l'època.

Arran del meu estudi, el 2 d'abril de 2001 la UPF homenatjava als docents sancionats o apartats de la desapareguda UB autònoma i es donaven a conèixer els noms dels 122 depurats pel franquisme dels quals teníem en aquell moment constància documental. Posteriorment, el 10 de gener de 2002 aquesta investigació es convertia en treball de recerca que un tribunal format pels professors Borja de Riquer, Jaume Torras i Josep Fontana qualifica amb la màxima puntuació. Amb petits canvis —els docents ja sumaven 135—, l'any següent apareixia com a llibre.¹

Ara ja com a tesi doctoral, l'àmbit d'anàlisi s'ha ampliat a totes les universitats espanyoles per tal de conèixer una mica millor la repressió del primer franquisme tant contra científics i intel·lectuals com vers la mateixa institució universitària. Es tracta, doncs, d'investigar un període concret —entre 1936 i 1945, aproximadament—, una actuació determinada —la repressió— i un col·lectiu definit —els docents universitaris—.

En els darrers anys, hem vist enriquir-se la bibliografia sobre la repressió franquista amb tota una sèrie d'obres que, sovint a partir d'estudis locals, provincials o regionals, han modificat la interpretació dominant fins aleshores. Actualment, podem assegurar que les versions franquistes o compensatòries —tant mal van fer uns com els altres— han sigut

¹ Entre aquests canvis són de destacar i agrair els suggeriments fets pels membres del tribunal. Jaume Claret Miranda, *La repressió franquista a la Universitat catalana. La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme*, Vic, Eumo, 2003; prèviament va publicar-se un breu extracte: "La repressió franquista a la Universitat de Barcelona. La fi de l'autonomia universitària republicana", *Afers*, 45, Catarroja, 2003.

desterrades de l'àmbit científic,² tot i que no del popular o polític com ho mostra l'èxit dels llibres de Pío Moa o les reticències a l'hora de recuperar la memòria republicana.

L'estudi sobre la repressió a nivell quantitatiu es pot donar pràcticament per tancat arran del treball coordinat per Santos Juliá sobre les víctimes de la guerra civil.³ Les xifres concretes patiran alguna variació, però els números globals caldria considerar-los com a definitius. Finalitzada –o gairebé– la recerca quantitativa, s'ha desenvolupat la qualitativa i interpretativa.⁴

Per una banda, la violència ha passat a ser considerada com quelcom fonamental i fundacionals del règim franquista. A més, s'ha afegit un nou element interpretatiu a aquesta repressió, més enllà de l'habitual consideració com a element de càstig pels desafectes i sotmetiment dels indecisos, la creació de consens entre els vencedors. S'ha vist com la purga i el terror d'Estat necessita de la col·laboració activa de part de la societat que a canvi en rep beneficis i consolida el règim polític en vincular-hi els seus interessos.

Dins d'aquest estudi més en profunditat de la repressió, també s'ha iniciat la recerca sobre els mecanismes concrets i entre ells la depuració professional.⁵ Aquest procediment, de llenguatge administratiu però de voluntat política, es va aplicar a una gran diversitat de col·lectius.⁶ Pels funcionaris, la depuració –positiva, és clar– va esdevenir requisit previ per recuperar el lloc de treball o accedir a la funció pública.⁷

² En són alguns dels exponents més importants: Michael Richards, *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 1999; Francisco Espinosa Maestre, *La justicia de Queipo. Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936*, Sevilla, l'autor, 2000; Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra*, Lleida, Milenio, 2000; Julián Casanova (coord.), Ángela Cenarro, Julita Cifuentes, M. Pilar Maluenda i M. Pilar Salomón, *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Saragossa, Mira, 2001; i Julián Casanova (coord.), Francisco Espinosa, Conxita Mir i Francisco Moreno, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2002.

³ Santos Juliá (coord.), *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid, Temas de Hoy, 1999.

⁴ Conxita Mir, "El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar", *Ayer*, 43, Madrid, Marcial Pons, 2001.

⁵ María Encarna Nicolás Marín, "Los expedientes de depuración: una fuente para historiar la violencia política del franquismo", *Areas*, 9, Murcia, Editora Regional de Murcia, 1998.

⁶ Pel que fa als metges trobem dos treballs interessants que s'hi refereixen; Josep M. Solé i Sabaté (dir.), Cèlia Cañellas i Rosa Toran, *El Col·legi de Metges de Barcelona i la societat catalana del seu temps (1894-1994)*, Barcelona, Il·lustre Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 1994; i David Simón Lorda, *Médicos ourensais represaliados na Guerra Civil e na posguerra. Historias da "longa noite de pedra"*, Ourense, Fundación 10 de marzo, 2002.

⁷ Respecte d'altres branques del funcionariat, tot just s'estan iniciant els treballs. En són una mostra dins l'àmbit català: Joaquim Sanesteban Extremera, "La depuració de funcionaris als inicis del franquisme: els casos de la Diputació de Barcelona i de l'Ajuntament de Sabadell", dins Ramon Arnabat i Martí Marín (coord.), *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana*, Barcelona, Cossetània i Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 1998; i Jordi Planas, "La depuració

La depuració professional va ser, a més, l'instrument triat pel franquisme per purgar els diferents nivells de l'ensenyament. En aquest àmbit, l'estudi capdavanter i més rellevant és sens dubte l'elaborat per Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, centrat en l'àmbit de la primària.⁸ Arran d'aquest primer treball,⁹ han sorgit diverses monografies provincials o capítols dins obres més àmplies sobre la depuració de mestres que, poc a poc, van cobrint tot el territori de l'Estat, encara que amb uns resultats acadèmics irregulars.¹⁰ El mateix Morente Valero ha recollit bona part d'aquests treballs, fent-ne una primera valoració.¹¹

En canvi, la depuració del món universitari¹² seguia sense comptar amb una obra de conjunt similar,¹³ i tot es reduïa a treballs parcials, centrats en alguna Universitat,

de funcionaris municipals de Granollers (1939)", *Ponències*, Granollers, Centre d'Estudis de Granollers, 2004.

⁸ Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Àmbito, 1997. Ell mateix ja va avançar algunes dades per Barcelona a "La depuració del Magisterio Nacional: Barcelona, 1939-1941", *L'Avenç*, 175, Barcelona, L'Avenç, novembre 1993.

⁹ Només hem localitzat un estudi previ als primers treballs de Morente Valero: Jesús Crespo, José Luis Sáinz, José Crespo i Carlos Pérez, *Purga de maestros en la guerra civil. La depuración del magisterio nacional de la provincia de Burgos*, Valladolid, Àmbito, 1987.

¹⁰ Sense ànim de ser exhaustiu, per aquest treball s'han consultat, entre d'altres: Josep González Agàpito i Salomó Marquès i Sureda, *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*, Barcelona, IEC, 1996; Maitane Ostolaza Esnal, *El garrote de la depuración. Maestros vascos en la guerra civil y el primer franquismo (1936-1945)*, Sant Sebastià, Ibaeta Pedagogía, 1996; Julio Gallego Lorenzo, *La depuración de los maestros durante la guerra civil española en la provincia de Albacete*, treball de recerca, 1998; Ramón Jiménez Madrid, *La depuración de maestros en Murcia 1939-1942 (primeros papeles)*, Múrcia, Universitat de Múrcia, 1998; Santiago Miró Fernández, *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Ciutat de Mallorca, Leonard Muntaner, 1998; Juan Manuel Fernández Soria i María del Carmen Agulló Díaz, *Maestros valencianos bajo el franquismo*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1999; Salomó Marquès, "Ensenyament republicà vs ensenyament franquista: la repressió del Magisteri", dins Narcís Figueras Capdevila i Antoni Reyes Valent (eds.), *Guerra civil i franquisme. Seixanta anys després*, Actes de les Jornades celebrades a Blanes, Girona, Centre d'Estudis Selvatans, 2000; Jesús María Palomares Ibáñez, *La guerra civil en Palencia. La eliminación de los contrarios*, Palència, Cálamo, 2002; Conrad Vilanou i Josep Montserrat (eds.), *Mestres i exili*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002; Anxo Serafín Porto Ucha, *Historias de vida. O maxisterio pontevedrés na II República, guerra civil e comenzos do franquismo*, Pontevedra, Alen Miño, 2003; Carlos de Dueñas Díez i Lola Grimau Martínez, *La represión franquista de la enseñanza en Segovia*, Valladolid, Àmbito, 2004; i Santiago Vega Sombría, "La represión en la provincia de Segovia en los orígenes del régimen de Franco", *Hispania Nova*, 4, www.hispanianova.es, 2004.

¹¹ Francisco Morente Valero, "La depuración franquista del Magisterio público. Un estado de la cuestión", *Hispania*, LXI/2, 208, Madrid, Instituto de Historia, CSIC, maig-agost 2001.

¹² No s'inclou aquí els cas de la Universidad Internacional Menéndez y Pelayo. Per aquest cas, cal consultar les obres Benito Madariaga i Celia Valbuena, *La Universidad Internacional de Verano de Santander (1932-1936)*, Santander, UIMP, 1999, i d'Antonio Lago Carballo, *La Universidad Internacional Menéndez Pelayo. Crónica de treinta años (1938-1968)*, Santander, UIMP, 1999.

¹³ Conec de l'existència d'una tesi presentada a la UNED que pretenia cobrir també aquest període. Tot i que m'ha sigut impossible consultar-la directament, per l'intercanvi de comunicacions amb l'autor i la coneixença directa de la documentalista contractada pel tesinant, es fa evident que no compartim el mateix punt de vista, ni la recerca ha cobert els mateixos fons.

personatge concret o inclosos en àmbits més amplis sobre el món universitari,¹⁴ els exiliats o la repressió. D'entre els dotze centres que constitueixen el mapa universitari espanyol de l'època (Barcelona, Granada, La Laguna, Madrid, Múrcia, Oviedo, Salamanca, Santiago, Saragossa, Sevilla —amb una Facultat de Medicina a Cadis—, València i Valladolid), la Universitat de València destacava per la qualitat dels estudis realitzats. L'impacte de l'assassinat del seu ex rector, Joan B. Peset Aleixandre, ha facilitat una major recerca, amb la implicació directa per part de les autoritats acadèmiques que han incentivat els treballs i, fins i tot, han promogut la reedició facsímil del procés judicial.¹⁵ Entre d'altres, cal subratllar les obres de Maria Fernanda Mancebo, Marc Baldó i Sebastià Garcia i Vicent Salavert,¹⁶ entre d'altres.¹⁷

Pel que fa a la resta de centres, la Universitat de Santiago ha centrat els treballs de la professora Isaura Varela¹⁸ i, darrerament, de Ricardo Gurriarán.¹⁹ Respecte de Múrcia, a

¹⁴ Menció a part mereix Alicia Alted Vigil que s'ha prodigat en treballs d'anàlisi sobre la formació de la política educativa franquista i ha fet algunes referències al procés de depuració: *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la Guerra Civil española*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984; "Bases político-ideológicas y jurídicas de la Universidad franquista durante los ministerios de Sañz Rodríguez y primera época de Ibáñez Martín (1938-1945)", dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991; i "Notas para la configuración y el análisis de la política cultural del franquismo en sus comienzos: la labor del Ministerio de Educación Nacional durante la guerra", dins Josep Fontana (ed.), *España bajo el franquismo*, Crítica, Barcelona, 2000.

¹⁵ *Procés a Joan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 2001.

¹⁶ María Fernanda Mancebo, *La Universidad de Valencia en guerra. La FUE (1936-1939)*, València, Ajuntament de València, 1988 (té dos articles de 1986 amb la mateixa temàtica), i "Los profesores de la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia (1919-1939). Una aproximación a la ciencia de la historia", dins *Doctores y escolares. Segundo Congreso de Historia de las Universidades hispánicas (Valencia 1995)*, València, Universitat de València, 1998. Marc Baldó, *La Universidad de València*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1986; i especialment: "Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)", dins *La II República. Una esperanza frustrada*, Actas del congreso Valencia Capital de la República (abril 1986), València, Alfons el Magnànim, 1987; i Sebastià Garcia i Vicent Salavert. "L'ocupació de la Universitat de València el 1939 pel quintacolumnista Manuel Batlle, Catedràtic de Múrcia", *Afers*, 2, Catarroja, Afers, 1986.

¹⁷ Ernest Sánchez i Santiró, *Científics i professionals. La Facultat de Ciències de València (1857-1939)*, València, Universitat de València, 1998; i Benito Sanz Díaz, *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia 1939-1975*, València.

¹⁸ A partir de la seva tesi doctoral, ha publicat diferents treballs com *La Universidad de Santiago de Compostela 1898-1936*, Santiago de Compostela, 1987; "La Universidad de Santiago durante la guerra civil española (1936-1939)", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, 7, València, Universitat de València, 1988; i *La Universidad de Santiago, 1900-1936. Reforma universitaria y conflicto estudiantil*, La Corunya, Edicions do Castro, 1989. També hi ha l'obra de caràcter general, *Gallaecia Fulget (1495-1995). Cinco siglos de Historia Universitaria*, Santiago de Compostela, Universitat de Santiago, 1995. Només tres articles toquen de resquillada el tema de la depuració: Lourenzo Fernández Prieto, "A Universidade de Santiago no século XX: da Universidade de elites á Universidade de masas"; Francisco Puy, "Século XX, época áurea da facultade de Dereito"; i Enrique Rabiña Rubira, "A facultade de Farmacia no século XX".

banda de les notes incloses en els treballs sobre la Universitat de València, María Encarna Nicolás és la gran referència.²⁰ També cal mencionar la tasca de Jesús María Palomares per Valladolid,²¹ el treball de José Luis Rubio Mayoral per Sevilla,²² l'estudi col·lectiu sobre la universitat salmantina,²³ el breu article de Juan José Carreras Ares sobre la Universitat de Saragossa²⁴ –complementat per la recerca d'Eloy Fernández Clemente—,²⁵ o la tesi de Carolina Rodríguez López sobre el rector Pío Zabala Lera que inclou notícies sobre la depuració.²⁶

La resta de referències –especificades en cadascun dels capítols dedicats a les diverses universitats espanyoles— suposen petites aportacions dins d'obres més àmplies,²⁷

¹⁹ Ricardo Gurriarán, Manuel Bermejo i Francisco Díaz, “Repercusiones da Guerra Civil no profesorado das Facultades de Medicina, Farmacia e Ciencias da Universidade de Santiago”, dins *Relatorio Congreso Internacional O Exilio Galego*, Santiago, setembre 2001, en premsa. I ja en solitari: “Galegos, ciencia e investigación no contexto da sublevación do 36: os exilios. O caso da empresa Zeltia”, *Relatorio Congreso Internacional O Exilio Galego*, Santiago, setembre 2001, en premsa; i *A investigación científica en Galicia (1900-1940): institucións, redes formativas e carreiras académicas. A ruptura da Guerra Civil*, Facultat de Xeografia e Historia, Universitat de Santiago, 2004.

²⁰ María Encarna Nicolás, *Instituciones murcianas en el franquismo “1939-1962”*, Murcia, Consejería de Cultura y Educación, 1982; i “La Universidad en los años cuarenta: por una cultura unitaria y tradicional”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.

²¹ Jesús María Palomares Ibáñez, *La guerra civil en la ciudad de Valladolid. Entusiasmo y represión en la “capital del Alzamiento”*, Valladolid, Ajuntament de Valladolid, 2001; *El primer franquismo en Valladolid*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002; i “Cien años de vida universitaria. La Universidad de Valladolid 1900/2000”, a *Tradición y futuro. La Universidad de Valladolid a través de nueve siglos*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 2002. De menor interès resulten: Engracia Niño, *Historia de la Facultad de Ciencias*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1967; Filemón Arribas Arrans, *Historia de la Facultad de Filosofía y Letras de Valladolid*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1971; i Juan José Martín González i Maragarita Torremocha, *La Universidad de Valladolid*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1997.

²² José Luis Rubio Mayoral, “El profesorado de la Universidad de Sevilla. Aproximación al proceso de depuración política (1936-1939)”, dins María Nieves Gómez García (ed.), *Universidad y poder. Problemas históricos*, Sevilla, GIHUS, 1993.

²³ Antonio Fuentes, María Ángeles Sampedro, Florencio Corrión i María Jesús Velasco, “Apoyo institucional en un centro de poder: la Universidad de Salamanca”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991. Molt menys interessant resulta: Tomás Pérez Delgado, “El siglo XX. 2: La guerra civil”, dins M. Fernández (dir.), *La Universidad de Salamanca*, Salamanca, Universitat de Salamanca.

²⁴ Juan José Carreras Ares, “Epílogo: la Universidad de Zaragoza durante la guerra civil”, dins *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983.

²⁵ Eloy Fernández Clemente, “La Universidad de Zaragoza durante la Dictadura de Primo de Rivera y la Segunda República”, dins *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983; i *El exilio. Los aragoneses en América (siglos XIX y XX)*, Saragossa, Govern d'Aragó, 2003.

²⁶ Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*, Madrid, Dykinson, 2002.

²⁷ Aquest seria el cas de la Universitat de Barcelona, ja que els diferents autors es limitaven a anomenar l'existència d'un procés de depuració i a fer aproximacions sobre el possible número de sancionats. El primer va ser Josep Benet que ofería un primer llistat –repetit per la resta d'estudis posteriors— amb 134 professors separats del servei, 55 exiliats i cinc empresonats. Josep Benet, *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*, París, Edicions

o treballs centrats en determinats professors. Com per exemple, l'estudi sobre uns quants catedràtics de Dret realitzat per Patricia Zambrana i Elena Martínez.²⁸ Ahora, obres que, pel seu àmbit de treball, haurien de dedicar-hi el seu interès 'obliden' fer-ne menció.²⁹

Fins ara, la depuració universitària franquista era coneguda a grans trets. Se sabia que l'escalafó s'havia vist reduït d'uns 600 catedràtics entre actius i excedents abans de la guerra, a poc més de 380 el 1940. Se sabia que set rectors o ex rectors s'havien hagut d'exiliar després de la guerra civil: Blas Cabrera Felipe, José Giral Pereira i José Gaos González Pola, de la Universitat de Madrid; Jaume Serra Hunter, August Pi i Sunyer i Pere Bosch Gimpera, de la de Barcelona; i José Puche Álvarez, de la de València. Però es desconeixia bona part del procés i la magnitud de la pèrdua.

Per dur a terme la meva recerca els meus passos s'han dirigit principalment a l'Archivo General de la Administración (AGA) d'Alcalá de Henares on es custodien els expedients de la major part dels docents i on es pot trobar –de vegades— el corresponent expedient de depuració. La meva consulta va abastar també la correspondència i tota la documentació generada en la relació entre les universitats i les autoritats ministerials. En resum, vaig treballar amb els fons d'educació –republicans i franquistes—, justícia i governació. Sense la professionalitat del personal a càrrec d'aquest monumental arxiu, segur que la meva tasca s'hagués eternitzat.

Catalanes de París, 1973, pp. 349-355. Albert Ribas es remetia a les xifres de Benet (*La Universitat autònoma de Barcelona (1933-1939)*, Barcelona, Edicions 62, 1976, p. 157), mentre que Josep Maria Colomer es referia de manera genèrica: “més de la meitat del total d'ensenyants de la Universitat Autònoma, foren eliminats, sigui per expulsió, per empresonament o per exili” (*Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, 1978, volum I, pp. 18-19 i apèndix I). El mateix Benet matisa el primer llistat i l'amplia a “uns 150 professors”, amb una seixantena d'exiliats (*L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 403). En canvi, Josep González i Salomó Marquès ho limiten a 139 sancionats, tot i que al *Boletín Oficial del Ministerio de Educación Nacional* només troben referències a vuit expulsats, un inhabilitat per a càrrecs directius i un altre confirmat en el càrrec (*La Repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*, Barcelona, IEC, 1996, pp. 99-100 i 108). Per últim, el llibre *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya* estableix en 135 el número de sancionats (Agustí G. Larios, Xavier Pujadas i Carles Santacana, “Els intel·lectuals catalans durant la dictadura franquista”, dins Jordi Casassas (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999, p. 330).

²⁸ Patricia Zambrana i Elena Martínez, *Depuración política universitaria en el primer franquismo: algunos catedráticos de Derecho*, Barcelona, Càtedra de Historia del Derecho y de las Instituciones de la Universidad de Málaga, 2001 (publicat parcialment a “Notas sobre la depuración universitaria: algunos casos concretos”, *Cuadernos Republicanos*, 46, Madrid, CIERE, juliol de 2001).

²⁹ Águeda M. Rodríguez Cruz, *Historia de la Universidad de Salamanca*, Salamanca, Fundación Ramón Areces, 1990; Miguel Rodríguez-Pantoja (ed.), *Historia de la Universidad en Andalucía*, Sevilla, Consejería de Educación, Junta de Andalucía, 1996; i María Ángeles Sotés Elizalde, *Universidad franquista: debate sobre la libertad de enseñanza (1939-1962)*, Barañán, Eunsa, 2004.

Bona part d'aquests expedients han hagut de complementar-se amb la documentació conservada en els diferents arxius universitaris. Aquí la sort ha sigut diversa, com divers és tant l'estat de conservació com les facilitats donades a l'investigador. En general però, les dificultats venien donades més pels sospitosos buits en certes carpetes i la manca d'una dotació pressupostària mínima pel seu manteniment, que no per l'actitud reticent dels funcionaris. La recerca arxivística s'ha completat a l'Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR) dipositat a la Fundación Universitaria Española, al Centro de Investigación del Exilio Republicano Español (CIERE), a l'Arxiu de La Moncloa, i a l'Arxiu del Jardí Botànic de Madrid.

Quant a les fonts bibliogràfiques, els fons de les universitats m'han sigut de gran utilitat per recuperar referències locals i de l'època. També he fet llargues estades a la Biblioteca Nacional, i a les biblioteques de l'APSR, del CIERE, de la Residencia de Estudiantes i de la Fundació Uriach. Però, sobretot, he pogut disposar de la biblioteca de l'IUHJVV i del meravellós invent del préstec interbibliotecari.³⁰ Tant les consultes als arxius com les biblioteques s'han vist facilitades per la concessió de diversos ajuts per part de la UPF i de la Generalitat de Catalunya.³¹

El treball s'estructura en una primera part formada per quatre capítols —els tres primers i el darrer—, i una segona centrada en els estudis de cas i situada a la part central de la tesi. El primer capítol dibuixa la situació del món de l'ensenyament en general i de l'universitari en particular, per tal de deixar constància de l'existència d'una realitat republicana. No es tracta de cercar elements premonitoris ni lectures teleològiques respecte de la guerra civil, sinó que es pretén evidenciar com malgrat les mancances i dificultats, la Segona República va assolir significatius avenços. Sens dubte, un element previ necessari que ens ajudarà a valorar en la seva justa mesura el pas enrer que va significar el franquisme, i revaloritzar el període republicà com a referent històric.

En el segon capítol s'aborda la construcció de l'aparell ideològic i administratiu franquista en l'àmbit de l'ensenyament. Lligat a aquest procés de substitució, a continuació s'analitza el procediment depurador, l'eina utilitzada per instaurar el nacional-catolicisme i eliminar tota referència al passat republicà i democràtic.

³⁰ Vull deixar constància del meu agraïment als bibliotecaris de l'IUHJVV Jordi Morell, Imma Muxella i Sergi Rosés; i al senyor Josep Danon director de la Biblioteca de la Fundació Uriach.

³¹ Vaig gaudir d'una beca FPI entre 1999 i el 2002, i de diferents borses de viatges l'any 2000, 2001 i 2002.

Com ja s'avançava, la segona part consisteix en els diferents estudis de cas. Cada capítol pren com a motiu un dels centres superiors existents a Espanya el 1936, excepte en el cas de la Universitat de La Laguna i de Múrcia. Pel que fa a aquest darrer, és analitzat conjuntament amb el de València i, en el cas de l'únic centre no peninsular, la seva exclusió ve donada per una banda perquè la bibliografia existent hi passa de puntetes,³² i per l'altra perquè el rastre documental resulta molt dèbil.

Lògicament al llarg del treball s'inclouen petites referències. Sabem, per exemple, que l'activitat del centre canari va veure's molt disminuïda per greus problemes econòmics;³³ i que la repressió va ser especialment contundent.³⁴ La coincidència del cop d'estat amb el període vacacional va salvar a més d'un docent universitari, com per exemple l'almeriense Joaquín Rodríguez Rodríguez que havia guanyat la càtedra de Dret mercantil a La Laguna amb només 26 anys el mateix 1936. L'aixecament va sorprendre'l a la Península i no va arribar a incorporar-se. De seguida va passar a formar part dels serveis jurídics republicans i el 1937 era adscrit provisionalment primer a la Universitat de València i a finals d'any a la de Barcelona.³⁵ No van tenir la mateixa sort els membres de la direcció de la Federación Tinerfeña de Trabajadores de la Enseñanza que, excepte un, “fueron desaparecidos por el procedimiento de arrojarlos al mar en sacos”.³⁶

³² Olegario Negrín Fajardo, *La enseñanza en Canarias*, Las Palmas, Museo Canario, 1982; *Bicentenario de la Universidad de La Laguna*, La Laguna, Universitat de La Laguna, 1992; María F. Núñez Muñoz (coord.), *Historia de la Universidad de La Laguna*, La Laguna, Universitat de La Laguna, 1998; i Olegario Negrín Fajardo, *Estudios de la historia de la educación en Canarias*, Las Palmas, Cabildo Insular de Gran Canaria, 1998.

³³ Com que les aportacions ministerials no arribaven i malgrat els esforços per mantenir una mínima activitat, a partir del 20 de febrer de 1937 s'han de limitar únicament els “pagos de atenciones inaplazables”. El final de la guerra els agafa una mica per sorpresa, ja que les previsions pressupostàries seguien sent minses i, en canvi, amb la reobertura de les aules els ingressos per matrícula s'incrementen. AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1071, Universidad de La Laguna. Patronato. Año de 1936. Memoria reglamentaria correspondiente al año de 1936; i caixa 31/1072, Universidad de La Laguna. Patronato. Memoria reglamentaria correspondiente al año de 1939. 4 de març de 1940.

³⁴ Dins de Núñez Muñoz (coord.), *Historia de la...*, trobem un capítol signat per María F. Núñez Muñoz i Elena Casanova, “La Universidad de La Laguna: 1927-1939”, tomo II, volum I, pp. 3-31, que fa alguna referència a la depuració però sense profunditzar en excès. Sabem així que van ser suspesos el catedràtic de Dret Manuel López Rey, els auxiliars Óscar Pestana Ramos i José Peraza de Ayala, i els ajudants José Arocena Paredes, Ramón de la Rosa Olivera i Francisco García Fajardo; els auxiliars de Ciències Tomás Quintero Guerra i Luis Mateo Díaz; i l'ajudant de Filosofia i Lletres Fulguencio Egea. A més, es va inhabilitar al catedràtic d'aquesta darrera Facultat Elías Serra Ráfols.

³⁵ Zambrana Moral i Martínez Barrios, “Notas sobre la...”, pp. 50-51.

³⁶ Salvador González Vázquez i Sergio Millares Cantero, “Los campos de concentración en Canarias (1936-1945)”, dins Jaume Sobrequés, Carme Molinero i M. Sala (eds.), *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*, Barcelona, Crítica i Museu d'Història de Catalunya, 2003, p. 231.

La rica i particular casuística de cada universitat ens ha de permetre obtenir al final del procés un dibuix ajustat del que va significar la repressió franquista pel món intel·lectual i científic espanyols. Per tancar el treball, i recuperant la voluntat de visió general dels primers tres capítols, el darrer capítol entra en la valoració del que va significar la purga per la universitat i la ciència espanyola, tant pel que es va perdre com per la pesada herència que representaren els que s'hi quedaren. Es tracta de conèixer una mica millor allò que vam perdre per, com escrivia el poeta Blai Bonet, començar a vindicar-ho: “Els vencedors són els que escriuen la Història. / És forçós, doncs, que hi hagi una altra Història...”.³⁷

³⁷ “Retrat i autoretrat” dins *El jove*, Barcelona, Empúries, 1987, p. 20.

UNA REPÚBLICA DE CIUTADANS¹

Des de finals del segle XIX, s'havien desenvolupat arreu d'Espanya iniciatives privades i professionals de reforma pedagògica, a mesura que augmentava la consciència sobre la importància de l'educació en la transformació de la societat, la difusió d'ideals i/o la regeneració del país. Tot i les diferències, el republicanisme moderat i les esquerres coincidien en la necessitat de crear una escola laica, primer pas per tenir ciutadans espanyols demòcrates i fer que “la masa general de la nación adquiriera un conocimiento exacto de sus necesidades reales, de los obstáculos que se oponen á su satisfacción y de los medios útiles de removerlos”.²

En arribar al poder el 14 d'abril de 1931, aquests dirigents eren conscients que “la suerte de la República iba a depender en gran medida de su capacidad para lograr (y mantener) la adhesión de la mayor parte de la población”.³ L'ús de l'escola com a eina de nacionalització i fonamentació de l'estat era comú a d'altres països europeus, però aquí s'enfrontava amb l'oposició d'una totpoderosa i predominant Església catòlica espanyola. Fins aleshores, els governs s'havien limitat a fer deixadesa de les pròpies funcions, amb alguns tímids intents de redreçar una situació caracteritzada per alts índex d'analfabetisme, un pes determinant de l'ensenyament religiós especialment a la secundària i un deteriorament progressiu de l'àmbit universitari.

Antonio Molero Pintado estableix tres etapes ben diferenciades durant els anys de la Segona República. El primer bienni va ser el més creatiu quan es prenen les decisions de relleu, el segon va suposar un cert retrocés o frenada, i el tercer es trobava ja sota la radicalització prèvia a la guerra on els objectius eren més extrems però les realitzacions també més testimonials. Per tant, la política educativa republicana més representativa cal cercar-la en el període 1931-1933. Aquest programa té com a referències principals les aportacions dels partits republicans d'esquerres i del PSOE, amb una influència innegable

¹ Sandie Holguín, *República de ciudadanos. Cultura e identidad nacional en la España republicana*, Barcelona, Crítica, 2003, llibre que analitza l'intent republicà per consolidar el règim a partir de l'extensió de la cultura i l'educació.

² A. Orts-Ramos, *Enseñanzas: Religiosa y Laica*, Barcelona, Imp. Villarroel, 1933, p. 148. Àngel Duarte mostra la continuïtat d'aquesta creença dins els republicanisme, *Història del republicanisme a Catalunya*, Vic i Lleida, Eumo i Pagès Editors, 2004, pp. 270-273.

³ Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, p. 55.

del pensament ideològic de la Institución Libre de Enseñanza (ILE), tot i que sense una identificació absoluta.⁴

A la primera etapa, el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes va estar encapçalat per Marcel·lí Domingo San Juan, i a partir del 16 de desembre de 1931 per Fernando de los Ríos Urruti. Ambdós compartien l'ambició objectiu de desenvolupar científicament i intel·lectual el país, i van centrar-se en la creació d'una xarxa de primària pública i laica, mentre que la reforma de la secundària i dels ensenyaments superiors quedava en projectes carregats de bones intencions i escasses realitzacions.⁵

La mesura més espectacular va ser el pla quinquennal de construcció d'escoles establert per Marcel·lí Domingo i mantingut per Fernando de los Ríos, ja que lligava perfectament amb la seva militància socialista i la seva afinitat personal i ideològica amb la ILE.⁶ La continuïtat es veia afavorida pel manteniment de la cúpula ministerial amb Domingo Barnés Salinas al capdavant de la Subsecretaria i Rodolfo Llopis Ferrándiz de la Dirección General de Primaria. Els canvis vindrien posteriorment quan, de manera breu i provisional arran de la convocatòria d'eleccions i el posterior canvi de govern, el cartipàs ministerial passés per Francisco J. Barnés Salinas el 12 de juny de 1933 i de Domingo Barnés Salinas el 12 de setembre.

El programa d'edificació de centres de primària, fins aleshores deixats en mans dels ajuntaments, va donar lloc a un emprèstit extraordinari de 400 milions de pessetes que s'havia de consumir en vuit anys a parts iguals. El resultat serà la construcció d'unes set mil escoles en l'etapa d'esquerres, reduïda a unes dues mil en el bienni de dretes. De 1931 a 1933 es van crear 13.850 places a les escoles, i 3.400 més entre 1934 i 1935.

Si bé l'aspecte material era important, la República era conscient que “el mejor material del mundo no nos servirá de nada si no tenemos maestro. El problema del maestro, del hombre que ha de formar a otros es el problema capital de toda la enseñanza”.⁷ El govern va augmentar tant el número de places, inspectors i escoles, com els sous del docents. El 1931 es nomenen set mil nous mestres i, segons les xifres del Ministeri, van

⁴ Antonio Molero Pintado, *Historia de la educación en España. IV La educación durante la segunda república y la guerra civil (1931-1939)*, Madrid, MEC, 1991, pp. 26-30.

⁵ Mariano Pérez Galán, *La enseñanza en la Segunda República*, Mondadori, Madrid, 1988.

⁶ Molero Pintado, *Historia de la...*, p. 33-44.

⁷ Leopoldo García-Alas y García-Argüelles, *Discurso leído en la solemne apertura del curso académico de 1922-1923*, Oviedo, Universitat d'Oviedo, 1922, p. 17.

passar de 35.680 el 1930 a 46.260 el 1933 (una diferència de prop de 10.600), mentre els inspectors passaven de 212 a 382.

Evidentment, qualsevol avanç en la xarxa pública havia d'anar en detriment de l'escola religiosa i, més encara, quan de bon començament es proclamava la voluntat laicitzadora. Pels republicans es tractava d'una qüestió de supervivència si volien assentar el règim. Per l'estament eclesiàstic també ja que l'ensenyament havia esdevingut font indispensable de recursos econòmics i d'influència ideològica. Uns i altres compartien l'ambició monopolitzadora: “¿Quién que tuviera un instrumento de formación ciudadana tan eficaz como la escuela lo entregaría a sus enemigos?”.⁸

Tot i que el 1911 Manuel Azaña proclamava la intenció de promoure una educació laica de “bases rigurosamente científicas” que proscrivís de l'escola “todo prejuicio, todo dogmatismo, todo propósito anticipado que no sea el único de ilustrar y dar á conocer”;⁹ la pròpia fragilitat republicana i l'immobilisme religiós va portar a un laïcisme més agressiu i menys científic, definit com “un derecho que tiene la sociedad a defenderse de todo aquello que puede disgregarla o destruirla”.¹⁰ El següent pas fou la prohibició que les ordes religioses mantinguessin les seves gairebé cinc mil escoles i 295 instituts.

La mesura va tenir un efecte contraproductiu, ja que va donar arguments als enemics de la República i no va evitar que l'Església catòlica seguís controlant un total de més de mil cinc-cents col·legis, escoles i internats a través de gestors interposats (Sociedad Anónima de Enseñanza Libre, Cruzados de la Enseñanza, Federación de Amigos de la Enseñanza, etc.). Aquestes xarxes de suport articulades arran de la ‘guerra escolar’ abandonaran tota confiança en la democràcia i es decantaran cap a posicionaments insurgents. A partir del 18 de juliol de 1936, els colpistes podran comptar amb la seva experiència, personal i suport.

L'estabilitat en l'equip ministerial durant el primer bienni republicà va convertir-se en canvi constat durant el segon. El primer home triat com a ministre, José Pareja Yébenes, només va ocupar el càrrec entre el 16 de desembre de 1933 i el 3 de març de 1934. A continuació es nomenava Salvador de Madariaga que passava el testimoni a Filiberto

⁸ Orts-Ramos, *Enseñanzas: Religiosa y Laica*, p. 147.

⁹ Manuel Azaña, *El problema español*, facsímil de la conferència pronunciada el quatre de febrer de 1911 a la Casa del Pueblo de Alcalá de Henares, Ajuntament de Alcalá de Henares, 1987, pp. 28-29.

¹⁰ Orts-Ramos, *Enseñanzas: Religiosa y Laica*, pp. 132-133.

Villalobos González el 28 d'abril fins el nomenament de Joaquín Dualde Gómez el 23 de desembre. L'any 1935 va ser més mogut, amb dimissions i canvis constants provocats per les crítiques de diputats de la CEDA i per l'escàndol de l'estraperlo. El 3 d'abril Ramón Prieto Bances, el 6 de maig de nou Dualde Gómez, el 25 de setembre Juan José Rocha García, el 29 d'octubre Luis Bardají López, el 14 de desembre Manuel Becerra Fernández i el dia 30 repetia Villalobos González.¹¹

El retrocés respecte el primer bienni s'accentua amb mesures com la defensada el 26 de juny de 1935 pels diputats Romualdo de Toledo i Pedro Sainz Rodríguez –futurs dirigents de la política educativa franquista— per retallar el pressupost del Ministerio de Instrucción Pública. Segons argumentaven, els centres creats per la República no disposaven d'autèntics mestres capaços d'acompanyar l'ensenyament amb l'educació social. En realitat, es tractava de recuperar terreny a favor dels centres religiosos i privats.¹²

En el darrer bienni, amb la victòria del Front Popular, Marcel·lí Domingo retornava momentàniament al Ministeri el 19 de febrer de 1936 amb Domingo Barnés de nou com a subsecretari. El 13 de maig assumia el càrrec Francisco Barnés Salinas, que hauria de fer front a la inestabilitat provocada arran del cop d'estat –hi ha una tornada en fals de Marcel·lí Domingo el 19 de juliol— fins que es constitueix el govern presidit per Largo Caballero i el 5 de setembre de 1936 Jesús Hernández Tomás pren el relleu. Aquest serà el ministre d'educació més rellevant del període bèl·lic i de la presidència de Juan Negrín, ja que Segundo Blanco González, nomenat el 5 d'abril de 1938, va veure's superat per la realitat militar. A partir de 1 de febrer de 1939 i a l'exili, la cartera d'ensenyament es fusionava amb la de sanitat sota la direcció de José del Río.¹³

La Universitat republicana

Des de 1850 diferents col·lectius coincidien en la denúncia de l'enquilosament dels centres superiors espanyols, encara que no en les estratègies. A Madrid destacaven els homes de la ILE, i a Barcelona l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) impulsat per la

¹¹ Molero Pintado, *Historia de la...*, pp. 68-75. Manuel Martínez Neira, José María Puyol Montero i Carolina Rodríguez López, *La Universidad española 1998-1939. Repertorio de legislación*, Madrid, Dykinson, 2004, p. 385.

¹² Julio Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez, de la Monarquía a la República*, Madrid, FUE, 1998, p.256.

Mancomunitat i els dos Congressos Universitaris Catalans. El primer celebrat el 1902-1903 va donar lloc el 1906 als Estudis Universitaris Catalans i el segon, el 1918 va concretar un primer projecte d'autonomia universitària publicat el 1919.¹⁴ Bona part d'aquestes iniciatives culturals, intel·lectuals i polítiques tenien un caràcter extrauniversitari, no només al marge de la universitat oficial sinó en contra d'ella. El protagonisme, però, no es limitava a institucions i persones marginades de les aules, sinó que també hi participaven catedràtics conscients de la necessitat d'ampliar els estrets marges de la llei Moyano de 1857.

La universitat espanyola havia esdevingut al llarg del segle XIX una oficina d'expedició de títols acadèmics, burocràtica, desprestigiada, sotmesa al poder i fortament centralitzada. Sense pressupost ni recerca, es limitava a transmetre coneixements de manera llibresca, memorística, poc pràctica i escassament formativa. El 1921 el catedràtic de Dret civil d'Oviedo Leopoldo García-Alas García-Argüelles denunciava que: “la Universidad española hace tiempo que ha pasado a mejor vida”.¹⁵

Els centres de províncies servien el mercat local del número necessari de metges, advocats, farmacèutics i docents de ciències i lletres. La Universitat de Madrid conservava el monopoli centralista del doctorat i esdevenia la màxima aspiració d'uns claustres sotmesos a la llei de l'escalafó. Pocs eren els professors amb dedicació exclusiva i la major part tenia d'altres compromisos laborals, i/o comercialitzaven els seus apunts.¹⁶

De fet, els diferents governs de la Restauració s'adonaven de la realitat universitària i, durant el regnat d'Alfons XIII, hi havia hagut dos intents de reforma per la via de l'autonomia universitària. El primer havia coincidit amb la falsa eufòria regeneracionista després del Desastre del 1898 durant el govern de Romanones i amb el ministre García Alix, i el segon amb el ministre César Silió just abans de la Dictadura del general Miguel Primo de Rivera, sense que cap s'arribés a concretar.

La proclamació de la Segona República va obrir noves expectatives, ja que suposava l'accés al govern d'una nova classe política amb forta presència de docents partidaris de la reforma universitària. Les declaracions programàtiques no van desdir les

¹³ Molero Pintado, *Historia de la...*, pp. 91-92. Manuel Martínez Neira, José María Puyol Montero i Rodríguez López, *La Universidad española...*, pp. 385-386.

¹⁴ *Projecte d'Estatut de la Universitat Catalana*, Barcelona, 1919.

¹⁵ García-Alas y García-Argüelles, *Discurso leído en...*, p. 8.

¹⁶ Josep Puig i Cadafalch, “Problemes actuals de la Universitat catalana”, dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935, pp. 9-32.

esperances, però la manca de recursos i la prioritització d'aquests cap a la primària van reduir les realitzacions. “La universidad exige una transformación profunda. De raíz. Que vaya desde el número de Universidades y de Facultades en cada Universidad al plan de estudios; desde el modo de mantener la disciplina en ella hasta la forma de selección del Profesorado; desde su organización interna y su relación con el Estado a la misión social y científica que le incumbe”.¹⁷

Si bé el març de 1933 es presentava formalment una Llei d'Ensenyament Universitari, el desencís estudiantil pel retard i el posterior canvi de majories van impedir la seva concreció. Amb aquesta iniciativa es pretenia tancar la reforma iniciada a primària i secundària, i donar cos a l'anhelada Llei d'Instrucció Pública. Del projecte destacava la transformació dels centres “desde una perspectiva de flexibilidad y adecuación a las nuevas realidades sociales” per formar acadèmicament i humana tant professionals com investigadors. Per la seva banda, el professor passava a tenir una funció més tutorial i d'orientació de l'alumne, s'eliminaven els exàmens com a únic paràmetre de selecció i s'obria el ventall d'opcions més enllà de les assignatures troncales fixes.¹⁸

Entre les poques concrecions republicanes són de destacar la incorporació dels estudis pedagògics a les Facultats de Filosofia i Lletres amb la consegüent supressió de l'Escuela de Estudios Superiores del Magisterio, i sobretot la concessió d'autonomia a les facultats de Filosofia i Lletres de Madrid i Barcelona, primer, i de manera completa al centre català, després. El 15 de setembre de 1931 s'iniciava un règim autònom a les dues facultats. L'experiència pilot va ser un èxit gràcies a l'actitud favorable dels degans Manuel García Morente i Pere Bosch Gimpera, de Madrid i Barcelona respectivament, i la col·laboració d'alumnes i professors. El catedràtic Joaquim Xirau es congratulava que el centre català hagués sigut, “com li pertocava, en el nucli essencial de la Universitat renovada i un centre d'irradiació espiritual dintre i fora de ella”.¹⁹

Però sens dubte, la mesura més espectacular té lloc el 1 de juny de 1933, quan s'atorga l'autonomia a tota la UB. La rellevància de la reforma transcendia l'àmbit català,

¹⁷ Marcel·lí Domingo, *La experiencia del poder*, Madrid, Quemades, 1934, pp. 166-167.

¹⁸ Molero Pintado, *Historia de la...*, p. 54-64.

¹⁹ Antoni Mora, “Memòria de Joaquim Xirau i el seu temps” dins de C. Vilanou (coord.), *Joaquim Xirau filòsof i pedagog*, Barcelona, Facultat de Filosofia i Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1996, p. 12. La cita de Xirau està extreta del seu article “La Facultat de Filosofia” dins de *Ressorgiment*, Buenos Aires, agost 1941, número 341, p. 4.868.

ja que per una banda exemplifica el model que els republicans desitjaven estendre i de l'altra personificava els pitjors malsons de la dreta política i de bona part de la intel·lectualitat espanyola. Com veurem, el model implantat a Barcelona s'assemblava molt al que proposava Marcel·lí Domingo per la resta de centres.

El procés barceloní s'havia iniciat l'endemà de la proclamació de la República, quan el president de la Generalitat Francesc Macià constituïa un Comissariat, format per Josep Xirau Palau, Jaume Serra Hunter, Eduard Fontserè i Riba, August Pi i Sunyer, Ramon Casamada Maurí i el rector Enric Soler i Batlle. De la mà dels catedràtics Antoni Trias Pujol i Pere Bosch Gimpera es redactava un projecte d'autonomia universitària, inspirat en les conclusions de 1919, que el 18 de juny es presentava públicament a entitats culturals i científiques per tal que hi introduïssin esmenes o addicions.²⁰ Es tractava d'un brindis al sol, ja que malgrat el reconeixement per part del ministre Marcel·lí Domingo tant de la comissió com del nou rector Serra Hunter, cap projecte d'autonomia podia tirar endavant sense l'aprovació de les Corts espanyoles.

El procés no fou senzill. Ja durant el debat de l'Estatut de Catalunya l'ensenyament i la llengua van donar lloc a topades de posicions fortament contraposades entre els diputats espanyols.²¹ El 21 de juliol de 1932 Francisco Barnés defensava una esmena davant la Comisión de Estatutos perquè la Generalitat pogués o crear una universitat pròpia, mantenint l'Estat la seva, o sol·licitar al Govern central convertir l'existent en un centre únic, bilingüe i regit per un Patronat.

Al seu torn, l'oposició plantejava l'establiment a Catalunya de dues universitats: una de catalana i una altra de castellana, cadascuna en mans d'una administració. Aquesta proposta comptava amb el suport de bona part de la intel·lectualitat espanyola de dretes i d'esquerres, des de Royo Villanova²² fins a Ortega y Gasset o Miguel de Unamuno,

²⁰ *Projecte d'Estatut de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Guinart i Pujolar, 1931.

²¹ Pérez Galán, *La enseñanza en...*, pp. 157-165, tracta a bastament el debat parlamentari. Aquest es pot seguir a Fernando Díaz-Plaja, *Dictadura... República (1923-1936). El siglo XX*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1964, pp. 314-340 i 449-471

²² Archivo General de la Administración (AGA), secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3995, dins de l'expedient personal del catedràtic Josep Deulofeu Poch, crític amb el Patronat i la catalanització de la UB autònoma, s'inclou un article ("El problema de la Universidad", *Informaciones*, Madrid, 27 de juny 1932, p. 1) de reconeixement d'Antonio Royo Villanova cap al catedràtic barceloní. Segons el diputat, els catalanistes "ven sólo en la Universidad un instrumento de dominación política. Son ellos los verdaderos asimilistas. Quieren catalanizar por medio de la enseñanza a todo bicho viviente que ande por Cataluña. El plan pedagógicopolítico consiste, sencillamente, en coger a un niño en la escuela de párvulos y acompañarle y secuestrarle asiduamente a través del Instituto y de la Universidad hasta que resulte completamente

recelosos més que de l'autonomia, de la catalanitat de la futura Universitat. José María Gil Robles recollia aquest temor en declarar que l'autonomia universitària no seria “más que un instrumento de catalanización, mejor podríamos decir desespañolización, que acabaría con todo germen de cultura española dentro del ámbito a que alcanzara la actividad de la Universidad catalana”.²³

Finalment, la majoria governamental va aconseguir aprovar l'esmena Barnés el 2 d'agost, per 129 vots contra 84, amb l'abstenció de la minoria catalana encapçalada per Lluís Companys no satisfeta amb el redactat. La llum verda va deure's en bona mesura a la intervenció del president del govern, Manuel Azaña, el 27 de maig de 1932 al Congrés de Diputats. En el seu parlament havia defensat la universitat única i bilingüe com “el foco donde pueden concurrir unos y otros; en vez de separarlos hay que asimilarlos, juntarlos, y hacerlos aprender a estudiar y a estimarse en común; ése es el carácter que tiene la cultura española en Cataluña: doble pero común”.²⁴

L'Estatut de Catalunya tirava endavant el 9 de setembre de 1932, per 214 vots contra 24, amb l'apartat tercer del setè article, on es deia: “Si la Generalidad lo propone, el Gobierno de la República podrá otorgar a la Universidad de Barcelona un régimen autonómico. En tal caso, ésta se organizará como Universidad única, regida por un Patronato que ofrezca a las lenguas y a las culturas catalana y castellana las garantías recíprocas de convivencia, en igualdad de derecho para profesores y alumnos”. D'aquesta manera, es feia realitat el desig del propi rector barceloní, Serra Hunter, quan defensava aferrissadament que havia d'ésser única i catalana. L'autonomia universitària, sol·licitada pel govern català, era atorgada pel decret del 1 de juny de 1933 (*Gaceta*, 2 de juny).

El 5 de juliol es nomenaven els deu membres del Patronat universitari, cinc triats pel govern central i cinc per la Generalitat, més el rector que n'era vocal nat. La bona sintonia entre ambdós governs es va reflectir en l'elecció, on trobem intel·lectuals castellans i catalans, personalitats properes al socialisme i d'altres vinculades a la Lliga. Conformaven

catalanizado”. Contra això, defensava que “todo amante de la cultura nacional tiene que ser contrario a la Universidad bilingüe, y, sobre todo, a que la Generalidad tenga la más mínima intervención en el régimen de la Universidad del Estado”. Poc temps després, reemprendria la temàtica a *Treinta años de política antiespañola*, Valladolid, Santarén, 1940.

²³ José María Gil Robles, *Discursos Parlamentarios*, Madrid, Taurus, 1971, p. 150.

²⁴ Manuel Azaña, *Obras completas*, Mèxic, Oasis, 1966, tomo II, pp. 277-278; i també a *Discursos políticos*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 210. En aquesta darrera edició, a més d'incloure el citat discurs de manera

el Patronat: Pompeu Fabra Poch (president), Domènec Barnés Salinas, August Pi i Sunyer, Joaquim Balcells Pinto (secretari) i Josep Xirau Palau, per la Generalitat; Gregorio Marañón, Américo Castro Quesada, Antonio García Banús, Cándido Bolívar Pieltain i Antoni Trias i Pujol, pel Govern de la República. Com que el rector Serra Hunter va dimitir el mateix juliol,²⁵ Bosch Gimpera, fins aleshores degà de Filosofia i Lletres, va substituir-lo al capdavant del rectorat i va integrar-se al Patronat com a vocal.

La redacció de l'Estatut d'autonomia universitari li fou encarregada al Patronat, per la urgència i la major confiança que donava un òrgan integrat per clars partidaris de la reforma, enfront un claustre més corporatiu i reticent als canvis radicals. La redacció va fer-se a corre-cuita en nou sessions,²⁶ sense consultar amb el professorat, ni aprofitar la feina feta per anteriors comissions. Aquest fet i els amplis poders que es va atribuir, a més del seu caràcter vitalici i l'elecció aliena al centre, suscitaren una viva polèmica que va puntejar la vida de la UB autònoma. El Patronat es defensava i assegurava que un cop engegat el projecte, es retiraria de la gestió diària per limitar-se a una funció institucional de simple supervisió. De moment, però, durant el període fundacional, necessitava no estar sotmès a cap subordinació sobre qüestions docents i administratives, per mantenir una actuació més independent.

La nova Universitat veia la llum el 7 de setembre de 1933 (*Gaceta*, 8 de setembre) amb l'aprovació del seu Estatut pel Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes i el dia 13 per la Generalitat de Catalunya.²⁷ La renovació metodològica, ideològica i física operada a la UB arran de l'aplicació dels 12 títols de l'Estatut fou extraordinària en els tres àmbits d'autonomia: docent, administrativa i econòmica. Jordi Maragall, estudiant i, més tard, professor del centre, destacava l'extraordinari canvi: "Pedagògicament, administrativament i fins i tot físicament la renovació universitària fou d'una espectacularitat aparatosa. [...] La

completa ("El Estatuto de Cataluña", pp. 179-219), també s'acompanya de "La República y la autonomía de Cataluña" (pp. 223-226).

²⁵ Mila Segarra, *Pompeu Fabra*, Barcelona, Empúries, 1991, p. 126, assegura que la dimissió de Jaume Serra Hunter s'hauria degut al desacord amb "la obediència al Patronat que aquest li imposava".

²⁶ Enric Freixa, "Quinze mesos de Patronat (juliol del 33 a octubre del 34)", dins *Commemoració del 50è aniversari de la Universitat Autònoma de Barcelona de 1933*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983, p. 24.

²⁷ L'Estatut es troba reproduït en multituds de publicacions, potser la més interessant és la inclosa a l'*Anuari 1934-1935*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Occitània, 1934. L'anuari, editat en català i castellà, anava acompanyat amb una petita història de la Universitat a Catalunya, els plans d'estudi i diferents documents.

dinàmica universitària adquirí una intensitat i una força que transcendí la Universitat mateixa i inicià aquella desitjada relació Universitat-societat”.²⁸

El nou rector, Bosch Gimpera, elegit el 19 de desembre, explicava com es feren coses tan bàsiques com “pintar les parets i canviar el bancs atrotinats. Van instal·lar-hi llum elèctrica”, van convertir en bar un soterrani fins aleshores malendregat, es va obrir el jardí i es va invertir en millorar la biblioteca.²⁹ Però, el seu principal èxit fou convertir-la en la Universitat de Catalunya.

L’equip directiu disposava sobre plans d’estudi, reglaments, nomenaments de professors i personal, administració de recursos i modificació dels propis estatuts. La resta d’òrgans de govern podien elevar propostes al Patronat, però només tenien potestat sobre els assumptes acadèmics interns. El Claustre General era obert a tots els membres de la comunitat universitària i era l’òrgan que elegia al rector, la màxima autoritat acadèmica. La Junta Universitària, de caràcter més restringit, estava constituïda per representants de l’alumnat, professorat i el mateix rector, i s’encarregava del govern de la institució. Després trobàvem les diferents Juntes de Facultat, on s’hi incorporaren un delegat dels ajudants i un dels estudiants, i el Claustre Extraordinari, una mena de Consell Social, on s’integraven representants d’entitats professionals, socials i culturals.

Pel que fa a l’autonomia econòmica, aquesta havia de permetre una major independència de la Universitat, ja que el pressupost no depenia exclusivament de les assignacions governamentals, ara provinents d’ambdues administracions, sinó que també es

²⁸ Jordi Maragall, *El que passa i els qui han passat*, Barcelona, Edicions 62, 1985, p. 137.

²⁹ Pere Bosch Gimpera, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980, pp. 170-186. En el mateix sentit, Pompeu Fabra, “L’obra de la Universitat Autònoma”, dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935, pp. 131-152. També Alexandre Cirici, aleshores alumne, recorda aquells canvis. “Les velles portes immenses de fusta massissa on s’atrinxaven els estudiants de pensió, billar i ball taxi, quan creaven disturbis per demanar vacances, havien estat transformades en portes de vidre, que en els muntants i travessers conservaven, com a record, els antics claus de bronze. Això permetia que els vestíbuls ja no fossin polsosos espais oberts, refugi de fulles seques, sinó llocs civilitzats i protegits. Els passadissos i patis, quina transformació! De les velles parets imitació pedra cobertes de *graffiti* no en quedava res. Totes eren rosades, en contrast amb voltes i sostres, d’un blanc total. Una claror pertot, una alegria pertot, una netedat pertot, abans inconcebibles. [...] En González i en Perales, nois joves del GATCPAC, ho havien arranjat. Als patis, que abans eren camps de futbol, hi havia plantat jardinetes amb xiprers i baladres, amb estanys de papyrus i nenúfars i amb enllosats que deixaven créixer herba entre les lloses. De tant en tant, pertot arreu, hi havien posat bancs de fusta sobre ferros corbats inspirats en Saarinen. [...] I la gran alegria va ésser l’obertura del jardí als estudiants. Fora la vella reixa. Tot net i florit, amb nous estanys, canals i caigudes d’aigua, tot poblat d’ocells i d’olor, amb l’aspecte paradisiàc dels arbres exòtics, resta del vuitcentista jardí botànic. [...]L’obertura del bar, al soterrani, va ésser l’inici d’un lloc de reunió on professors i alumnes poguessin conviure amicalment. Al costat hi havia un local per a fer-hi exposicions d’art. De tant en tant, un te

disposava del propi patrimoni, les taxes de l'alumnat i les assignacions que consignessin corporacions públiques o privades. Però la difícil situació econòmica general i els canvis de govern a Madrid, no van permetre gaires alegries financeres. De fet, hi hagueren fins i tot acusacions de tracte de favor cap a la Universitat de Madrid, especialment a partir de 1933, en una proporció que Joan Estelrich situava entre nou i deu vegades en contra de la UB.³⁰

Les Facultats barcelonines es marcaren quatre objectius bàsics que, en aquell moment, capgiraven el tradicional món universitari: formació cultural, general i especialitzada; preparació professional; investigació; i difusió extrauniversitària. Es crearen diferents seminaris i laboratoris,³¹ va augmentar la col·laboració amb diferents organismes, la promoció de publicacions universitàries, i la projecció exterior de la Universitat mitjançant la cooperació amb associacions culturals, professionals i governamentals.

L'autonomia docent donava llibertat a cada Facultat per organitzar l'ensenyament, desaparegueren els programes uniformes procedents de la llei Moyano del 1857, però es va mantenir un mínim de matèries comunes a tot l'Estat. S'imposava un examen d'accés exigent³² i s'eliminaven els exàmens lliures, mentre es buscaven solucions personalitzades pels estudiants amb problemes per seguir els cursos amb normalitat. Se suprimiren els exàmens per assignatures i el professorat es limitava a donar certificats d'assistència. Només es feien dues proves de conjunt, una a la fi del període general i una altra en acabar l'especialització, quan l'alumne es creia prou preparat i la sol·licitava, prèvia acreditació dels mínims presencials exigits. El doctorat ja no es cursava només a Madrid i la UB disposava del seus primers doctors.

Respecte al professorat, a banda dels numeraris (els catedràtics propis), els encarregats de curs, els ajudants i els auxiliars, es va poder incorporar a intel·lectuals i

organitzat permetia els col·loquis. Àdhuc, per a escàndol de la vella Andròmina, en alguna festa hi va haver ball". *El temps barrat*, Barcelona, Destino, 1973, pp. 33-34.

³⁰ "El problema cultural de Catalunya i la seva situació jurídica", dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935, pp. 94-98. Per a un tractament més desglossat de les quantitats i dels greuges: Antonio Trías Pujol, *La autonomía de la Universidad de Barcelona*, Barcelona, Camps Calmet, 1935, pp. 52-59. També el president del Patronat dona detalls sobre el règim econòmic i pressupostos a Fabra, "L'obra de...", pp. 148-150.

³¹ Cirici, *El temps barrat*, pp. 33-34, "A l'aula de Química, havien assajat la llum indirecta i tots els nous materials continus: els paviments de silicats d'alumini i de manganès barrejats amb serradures i les cortines d'hule. Les velles pissarres fúnebres, negres, havien cedit lloc a un sistema de pissarres d'un verd suau, canviabls elèctricament, i una pantalla de projecció. La biblioteca, d'un estil tant de l'any 80, havia passat a presentar l'aspecte que llavors anomenàvem funcional".

³² Jordi Maragall, *Balanç de la Universitat Autònoma*, Barcelona, Nova Terra, 1969, p. 30, dona detalls sobre l'examen en qüestió.

científics fins aleshores al marge de la institució. “El vell sistema dels catedràtics de toga i birret o dels folls inaccessibles fou batut en bretxa”.³³ Només el 17 d’octubre de 1933 es nomenen 64 professors, però prèviament i posterior s’hi afegirien molts més. A Filosofia i Lletres, per exemple, s’incorporen Pompeu Fabra, Ferran Soldevila, Jordi Rubió i Balaguer, Nicolau d’Olwer, Carles Riba, entre d’altres. Es van crear les figures dels catedràtics extraordinaris, persones de mèrit externes a l’escalafó universitari i pagades directament per la UB, i dels professors lliures, experts que impartien classes, sobretot a Medicina, provinents majoritàriament de l’Hospital de Sant Pau. També es va comptar amb la col·laboració de catedràtics d’altres universitats com a agregats,³⁴ i en menor mesura de professors honoraris.

Paradoxalment, la transformació de la UB va significar una baixa important en l’alumnat. El curs 1932-1933 109 alumnes demanaven el trasllat, i el curs següent 185 alumnes. L’exigent sistema d’accés, l’animadversió i la por o incertesa davant la novetat feren desdir força alumnes que preferiren matricular-se a d’altres universitats. Amb l’excepció de Filosofia i Lletres, la resta de Facultats van registrar fortes caigudes. Dels 3.145 alumnes d’abans de l’autonomia el curs 1932-33, es va passar a 2.228 el curs següent (563 a Ciències, 265 a Farmàcia, 144 a Filosofia i Lletres i Pedagogia, 470 a Dret i 786 a Medicina), el següent 1.959 (404, 233, 212, 419 i 691, respectivament) i el 1935-36, el darrer curs de funcionament normal, 2.126 (410, 321, 293, 392 i 710, respectivament).³⁵

Les autoritats acadèmiques barcelonines no es preocuparen excessivament i van preferir fer-ne una lectura positiva, entenent que el limitat número d’alumnes facilitava la qualitat de l’ensenyament i la personalització, seguint el model universitari dels seus contemporanis anglesos i germànics. La UB “segua essent una Universitat elitista, classista, malgrat el sistema de beques que instaurà la Conselleria de Cultura de la Generalitat. Aquella era una revolució burgesa i no obrerista”.³⁶ Tanmateix, es crearen uns

³³ Cirici, *El temps barrat*, pp. 33-34.

³⁴ La politització de l’autonomia de la UB donava especial ressò a totes les seves actuacions. El nomenament de catedràtics d’altres centres fou objecte de debats parlamentaris. Maragall, *Balanç de la...*, p. 26, nota 14. També hi hagué professors com Jorge Guillén i Dámaso Alonso que “recelosos davant una universitat bilingüe, no van voler incorporar-se”. Segarra, *Pompeu Fabra*, p. 125.

³⁵ Josep Quero Molares, *La Universitat de Catalunya. Report del comissari-rector accidental*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1936, p. 31.

³⁶ Maragall, *El que passa...*, p. 142. I, Pere Bosch Gimpera, *La Universitat i Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1971, p. 54, on relata la creació de l’Institut d’Acció Social, Universitària i Escolar de Catalunya, sota la direcció d’Antoni M. Sbert, encarregat de la concessió de beques i de la creació de residències d’estudiants.

cicles de conferències públiques impartides per especialistes i els Estudis Universitaris Obrers, estudis no reglats, amb la intenció d'acostar l'alta cultura als obrers.

El descens no es va produir únicament al centre barceloní, sinó que va afectar en general al mapa universitari espanyol. Paradoxalment, l'arribada al poder dels republicans, ferm partidaris de l'ensenyament, va comportar una disminució de les matriculacions. La incertesa davant la política general del nou govern, i l'educativa en particular, és l'explicació més plausible de per què dels 35.717 matriculats el curs 1930-31, es va passar a 30.788 el 1933-34. Més encara, quan la única remuntada important d'alumnes, 34.390, té lloc el curs 1934-35, en ple govern de les dretes. L'any següent es torna a la tendència anterior i només es registraren 29.249 estudiants.

Per facultats, durant la Segona República, Dret va ser la més concorreguda amb 13.919 alumnes el 1930-31 i un mínim de 10.486 el 1935-36. Medicina anava en segon lloc amb 10.177 el 1935-36, tot i que el curs 1931-32 momentàniament va passar a ser la llicenciatura més sol·licitada amb 12.222 matriculats. Més enllà se situaven Farmàcia, Ciències i Filosofia i Lletres amb 4.487, 2.899 i 1.476 el 1930-31; i 2.866, 3.516 i 2.108 el 1935-36, respectivament.³⁷

La disminució de matriculacions no va significar un descens en la conflictivitat a les universitats. Si bé la política va poder dedicar poc temps als centres superiors, aquesta va centrar bona part de l'activitat universitària, en un fenomen iniciat durant la Dictadura de Primo de Rivera. La proclamació de la Segona República va permetre democratitzar la vida acadèmica o, com a mínim, debatre sobre ella, i això es va traduir en una creixent politització d'estudiants i professors amb enfrontaments al sí dels claustres. Entre els estudiants, per primera vegada l'hegemonia de l'Asociación de Estudiantes Católicos (ACE) era desafiada obertament i legal pels sindicats d'esquerres i republicans, especialment la Federación Universitaria Española (FUE) i a Catalunya per la Federació Nacionalista d'Estudiants de Catalunya (FNEC). Per la seva banda, els falangistes tenien un paper més secundari i fins a novembre de 1933 no fundaven el Sindicato Español Universitario (SEU), en directa competència amb les associacions catòliques i en oposició violenta als altres.

³⁷ Pérez Galán, *La enseñanza en...*, pp. 298 i 299.

La Universitat en guerra

Amb l'inici de la guerra el país es va fragmentar en dos, i el mapa universitari reflectia aquesta divisió: mentre els insurgents controlen un major número de centres, els més importants resten en mans republicanes. Des del Ministeri, amb la confiança de sotmetre ràpidament els colpistes, es decreta la suspensió provisional del curs 1936-37, amb la perspectiva de reobrir el 1 d'octubre de 1936. La guerra, però, s'estén i la legalitat republicana s'enfonsa momentàniament.

Les quatre universitats 'republicanes' –Múrcia, València, Barcelona i Madrid— queden reduïdes a dues com a conseqüència dels esdeveniments militars. El setge de Madrid converteix la ciutat universitària en línia de front i les instal·lacions de la Universitat de Múrcia són destinades a ús militar. Els claustres republicans pateixen importants modificacions. Per una banda per les vacants provocades arran de la dispersió estival i la implicació en un i altre bàndol dels docents; per l'altra, per l'adscripció provisional d'aquells a qui era impossible retornar al seu centre original. La major part del professorat desplaçat era agregat a les universitats de Barcelona i, especialment, de València.

Aquest agrupament es va veure també afavorit per la participació de molts d'ells en l'administració i l'exèrcit republicans. Com en el cas de l'itinerant professor auxiliar de Dret de Madrid Miguel Cuevas, que va ser agregat primer a València com a encarregat de Dret administratiu l'octubre de 1937 i, a partir del primer de desembre del mateix any, se'l trasllada a la UB.³⁸ A més, els alumnes eren cridats a files, els recursos es reconduïen a objectius bèl·lics i la major part dels laboratoris també.

El 8 d'octubre de 1936, el subsecretari del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes reconeixia “la imposibilidad de reanudar las tareas normales de enseñanza en los Centros superiores”. Per tant, demanava als rectors que abans del dia 20 es reunissin els claustres per a redactar “un plan de las enseñanzas o trabajos que puedan realizar en relación con las necesidades de la lucha del pueblo español. Los Decanos darán cuenta al Ministerio de los Catedráticos y Profesores que asistan a dicha reunión y en su caso dé las razones que aleguen los no presentados para justificar su ausencia”.³⁹ L'ordre mantenia per

³⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1046, expedient personal de Miguel Cuevas.

³⁹ Arxiu de la Universitat Complutense de Madrid (AUCM), D 1867 Oficios. 1930-36

un cantó l'esperança de recuperar una certa activitat, i per l'altra es confirmava la progressiva generalització dels processos contra els partidaris de l'aixecament militar.

El 21 de juliol de 1936 (*Gaceta*, 22 de juliol) ja s'havia ordenat “la cesantía de todos los empleados que hubieran tenido participación en el movimiento subversivo o fueran notoriamente enemigos del Régimen”. No és casualitat –i ajuda a situar aquest primer decret— que amb la mateixa data siguin donats de baixa de l'Exèrcit als generals de divisió Francisco Franco Bahamonde, Manuel Goded Llopis, Miguel Cabanellas Ferrer, Gonzalo Queipo de Llano Sierra, Joaquín Fanjul Goñi i Andrés Saliquet Zumata. Entre el 3 i el 19 d'agost es confirmava la baixa definitiva contra catedràtics tan propers als insurgents com Antonio Royo Villanova, Pedro Sainz Rodríguez, Severino Aznar Embid, Lorenzo Gironés Navarro, José María Yanguas Messía, Enrique Súñer y Ordóñez, Vicente Gay Forner, Alfonso García Valdecasas, Gonzalo del Castillo Alonso, Ángel A. Ferrer Cagigal, Salvador Gil Vernet, Martiniano Martínez Ramírez, Francisco Gómez del Campillo, Eduardo Pérez Agudo, Blas Pérez González. El dia 28 s'afegeix el catedràtic de Salamanca José María Gil Robles.⁴⁰

Davant l'evident continuïtat del conflicte, el 27 de setembre (*Gaceta*, 29 de setembre) s'aprova la realització d'una depuració general de tot el funcionariat. Es passava així de la sanció contra els palesament implicats en el cop d'Estat, a l'actuació preventiva. El govern de Largo Caballero forçava la presentació per part de tots els empleats públics d'una instància sol·licitant la reintegració al Ministeri corresponent, junt amb un qüestionari fixat i imprès sobre les seves activitats des d'octubre de 1934 i, especialment, arran de l'*Alzamiento*. El ministre del ram, a partir de les declaracions i dels informes corresponents, decidia sobre la reintegració, la declaració de disponibilitat governativa, la jubilació forçosa o la separació definitiva.⁴¹

La depuració professional existia a la legislació espanyola des de 1815, quan la Junta de Instrucción Pública havia establert els “expedientes de purificación” contra els universitaris d'idees subversives. El 27 d'octubre de 1864 Alcalá Galiano n'havia estès

⁴⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, 31/6047, carpeta del rectorat madrileny. I, Alicia Alted, *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la Guerra Civil española*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984, pp. 167-168, nota 2.

l'àmbit d'actuació a les activitats realitzades fora de la càtedra, per combatre als professors krausistes fundadors, amb el temps, de la ILE. Amb l'augment de la conflictivitat universitària durant la dictadura del general Primo de Rivera, aquesta figura va recuperar actualitat.⁴²

Es tractava, per tant, d'un procediment administratiu que acostumava a amagar una voluntat política. Si bé la República també l'utilitza amb aquesta intenció, l'excepcionalitat d'una guerra civil segurament explica la seva aplicació. Més encara quan les sancions es limiten a l'àmbit administratiu i se centren en elements clarament implicats en un moviment insurgent. Fins i tot, molts futurs partidaris del franquisme van poder superar sense problemes el benvolent filtre ministerial. Lògicament, això no amaga les conseqüències econòmiques i personals que suposaven ser assenyalat públicament com a enemic, enmig de les penúries i els excessos de tot conflicte bèl·lic. Tanmateix, l'equivalència respecte de la repressió franquista no és possible.⁴³

El 22 de novembre de 1937 (*Gaceta*, 25 de novembre), des del Ministerio de Instrucción Pública, es donava una relació per tot l'Estat de 112 depurats, desglossats en 69 separacions definitives, 23 declarats disponibles governatius i 20 jubilats forçosament. El 2 de desembre (*Gaceta*, 4 de desembre) s'ampliava la nòmina amb l'expulsió de 20 catedràtics absents. Com en la major part dels llistats, alguns dels citats en l'ordre eren clarament favorables als insurgents, però d'altres es trobaven en una situació ambigua i refugiats a l'estranger. La República els sancionava per insolidaris i el franquisme els tornaria a condemnar. La darrera llista la conformaven: José J. Zubiri Apalategui, Américo Castro Quevedo, Claudio Sánchez-Albornoz Menduïña, José Ortega y Gasset, Luis Recasens Siches, Hugo Obermaier, Luis de Zulueta, Blas Cabrera Felipe, Agustín Viñuales Pardo, Alfonso García Gallo, Eduardo L. Llorens, Alfredo Mendizábal, Ramón Prieto

⁴¹ Marc Baldó Lacomba, "Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)", *La II República una esperanza frustrada. Actas del congreso Valencia capital de la República (abril 1986)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, p. 283.

⁴² José Luis Rubio Mayoral, "El profesorado de la Universidad de Sevilla. Aproximación al proceso de depuración política (1936-1939)", dins María Nieves Gómez García, *Universidad y poder*, Sevilla, Gihus, 1993, pp 63-66.

⁴³ Manuel Ortiz Heras, *Violencia política en la IIª República y el primer franquismo*, Madrid, Siglo XXI, pp. 99 i 446.

Bances, Gabriel Franco López, Ciriaco Pérez Bustamante, José López Ortiz, Ignacio de Casso, Niceto Alcalá Zamora y Castillo, Blas Ramos Sobrino i Enrique Rodríguez Mata.⁴⁴

Els números totals de la depuració republicana ens són desconeguts i moltes vegades resulta difícil escatir si certes decisions, com la no renovació de contractes, entren en la categoria de sanció. A més, en el cas de la UB també la Generalitat de Catalunya va imposar sancions i, en alguns casos, també des d'altres instàncies acadèmiques. De la major part, però, en va quedar constància, ja que en acabar la guerra els depurats negativament utilitzarien les sancions republicanes com a avals d'adhesió i mèrits de cara a càrrecs i ascensos.

La relativa contundència de la depuració republicana s'evidencia en els dos llistats de docents readmesos en unes dates tan avançades com el 19 i 25 de febrer de 1938.⁴⁵ En total, 120 catedràtics, on es barregen gent compromesa amb la República, però també rellevants quintacolumnistes i futurs franquistes com Manuel Batlle Vázquez. Per universitats trobem 41 de Madrid,⁴⁶ 22 de Barcelona,⁴⁷ 16 de València,⁴⁸ vuit de Sevilla-

⁴⁴ Per universitats, els nous primers pertanyen a la de Madrid, els dos següents a Múrcia, dos a Oviedo, un a Salamanca, un a Santiago, dos a Sevilla, un a València, un a Valladolid i un a Saragossa.

⁴⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.18, lligall 32/71/76/22878. República 1937-1938.

⁴⁶ José Gabriel Álvarez Ude, José Barinaga Mata, Julián Besteiro Fernández, Cándido Bolívar Pieltain, Ignacio Bolívar Urrutia (jubilat), Ángel del Campo Cerdán, León Cardenal Pujals, Pedro Carrasco Garronera, Honorato de Castro Bonet, Fernando de Castro Rodríguez (agregat a l'Institut Cajal), Miguel Crespí Jaume, José Cuatrecasas Arumí, Alberto Chalmeta Tomás, José Deleito Piñuela, Arturo Duperier Vallesa, Antonio Flores de Lemus, José Gaos y González-Pola, Emilio García Gómez, José Giral Pereira, Pedro Urbano González de la Calle, Fernando González Nuñez, Luis Jiménez de Asúa, Bernardino Landete Aragón, Antonio Madinaveitia Tabuyo, Manuel Márquez Rodríguez, Gabriel Martín Cardoso, Manuel Martínez del Risco y Macías, Pedro Mayoral Carpintero, Agustín Millares Carlo, Enrique Molas Ormella, Juan Negrín López, Laureano Olivares Sexmilo, Francisco Pardillo Vázquez, Nicolás Pérez Serrano (excedent actiu), Fernando de los Ríos Urruti (excedent actiu), Tomás Rodríguez Bachiller, José Sánchez Covisa, Felipe Sánchez Román, Galo Sánchez Sánchez, Ricardo Sanjuan Llosa i José Francisco Tello Muñoz.

⁴⁷ Josep Maria Bartrina Thomás, Jesus Maria Bellido Golferichs, Pere Bosch Gimpera, Josep Deulofeu Poch, Pompeu Fabra Poch, Francisco Ferrer Solervicens, Eduard Fontseré Riba, Ramon Jardí Borrás, Pedro Nubiola Espinosa, José María Orts Aracil, Josep Pascual Vila, Luis Pericot García, August Pi Suñer, Josep Quero Molares, Antoni Salvat Navarro, Jaume Serra Hunter, Antoni Trias Pujol, Joaquim Trias Pujol, Ángel Valbuena Prat, Gregorio Vidal Jordana, Joaquim Xirau Palau i Josep Xirau Palau.

⁴⁸ Dámaso Alonso y Fernández de las Redondas, Roberto Araujo García, Jesús Basterra Santa Cruz, Manuel Beltrán Baguena, Luis Gonzalvo París, José María Orue Arregui, José María Ots Capdequí, Juan Peset Aleixandre, José Puche Álvarez, Fernando Ramón Ferrando, José Arturo Rodríguez Muñoz, Carlos Sanz Cid (excedent amb reserva de plaça), Francisco Sierra Jiménez, Luis Urtubey Rebollo, Ramon Velasco Pajares i Salvador Velayos Hermida.

Cadis,⁴⁹ cinc de Salamanca,⁵⁰ cinc de La Laguna,⁵¹ quatre de Múrcia,⁵² tres de Granada,⁵³ tres de Saragossa,⁵⁴ dos de Santiago,⁵⁵ un d'Oviedo,⁵⁶ un de Valladolid,⁵⁷ i nou excedents.⁵⁸

Pel que fa a l'activitat acadèmica, tot i reconèixer “el carácter de excepcionalidad generalizada”, el govern Negrín decretava la represa el 28 d'agost de 1937 (*Gaceta*, 31 d'agost), i la presentació obligatòria del professorat abans del 15 de setembre, en cas contrari se'ls acusaria d'abandonament. Aquesta darrera postil·la explica el perquè de moltes de les sancions posteriors contra docents refugiats a l'estranger. El 2 de setembre el ministre d'Instrucción Pública ordenava la reobertura de les universitats de Barcelona, València i Madrid –d'aquesta darrera només les facultats de Medicina i Farmàcia— pel 1

⁴⁹ Juan María Aguilar Calvo, Daniel Martínez Pedroso (excedent actiu), Juan de Mata Carriazo Arroquia, Francisco Orts Llorca (Cadis), Rafael Pina Millán, Wenceslao Roces Suárez (excedent actiu), José Antonio Rubio Sacristán i Rafael Salvia Fernández (Cadis).

⁵⁰ José Balta Elías, Fernando Galán Gutiérrez, Carlos Nogareda Domènech, Laureano Sánchez Gallego i Julio Tejero Nieves.

⁵¹ Joaquín Rodríguez Rodríguez, Luis Brú Vilaseca, Juan Sancho Gómez, José Santa Cruz Teijeiro i Elías Serra Ráfols.

⁵² Cayetano Alcázar Molina, Manuel Batlle Vázquez, Augusto Pérez Vitoria i Mariano Ruiz Funes (excedent actiu).

⁵³ José Domingo Quílez, José García Valdecasas Santamaría i Alejandro Otero Fernández.

⁵⁴ José Benito Mampill, Felipe Jiménez de Asúa i Santiago Pi Suñer.

⁵⁵ Francisco Giral González i Jaime Pi Suñer.

⁵⁶ Emilio González López.

⁵⁷ Emilio Alarcós García.

⁵⁸ Francisco Ayala García Duarte, Gabriel Bonilla Marín, Demófilo de Buen Lozano, Rafael de Buen Lozano, José Castán Tobeñas, Mariano Gómez González, Manuel López del Rey Arroyo, José Medina Echevarría i Rafael Méndez Martínez.

d'octubre de 1937. Així mateix, el 28 d'octubre també es feia públic un nou pla d'estudis per a la primària.

Tanmateix, la realitat bèl·lica s'imposava i, de fet, l'activitat era més teòrica que real. En realitat, només funcionaven els cicles de conferències, curssets diversos i habilitacions provisionals com les que permeteren als estudiants de medicina col·laborar en tasques de sanitat militar. Aquestes habilitacions tenien una gran importància per una República necessitada de tècnics tant en l'àmbit militar com a les indústries de guerra de la reraguarda.⁵⁹

⁵⁹ Molero Pintado, *Historia de la...*, pp. 105-106. Alejandro Mayordomo i Juan M. Fernández Soria, *Vencer y convencer. Educación y política. España 1936-1945*, València, Universitat de València, 1993, p. 103.

DEL LAICISME AL NACIONAL-CATOLICISME

Poc després de començar la guerra civil, al territori insurgent es publicaven dos llibres ben explícits sobre la consideració que mereixien els intel·lectuals als colpistes: *Los intelectuales y la tragedia española* de Enrique Suñer Ordóñez, i *Los causantes de la tragedia hispana. Un gran crimen de los intelectuales españoles* de Constancio Eguía Ruiz.¹ La imputació dels mals d'Espanya als acadèmics no era quelcom excepcional, sinó una creença compartida i estesa entre les diferents famílies del futur franquisme.

Al llarg de la Segona República, s'havia articulat un discurs de creixent violència verbal contra professors i intel·lectuals que a partir del 18 de juliol de 1936, amb el fracàs del cop d'estat i l'inici de la guerra civil, va convertir-se en violència explícita: els “hombres del intelectualismo frío y laico, que renegaron de nuestra Historia [...] fueron desde estas aulas, con su fariseísmo científico, los máximos responsables de la decadencia espiritual de nuestro pueblo. [...] La subversión general de las conciencias que negó a las masas populares e hizo precisa la guerra redentora, se incubó aquí. Fueron pecados de la razón –esos para los que se resiste hasta la misericordia evangélica— los que precedieron a los crímenes de las multitudes”.²

No era casualitat, doncs, que quan alguna autoritat menor volia mostrar activament la seva adhesió i no comptava amb republicans significats al seu territori, prengué represàlies contra el mestre d'escola. Històries com la recollida per Manuel Rivas a *¿Que me quieres amor?* i duta al cine com *La lengua de las mariposas*, es troben arreu de la geografia espanyola.

Els mestres de primària eren considerats de manera general la personificació republicana als pobles: se'ls acusava d'utilitzar “leur métier comme un tremplin politique”.³ El tòpic va subsistir més enllà del franquisme. Encara avui, historiadors poc rigorosos com Mercedes Montero qualifiquen sense rubor al col·lectiu docent “como uno de los sectores

¹ El primer editat a Burgos, Editorial Española, 1937, i el segon a Buenos Aires, Difusión, 1938.

² José Ibáñez Martín, “Discurso del Ministro de Educación Nacional en la apertura del Curso 1939-40”, *Atenas*, 93-94, X., Burgos, setembre-octubre 1939, p. 201.

³ C. de Sarmes, “M. Sainz Rodríguez. Ministre de l'Instruction Publique en Espagne Nationale, nous dit...”, *La Garonne*, Tolosa, 23 d'octubre de 1938. Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR), caixa 13.

más *contaminados* de liberalismo: de hecho, un sector importante del Magisterio había hecho siempre gala de simpatías republicanas”.⁴

En canvi, estudis com el de Francisco Morente Valero han matisat aquesta percepció, i situen entre un 60 i un 70 per 100 els depurats que van ser considerats aptes pel franquisme –circumstància que tampoc els converteix automàticament en addictes, ni dilueix la duresa de la repressió—. La falsa equivalència venia donada per l’interès mostrat pels republicans i les esquerres per la primària. La simplista identificació s’havia reblat arran de la ‘guerra escolar’ i els intents de laïcització de l’ensenyament.

Ja durant la guerra l’inspector de primària Alfonso Iniesta s’havia esforçat per evidenciar el fracàs republicà a l’hora de «hacer del maestro el sucesor del cura en la aldea” i hi contraposava els llistats de docents catòlics que la “Revolución roja persiguió, con saña salvaje”.⁵ Eren pocs, però, els que denunciaven l’errònia generalització que caracteritzava al Magisteri com “casi totalmente entregado a la revolución antinacional”.⁶ La tònica eren els discursos a l’estil de Giménez Caballero. Aquest comentava entusiàsticament el nomenament d’alferes provisionals d’un grup de docents el 29 de juny de 1937 a Pamplona: “el ‘Maestro de escuela’, ese vehículo laico y corrompido que era en los regímenes anteriores el ‘Maestro de escuela’, libertario, tripudo, desabrochado, socialista, pedigüeño y rencoroso, se transformase mágicamente en un ser soleado, esbelto, fuerte, audaz, encuadrado, abnegado, disciplinado, a paso gimnástico, saludando brazo en alto, cantando himnos de combate, y besando trémulamente la tela oro y sangre de la bandera de España”.⁷

Tanmateix, Iniesta repetia que “la masa no se dejó influir por lecciones de maestros, sino por teorías deslumbrantes de profesores, políticos y periodistas”. Aquest alt càrrec del Ministeri –formava part del gabinet tècnic, militava a la Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNP) i s’havia significat com a president de la Confederación de Maestros Católicos— situava a les universitats el “foco de toda propaganda disolvente; [...]

⁴ Mercedes Montero, *Historia de la ACN de P. La construcción del Estado Confesional (1936-1945)*, EUNSA, Pamplona, 1993, tomo II, p. 50.

⁵ Alfonso Iniesta, *Garra marxista en la infancia*, Hijos de Santiago Rodríguez, Burgos, 193?, cita p. 168, llistat de casos pp. 167-192.

⁶ Pedro Gallo Baranda, delegat provincial del SEM de Santander, instància dirigida al ministre de Educación Nacional, 30 de maig de 1938, pp. 3 i 4. APSR, caixa 88.

⁷ Giménez Caballero, “Alféreces del alma nacional”, *La nueva educación de España*, text mecanografiat sense data. APSR, caixa 88.

que convirtieron el noble ejercicio docente en materia subversiva, sin que ni el Gobierno, débil, irresoluto, tomara medidas enérgicas, ni la sociedad reaccionara con violencia”.⁸

Els ideòlegs i executors de la política educativa insurgent compartien aquest anàlisi i, de fet, tenien en la Institución Libre de Enseñanza (ILE) la seva bèstia negra. “[Se] llegará hasta su liquidación legal, la incautación de sus bienes y la desaparición de sus hechos y personajes en cualquier libro de historia de la educación de la postguerra”.⁹ El primer ministre franquista d’ensenyament Pedro Sainz Rodríguez li imputava directament “la culpa de que España haya llegado a esta tragedia”.¹⁰ La seva biblioteca privada és un bon exemple d’aquesta obsessió malaltissa. En ella trobem una àmplia col·lecció d’obres dedicades als institucionistes, posteriors al seu pas pel Ministeri, amb comentaris del seu puny i lletra. Així, quan Lorenzo Luzuriaga comenta que la ILE va seguir un camí de reformes “desde abajo, de los usos y costumbres por medio de la educación [...], sin duda el más lento y difícil, pero también el más seguro y duradero”; l’ex ministre ho subratlla indignat i hi afegeix a llapis “mientras no tuvieron el poder”.¹¹

Els acadèmics institucionistes eren acusats d’haver introduït ideologies estrangeres des de càtedres i ateneus en detriment de les essències pàtries, per acabar portant el país a la decadència. La proclamació de la Segona República els havia permès l’accés a la política activa i a la vida pública, desplaçant a la classe política tradicional. Carolyn P. Boyd xifra en “sesenta y cuatro catedráticos, profesores y maestros” els diputats elegits en les eleccions de juny de 1931.¹²

El món intel·lectual –tot i la seva diversitat— va passar a ser considerat globalment com a pro republicà i responsable de la major politització de la societat, de la creació d’una latent opinió pública i de l’arribada al poder d’idees de renovació. “La política introducida

⁸ Iniesta, *Garra marxista en...*, p. 211.

⁹ Antonio Molero Pintado, *Historia de la educación en España. IV La educación durante la segunda república y la guerra civil (1931-1939)*, Madrid, MEC, 1991, p. 117.

¹⁰ “Una entrevista con el ministro de Educación Nacional. Como se forma la Nueva España”, *ABC*, Sevilla, 15 de noviembre de 1938, p. 3. APSR, caixa 13.

¹¹ Lorenzo Luzuriaga, *La Institución Libre de Enseñanza y la educación en España*, Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires, 1957, p. 11.

¹² Carolyn P. Boyd, *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Pomares-Corredor, 2000, p. 178. També resulta d’interés l’obra de Sebastian Faber, *Exile and Cultural Hegemony. Spanish Intellectuals in Mexico, 1939-1975*, Nashville, Vanderbilt University Press, 2002. L’autor mostra com els intel·lectuals espanyols participaren decisivament en la política republicana i com, amb la seva marxa a l’exili, el seu paper es redefeix cap a una concepció més apolítica i liberal, desconnectats de la realitat espanyola.

en los claustros ha gangrenado en los últimos tiempos la cultura patria [...]. Seguramente ha sido más fácil y productivo a muchos catedráticos sembrar política que ciencia”.¹³ El mestre madrileny José Mera rememora com a un catedràtic republicà d’Història, tot i ser de dretes, l’acusaren entre d’altres càrrecs de “intelectualidad”.¹⁴

Segons s’argumentava, els bons espanyols s’havien vist obligats a agafar les armes davant “la falta de instrucción fundamental y de formación doctrinal y moral, el mimetismo extranjerizante, la rusofilia y el afeminamiento, la deshumanización de la literatura y el arte, el fetichismo de la metáfora y el verbalismo sin contenido”,¹⁵ introduïts pels mals espanyols. Deshumanitzats i estigmatitzats, la purga contra aquests mals patriotes –en paraules escrites per Mercedes Montero el 1993!— “era obligada, pues la España nueva que estaba naciendo en los frentes no se podía perder en la retaguardia”.¹⁶

L’intel·lectual en general era una simple xacra a eliminar: “la pena de muerte dejó de ser el castigo por un crimen concreto convirtiéndose en un preventivo general”.¹⁷ La violència passa a ser considerada com una mesura sanitària i els discursos s’omplen de referències higienistes. Les tropes insurgents actuaven contra el “monstruoso proceso de carcinoma” dels claustres universitaris, i “eliminaban la gangrena, pero cortaban también carne sana. Solo así, sabían, que aseguraban el éxito de la tremenda intervención”.¹⁸ “Era así vital para nuestra cultura amputar con energía los miembros corrompidos, segar con golpes certeros e implacables de guadaña la maleza, limpiar y purificar los elementos nocivos. Si alguna depuración exigía minuciosidad y entereza para no doblegarse con generosos miramientos a consideraciones falsamente humanas, era la del Profesorado”.¹⁹

No es tractava però, d’una violència sense control. Des del principi, la declaració de l’estat de guerra en la zona colpista va garantir l’exercici d’una repressió dirigida i

¹³ Archivo Histórico de la Universidad de Valladolid (AHUVa), lligall 7718, comunicació con el rectorado, panflet editat per la Junta de redacción de *Reconquista*, publicació de la Federació d’Estudiants Catòlics de Valladolid, amb el títol “Por España y la Universidad”.

¹⁴ Ronald Fraser, *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2001, p. 714.

¹⁵ Romualdo de Toledo y Robles, “Prólogo” a Iniesta, *Garra marxista en...*, p. 10.

¹⁶ Montero, *Historia de la...*, tomo II, p. 50.

¹⁷ Franz Neumann, *Behemoth. Pensamiento y acción en el nacional socialismo*, Madrid, FCE, 1983, p. 502.

¹⁸ Román Perpiñá Grau, *Destino hispano. El movimiento, la lucha, la nueva vida*, València, Jesús Barnés, 1939, p. 47. Discurs pronunciat durant un curset de formació de propagandistes organitzat per la Jefatura de Propaganda de València.

¹⁹ José Ibáñez Martín, *Hacia un nuevo orden universitario*. Discurs d’inauguració de l’any acadèmic 1940-1941, Valladolid, 1940, pp. 45-46.

conscient. La justícia militar, per exemple, va monopolitzar l'escena insurgent amb l'objectiu de justificar la violència, mai de combatre-la o limitar-la, i sempre un pas enrera respecte de la repressió: “Hay que desinfectar previamente el solar patrio. Y he aquí la obra –pesadumbre y gloria— encomendada por azares del destino a la justicia militar”.²⁰

La necessitat de la repressió no es qüestiona en cap moment, justificada tant per la radicalitat ideològica com per la seva triple funcionalitat ja que, a banda de per castigar a l'enemic, era útil per a sotmetre als indecisos i cohesionar als vencedors. El règim necessitava de la complicitat de part de la societat per exercir la violència sobre l'altre part i, alhora, per generar complicitats que garantissin un mínim consens. Rere cada sanció contra un vençut, hi havia un benefici –promoció i/o càrrec— per un vencedor.²¹

La depuració republicana va sorgir, com hem vist, com a reacció defensiva a unes circumstàncies bèl·liques. S'entenia com una eina per combatre i sancionar administrativament als funcionaris insurgents, primer, i no prou compromesos, després. En canvi, en el bàndol insurgent la repressió –i dins d'ella la depuració— tenia un caràcter fundacional i fonamental.²² La violència era un argument previ, amb una evident continuïtat i sobre ella s'edificaria el nou règim. Allò que no s'havia pogut aturar a les urnes, s'aturaria amb les armes, fos quina fos la reforma: agrària, administrativa o educativa.

La depuració franquista va ser el vestit jurídic-administratiu amb què maquillar una contundent ofensiva i una autèntica contrarevolució ideològica. La depuració professional va aplicar-se a tots els funcionaris espanyols en general i als docents en particular. L'objectiu era que ningú pogués exercir la docència “sin haber sido sometido, previamente, a un expediente de depuración” que garantís la adhesió.²³ Només l'adhesió activa garantia la rehabilitació, ja que fins i tot la indiferència o el no pronunciament era

²⁰ Declaració del fiscal militar Felipe Acedo Colunga recollida per Francisco Espinosa Maestre, *La justicia de Queipo*, l'autor, Sevilla, 2000, p. 269.

²¹ Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, pp. 187-8. I, Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra*, Lleida, Milenio, p. 254.

²² Matilde Eiroa, “La represión, elemento central de la «Victoria»”, dins Ángeles Egido León i Mirta Núñez Díaz-Balart (eds.), *El republicanismo español. Raíces históricas y perspectivas de futuro*, Madrid, Asociación Manuel Azaña, 2001. Tot i que se centra en el cas de les dones, recull aquesta idea de la violència com element central i definidor del franquisme.

²³ Morente Valero, *La depuración del...*, pp. 197-8.

castigat. “¡A la cárcel con el neutral!”, demanava Luis de Galinsoga, director de *La Vanguardia Española* i hagiògraf de Franco.²⁴

La rellevància d'aquesta tasca s'evidencia en les paraules de Vegas Latapie: “Una cosa era que se fusilase a la gente sin ton ni son y otra muy distinta que se purgara la educación, que forma la conciencia de una nación y cuyo control es vital”. Era de major transcendència la depuració que la sistemàtica eliminació de l'enemic.²⁵

La purga no es limitava a les persones sinó que s'estenia a les mateixes institucions, amb la derogació de tota la legislació del període i l'anorreament de tota realització. No es tracta de simple retòrica. Entre els papers de Pedro Sainz Rodríguez trobem, per exemple, un llistat de “disposiciones de la República que deben ser derogadas por el Ministerio de Educación Nacional” respecte de “servicios que fueron cedidos a la Región catalana”.²⁶

“Todo lo que hiciera referencia a la República era negativo”²⁷ i, per tant, tot reconeixement li era negat. El ministre Ibáñez Martín no s'estava de qualificar de “tinglado” la “falsa alta cultura” republicana i d'acusar al règim democràtic d'expoliar biblioteques i museus, i de destruir centres d'ensenyament arreu d'Espanya “porque muchos de ellos fueron utilizados por el ejército marxista para cuarteles y cárceles, hospitales y depósitos de municiones y víveres”.²⁸

Ja no es tractava, com durant la República, de fer una contrareforma ni tan sols de radicalitzar-la, el propòsit no era simplement el retorn a 1931, sinó una involució de segles, un retorn al període anterior a la revolució liberal, a un món de referents reaccionaris, antiliberals, agressivament nacionalistes i ultracatòlics.²⁹ En el seu lloc s'imposava el nacional-catolicisme, una barreja de conceptes –catolicisme ortodox, nacionalisme excoient i conservadurisme corporativista, amanit amb retòrica falangista— que l'experiència

²⁴ Citat per Julián Casanova, “Una dictadura de cuarenta años”, dins Julián Casanova (coord.), Francisco Espinosa, Conxita Mir i Francisco Moreno, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 30.

²⁵ Fraser, *Recuérdalo tú y...*, vol. I, p. 281.

²⁶ APSR, caixa 92, no és l'únic recull, també trobem diversos llistats de “legislación promulgada por la República respecto de Cataluña en materia de enseñanza”, “legislación del Nuevo Estado sobre Cataluña, en materia de enseñanza”, i “disposiciones dictadas sobre el uso del idioma catalán en la enseñanza”.

²⁷ Julio Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez, de la Monarquía a la República*, Madrid, FUE, 1998, p.189.

²⁸ *Apertura de curso 1940-41*, Universidad de Valladolid, Valladolid, Tip. Aguado, 1940, p. 44.

²⁹ N'és una bona mostra el llibret de Cipriano Marquina, *La restauración política y la escuela primaria*, Bilbao, Grijelmo, 1938.

bèl·lica havia elevat al rang d'ideologia fundacional. La seva instauració evidenciava, a més, el pacte entre els militars colpistes i l'Església catòlica espanyola.³⁰

Com una nova reina Isabel, el general Francisco Franco era l'home cridat a actualitzar el passat gloriós i idealitzat dels Reis Catòlics, amb l'única diferència que, mentre la monarca havia hagut de superar la manca de "hombres de gobierno", ara Espanya podia comptar amb els catòlics.³¹ La col·laboració va ser cabdal pels insurgents, ja que aportaren la ideologia legitimadora i els homes necessaris per a la construcció de l'entramat burocràtic. La implicació no es limitava només a figures rellevants amb influències, capacitats professionals i aptituds polítiques útils, sinó que abastava una àmplia representació que anava dels bisbes a les organitzacions de base.³²

Si bé l'adhesió era fervorosa, aquesta sempre tenia lloc des de la prèvia adscripció catòlica. Els membres de la ACNP,³³ dels primers i més útils col·laboradors, que s'oferiren el 28 de juny de 1938 "para trabajar en la propaganda de la Causa Nacional entre los católicos extranjeros", ho feien a través del cardenal Isidro Gomá.³⁴ Aquesta doble lleialtat rarament provocava conflictes, però quan succeïa la 'família' tenia més pes. Així, quan el 16 de setembre de 1938 es planteja fer objecte de negociació en el Concordat amb el Vaticà la preeminència educativa de l'Església, el ministre d'Educación Nacional Pedro Sainz Rodríguez no s'està de mostrar la seva disconformitat amb el govern. "Ni compartí en Consejos anteriores, ni puedo compartir ahora, el criterio de reservar bazas para una negociación concordataria, cuando esas bazas corresponden por origen divino y que son de su fuero propio como Sociedad perfecta".³⁵

Sainz Rodríguez no va haver de patir, ja que l'Església va assegurar-se la preeminència ideològica i, sobretot, el control de la política educativa a canvi del seu recolzament. Tot i les aspiracions de Falange, els catòlics esdevenen hegemònics: "los

³⁰ Per una visió actual complaent i hagiogràfica del nacioncatolicisme: María Ángeles Sotés Elizalde, *Universidad franquista: debate sobre la libertad de enseñanza (1939-1962)*, Barañáin, Eunsa, 2004.

³¹ Enrique Herrera, *Historia de la Educación Española*, Veritas, Madrid, 1941, p. 456.

³² José Pemartín, "Significación y alcance de la Reforma de la Enseñanza Media", *Formación clásica y formación romántica. Ideas sobre la enseñanza*, Espasa Calpe, Madrid, 1942, p. 87.

³³ Resulta especialment útil el llibre de Sáez Alba, *La Asociación Católica Nacional de Propagandistas*, París, Ruedo Ibérico, 1974. En canvi, els dos volums de José Manuel Ordovas i Mercedes Montero (*Historia de la Asociación Católica Nacional de Propagandistas*, Pamplona, Eunsa, 1993) són d'un revisionisme escàndalos.

³⁴ *Documentos inéditos para la historia del generalísimo Franco*, Fundación Francisco Franco y Azor, Madrid, 1992, tomo I, p. 187.

³⁵ APSR, caixa 39.

sectores *puristas* de Falange se tuvieron que contentar con las migajas”.³⁶ El naixent Estat franquista delegava les seves competències amb absoluta tranquil·litat. No es tractava de debilitat, sinó de simbiosi.

L’Església assumia plenament la voluntat contrarevolucionària que, per una banda, pretenia esborrar qualsevol resta de republicanisme –mitjançant la depuració de docents i l’abolició de la legislació anterior—, i, per l’altra, instaurar la ideologia triomfant a la guerra civil: “parecía que existiera una clara vocación de regreso a un siglo atrás, a los tiempos anteriores a la misma revolución liberal”.³⁷ Com recull Enrique Berzal participen activament en el procés de “depurar, denunciar y formar”,³⁸ ja que el nacional-catolicisme considerava la violència com a “lícita al servicio de la razón y de la justicia”,³⁹ lògicament franquistes. El mateix l’arquebisbe de Toledo, Isidro Gomá, no s’estava de condemnar la corrupció “del pensamiento por las locas libertades de cátedra, tribuna y prensa”.⁴⁰

La política educativa partia dels textos papals –especialment de l’encíclica de 1929 de Pius XI *Divini Illius Magistri*–, per tal de garantir la preeminència de l’Església i la família –cristiana òbviament— davant de l’Estat. El primer director general de primària, Romualdo de Toledo, relatava com el 5 de març de 1938 ja ordenava que a més de l’educació religiosa “se enseñara a los niños las doctrinas sociales que los Sumos Pontífices han consignado en sus Encíclicas”, per tal de combatre “la realidad tristísima de una juventud y de una adolescencia prácticamente comunistas”.⁴¹

Els principis pedagògics eren “catolicismo y tradición –o también Dios y España—, es decir, la base de lo que se ha dado en llamar el nacional-catolicismo”.⁴² Ser ‘bon espanyol’ passava a equivaler a ser ‘bon cristià’, i a l’inrevés. L’ensenyament s’impregnava “del espíritu nacional-sindicalista que inspira los postulados de nuestra revolución, y relacionándolos con la institución familiar, de la que jamás puede sentirse desarticulada la

³⁶ Morente Valero, *La depuración del...*, p. 120.

³⁷ Borja de Riquer, “Presentación” dins de Morente Valero, *La depuración del...*, p. 18.

³⁸ Enrique Berzal, *Valladolid bajo palio*, Valladolid, Ámbito, 2002, p. 108.

³⁹ APSR, caixa 39, “El nuevo estado español”, desè i darrer punt.

⁴⁰ *El caso de España*, Pamplona, Diputación Foral de Navarra, 1936, p. 21.

⁴¹ Romualdo de Toledo, *Balmes, educador. “El Criterio” y la pedagogía española*, Madrid, Editorial Magisterio Español, 1943, p. 28. Conferència impartida a Vic el 9 de juliol de 1943.

⁴² Morente Valero, *La depuración del...*, p. 119.

educación nacional cuando no quiere renunciar a un criterio de orientación esencialmente cristiano”.⁴³

Tot intent de modernització pedagògica o democratització es veia com estrangeritzant, i era substituït per un ensenyament jerarquitzat, confessional i imbuït dels mites del nacional-catolicisme. Els nous dirigents de l’ensenyament “participaban de una común conciencia católica, tradicional, contrarrevolucionaria y monárquica”, fortament influenciada per l’interpretació de la història d’Espanya de Marcelino Menéndez y Pelayo.⁴⁴

La reforma de la secundària és l’exemple perfecte d’aquest intercanvi de cromos. El 20 de setembre de 1938 (BOE, 23 de setembre), en plena guerra civil i malgrat que el país tenia d’altres necessitats més urgents tant a nivell material com administratiu i militar, el primer govern del general Francisco Franco aprovava la llei de reforma de l’ensenyament secundari. El batxillerat era precisament el nivell que tradicionalment havien privilegiat les autoritats catòliques. No per casualitat hi centraven la seva activitat, convençuts que als instituts es formaven les classes dirigents. El suposat interès especial per l’ensenyament universitari del ministre Pedro Sainz Rodríguez quedava arraconat.⁴⁵

Amb un preàmbul on es definia el cristianisme com “la médula de España” i inseparable de la seva història i de la civilització cristiana, no era estranya que la llei fos qualificada com el “Plan de la reconquista espiritual de España para los españoles”⁴⁶ i “la revolución más trascendental en la enseñanza española de un siglo a esta parte”.⁴⁷ La satisfacció abastava fins i tot a la Santa Seu.

El 15 de juny 1938, en plena guerra encara, l’encarregat de negocis i representant del Vaticà davant dels insurgents, Hildebrandus Antoniutti, feia arribar la seva felicitació per carta des de Sant Sebastià. El diplomàtic, a més, reproduïa l’elogiosa lletra, datada el dia 7, del secretari d’Estat, cardenal Pacelli: “Il Santo Padre, informato come sempre delle provvide riforme che si stanno introducendo nel campo dell’insegnamento religioso, ha

⁴³ José Ibáñez Martín, *Un año de política docente*, Discurso de apertura del curso académico 1941-1942, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1941, pp. 14-15.

⁴⁴ Antonio Fontán, *Los católicos en la Universidad española actual*, Madrid, Rialp, 1961, pp. 35-36 i nota 21.

⁴⁵ “Sainz Rodríguez dedicó su atención (...) especialmente a la enseñanza superior, desentendiéndose de las demás tareas”. Morente Valero, *La depuración del...*, p. 107.

⁴⁶ Ignacio Errandonea, *La nueva ley de segunda enseñanza. Texto y breves comentarios*, Bilbao, El mensajero del Corazón de Jesús, 1938, p. 52.

preso conoscenza con vivo interesse delle disposizioni emanate in tale materia da codesto Governo, e allo stesso tempo si é degnato esprimere la paterna Sua compiacenza per il bene che dalle disposizioni medesime si spera ne verrà alla Chiesa in Spagna”. Per Antoniutti “la paternal aprobación del Sumo Pontífice será el mejor premio y el mayor estímulo para continuar en la patriótica labor de restaurar, en esta gloriosa Nación, todos los valores espirituales que la han hecho grande en la Historia”.⁴⁸

L’especial prioritizació franquista anava acompanyada d’una sèrie de mesures en detriment dels centres públics –“la enseñanza privada, por su parte, entrará en una floración desconocida”–,⁴⁹ ja que permetia cursar oficialment el batxillerat en establiments privats – és a dir religiosos—, amb un únic examen final comú a tots els estudiants que aspiressin al títol de batxiller i a l’ingrés a la universitat. Per molt que les autoritats ministerials neguessin “la inhibición del Estado”, en base al manteniment de les prerrogatives sobre fixació d’exàmens, llibres de text i inspecció,⁵⁰ la realitat els contradeia. El batxillerat universitari esdevenia encara més selectiu i es reduïa a dotar d’una “cultura clásica, religiosa y eminentemente española, a la minoría selecta de alumnos que han de ir a la Universidad”. Minoria on, naturalment, no hi cabia tothom “y menos aún las alumnas, cuyo puesto último en general, no debe ser la Universidad, sino el hogar...”.⁵¹

Més enllà de la legislació concreta, allò que garantia la preeminència en l’àmbit de l’educació era la presència directa de catòlics en l’estructura governamental naixent. Com ja hem comentat, el general Franco de seguida va confiar en els homes de l’Església, tant per la seva capacitat com per la coincidència ideològica.

⁴⁷ Teodoro Toni Ruiz, “El nuevo bachillerato universitario español”, *Hechos y dichos en pro y en contra de la Iglesia católica*, 53, Bilbao, 5 de novembre de 1938, tomo V, p. 585.

⁴⁸ APSR, paper sense arxivar. “Todo lo que hacía el Ministerio de Educación respecto a la limpieza y reforma de la legislación laica de la época republicana merecía, como es natural, la aprobación de la Iglesia, no sólo de la Iglesia española, sino de Roma, pues hay documentos de Pío XI y Pío XII referentes a la nueva situación de la educación religiosa en España”. Pedro Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, Planeta, Barcelona, 1978, p. 260.

⁴⁹ Toni Ruiz, “El nuevo bachillerato...”, tomo V, p. 592.

⁵⁰ José Pemartín, “Significación y alcance...”, pp. 89-90.

⁵¹ “Notas de Enrique Herrera Oria sobre restricciones que se imponen a la enseñanza privada”, nota sobre el decret d’escolaritat del 14 de juliol de 1941, *Documentos inéditos para...*, tomo II, volum II, p. 296. Per una valoració crítica de la llei, Manuel de Puelles Benítez, *Educación e ideología en la España contemporánea*, Tecnos, Madrid, 1999, pp. 307-311.

Un estat en construcció

El cop militar del 18 de juliol de 1936 havia de ser un moviment patriòtic de caràcter essencialment militar amb què corregir les suposades desviacions de la República, recuperar l'ordre públic i esclafar els moviments populars i sindicals. Qüestió de dies.

En cada territori, l'autoritat militar corresponent –amb la col·laboració de les forces vives— prenia una sèrie de mesures provisionals en l'àmbit educatiu amb l'objectiu de represaliar els elements republicans o d'esquerres, i retornar el control als elements catòlics i dretans. El 27 de juliol la Diputació de Navarra, per exemple, ja ordenava als alcaldes navarresos reposar els crucifixos a les escoles, prohibia els ensenyaments contraris a catolicisme, reobria els col·legis religiosos, prohibia la coeducació i empenia la depuració dels mestres més significats. S'avançava així a les mesures de confesionalització que decretaria poc després la recent creada –el 24 de juliol— Junta de Defensa Nacional.⁵²

El 19 d'agost s'ordenava la reobertura dels centres de primària per tal de donar una sensació de normalitat. Alhora, s'encarrega als alcaldes de supervisar tant l'ensenyament com el professorat perquè s'ajustés a la nova ideologia. Pel que fa a les universitats, necessitats de personal especialitzat, el 5 de setembre de 1936 (BOE, 10 de setembre) se suspenia l'inici del nou curs. El dia 15 s'ordenava la incorporació de tot el professorat a les respectives càtedres, on havien d'elaborar un pla de treball que ajudés a “llevar los centros superiores de enseñanza al esplendor que la nueva España exige”.⁵³ És a dir, se'ls forçava a integrar-se a l'exèrcit i a les estructures de nova creació: administratives, de depuració, judicials, sanitàries, logístiques, de gestió, inspecció i propaganda. Alhora, els recursos es reconduïen i la major part dels laboratoris i hospitals van passar a tenir objectius militars.

Durant la guerra, l'única activitat docent oficial van ser els cursos de temàtica diversa, però sempre patriòtics, i d'assistència lliure i gratuïta que sota l'advocació de Menéndez Pelayo van ser establerts per ordre del 16 de setembre de 1936 (BOE, 17 de setembre). El 17 de novembre de 1936 (BOE, 18 de novembre) es decretava la no prorrogació, ni renovació de les vacants de manera generalitzada, malgrat afectar a addictes

⁵² Hilari Ragner, *La pólvora y el incienso. La iglesia y la guerra civil española (1936-1939)*, Barcelona, Península, 2001, p. 81. Per tenir més informació, Reyes Berrueto Albéniz, *Política educativa en Navarra 1931-1939*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1991.

⁵³ El 4 de gener de 1937 (BOE, 7 de gener) s'establia de quina manera els catedràtics “prestarán sus servicios”.

als colpistes.⁵⁴ La suspensió de desenes de places tenia com a objectius, la reducció dels claustres al mínim imprescindible, la purga i l'estalvi pressupostari.

També raons econòmiques justificarien posteriorment, el 14 de setembre de 1937 (BOE, 15 de setembre), la clausura de diversos centres de secundària.⁵⁵ Es tractava de “aliviar las cargas que pesan actualmente sobre el Tesoro Público que tiene ante todo que satisfacer las grandes erogaciones de la guerra”. Alhora, però, no s'estaven de mostrar la seva indignació, en un informe sobre l'aplicació del reglament sobre crucifixos, banderes i himnes, en constatar que “muchas veces resulta vergonzoso que la enseña de la patria ondee en locales-escuelas que no reúnen condiciones de higiene ni siquiera de decencia”.

Mentrestant, el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes republicà era felicitat per la Societat de Nacions en augmentar el pressupost d'ensenyament en plena guerra i crisi econòmica mundial.⁵⁶ En canvi, en acabar la guerra, el rector de Barcelona, Emilio Jimeno Gil, no s'estaria de valorar positivament l'alt índex de canalla sense escolaritzar durant el primer franquisme: “nos encontramos ahora con una generación de niños y adolescentes quizá incultos e indisciplinados, pero sin maldades arraigadas; en condiciones, por lo tanto, para que pueda hacerse de ellos, mediante una educación bien dirigida, lo que conviene a ellos mismos y necesita España”.⁵⁷

Quan es fa evident que la guerra no seria cosa de poques setmanes, els insurgents es reorganitzen i la provisional Junta de Defensa Nacional va donar pas el 1 d'octubre de 1936 a la més centralitzada Junta Técnica del Estado. La nova institució estava formada per set comissions principals, entre elles la de Cultura y Enseñanza responsable “de asegurar la continuidad de la vida escolar y universitaria, reorganización de los centros de enseñanza y estudio de las modificaciones necesarias para adaptar ésta a las orientaciones del nuevo

⁵⁴ Aquest era el cas dels ajudants de Medicina Carles Cardenal de Salas i Martí Garriga i Roca sancionats per la República, o de l'auxiliar Benet Perpinyà i Robert refugiat a Sant Sebastià durant la guerra, entre d'altres.

⁵⁵ Gregorio Cámara Villar, *Nacional-Catolicismo y Escuela. La socialización política del franquismo (1936-1945)*, Madrid, Hesperia, 1984, p. 79. Amb l'ordre del 14 de setembre es tancaven 38 instituts, i el 7 d'octubre s'afegien 14 més.

⁵⁶ Jordi Maragall, *Balanç de la Universitat Autònoma*, Barcelona, Nova Terra, 1969, p. 21, nota 13. L'Oficina Internacional d'Educació de Ginebra “remarcava el fet excepcional que la República espanyola incrementés, durant aquells anys, el Pressupost d'Instrucció en 60 milions de pessetes (uns mil milions en pessetes de 1968), a més de l'Emprèstit Extraordinari de 400 milions”. I, Paulina Luisi, *Dos ideologías y dos culturas. La escuela fascista. El esfuerzo cultural de la democracia española*, Montevideo, Democracia y Libertad, 1938, pp. 144-151, fa una comparació entre els pressupostos d'ambdós bàndols. La República va destinar a l'ensenyament 142 milions el 1937.

⁵⁷ Emilio Jimeno Gil, *Algunos problemas de la enseñanza*, discurso inaugural del año académico 1939-1940, Barcelona, 1939, p. 14.

Estado”.⁵⁸ Si bé, atesa la suspensió o reducció a mínims de l’activitat docent, el nou organisme va centrar-se en la repressió i en la vehiculació de recursos cap a l’esforç bèl·lic.⁵⁹

L’Església espanyola de seguida va mostrar la seva conformitat tant amb la composició com amb la línia d’actuació.⁶⁰ Entre les seves primeres mesures, un cop abolida la coeducació i proscrit el laïcisme per la Junta de Defensa Nacional en ordres del 4 i 21 de setembre, destaca la proclamació de l’ensenyament catòlic obligatori a tots els nivells i l’organització de cursos per a mestres i professors sobre religió i educació patriòtica entre octubre i novembre de 1936.⁶¹

“La presencia abrumadora de hombres de Acción Española, y de su entorno ideológico, en la Comisión de Cultura y Enseñanza garantizó que la nueva escuela fuese una escuela católica, mucho más que una escuela fascista a secas”.⁶² Tot i que oficialment en formaven part un gran número de personalitats i tècnics, la responsabilitat descansava en realitat sobre un triumvirat format pel vicepresident Enrique Suñer Ordóñez i els vocals –en un principi dedicats en exclusiva a la primària– Mariano Puigdollers Oliver i Eugenio Vegas Latapie. Tots tres eren significats catòlics.

El teòric president José María Pemán y Pemartín, conegut monàrquic, membre d’Acción Española i propagandista –havia sigut secretari de la ACNP de Cadis– preferia dedicar-se al turisme de guerra, als discursos èpics i als versos recarregats. De fet, en un document intern es reconeixia que “reside habitualmente en su casa de Cádiz”,⁶³ mentre la seu de la comissió s’ubicava a Burgos. El seu hagiògraf assegura que tot i acceptar el càrrec, “íntimamente puse entre los objetivos prioritarios a conseguir, el que desde aquel

⁵⁸ Arxiu de la Moncloa, spapgl01724e008d000.

⁵⁹ Montero, *Historia de la...*, tomo II, pp. 52-54.

⁶⁰ Morente Valero, *La depuración del...*, p. 95-106.

⁶¹ Cámara Villar, *Nacional-Catolicismo y Escuela*, p. 70. I, Javier Tusell i Gonzalo Álvarez Chillida, *Pemán. Un trayecto intelectual desde la extrema derecha hasta la democracia*, Barcelona, Planeta, 1998, p. 50.

⁶² Morente Valero, *La depuración del...*, pp. 105-6. Pel que fa a Acción Española, l’associació va néixer al voltant de la revista del mateix nom fundada el 15 de desembre de 1931 pel Marqués del Quintanar, Ramiro de Maeztu i Eugenio Vegas Latapie. Dins d’aquest grup se situaven Pedro Sainz Rodríguez, Carlos Ruiz del Castillo, Marqués del Saltillo, Lozoya, Enrique Suñer, Fernando Enríquez de Salamanca, Julio Palacios, Antonio de Gregorio Rocasolano, José María Yanguas Messía, Vallejo Nájera, Alfonso García Valdecasas, Mariano Puigdollers, Leopoldo Palacios, Armando Durán, Jiménez Placer, José María Pemán, Calvo Sotelo, Vigón, Vegas, Aunós, entre d’altres.

⁶³ Arxiu de la Moncloa, spapgl01730e019d001.

momento se le buscasse un sustituto”.⁶⁴ Segons sembla, fins i tot es va especular amb la seva substitució per Pedro Sainz Rodríguez, però el general Franco s’hi hauria mostrat contrari en sospitar de la seva integritat.⁶⁵

Pel que fa a la resta de membres nominals, el catedràtic de Dret civil a Granada Alfonso García Valdecasas estava destinat als Servicios Técnicos de Falange a Salamanca; el catedràtic d’Institut Eugenio Montes residia a Lisboa on exercia com a director de l’Institut espanyol; el funcionari Diego Trevilla Paniza havia sigut nomenat oficial major de la Junta Técnica; i el catedràtic d’Histologia a Barcelona Ángel A. Ferrer Cagigal va morir poc després del nomenament. La resta de components pertanyien als diferents nivells tècnics i assessors de la comissió.⁶⁶

Dins del triumvirat, l’autèntic home fort era el catedràtic de Puericultura de Madrid, Enrique Suñer Ordóñez. Tot i no ser nomenat fins el 27 d’octubre de 1936 –la resta de membres ja ocupaven el càrrec des del dia 7 o 10—, va accedir directament a la vicepresidència per desig exprés del general Franco.⁶⁷ Es tractava d’una tria segura tant pel seu currículum anterior com per la seva ideologia. Suñer Ordóñez havia sigut conseller d’Instrucción Pública durant la dictadura del general Miguel Primo de Rivera, fundador amb Ramiro de Maeztu d’Acción Española i membre d’una de les associacions encarregades de camuflar l’aplicació de la Llei de Congregacions.

⁶⁴ Eusebio Ferrer Hortet, *José María Pemán. 83 años de España*, Madrid, Palabra, 1993, p. 168. També s’hi fa una referència més sèria a Tusell i Álvarez Chillida, *Pemán. Un trayecto...*, pp. 49-51.

⁶⁵ Eugenio Vegas Latapie, *Los caminos del desengaño. Memorias políticas (II) 1936-1938*, Madrid, Tebas, 1987, pp. 101-104.

⁶⁶ Arxiu de la Moncloa, spapgl01724e011d001, spapgl01724e011d002, spapgl01724e011d015 i spapgl01730e019d001. El 23 de gener de 1937 es menciona com a assessor jurídic l’advocat Pedro Iradier; com a consellers no permanents l’oficial major i lletrat del Consell d’Estat José Ignacio Escobar Kirpatrick, la professora de l’Escola Normal de Lleó María Díaz Jiménez, el professor d’Història de l’Art a l’Escola d’Enginyers de Camins Tomás García Diego, i el catedràtic de Dret administratiu Segismundo Royo y Fernández Cavada; com a agregat el professor auxiliar de Filosofia i Lletres de Barcelona Francisco Javier de Salas Bosch; com a personal administratiu l’advocat Antonio Pérez Gámir, l’auxiliar administratiu interí Ignacio González Ruiz, l’oficial de primera Cecilio Sagarna López, l’auxiliar administrativa Carmen Fernández González, la mestra de primària Heliodora Núñez i la secretària Pacificación Núñez. El 10 de juny de 1937 hi ha la baixa de Segismundo Royo i de José Ignacio Escobar com a consellers no permanents, l’agregat canvia i es nomena a l’inspector de Primària José Doñate Jiménez; com a personal tècnic administratiu trobem als oficials primers Ricardo Ibarrola Monasterio i Cecilio Sagarna, als oficials segons Blanca Melchor de las Heras i Visitación Tomás Romeo, i a l’oficial tercera Pilar Sanz Brinques; i com a personal auxiliar administratiu als auxiliars primeres Carmen Fernández i Consuelo López-Colmenar Medina, i als agregats Heliodora Núñez, Ignacio González Ruiz i Pacificación Núñez.

⁶⁷ Arxiu de la Moncloa, spapgl01724e025d000. El 7 d’octubre de 1936 es nomenava a Alfonso García Valdecasas, Eugenio Montes i Eugenio Vegas Latapie, el 8 a Ángel Ferrer Cajigal, el 9 al president José María Pemán, el 10 a Mariano Puigdollers Oliver.

A nivell ideològic les garanties encara eren majors. El 1937 publicava l'abans mencionat *Los intelectuales y la tragedia española*, on assegurava que l'única solució era la “extirpación a fondo de nuestros enemigos, de esos intelectuales, en primera línea, productores de la catástrofe. Por ser más inteligentes y cultos, son los más responsables”. Repressió sense pietat “porque el sistema judaico-marxista no suele soltar a los cerebros destacados que apresó en sus redes” i, per tant, l'arrepentiment no era possible. La coincidència amb el general Franco era absoluta i, com ell, Suñer Ordóñez criticava la feblesa de la classe política espanyola incapaç d'aturar el perill comunista, a diferència de “esos dos grandes hombres, genios de hoy y mañana, que se llaman Mussolini e Hitler”.⁶⁸

La duresa del vicepresident no era motivada només per conviccions polítiques i ideològiques, sinó que s'hi afegien qüestions personals. El 1931 les noves autoritats republicanes l'havien sancionat pel seu comportament polític, el degà de Medicina Sebastián Recaséns li havia suspès la càtedra, i el ministre d'Instrucció Pública, Marcel·lí Domingo, l'havia amenaçat amb la destitució definitiva tant de la càtedra com de la direcció de la Escuela Nacional de Puericultura.

L'indubtable voluntat de venjança de Suñer Ordóñez no ens ha de fer oblidar que dins la comissió també el tradicionalista Puigdollers Oliver i l'ex secretari d'Acció Espanyola Vegas Latapie –en la darrera etapa compatibilitzava el càrrec amb la Secretaria de la Delegación Nacional de Prensa y Propaganda— compartien el mateix nivell de responsabilitat, malgrat que aquest segon hagi intentat anys més tard imputar-ho tot al vicepresident.⁶⁹ Com recorda l'historiador Julián Casanova, aquest capità del Cos jurídic i assessor lletrat del Consell d'Estat era “un reaccionario, apologeta del Estado católico y monárquico español, admirador de los regímenes fascistas”.⁷⁰ Definició extensible al catedràtic de Dret a València i delegat de primària Puigdollers Oliver. Així, per exemple, no s'estava de retreure a José María Pemán, oficialment president de la comissió, que en

⁶⁸ Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y...*, pp. 41-42 i 200-201.

⁶⁹ Vegas Latapie, *Los caminos del...*, pp. 98 i 99.

⁷⁰ Julián Casanova, *La Iglesia de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2001, p. 133. En els seus llibres de memòries, s'evidencia aquest integritisme ideològic i una obsessió malaltisa contra la maçoneria i contra Ramón Serrano Suñer. Eugenio Vegas Latapie, *La frustración en la Victoria. Memorias políticas 1938-1942*, Madrid, Actas, 1995. Tot i que també assegura haver evitat, per exemple, que afusellessin al catedràtic Rafael Altamira: *Los caminos del...*, p. 75.

una conferència davant mestres sevillans “hubiera hablado de la posibilidad de revisar las sanciones ya impuestas”.⁷¹

Des de la seva residència a diferents hotels de Burgos, el triumvirat d'homes «piadosos»⁷² va posar els fonaments de la política educativa franquista, combinació d'antirepublicanisme i nacional-catolicisme. El primer component tenia un caràcter destructiu, ja que es plantejava eradicar qualsevol vestigi republicà, desvirtuant-ne tota realització, fins i tot els èxits en la lluita contra l'analfabetisme.⁷³ S'iniciava, així, el desmuntatge del marc legislatiu de la Segona República, acusada de cercar “la descatalogación de nuestro pueblo”, mitjançant una legislació laica, “prueba bastante para los concedores de nuestra Historia de su sentido anti-nacional”.⁷⁴

La mateixa Església espanyola justificava el seu odi a l'anterior règim com a reacció a les agressions sofertes. Com recollia *L'Osservatore Romano*: “Con la Repubblica poi l'insegnamento religioso venne senz'altro abolito; non solo, ma vi fu un grave peggioramento con la larga introduzione di libri di testo zeppi di errori e di principi ostili alla Chiesa”.⁷⁵ La situació es contraposava a la de l'Espanya franquista, on la preeminència es posava “absolutamente de manifiesto [en] toda la legislación del Nuevo Estado, con un sentido tan profundamente católico”.⁷⁶ Amb el retorn del crucifix a les aules, s'establia que la “educación ha de ser siempre de índole religiosa, pues [...] los fundamentos de una educación sólida y verdadera deben ser siempre los principios religiosos”.⁷⁷ Per si no hi havia prou confessionalitat, s'encarregava a les “Corporaciones Religiosas, dedicadas por misión peculiar a la enseñanza”, que assessoressin als membres del govern.⁷⁸

⁷¹ Tusell i Álvarez Chillida, *Pemán. Un trayecto...*, pp. 50-52. Si bé els autors asseguren que la retòrica extremista de José María Pemán es veia matissada per certes actuacions en favor dels alguns encausats, només a partir de 1970 va condemnar la repressió de manera inequívoca

⁷² Montero, *Historia de la...*, tomo II, p. 49.

⁷³ S'assegurava que “no se preocuparon poco ni mucho de las escuelas, ni de la asistencia escolar”. Ramón Albó Martí, *El Tribunal de Menores de Barcelona en los años 1939 y 1940*, J. Horta y Cia, Barcelona, 1940, p. 57.

⁷⁴ Pedro Sainz Rodríguez, “Prólogo” a *Menéndez Pelayo y la educación nacional*, Instituto de España y Aldus, Santander, 1938, p. 5.

⁷⁵ “L'insegnamento religioso nelle scuole medie di Spagna”, article publicat a *L'Osservatore Romano*, on s'elogia la llei d'ensenyament mitjà, Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, p. 387.

⁷⁶ José Pemartín, “Derechos docentes de la familia y del Estado y armonía de ambos”, *Formación clásica y...*, pp. 185-186.

⁷⁷ Albó Martí, *El Tribunal de...*, p. 58.

⁷⁸ APSR, caixa 39. Reunió celebrada el dia 5 d'abril de 1938

L'alternativa nacional-catòlica impulsava la “disciplina rigurosa de la educació”, plantejada en els punts fundacionals del partit únic. Això es traduïa en una autèntica voluntat contrarevolucionària. Mesos més tard, el director general de Enseñanza Primaria del primer govern franquista, Romualdo de Toledo y Robles, sintetitzava perfectament aquestes intencions: “Frente al naturalismo político, nosotros colocamos la espiritualidad católica; frente al mentido respeto a la conciencia del niño, nosotros afirmamos la necesidad del dogma; frente al rousseanismo del hombre, nosotros proclamamos la caída de nuestro pecado original; frente a la felicidad ofrecida en su escuela con los goces materiales, nosotros predicamos la necesaria derrota de las pasiones humanas y la temporalidad de los bienes terrenos; frente al concepto darwinista, oponemos la existencia de un alma infundida en nuestro ser con destellos divinos; frente a las teorías de un racionalismo pagano, nosotros afirmamos la existencia de la fe, de la revelación y de la sabiduría de un Dios que se hizo hombre para darnos la felicidad eterna, que inútilmente buscan los filósofos, pensadores y políticos [...]. Todas estas diferencias justifican la contrarrevolución que España necesita en el orden pedagógico”.⁷⁹

El 31 de gener de 1938, el primer govern franquista substituïa les comissions per ministeris i confirmava l'ascendència catòlica, especialment en aquells departaments amb més pes doctrinal: justícia i ensenyament. Per la seva part, Falange es reservava els mitjans de comunicació i la propaganda, a través del Ministerio de Interior. Poc temps abans de l'inici de la segona guerra mundial, el partit únic proporcionava “los aires de totalitarismo, marcialidad y disciplina”, mentre que l'Església era la representant del “sistema conservador y defensor de las esencias espirituales tradicionales”.⁸⁰

Al capdavant del Ministerio de Justicia se situava el carlista Tomás Domínguez Arévalo, comte de Rodezno, amb el també carlista i membre de la ACNP Mariano Puigdollers Oliver, fins aleshores membre de la Comisión de Cultura y Enseñanza, com a encarregat de Asuntos Eclesiásticos. Puigdollers Oliver passava així d'una tasca destructiva —la depuració del personal docent— a feines de reconstrucció dels edificis eclesiàstics a càrrec del pressupost de l'Estat.

⁷⁹ De Toledo y Robles, “Prólogo”, pp. 11-12.

⁸⁰ Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*, Madrid, Dykinson, 2002, p. 58.

Pedro Sainz Rodríguez ocupava l'altra cartera catòlica i, com a primera mesura per evidenciar el trencament amb la Segona República, substituïa l'històric nom de Instrucción Pública y Bellas Artes pel de Ministerio de Educación Nacional, “marcando así la nueva visión moderna de lo que es la función del Estado en la estructuración de la enseñanza y de la cultura”.⁸¹ El canvi satisfieia tant a falangistes com catòlics perquè mentre el primer tenia “un matiz intelectual y técnico”, el segon era “un concepto total”. S'eliminava “la parcialidad” del pública i se substituïa per nacional com equivalent d'espanyol.⁸²

La nova estructura també comporta la disseminació de la nova administració, ja que la capacitat de Burgos resulta insuficient. En el cas dels ministeris d'Educación Nacional i Justícia les possibles seus eren Valladolid o Vitòria. Finalment, el 5 de febrer de 1938 en l'informe presentat al general Jordana, tots dos es decanten per la segona opció. La capital alabesa oferia l'Escola d'Arts i Oficis, un “edificio moderno aislado, con magníficas condiciones de luz y capacidad, calefacción en todas las dependencias y que actualmente está disponible por haber estado ocupado por el Mando de Fuerzas Italianas que se trasladó a otro local”. A més, mentre que de Valladolid –la capital de l'*Alzamiento*— “no recibieron ofrecimiento alguno sobre el particular, [...] debiendo manifestar que sacaron la impresión que dichas Autoridades no tienen interés muy grande en que los Ministerios fueren instalados en dicha capital”; “la Diputación y el Ayuntamiento de Vitoria, han ofrecido dotar del mobiliario necesario ambos Ministerios”.⁸³

Tanmateix, tot i els canvis d'ubicació i personal, la continuïtat respecte de l'estratègia encetada per la Comisión de Cultura y Enseñanza estava garantida. Més enllà d'algun punt de vista particular sempre dins l'ortodòxia nacional-catòlica, poques eres les desviacions respecte de les línies forjades durant la guerra civil i, de fet, sembla ser que el nomenament va comptar amb el beneplàcit de José María Pemán.⁸⁴ La “absoluta libertad en mi gestión ministerial” pregonada per Sainz Rodríguez pertanyia al regne de la invenció, tant en vigor durant el tardofranquisme i la posterior transició democràtica.⁸⁵

⁸¹ Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, p. 260.

⁸² Paraules del sotsecretari del Ministeri, Alfonso García Valdecasas, “Sentido de una Educación Nacional”, dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Radio Nacional de España, SEP, Madrid, 1939, pp. 109-110.

⁸³ Arxiu de la Moncloa, lligall 9.

⁸⁴ Tusell i Álvarez Chillida, *Pemán. Un trayecto...*, p. 53.

⁸⁵ APSR, caixa 2. Apuntes al cuestionario “Franco visto por sus ministros”.

L'elecció de Sainz Rodríguez com a ministre d'ensenyament del primer govern franquista venia justificada tant per la seva clara adscripció catòlica, com per la seva experiència universitària i el seu currículum polític. Com a catedràtic de Bibliografia, s'havia destacat pels seus treballs d'erudició, però també pel caràcter subsidiari de l'activitat docent, especialment mentre ocupava la càtedra d'Oviedo a l'espera d'aconseguir ser traslladat a la Universitat de Madrid.

A nivell polític, sempre havia estat vinculat estretament a moviments monàrquics, conservadors i catòlics, excepte durant la Dictadura de Primo de Rivera quan va encapçalar i redactar un manifest de protesta contra la persecució de la llengua i la cultura catalanes. No va ser l'únic. Poc després, d'altres intel·lectuals castellans també participarien en el viatge reivindicatiu a Barcelona i, posteriorment, evolucionarien cap a posicionaments feixistes, com ara Giménez Caballero, Eugenio Montes o Ramiro Ledesma Ramos.⁸⁶

Més enllà d'aquestes desviacions puntuals, el primer ministre franquista d'ensenyament va formar part del grup dirigent de Acción Española⁸⁷ i, durant la Segona República, va ser un dels diputats monàrquics més bel·ligerants, amb vinculacions a Renovación Española d'Antonio Goicoechea. També es va veure afavorit per la voluntat de Franco de recollir tot l'espectre polític en el seu govern i, morts Calvo Sotelo i Pradera, només restava ell com a membre rellevant viu del Bloque Nacional.

La voluminosa figura de Sainz Rodríguez —ell mateix es definirà com el ministre de major pes— va estar sempre present rere l'escenari i vora els centres de poder insurgents. Amb l'excusa de consultar uns manuscrits a la Biblioteca del Vaticà, el 24 de juliol de 1936 es trasllada a Roma per entrevistar-se en nom del general Mola amb el financer mallorquí Joan March i amb les autoritats feixistes italianes. De seguida les autoritats republicanes s'adonen de l'engany i el 4 d'agost el *Heraldo de Madrid* publica el seu nom dins la llista de funcionaris cessats per desafectes.⁸⁸

⁸⁶ Javier Tusell i Genoveva G. Queipo de Llano, *Los intelectuales y la República*, Madrid, Nerea, 1990, pp. 91-94 i 227.

⁸⁷ Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, p.187. Arran del triomf de les dretes el novembre de 1933, va arribar a ocupar la tercera vicepresidència d'Acción Española, sota la presidència de Pemán i les vicepresidències de Víctor Pradera i Carlos Ruiz del Castillo. A les vocals es trobaven Ramiro de Maeztu, el Marqués de Lozoya, Calvo Sotelo, Ibáñez Martín, González de Amezúa, Ansaldo, Marqués de Quintanar i Pombo, amb Eugenio Vegas Latapie com a secretari, el Marqués de Eliseda de tresorer i Javier Vela de comptador.

⁸⁸ Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, p. 284. "Dentro del Ministerio de Instrucción Pública, Giral declaraba cesantes a los catedráticos Antonio Royo Villanova, Pedro Sainz Rodríguez, Severino Aznar,

Poc després retorna a Burgos i d'aquí passa a VillaCheva, un hotelet al passeig Heriz de Donosti, des d'on no perd oportunitat per, rera un fals posat de desmenjament, posicionar-se com l'home ideal de futur per dirigir l'ensenyament. Sainz Rodríguez es presenta com algú amb bones relacions amb el Vaticà i, alhora, comença a moure els fils per revitalitzar l'antiga coneixença amb el general Franco i el seu cunyat Ramón Serrano Suñer.

Amb el futur dictador hi havia coincidit a Oviedo, a principis dels anys vint, a la tertúlia del marquès de la Rodrigo, on el futur ministre feia la cort a Lolina Teverga, i Franco recitava el poema de Bernardo López *Al dos de mayo*: “Franquito se sabía el poema con todos sus ripios, pero no se acordaba nunca del autor”. Les burles esdevenen ara lloances i el 19 d'abril de 1937 envia un telegrama al general Kindelán perquè felicités al *generalísimo* pel seu discurs d'unificació i per oferir-se incondicionalment. Fins i tot les tornes es canvien i serà ara el dictador qui utilitzarà apel·latius com “masoncete”, “cabroncete” o “hermano Tertuliano” per referir-se a Sainz Rodríguez. L'hagiògraf Julio Escribano justifica els desqualificatius “por su talante liberal y aperturista” que el feia aparèixer “como personaje vinculado a la masonería”.⁸⁹

La coneixença amb Serrano Suñer era molt més antiga, de l'època universitària quan ambdós estaven vinculats a associacions estudiantils conservadores, i molt més profunda. Sainz Rodríguez i José Antonio Primo de Rivera van ser els padrins de boda en el seu matrimoni amb Ramona Polo a Oviedo. El catedràtic madrileny acostumava a viatjar a Saragossa per visitar la família i va ser testimoni del festeig del *cuñadísimo* amb la cunyada del aleshores director de la Academia General Militar.

A aquestes influències s'hi va afegir l'activitat propagandística desplegada amb els seus antics companys d'Acción Española. Tot i que no van poder reemprendre les seves activitats amb normalitat, els seus membres tingueren gran ascendència entre els insurgents i ocuparen llocs de responsabilitat. Pel maig de 1937, a Salamanca, Sainz Rodríguez organitza un homenatge per commemorar el 25è aniversari de la mort de Marcelino Menéndez Pelayo. I, el 15 de juliol, aconsegueix que se'l nomeni Delegado Nacional de

Lorenzo Gironés, Eugenio Montes Domínguez, Ernesto Giménez Caballero, José Rogerio Sánchez y Cipriano Aguilar Esteban”.

⁸⁹ Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, pp.58 i 139.

Educación de FET y de las JONS, encara que a la seva correspondència de vegades apareix com a Jefe de Educación Nacional. El següent pas ja va ser el Ministeri.

Aquest desplegament d'esforços per assolir la cartera ministerial, no té correspondència amb una igual talla com a polític, intel·lectual o gestor, malgrat els relats hagiogràfics i els diversos llibres de memòries acomodaticis. El seu amic Vegas Latapie – despatat aspirant a la subsecretaria— no dubta en destacar “la indolencia de Pedro y su escasísimo amor al trabajo”.⁹⁰ A la mediocritat i l'estret marge de maniobra, s'hi van afegir unes desmesurades ànsies de protagonisme que li acabarien passant factura.

L'obsessió per la notorietat caracteritza el contingut del seu arxiu personal dipositat a la Fundación Universitaria Española (FUE) –que pren l'acròstic de la Federación de Universitarios Españoles, amb la intenció d'esborrar-ne la memòria—. A més de papers ministerials –seguint aquesta pràctica tan espanyola de patrimonialització dels arxius públics—, l'ex ministre conserva dossiers sencers amb retalls de les revistes del cor on normalment apareix al costat dels reis d'Espanya –com a antic preceptor del rei, aleshores príncep, Joan Carles—.

Fins i tot la seva sortida del gabinet no pot sostreure's a aquest aire de sainet del seu ministeri. Sainz Rodríguez sempre asseguraria que amb el general Franco havia acordat cessar a la fi de la guerra. La destitució, en canvi, li arriba el diumenge 9 d'abril de 1939 – tot i no fer-se pública fins el dia 27 (BOE, 28 d'abril)—, un dia no gaire habitual per a crisis de govern. Menys encara quan la guerra havia sigut donada per finalitzada vuit dies abans i no es comptava amb cap substitut sinó que es va haver de nomenar interinament al ministre de Justicia. Sembla estrany, doncs, que no es pogués esperar al 9 d'agost quan és nomenat José Ibáñez Martín –el dia 15 assumia el càrrec— dins d'una àmplia remodelació del govern.

L'explicació era molt més mundana. Julio Escribano, hagiògraf reconegut, no pot evitar de recollir-la, tot i que intenta justificar-ho: “Se ha comentado y se ha escrito que fue destituido por doña Carmen Polo en el fin de semana del 8-9 de abril nada más comprobarse los hechos, porque casualmente ‘La Señora’ descubrió que el ministro de Educación, hombre soltero de 42 años, solía frecuentar con el coche oficial una casa de lenocinio. En uno de sus viajes vio parado al borde de la carretera el coche del ministro,

⁹⁰ Vegas Latapie, *La frustración en...*, p.103.

cofrade de la Buena Mesa, y pidió informes sobre el original ‘restaurante’ donde Sainz celebraba el final de la guerra”.⁹¹

Si bé Sainz Rodríguez dramatitzaria la seva situació, la caiguda en desgràcia no va ser total. En sortir del govern, mentre estava a l’espera de la confirmació del seu nomenament com a ambaixador a l’Argentina, va poder reincorporar-se a la carrera docent, a la casa llogada al carrer Montesquiza de Madrid i a les conspiracions monàrquiques. El 1940 encara constava com a director de la *Historia de la revolución nacional española*, qualificada pel general Franco com la historia “imparcial, documentada y veraz” de la guerra civil espanyola.⁹²

Finalment, els serveis secrets franquistes, la innocència dels conspiradors i les indiscrecions de Vegas Latapie feren que els plans colpistes arribessin a orelles de Franco. Uns plans, d’altra banda, purament fantàstics que pretenien convèncer a l’ambaixador anglès Samuel Hoare perquè els Aliats ocupessin les Canàries, restaressin la monarquia en la figura de Don Joan i nomenessin primer ministre a Sainz Rodríguez.⁹³ El 23 de juny de 1942, el conspirador i futurible cap de govern ha d’exiliar-se a Lisboa.

Supervivent al franquisme, durant anys intentarà reinventar-se com a un ministre avançat, contrari als excessos i promotor de millores. La realitat però, no s’ajustava precisament a aquest suposat tarannà “tolerante”⁹⁴ de “hombre bueno, sin rencor, sin resentimiento”,⁹⁵ ni semblen gaire creïbles declaracions com que “cuando he tenido que sancionar a un funcionario por cualquier motivo, me he pasado la noche preocupado,

⁹¹ Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, p. 310. Anècdota també recollida per Luis María Anson i Ricardo de la Cierva. Eugenio Vegas Latapie s’abona, en canvi, a l’explicació d’un suposat desdeny del ministre cap a Franco, a qui hauria qualificat davant de tercers com a “Bonaparte de casa de huéspedes”, i més endavant relata la justificació que el mateix Franco dóna als seus ministres on acumula diversos retrets del passat i insults. *La frustración en...*, pp. 130 i 131.

⁹² Pedro Sainz Rodríguez (dir.), *Historia de la revolución nacional española*, París, SIEP, 1940, existia també versió en francès. Dels quatre volums previstos només es varen editar dos. Hi van participar totes els intel·lectuals, artistes i persones de relleu del bàndol insurgent (Manuel Machado, Antonio Ballesteros Beretta, Eugenio Montes, José Pemartín, José María Sert, entre d’altres). Les paraules del general Franco corresponen a una nota autògrafa reproduïda a la p. VIII.

⁹³ Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, p. 314.

⁹⁴ “Si no era elegida para orientar la educación una persona tolerante, se podría llegar a colocar en manos de un Estado fuerte, absorbente y poderoso unos resortes espirituales superiores a sus atribuciones”. Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, p. 297, nota 56.

⁹⁵ José María de Areilza, “A modo de prólogo”, dins Pedro Sainz Rodríguez, *Semblanzas*, Barcelona, Planeta, 1988, p. 12.

pensando en el perjuicio que podía causarle”.⁹⁶ Anys després, ja en democràcia, qüestionat sobre la depuració duta a terme sota el seu mandat es justificava tot dient: “Es que eran gente muy mala, hijo mío, gente muy mala...”⁹⁷

Durant l’any, dos mesos i 28 dies en el govern, l’única objecció realitzada per Sainz Rodríguez davant la repressió va ser durant la tramitació de la llei de responsabilitats polítiques, no per desacord, sinó per proposar endarrerir la seva aplicació al final de la guerra i evitar així una major resistència republicana.⁹⁸ Personalment va confirmar actuacions que suposaven la destitució, l’empresonament o la mort de desenes de funcionaris, amb decisions aparentment tan iniquies com la confirmació en el càrrec d’alguns rectors i la substitució d’aquells que “o bien se había muerto, o se había jubilado”.⁹⁹ Només en ser fora del govern, el novembre de 1940, va presentar un informe sobre “El problema de los presos en España”, on es denunciava la injustícia de barrejar poblacions penals diverses, “producto de una torpe represión, de las incomprendiones políticas, de los anhelos de venganza, de la soberbia de los justamente fustigados y de las bajas pasiones humanas”.¹⁰⁰

Tanmateix, més enllà de les reinversions posteriors i de les celebracions lúbriques de la Victoria, el mandat de Sainz Rodríguez té tres punts d’especial rellevància: la finalització de la cobertura legal de la depuració dels docents, l’embastament de la nova legalitat nacional-catòlica (a través de mesures com la llei de secundària) i, sobretot, la configuració de la cúpula funcional.

Pel que fa a aquest darrer aspecte, aquests alts càrrecs, naturalment d’adscripció catòlica, esdevenen els garants de la continuïtat ideològica i formen un col·lectiu de fort contingut i coherència doctrinària amb els orígens del franquisme. La major part seran confirmats i acompanyaran a Ibáñez Martín a la nova seu de Madrid, després d’haver passat

⁹⁶ Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, p. 335. René Benjamin, “Préface” a Sainz Rodríguez (dir), *Histoire de la...*, volum I, p. IV: “Il [Sainz Rodríguez] a été le plus charitable des chefs, étudiant dans le silence de la nuit, des dossiers de prisonniers pour y trouver la possibilité d’une grâce”

⁹⁷ Eduardo Haro Tecglen, *Hijo del siglo*, Madrid, El País-Aguilar, 1998, p. 145.

⁹⁸ Jean Grugel i Tim Rees, *Franco’s Spain*, Londres, Arnold, 1997, pp. 24 i 25.

⁹⁹ Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, p. 334.

¹⁰⁰ Pedro Sainz Rodríguez, “El problema de los presos en España”, novembre de 1940. APSR, caixa 87.

tota la guerra de manera provisional a Vitòria. Tots ells “hombres buenos” de “vidas ejemplares”.¹⁰¹

Ja el 1938, els professors Hans Juretschke i M. Iriarte de la Universitat de Bonn, en una mostra de la sintonia entre els règims de l'Alemanya nazi i de la naixent Espanya franquista, saludaven l'existència d'aquest nou col·lectiu: “La vida cultural española y, sobre todo, el Ministerio de Educación Nacional jamás se han visto regidos por personas tan excepcionales y con tan atinado criterio como hoy. Madurez, intelectualidad, pujanza, coinciden armonizadamente en ellos”.¹⁰²

Els col·laboradors principals eren Alfonso García Valdecasas, sots-secretari; el monàrquic José Pemartín San Juan, director general de Enseñanza Media y Universitaria; Eugenio d'Ors i Rovira, director general de Bellas Artes; Tiburcio Romualdo de Toledo, director general de Enseñanza Primaria; Javier Lasso de la Vega, director general de Bibliotecas; i José María de Areilza director general de Enseñanzas Técnicas, substituït dos mesos després per Augusto Krahe Herrero, en passar el primer al Ministerio de Industria. El nomenament més conflictiu fou el d'Eugeni d'Ors, al que s'oposava el ministre d'Ordre Públic, Severiano Martínez Anido, en considerar-lo “un catalán separatista”.¹⁰³

De tots ells, José Pemartín va ser sens dubte el personatge més destacat tant pel seu pes ideològic com per personificar la continuïtat dins de l'administració educativa insurgent ja que, a banda de director general durant els dos primers ministeris franquistes, havia sigut conseller de consulta de la Comisión de Cultura y Enseñanza des del 12 de desembre de 1936.¹⁰⁴ Germà d'un conegut falangista –Julián—¹⁰⁵ i cosí del poeta propagandista i ex president de la Comisión de Cultura y Enseñanza José María Pemán, va assumir la preeminència del pensament catòlic i es va convertir tant en valedor de la presència de la religió a tots els nivells de l'ensenyament, com en contrari al monopoli educatiu de l'estat a favor d'un important protagonisme de les ordres religioses. Segons el seu model, l'Estat

¹⁰¹ José Ibáñez Martín, *Labor de un año en el Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, Madrid, 1941, p. 6.

¹⁰² Document dels professors de la Universitat de Bonn Hans Juretschke i M. Iriarte, *Los precursores y fomentadores del sentido nacional en lo intelectual-religioso de España*, traducció de Lorenza Koehler de Carrillo, p. 8. APSR, caixa 8.

¹⁰³ Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, , pp. 260-1; i del mateix autor, *Semblanzas*, Barcelona, Planeta, 1988, p. 91

¹⁰⁴ Archivo Histórico de la Universidad de Sevilla (AHUSe), carpeta 3353, Comunicaciones con el rector, 1936.

¹⁰⁵ Dos altres germans van morir l'estiu de 1936 al front.

havia de garantir que no s'ensenyés “nada contrario a la Ortodoxia Católica” i havia de tenir com a imperatiu “recatolizar a las Universidades de España”.¹⁰⁶

El director general de Enseñanza Media y Universitaria havia sigut actiu col·laborador i propagandista del dictador Miguel Primo de Rivera,¹⁰⁷ però sobretot la seva importància ve donada pel llibre *Qué es “lo nuevo”*. Publicat en plena guerra civil, aquesta obra programàtica i doctrinària és considerada com l'opinió “official and authoritative” dels insurgents. Conscients del seu relleu, el gener de 1939 el Spanish Information Bureau de Nova York contraataca amb un pamflet titulat *Franco's “Mein Kampf”* on, a través de cites extretes de l'obra de José Pemartín, pretenen refutar “the fiction spread in democratic countries by Franco's apologists that Franco Spain is not Fascist”. El fullet estava il·lustrat amb una fotografia presa a Santiago de Compostela el 1937 on es veia a bisbes i generals saludant braç en alt.¹⁰⁸

Qué es “lo nuevo” lloava obertament el feixisme i el nazisme, els mètodes antidemocràtics i la intransigència religiosa. “El Fascismo Español ha de ser un Fascismo Católico. Pero entiéndase bien, no Católico a secas, sino Católico Español”. Per José Pemartín el nou estat ha de posar en marxa una “Involución Nacional: la vuelta de España a su propio Ser Nacional, Tradicional, Histórico, dentro de la Técnica Fascista, de la Actualización que exige el Presente”. A més es destacaven els qualificatius dedicats a EUA, definits com un “conglomerado de pueblos y razas” de “bajo nivel moral”, que tard o d'hora serien derrotats pel Japó.¹⁰⁹

Si bé la preeminència catòlica mai va ser posada en qüestió, sí que la col·laboració amb les potències de l'Eix durant els primes anys va tamisar el discurs i les actuacions fins i tot en l'àmbit del coneixement. Durant la guerra i primera postguerra s'estén

¹⁰⁶ José Pemartín, *Qué es “lo nuevo”*. *Consideraciones sobre el momento español presente*, Santander, Cultura Española i Aldus, 1938, pp. 148 i 166. El 15 de setembre de 1940 participa a la sessió de clausura de la VIII Asamblea Confederal de Padres de Familia celebrada a Pamplona: José Pemartín, *Reintegración del espíritu de la familia cristiana en España*, Bilbao, Confederación católica nacional de padres de familia, 1940.

¹⁰⁷ José Pemartín, *Los valores históricos en la dictadura española*, Madrid, Junta de Propaganda Patriótica y Ciudadana, 1929. La primera edició és de 1928, i ambdues comptaren amb un pròleg del general Primo de Rivera i el premi Conde Casa-Montalvo. El dictador recorda l'amistat compartida amb l'autor —“Pepe Pemartín”— des de l'infantesa.

¹⁰⁸ *Franco's “Mein Kampf”*. *The Fascist State in Rebel Spain*, Nova York, The Spanish Information Bureau, 1939, p. 3. Entre d'altres es distingeixen el bisbe de Lugo, l'arquebisbe de Santiago, i els generals Aranda i Dávila.

¹⁰⁹ Pemartín, *Qué es “lo nuevo”*, pp. 33, 45 i 429.

l'ensenyament de les llengües 'amigues' i es fan intercanvis de professors i alumnes amb Alemanya i Itàlia principalment, i amb menor mesura amb Portugal i Romania.¹¹⁰

Com declarava el ministre de Educación Nacional el 26 de gener de 1939 al diari alemany *Völkischer Beobachter*: “El creciente sentido nacional español exige el conocimiento más amplio de las naciones culturales amigas”.¹¹¹ El 27 de maig de 1941 s'inaugurava l'Institut Alemán de Cultura a Madrid amb la presència de l'ambaixador alemany, el subsecretari d'Educació del Reich Zschintzsch, el ministre José Ibáñez Martín, el president de l'Institut Theodor Heinermann i el ministre plenipotenciari Fritz von Twardowsky. Aquest últim va dedicar el seu discurs al “nuevo orden europeo” que havia de sorgir “de la hoguera de la guerra, de toda la sangre vertida y de todo el sufrimiento y miseria”. Per aconseguir-ho calia establir, “antes de que las armas inicien su reposo definitivo”, “un fundamento cultural y común. [...] La amistad renovada durante los últimos años en los campos de batalla, debe ser robustecida por el cultivo de estrechas relaciones espirituales, de modo que no pueda quebrarse jamás”.¹¹²

No és casual que l'article 16 del Convenio Sobre la Colaboración Espiritual y Cultural entre Alemania y España recollís el compromís d'ambdues parts per no permetre “el comercio ni la difusión en las bibliotecas públicas de aquellas obras que, falseando la verdad histórica, vayan dirigidas contra el otro país, su forma de Gobierno o sus personalidades directoras”.¹¹³ La coincidència en l'estrict control ideològic s'estenia també a la radicalitat de les solucions, en cremes públiques de volums considerats perillosos com la duta a terme el 30 d'abril de 1939 al pati de la Universitat de Madrid.¹¹⁴ Pels nous dirigents espanyols, les fogueres venien justificades per “la falsificación, a través del libro escolar, de nuestra historia patria, buscando en el servilismo soviético el modelo más adecuado para infiltrar en la niñez el odio a todo lo nacional, a todo lo católico y espiritual”.¹¹⁵ Unes maneres que recordaven massa un passat inquisitorial i un present

¹¹⁰ Archivo General de la Administración (AGA), secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8545.

¹¹¹ APSR, caixa 88.

¹¹² AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8537. L'acte, que havia començat amb un concert de Schumann i Brahms a càrrec de la Agrupación de Cámara de la Orquesta Nacional, finalitzava amb els himnes nacionals.

¹¹³ APSR, caixa 88.

¹¹⁴ Les pires madrilenyes són relatades per un testimoni directe, Manuel Tuñón de Lara, “Prólogo: La dictadura franquista y los maestros”, dins Santiago Miró, *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Ciutat de Mallorca, Leonard Muntaner, 1998, p. 9.

¹¹⁵ De Toledo y Robles, “Prólogo”, pp. 9-10.

hitlerià, com les pires d'obres degenerades del 10 de maig de 1933 presenciades per 5.000 estudiants i 40.000 berlinesos.

El 16 de setembre de 1937 els excessos purificadors, però, fan necessàries “órdenes encaminadas a sustituir la destrucción indiscriminada de libros por la creación de secciones de reservados y prohibidos”. Es creen comissions depuradores de biblioteques, una per districte universitari, presidides pel rector i “compuestas por representantes del profesorado universitario, del cuerpo de archiveros, de FET-JONS, del Ejército, de la Iglesia y de la Asociación Católica de Padres de Familia”. L'elaboració de llistats de llibres permesos, tolerats i prohibits havia de permetre acabar amb totes les “obras pornográficas de carácter vulgar sin ningún mérito literario” i les “publicaciones destinadas a propaganda revolucionaria o a la difusión de ideas subversivas sin contenido ideológico de valor esencial”, i establir un rígid sistema d'accés per aquells “libros y folletos con mérito literario o científico que por su contenido ideológico puedan resultar nocivos para lectores ingenuos o no suficientemente preparados para la lectura de los mismos”.¹¹⁶ Per compensar aquesta imatge, el segon ministre de Educación Nacional, José Ibáñez Martín, subratllava la feina de recuperació bibliogràfica i carregava culpes sobre “la revolución roja, que despobló nuestros Museos, clavó también sus garras en el nobilísimo tesoro que encerraban nuestras Bibliotecas”.¹¹⁷

Malgrat les declaracions grandiloqüents, el règim franquista era conscient del seu escàs prestigi intel·lectual i científic. Tampoc el compromís ideològic amb les potències de l'Eix i el nacional-catolicisme ajudaven gaire. Per una banda es pretenia una Universitat catòlica i imperial, i alhora es defensava “una autarquía de la inteligencia” en consonància amb l'econòmica, que practiqués “un humanismo auténticamente español, totalitario”.¹¹⁸ La voluntat d'autarquia intel·lectual també era compartida des de les files falangistes. Fins i tot, alguns dels seus simpatitzants anaven més enllà i asseguraven que “los españoles no somos étnicamente europeos. A Dios gracias, África empieza en los Pirineos; nosotros no somos ni alpinos ni indogermanos, sino bereberes o camitas”.¹¹⁹

¹¹⁶ APSR, caixa 6. I, Morente Valero, *La depuración del...*, nota 130, p. 160.

¹¹⁷ Ibáñez Martín, *Un año de...*, p. 12.

¹¹⁸ Juan José López Ibor, *Discurso a los universitarios españoles*, Aldus, Santander, 1938, pp. 103 i 67-68.

¹¹⁹ Paraules del director del Museu de Prehistoria de Madrid, José Pérez de Barradas, “Raíces de España”, dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939, p. 46.

L'aïllacionisme acadèmic era fruit tant de la voluntat política com de la depuració massiva dels docents i investigadors. Malgrat el perjudici evident per les ciències, les arts i la recerca espanyola, les autoritats franquistes únicament es preocupaven de contrarestar els “ataques violentíssimos en el mundo internacional de la cultura”. Tot era assumible quan s'estava convençut de la correcció de l'actuació. El mateix Franco retreia al pretendent Joan de Borbó que no s'adonés de la “trascendencia” de “la obra de liquidación del problema de la justicia [...] a fuerza de generosidad, pero sin claudicaciones, ni mengua de la ejemplaridad”. Pel dictador era evident que “cualquiera de estas u otras de las muchas realizaciones bastarían a prestigiar y acrecentar un régimen”.¹²⁰

Sainz Rodríguez pren com a referent de la nova Espanya a Marcelino Menéndez Pelayo. Aquest figura havia de personificar el nacionalisme espanyol, el catolicisme ultraortodox i el conservadorisme militant. La tria significava reforçar l'autarquia i renunciar a la modernitat. Per voluntat ministerial, tota iniciativa cultural passa a fer-se sota la seva advocació i les cites a la seva obra farceixen els discursos de les autoritats de l'època com a “conceptos permanentes y eternos que podemos elevar a la categoría de evangelio docente para la educación de nuestro pueblo. Hoy, que España renace a su auténtico ser cultural en medio del dolor y de la guerra”.¹²¹

La mateixa llei de reforma de la secundària, l'actuació legislativa més important del període bèl·lic, va veure's influenciada i a través del fullet *Menéndez Pelayo y la educación nacional*¹²² pretén justificar l'especial rellevància donada a l'estudi del grec i el llatí. Una setmana abans de la presentació del projecte, Sainz Rodríguez va distribuir entre la resta de membres del govern un exemplar, “señalándoles con lápiz rojo los trozos en que habla de que éramos un pueblo sumido en la barbarie, el ludibrio de Europa, el único país donde no había griego en el bachillerato”.¹²³ En realitat, l'únic obsessionat amb les clàssiques era el mateix ministre, ja que Menéndez Pelayo només havia deixat escrita una breu lloança en el pròleg a l'edició espanyola de la *Gramática Elemental* de Jorge Curtius de 1887.

¹²⁰ Francisco Franco, carta adreçada a Joan de Borbó en resposta a una lletra de març del mateix any, Madrid, 27 de maig de 1943, pp. 2 i 3. APSR, caixa 88.

¹²¹ Sainz Rodríguez, “Prólogo”, pp. 4-5.

¹²² Instituto de España y Aldus, Santander, 1938. Sainz Rodríguez assegurava durant els anys de la transició “que volvería a repetir y que creo que se podría resucitar con las adaptaciones necesarias a la nueva realidad legal española”. APSR, caixa 2. Apuntes al cuestionario “Franco visto por sus ministros”.

¹²³ Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, pp. 256-7.

L'estúpid mimetisme característic de les dictadures provocaria un allau de declaracions laudatòries a favor de la imposició. El 1938 Ignacio Errandonea assegurava que “el mejor preventivo contra el comunismo internacional son siete años de latín”,¹²⁴ i José Pemartín el 1942 publicava *Formación clásica y formación romántica*, on les *Ideas sobre la enseñanza* del subtítol se centren en el valor formatiu del grec i el llatí.¹²⁵ Fins i tot publicistes estrangers com el francès René Benjamin es lamentaria “qu'il faille une guerre pour une conquête de cet ordre, c'est, hélas!”. Ara però, els escolars serien “sauvés du bolchevisme”.¹²⁶

La manca de mesura característica del ministre, el porta a considerar-se hereu intel·lectual de Menéndez Pelayo i a decretar-ne l'edició de les obres completes. Davant de l'estàtua del polígraf a la Biblioteca de Santander, Sainz Rodríguez declararà que es tractava del moment més feliç de la seva vida, “tan solemne [...] que fue la única vez que permitió recibir, como ministro, honores militares”.¹²⁷

Menys repercussió va tenir l'Instituto de España nascut el 1 de gener de 1938. Aquesta agrupació de les diferents acadèmies espanyoles devia assumir tant les competències de la desapareguda Junta de Ampliación de Estudios (JAE), com la supervisió dels textos escolars. La nova entitat tenia a Manuel de Falla com a president, al mateix Sainz Rodríguez de vicepresident, Eugenio d'Ors de secretari perpetu, Pedro Mugurza de canceller, Vicente Castañeda de secretari de publicacions, Miguel Artigas de bibliotecari i Agustín González de Amezúa de tesorero. Però, fent honor a la seva advocació al dogma de la Immaculada Concepció, no se li pot imputar cap realització concreta. Amb el nomenament del nou ministre José Ibáñez Martín, la 'immaculada' institució va deixar pas al més exitós Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).¹²⁸

Legislativament, la tasca de Sainz Rodríguez ja només va donar per la proclamació com a dies festius del 9 de febrer –Día del Estudiante Caído en memòria del falangista Matías Montero— i del 7 de març –Santo Tomás de Aquino—. Alicia Alted intenta donar

¹²⁴ Errandonea, *La nueva ley...*, p. 50.

¹²⁵ Pemartín, *Formación clásica y...*

¹²⁶ Benjamin, “Préface”, volum I, p. VI-VII. Un llibre que havia de tenir 4 volums i on col·laborava Antonio Ballesteros Beretta, Manuel Machado, Melchor Fernández Almagro, Eugenio Montes, José Pemartín, Manuel Fernández Cuesta, Miguel Artigas Ferrando, Alfonso G. Valdecasas, Víctor de la Serna, el conde de Foxá, Jorge Vigón i el marqués de las Marismas.

¹²⁷ Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez*, p. 308.

una mica de llustre al poc treballador ministre sobrevalorant la creació del Instituto de España i la Ley de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional –resum d’anteriors normatives sota la retòrica franquista referent als excessos republicans contra els béns de l’església—. ¹²⁹

Més enllà de la depuració

Després del parèntesi interí exercit oficialment pel ministre de Justicia, comte de Rodezno, i oficiosament, en una nova mostra de la seva ascendència, pel director general de Enseñanza Media y Universitaria, José Pemartín, Ibáñez Martín es convertia en el successor de Sainz Rodríguez. ¹³⁰ El nou dirigent era també un reconegut catòlic, però també un lleial franquista i una figura amb bones relacions amb els falangistes, ja que ell mateix n’era militant. El seu confesionalisme es trobava fora de tot dubte, com ho mostra que el 1944 considerés l’actuació més destacable del seu Ministeri la subvenció de les festes religioses i la construcció de capelles: “hasta el punto que hoy no faltan en ninguna Universidad”. ¹³¹ Va acabar esdevenint el novè ministre més longeu del franquisme, amb onze anys, onze mesos i deu dies de govern. Per celebrar-ho, el 1950 publicava un llibre propagandístic amb més de 800 pàgines, a tot color i amb desenes de fotografies, dibuixos i gràfiques. ¹³²

Ibáñez Martín, comte de Marín, era un monàrquic militant, membre i ex secretari de la ACNP de Múrcia entre 1924 i 1928, catedràtic de Geografia i Història a l’Institut San Isidro de Madrid des de 1928, membre del Partit Social Popular i més tard cap de la Unión Patriótica de Múrcia, diputat per Acción Nacional el 1931, i diputat per Múrcia de la CEDA des del 1933. ¹³³ En començar la guerra civil fou detingut per les autoritats republicanes – anys abans havia passat alguns mesos a la presó per la seva implicació a la *Sanjurjada*—, i

¹²⁸ Francisco Sevillano Calero, “Propaganda y dirigismo cultural en los inicios del *Nuevo Estado*”, *Pasado y Memoria*, 1, Alacant, Universitat d’Alacant, 2002, pp. 92-95.

¹²⁹ Alted, “Notas para la...”, pp. 218-219..

¹³⁰ Alicia Alted Vigil, “Bases político-ideológicas y jurídicas de la Universidad franquista durante los ministerios de Saínz Rodríguez y primera época de Ibáñez Martín (1938-1945)”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, pp. 95-123. Comparació benvolent dels dos primers ministres franquistes d’ensenyament.

¹³¹ José Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944*, Discurso de apertura del curso académico 1944-45, Universitat de València, València, 1944, pp. 12-13.

¹³² José Ibáñez Martín (dir.), *1939-1949. Diez años de servicios a la cultura española*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1950.

¹³³ Morente Valero, *La depuración del...*, pp. 110-1.

es va refugiar en l'ambaixada turca fins que el 1937 va poder passar a zona insurgent on es va incorporar a tasques de propaganda a Hispanoamèrica juntament amb Eugenio Montes i Fernando Valls Taberner.¹³⁴ En tornar entraria al segon gabinet ministerial franquista. En motiu d'aquesta mateixa crisi de govern, el general Franco nomenaria dos propagandistes més: Pedro Gamero del Castillo com a ministre sense cartera i sots-secretari del Movimiento, i José Larraz com a ministre d'Hisenda.

La llarga permanència en el càrrec permetria a Ibáñez Martín sobreviure al període de neutralitat i de no-beligerància, i conèixer governs amb encara major representació catòlica amb la incorporació de Fernández Ladreda a Hacienda i del fins aleshores president d'Acción Católica Nacional, Alberto Martín Artajo, a Asuntos Exteriores. Fins 1951, amb el nomenament de Joaquín Ruiz-Giménez, no cessaria, però romandria vinculat al règim com a ambaixador a Portugal i home pont amb Joan de Borbó.

La relació entre els dos primers ministres d'Educación Nacional franquistes no va ser gaire bona a nivell personal. Així, quan des de Portugal Sainz Rodríguez demana l'excedència, Ibáñez Martín "la encerró en un cajón, la tuvo allí unos meses y, cuando yo esperaba que en el B.O. saliese mi excedencia, lo que leí fue una Orden en que, por abandono de destino, perdía la cátedra".¹³⁵ Fins després d'haver complert l'edat de jubilació no va aconseguir ser reintegrat i que se li abonessin els havers no percebuts.

Tanmateix, les diferències personals no repercutiren en la línia d'actuació del Ministeri. La cúpula funcional, per exemple, va mantenir com a homes forts a Romualdo de Toledo i José Pemartín, i els canvis foren graduals en la resta de càrrecs. El 25 d'agost de 1939 es nomenava a Miguel Artigas y Ferrando com a director general de Archivos y Bibliotecas, i al catedràtic d'Història moderna a València i antic diputat de la CEDA, Juan Contreras y López de Ayala, marquès de Lozoya, com a director general de Bellas Artes. El secretari general de FET i vicepresident del Consejo Nacional, Jesús Rubio García-Mina, s'incorporava a la sotsecretaria el 6 d'octubre de 1939, Luis Ortiz Muñoz a la Dirección General de Enseñanza Media el 22 de juliol de 1942, i Ramón Ferreiro Rodríguez —un altre 'camisa vieja' com el sotsecretari— Ramón Ferreiro Rodríguez el 27 de gener de 1943.¹³⁶

¹³⁴ Isabel Verónica Jara Hinojosa, *Acción cultural del franquismo en Chile, 1938-1948. La Embajada y la Hispanidad*, Barcelona, treball de recerca inèdit, UPF, 2001.

¹³⁵ Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, p. 63.

¹³⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.14, caixa 32/19645. Morente Valero, *La depuración del...*, p. 111. Sainz Rodríguez, *Semblanzas*, pp. 140-141.

Amb la guerra ja finalitzada i la depuració en la seva fase final, Ibáñez Martín va poder dedicar-se a la definició d'una política educativa nacional-catòlica per l'ensenyament superior i al bastiment d'una política científica. La Ley de Ordenación Universitaria (LOU) responia al primer objectiu i el CSIC al segon.

El primer curs sota el nou règim franquista va tenir un caràcter provisional. Molts centres no disposaven de locals idonis com a conseqüència de la guerra, i bona part dels docents i dels alumnes es trobaven mobilitzats, sancionats, en procés de depuració, morts o exiliats. El control ideològic impregnava el mateix ensenyament, amb la creació de l'assignatura obligatòria de Formación del Espíritu Nacional, i l'administració universitària, amb l'imprescindible certificat d'adhesió per realitzar qualsevol gestió. A més, es fomentava la litúrgia universitària com a exaltació del nacional-catolicisme, i els actes religiosos de desgreuge i penitència. Durant els primers anys, els estudiants, amb uniforme de Falange, seran obligats a jurar complir amb les obligacions respectives cada inici de curs. “Al principi de cada classe, tots els estudiants, dempeus, havien de saludar braç enlaire al professor que entrava. Solament quan aquest havia contestat el salut, podien seure els disciplinats –i gimnàstics, de tant repetir-ho diversos cops al dia— alumnes. A totes les aules hi havia, a l'esquerra de la tarima del catedràtic, la *silla del estudiante caído*, amb una bandera espanyola pintada a l'espatller. I més d'un estudiant *no caído* va ser furiosament agredit per haver intentat seure-hi”.¹³⁷

Malgrat la precarietat, la matriculació registrada va ser sorprenentment alta. L'excepcional alça era imputable a la gran quantitat d'estudiants a qui la guerra i el tancament dels centres havia impedit finalitzar, o fins i tot començar, els seus estudis, però també a l'intent dels addictes d'aprofitar les circumstàncies per aconseguir el títol corresponent.

El 22 d'agost de 1939, el Ministerio de Educación Nacional deslliurava de l'examen d'ingrés a la universitat a “cuantos escolares obligados a verificarlo, acrediten haber prestado sus servicios en las filas del Ejército y Milicias, o haber sufrido persecuciones, vejámenes o encarcelamientos en las zonas marxistas por motivos políticos y religiosos”. Només amb el títol de batxiller podien matricular-se en la Facultat que volguessin.¹³⁸

¹³⁷ Colomer, *Els estudiants de...*, volum I, p. 25.

¹³⁸ Arxiu de la Universitat Complutense de Madrid (AUCM), D 1885 Decanato varios. 1934-44

Fins el curs 1952-53 no es van superar els 54.336 alumnes –7.623 dels quals eren dones— del 1939-40. El curs 1940-41 la situació ja es normalitza i la matriculació se situa en 35.555 estudiants, 4.471 dels quals eren dones. Excepte el curs 1941-42 –quan es dona la xifra més baixa del període amb 34.669 estudiants—, l'alumnat va augmentar progressivament. Pel que fa a les Facultats, la de més pes el 1940-41 era novament Dret amb 10.061 alumnes (200 dones), en segon lloc Medicina amb 9.300 (507 dones), després Ciències amb 6.428 (1.252 dones), Filosofia i Lletres amb 4.541 (1.357 dones) i Farmàcia amb 3.433 (1.150 dones) que confirmava la tendència a la baixa iniciada durant la República. La novetat era Veterinària, reconeguda com a llicenciatura, amb 1.792 (5 dones).¹³⁹ Com ja hem comentat, el franquisme obstaculitzava l'accés de la dona als estudis superiors, en considerar que calia “encauzar la gran corriente de estudiantas apartándolas de la pedantería feminista de bachilleras y universitarias que deben ser la excepción, orientándolas hacia su propio magnífico ser femenino que se desarrolla en el hogar”.¹⁴⁰

L'augment del número d'universitaris no va anar acompanyat d'una legislació concreta com en els casos de la secundària i la depuració fins 1943. Sainz Rodríguez va veure com la proposta feta pública el 25 d'abril de 1939 (BOE, 27 d'abril) quedava en paper mullat pel seu cessament. L'estreta relació entre ambdós esdeveniments s'evidencia a l'edició de dissabte 29 de *El norte de Castilla*: a la pàgina sis s'informa de la crisi ministerial i a l'anterior del projecte. Aquest havia sigut redactat per la comissió de treball creada el setembre de 1938 a Sant Sebastià formada per Pío Zabala y Lera de Madrid, Inocencio Jiménez y Vicente de Saragossa, Emilio Jimeno y Gil de Barcelona, Ciriaco Perez Bustamante de Santiago, i Juan José López Ibor –autor el 1938 del *Discurso a los universitarios españoles*–, i lliurat al ministre el 15 de gener de 1939.¹⁴¹ Des de fora del monopoli catòlic, l'únic que va plantejar-se una reforma universitària havia sigut el general Orgaz, que la va encarregar al catedràtic en excedència de Santiago José María del Corral

¹³⁹ Ricardo Montoro Romero, *La Universidad en la España de Franco (1939-1970). Un análisis sociológico*, CIS, Madrid, 1981, pp. 140-143 i 148-153.

¹⁴⁰ Citat per Alicia Alted, “Notas para la configuración y el análisis de la política cultural del franquismo en sus comienzos: la labor del Ministerio de Educación Nacional durante la guerra”, dins Josep Fontana (ed.), *España bajo el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2000 (reimpr.), p. 220.

¹⁴¹ APSR, caixa 89. I Archivo de la Universidad de Valladolid (AUVa), llibre 2915, Claustro de sesiones y asuntos varios, 1938-1939, sessió del .

García, arran del seu compromís amb les forces contrarevolucionàries des de la proclamació de la República.¹⁴²

Tanmateix, fins cinc anys després de la llei de secundària, el ministre Ibáñez Martín no presentava davant les Corts espanyoles la LOU. Posteriorment, aquesta es complementaria amb el decret sobre “la enseñanza de la religión en las Universidades” de 22 de febrer de 1944, el de “la formación política” i el de “la educación física en las universidades”, aquests dos darrers de 29 de març.

Amb una conjuntura molt més favorable, el ministre va saber patrimonialitzar la reforma, com havia fet el seu predecessor amb la llei de secundària. Els treballs s’havien iniciat amb l’avantprojecte de llei per a l’organització de les universitats nacionals de 1941 i el segon avantprojecte de 1942. La llei era, per tant, fruit de “tres años de ininterrumpido esfuerzo”, on “el Ministerio no ha esquivado ningún asesoramiento útil”.¹⁴³

L’assessor principal va ser novament l’Església catòlica, encara que la preeminència no va estar exempta de disputes. Falange considerava l’ensenyament universitari com el seu principal àmbit d’actuació, ja que abans de la guerra hi havia tingut certa influència i disposava d’un projecte i una organització pròpia –el Sindicato Español Universitario (SEU)—. A més, el partit únic gaudia el 1943 de la seva màxima influència, de la mà dels èxits alemanys i italians a la segona guerra mundial, i ho va intentar rendibilitzar.¹⁴⁴

Des del partit únic es demanava una futura Universitat “falangizada”, on “los planes de estudios y enseñanzas quedarán supeditados al supremo interés del Movimiento, que es el de España, para lograr la creación de una verdadera conciencia nacionalsindicalista y la consecución de nuestra autarquía cultural”. Mitjançant la tria dels més capacitats s’havia d’aconseguir “la creación de unas minorías selectas que terminen de una vez para siempre

¹⁴² Declaracions del mateix Corral el 15 d’abril de 1939 dins del seu expedient personal de depuració. AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15048.

¹⁴³ José Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944*, Discurso de apertura del curso académico 1944-45, Universitat de València, València, 1944, p. 17. Per un anàlisi de la llei i els seus orígens: Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 110 i 55-22; i Mariano Peset Reig, “La ley de Ordenación Universitaria de 1943”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, pp. 125-158.

¹⁴⁴ Gregorio Cámara Villar, *Nacional-Catolicismo y Escuela. La socialización política del franquismo (1936-1945)*, Madrid, Hesperia, 1984, pp. 218-222.

con toda esa chusma que llaman ‘intelectuales’ y nos eviten el peso muerto de la superpoblación universitaria y el abandono del artesanado, la industria y el comercio”.¹⁴⁵

Les pressions falangistes no assoliren l’objectiu i el control catòlic de l’administració educativa va acabar resultant determinant. Ni tan sols van aconseguir la unificació de les associacions d’estudiants i professors, mentre que l’Església espanyola presentava com un nou triomf el manteniment de l’especificitat dels seus col·lectius.¹⁴⁶ Segons el bàndol guanyador, s’havia aconseguit “llevar a la enseñanza universitaria el espíritu de libertad de la Ley de Enseñanza Media”, i vèncer la “tendencia totalitaria” del Movimiento.¹⁴⁷

El mateix general Franco aclaria que “no hará falta Universidad católica, porque todas nuestras Universidades serán católicas y en ellas habrá una enseñanza superior religiosa de carácter filosófico”.¹⁴⁸ I el 1941, Ibáñez Martín garantia l’obligatorietat dels “cursos de cultura superior religiosa”, ja que “no podrá faltar el ambiente de la piedad en la educación de la juventud”. En canvi, la influència futura del partit únic es deixava més indefinida: “La Universidad española habrá de servir, con alto espíritu de obediencia, los ideales de la Falange, que son base del nuevo Estado, y que han venido a renovar, en nuestros días, el viejo concepto tradicional de la Hispanidad”.¹⁴⁹

Tanmateix, no totes les peticions van ser satisfetes. L’Església no va obtenir, en aquests primers anys, la creació de centres superiors propis. Tampoc van materialitzar-se els estudis de cultura teològica obligatoris,¹⁵⁰ a l’estil del “Proyecto de un plan para enseñanza del Evangelio en los centros oficiales” del bisbe de Lleó, on es fixaven tres cursos pels universitaris sobre el Nou Testament, l’Evangeli i els ensenyaments dogmàtics i morals del Nou Testament.¹⁵¹

Pel que fa a les aportacions dels claustres universitaris, la seva importància va ser ínfima, fos perquè es limitaven a la lloança, o a recollir els interessos catòlics com ara la

¹⁴⁵ Julio Martínez-Santa Olalla, “La revolución nacionalsindicalista y la universidad”, dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939, pp. 28-30.

¹⁴⁶ Montero, *Historia de la...*, tomo II, pp. 95-98.

¹⁴⁷ Montero, *Historia de la...*, tomo II, p. 218.

¹⁴⁸ Declaracions el novembre de 1937 al corresponsal de la National Catholica Welfare, Francisco Franco, *Palabras del Caudillo. 19 abril 1937 – 19 abril 1938*, FE, 1939, p. 170. El gener de 1938 les repeteix, p. 205.

¹⁴⁹ Ibáñez Martín, *Un año de...*, pp. 30-31.

¹⁵⁰ Eusebio Díaz, *Misión social de la Universidad*, Discurso inaugural del año académico 1944-1945, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1944, p. 12.

remesa el 9 d'abril de 1940 per la Universitat de Valladolid.¹⁵² La major part de les autoritats acadèmiques es limitaven a subscriure documents com la “Adhesión de los rectores de Universidad a Franco por sus desvelos por la Universidad”,¹⁵³ i acceptar prebendes com el nomenament de procuradors pels rectors.¹⁵⁴

La precarietat universitària franquista, l'àmplia estigmatització dels docents i els precedents de tancaments d'escoles i instituts durant la guerra van fer témer una reducció de centres superiors. Personalitats tan rellevants com el rector de Saragossa havien defensat de manera interessada la supressió d'algunes universitats, en la confiança que la reducció revertiria en favor del seu centre. “España necesita que los centros enseñen con la máxima intensidad. [...], pero no olvidemos que la prodigalidad de títulos puede ser lesiva para la Patria porque aumenta el parasitismo, fomenta la burocracia, exacerba el concepto de enchufismo y contribuye a la perturbación de nuestro pueblo con el abandono de la riqueza nacional”.¹⁵⁵ D'altres, com José Pemartín havien criticat obertament les Universitats de Múrcia –“sólo servía para expedir Diplomas ‘en serie’ a los ignorantes”— i La Laguna –“que ha servido principalmente para hacer abogado sin estudiar a Lerroux”—. Sense abogar per la supressió, sí que demanava l'especialització dels centres –“cada Universidad debe tener una Facultad favorita”—.¹⁵⁶

Amb la creació de les primeres estructures governamentals insurgents, les declaracions van esdevenir més contemporitzadores. Per exemple, el mateix José Pemartín, ja com a director general, atribuïa aquelles propostes a la puntual precarietat econòmica i “la escasez de Catedráticos jóvenes”.¹⁵⁷ Fins i tot el primer projecte de llei de reforma

¹⁵¹ APSR, caixa 89.

¹⁵² *Documentos inéditos para...*, tomo II, volum I, pp. 126-135.

¹⁵³ “Adhesión de los rectores de Universidad a Franco por sus desvelos por la Universidad” a través del ministre Ibáñez Martín el 12 de gener de 1943, *Documentos inéditos para...*, tomo IV, p. 64-65.

¹⁵⁴ “El Consejo de Rectores de las Universidades Españolas en sesión reglamentaria acuerda por unanimidad solicitar del Excmo. Señor Ministro de Educación Nacional, se digne hacer a S.E. el Jefe del Estado el testimonio del respeto y adhesión de los señores Rectores y la prueba de su reconocimiento por la representación en Cortes otorgada a la Universidad por la Ley de 17 de julio del corriente año. [/] Al cumplir este deber reiteran su decisión de consagrar todos sus desvelos al engrandecimiento de la Universidad como organismo tan calificado de la prosperidad de España”. Comunicació dels rectors a Franco a través del ministre Ibáñez Martín el 21 de setembre de 1942, *Documentos inéditos para...*, tomo III, p. 608.

¹⁵⁵ Gonzalo Calamita, “Al Excmo. Sr. Ministro de Educación Pública”, *El Heraldo de Aragón*, Saragossa, 6 d'agost de 1938.

¹⁵⁶ José Pemartín, *Qué es “lo nuevo”*. *Consideraciones sobre el momento español presente*, Santander, Cultura Española i Aldus, 1938, pp. 171-173.

¹⁵⁷ José Pemartín, “La Universidad Católica y la Cultura Nacional”, *Formación clásica y formación romántica. Ideas sobre la enseñanza*, Espasa Calpe, Madrid, 1942, p. 137.

universitària de 1939 s'hi pronunciava amb una defensa tant dels grans centres a les ciutats més importants, com dels provincials “de atmosfera más clara y serena, de ambiente en cierto punto monástico, que permita en el desarrollo de la Cultura española una diversidad de orientaciones, de matices, de escuelas, de fisonomías; sin la cual correría el riesgo de uniformarse y perder su propia y diversa originalidad [sic]”.¹⁵⁸

Malgrat les bones paraules, el temor subsistia a les Universitats de Múrcia, La Laguna i Oviedo, incloses sempre en totes les travesses. Amb el canvi ministerial, el nerviosisme va augmentar, ja que Sainz Rodríguez semblava mostrar una major reticència a la supressió de centres per la seva vinculació amb el rectorat asturià. Ibáñez Martín es va veure obligat a referir-s'hi explícitament el 1941 i assegurar que “en modo alguno se cercenará la institución universitaria docente que ya exista; porque es hora de floración más que de siega, y un país, como el nuestro, que ha padecido tan honda crisis de cultura, lo que necesita es multiplicación de su riqueza intelectual, y no una falsa concentración, que implica confesión de pobreza y desfallecimiento del ímpetu”.¹⁵⁹

L'aprovació de la LOU va significar el final de les especulacions, però també el retorn a un model de fort centralisme madrileny i d'un perfil baix de les universitats de províncies, tant per raons pragmàtiques, com per mediocritat o adhesió. Per districtes universitaris, Madrid destacava per sobre de la resta amb 9.340 estudiants (26'9 per 100) el curs 1941-42, el seguia Barcelona amb 4.936 (14'2 per 100), en segon terme quedaven les universitats de Valladolid (3.571, 10'3 per 100), Santiago (2.927, 8'4 per 100), València (2.821, 8'1 per 100), Saragossa (2.477, 7'1 per 100) i Granada (2.284, 6'5 per 100). Amb menys de 2.000 estudiants hi havia els districtes de Salamanca (1.976, 5'6 per 100), Sevilla (1.835, 5'2 per 100), Múrcia (1.123, 3'2 per 100), Oviedo (1.098, 3'1 per 100) i La Laguna (317, 0'9 per 100).

El curs 1941-42, la Universitat de Madrid acaparava el 26'8 per 100 dels docents (554), però el 1946-47 ja arribava al 33'2 per 100 (1.025). A distància trobem Barcelona (11'8 per 100, 244) i Sevilla, encara que aquesta última va entrar en decadència i va passar del 11'5 per 100 (238) al 6'4 per 100 (402) el curs 1966-67. En tercer lloc se situaven Granada (7'4 per 100, 154), Santiago (7'7 per 100, 160) i Saragossa (7'6 per 100, 159). I

¹⁵⁸ APSR, caixa 65.

¹⁵⁹ Ibáñez Martín, *Un año de...*, p. 38. El 1940 ja havia declarat que “en España no sobran Universidades. Mejor diríamos que faltan”. Ibáñez Martín, *Hacia un nuevo...*, p. 17.

molt més lluny Múrcia (2'5 per 100, 53) i La Laguna (1'8 per 100, 38). La major part dels claustres estaven formats per homes, així en el curs 1940-41 només el 3 per 100 (66) dels 1.865 docents eren dones. La progressió va ser molt lenta i el 1959-60 el percentatge era del 8'7 per 100 (451) sobre un total de 5.185.¹⁶⁰

La LOU tancava la “restauración espiritual [...] abriendo brechas encendidas de luz y de fe españolas en el paisaje ensombrecido de una cultura desarraigada y neutra que había consumado el inmenso crimen de olvidarse de su progenie hispánica”.¹⁶¹

El CSIC naixia per llei el 24 de novembre de 1939 i el seu reglament es fixava el 10 de febrer de 1940.¹⁶² “Bajo el alto patronato de S. E. el Jefe del Estado y Caudillo de España”, la presidència s’atorgava al mateix ministre, però el veritable home fort de la institució era José María Albareda Herrera. Aquest químic aragonès, professor de secundària, company de José María Escrivá de Balaguer i membre de l’Opus Dei des de 1937 havia coincidit amb Ibáñez Martín durant la guerra, ja que ambdós es van refugiar a la mateixa ambaixada. Segons sembla, durant el seu tancament s’hauria creat un vincle o deute entre tots dos, del que Albareda Herrera en trauria partit.

Als estatuts s’establí com a objectiu de la institució la recuperació d’un pensament hispànic, allunyat de l’excessiva especialització i, en canvi, necessàriament confessional i en línia amb els fonaments ideològics del Movimiento. Ibáñez Martín, parafrasejant la màxima imperialista de José Antonio Primo de Rivera, ho resumia amb la idea de “por la ciencia hacia Dios”.¹⁶³ La ciència havia de ser nacional-catòlica, i oblidar l’excés d’intel·lectualisme, culpable del “debilitamiento y abdicación de las Minorías selectas”.¹⁶⁴ No era només retòrica. En la valoració del seu primer any de funcionament, el ministre exemplifica la vitalitat i diversitat del CSIC amb l’exemple de la recent creada secció de Mariología, dedicada a “la determinación de las doctrinas acerca de María Madre de Dios”, dins l’Instituto Francisco Suárez.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Montoro Romero, *La Universidad en...*, pp. 148-153 i 76-87.

¹⁶¹ José Ibáñez Martín, *Renacimiento científico en la investigación y en la docencia*, Discurso pronunciado en la solemne inauguración de la Facultad de Ciencias, Universitat de València, València, 1944, p. 3.

¹⁶² El 22 de juliol de 1942 es modificaven alguns articles del decret de creació i el 16 de desembre del reglament.

¹⁶³ Ibáñez Martín, *Renacimiento científico en...*, p. 17.

¹⁶⁴ Pemartín, *Formación clásica y...*, p. 54.

¹⁶⁵ Ibáñez Martín, *Labor de un...*, p. 13.

Si bé la institució –amb seu al carrer Serrano 119— tenia un Patronat compost pels elements més destacats de la ciència i la intel·lectualitat franquista,¹⁶⁶ el dia a dia depenia d'Albareda Herrera i el seu equip: l'interventor general José María Torroja Miret, el vicesecretari José Royo López i el director d'investigació tècnica Aureo Fernández Ávila.¹⁶⁷ Albareda Herrera va ocupar primer el càrrec de coordinador, després el de secretari general i finalment el de vicepresident del primer equip rector. El 1960, un any després de la seva ordenació com a sacerdot, va ser nomenat rector de la Universitat de Navarra, fins la seva mort el 1966.

Els homes de l'Opus Dei, amb Albareda Herrera al capdavant, van aprofitar la influència, el poder i el pressupost del CSIC per fer apostolat, estendre el seu poder i assentar la creació de José María Escrivá de Balaguer.¹⁶⁸ La influència de la institució

¹⁶⁶ Vicepresident primer Miguel Asín Palacios, vicepresident segon José García Siñeriz, vicepresident tercer Juan Marcilla Arrazola, i vocals Manuel de la Sala, Felipe Gil Casares, Eduardo Callejo de la Cuesta, Wenceslao González Oliveros, Andrés Herrero, Eugenio d'Ors, Miguel Artigas Ferrando, José Antonio Artigas Sanz, Florentino Azpeitia Floren, Antonio Ballesteros Berreta, Manuel Barbado Viejo (o.p.), Eloy Gullón Fernández, José Casares Gil, Paulino Castell Vidal, Felipe Clemente de Diego, Victoriano Colomo Anadillas, Juan Contreras y López de Ayala (marquès de Lozoya), Eugenio Cuello Calón, José María de Mendivil, Leopoldo Eijó Garay, Fernando Enríquez de Salamanca, Manuel Escolano Llorea, Rafael Estrada Arnáiz, Manuel de la Falla Matheu, Emilio Fernández Galiano, Manuel Goitia Angulo, Manuel Gómez Moreno, Ángel González Palencia, Pedro González Quijano, Antonio de Gregorio Rocasolano, Enrique Heras (s.j.), Eduardo Ibarra Rodríguez, Bruno Ibeas Gutiérrez (o.s.a.), Carlos Jiménez Díaz, Emilio Jimeno Gil, Felipe Lafitte, Juan López Ibor, Carlos Mendoza Sáez de Argandéa, Eloy Montero Gutiérrez, Pedro Muguruza Otaño, Pedro Novo y F. Chicarro, José María Pavón y Suárez de Urbina, Julio Palacios Martínez, José Pemartín Sanjuán, Alfonso Peña Boeuf, Fernando Peña Serrano, Enrique Plá y Deniel (o.p.), Julio Rey Pastor, Antonio Ruiz Miró, Carlos Ruiz del Castillo, Silverio de Santa Teresa (o.c.h.d.), Luciano Pinedo (o.s.b.), Marcial Solana, Juan Antonio Suances, Esteban Terrades, Manuel Torres López, Enrique de Rafael Vrhult (s.j.), Pío Zabala Lera, José María Zumalacárregui Prat, José María Dusmest Alonso, Carmelo Ballester (bisbe de Lleó), Maximino San Miguel de la Cámara, Carlos Rodríguez López Neyra, Gonzalo Ceballos F. De Córdoba, Pascual Galindo Romeo, César González Gómez, Cruz de Gallástegui, Francisco Navarro Borrás, José López Ortiz (r.p.d.), Manuel Lora Tamayo, José María Millás Vallicrosa, Emilio María Díaz Caneja i Diego Angulo Iñíguez.

¹⁶⁷ AGA, secció Eduació, IDD 1.03, caixa 31/8541.

¹⁶⁸ “El CSIC iba a representar un regalo extraordinario para la naciente Obra, dado el vacío existente en la intelectualidad española y porque se convertiría en la primera gran plataforma de apostolado. Asimismo, la dotación de medios puesta a disposición del CISC fue desorbitada si se la compara con otros organismos de la época y la extensa nómina de investigadores con el acaparamiento de sueldos, al cobrar simultáneamente por varios puestos, llegó a ser una constante entre los miembros del OD que controlaban el CSIC. Otra fuente importante de ingresos fue la construcción de un templo y de nuevos edificios para la investigación científica en la sede de Madrid. Se trataba de una operación que favoreció los intereses del OD: el arquitecto recibía dinero a cuenta y después iba haciendo certificaciones de la obra ejecutada, y paralelamente otros socios miembros del OD constituyeron pequeñas sociedades, con la aprobación del fundador, para suministrar los materiales necesarios para la construcción y puesta a punto de los laboratorios de investigación”. Jesús Ynfante, *El santo fundador del Opus Dei. Biografía completa de Josemaría Escrivá de Balaguer*, Barcelona, Crítica, 2002, pp. 136-137.

condicionava també les oposicions, i el Consejo va esdevenir, com veurem, “un vivero de cátedras universitarias.”¹⁶⁹

L'actual sant ja s'havia acostat als insurgents i havia fixat el seu interès en l'ensenyament amb anterioritat. De fet, Escrivá de Balaguer era un dels consultors del Consejo Nacional de Educación, presidit pel rector de Madrid Pío Zabala Lera i amb Albareda Herrera com un dels seus vocals.¹⁷⁰ Segons Jesús Ynfante, es tractava d'un regal polític d'Ibáñez Martín que permetia al flamant conseller presumir de càrrec. No era el primer regal, ja que ell mateix havia sigut un dels beneficiaris dels cursos intensius de postguerra, on el més important era la filiació política. El setembre de 1939 aconseguia aprovar les assignatures pendents de dret i dos mesos més tard obtenia el doctorat a Madrid.¹⁷¹

Tot i que el general Franco considerava el CSIC com una de les grans realitzacions del seu règim, i li atribuïa haver “producido en tres años más obras científicas que las que España produjo en sus mejores épocas”,¹⁷² l'autarquia i la desconfiança cap als universitaris feien evident les diferències amb el període republicà. Així, per exemple, la política de beques per estudis a l'estranger es veia afectada per la por que els estudiants es

¹⁶⁹ Casanova, *La Iglesia de Franco*, p. 274. Un bon resum sobre com s'instal·la el CSIC es troba a Gonzalo Pasamar, “Oligarquías y clientelas en el mundo de la investigación científica”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, pp. 308-334.

¹⁷⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/6081.

¹⁷¹ Ynfante, *El santo fundador...*, pp. 123-124.

¹⁷² Francisco Franco, carta adreçada a Joan de Borbó en resposta a una lletra de març del mateix any, Madrid, 27 de maig de 1943, pp. 2 i 3. APSR, caixas 88. El general Franco qualifica el CSIC com “el gran órgano de la Ciencia”, on s'havia volgut agrupar “a todos los trabajadores de la inteligencia, planteándoles los grandes problemas espirituales y materiales que el bien común demanda, y a los que la laboriosa y tenaz investigación

contaminessin de “los liberalismos y las democracias de amarga recordación”. El febrer de 1939, el ministre limita els ajuts a alumnes amb els estudis ja finalitzats i els obliga a allotjar-se en centres sota supervisió del Servicio de Relaciones Exteriores del Ministeri, on hauran de “someterse sin excepción alguna al régimen de orden religioso, moral e higiénico que dicho Servicio orientará taxativamente”.¹⁷³

de la ciencia ha de encontrar una solución eficaz”. *Pensamiento político de Franco. Antología*, Madrid, Ediciones del Movimiento, 1975, volum I, p. 289, declaracions del 12 d'octubre de 1943.

¹⁷³ APSR, caixa 65. Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y...*, pp. 30-32, ja havia denunciat la perversió dels estudiants a l'estranger.

LA NORMATIVA DEPURADORA

La cobertura legal¹ del detallat aparell repressor elaborada durant la guerra pel grup d'ideòlegs doctrinaris i de juristes refugiats a l'autoanomenada *España Nacional* creava, en paraules de la historiadora Conxita Mir, una “incuestionable línea de continuidad trazada entre la guerra oficial y otra larga guerra no declarada sostenida con saña contra un país sin territorio, poblado por doquier de enemigos, en opinión del vencedor”.² Els legisladors franquistes, mentre modificaven i derogaven les lleis republicanes, es veieren obligats a donar cobertura a la vulneració de principis jurídics bàsics com la no retroactivitat de les lleis o a justificar l'acusació de rebel·lia dirigida contra aquells que es mantingueren fidels a la República.

Tanmateix, aquest marc legal tampoc es respectava, l'arbitrarietat era habitual i les garanties jurisdiccionals completament inexistents. L'excepcionalitat va esdevenir habitual. Així, des del 24 de juliol de 1936 fins 1948 va estar vigent la declaració de l'estat de guerra que sotmetia a consell sumaríssim tots els delictes contra l'ordre públic, i l'exèrcit va participar en la repressió judicial durant tota la dictadura.

Amb la “autoridad, unidad, rapidez y austeridad” exigida pel preàmbul del decret de constitució, la Comisión de Cultura y Enseñanza entomava les resolucions prèvies preses per les més diverses autoritats –Junta de Defensa Nacional, governadors militars i civils, rectors, entre d'altres— i decidia declarar-les provisionals, per tal de poder reiniciar les diligències i donar coherència a tot el procés. Com es deia a l'ordre de 8 de novembre de 1936 (BOE, 11 de novembre) es tractava d'impulsar “una revisión total y profunda en el personal de Instrucción Pública, trámite previo a una reorganización radical y definitiva de la enseñanza, extirpando así de raíz esas falsas doctrinas que con sus apóstoles han sido los principales factores de la trágica situación a que fue llevada nuestra Patria”.

Tot plegat es concretava en la creació de quatre tipus de comissions depuradores encarregades dels diferents nivells d'ensenyament, formades per membres proposats per la Comisión de Cultura y Enseñanza, a indicació de les autoritats acadèmiques, i nomenats pel

¹ José Pérez Gomis, *Nueva Legislación de Educación Nacional*, Santander, Aldus, 1938; i Manuel Martínez Neira, José María Puyol Montero i Carolina Rodríguez López, *La Universidad española 1938-1939. Repertorio de legislación*, Madrid, Dykinson, 2004.

president de la Junta Técnica del Estado, “siendo los cargos irrenunciables”. El decret establí dues comissions –A i B— per a tot l’Estat encarregades del personal universitari i del de les escoles d’enginyers i arquitectes, respectivament. En canvi, de les altres dues n’hi havia una per província, i assumien la repressió dels docents d’ensenyament secundari, els inspectors, els professors de les normals i el personal de les seccions administratives –C—, i dels docents de primària –D—, respectivament.

La depuració dels docents de seguida va passar a tenir un estatus diferenciat respecte de la resta de funcionariat. Aquesta circumstància produirà alguna topada amb d’altres instàncies, com ara el jutge instructor José Olivares, encarregat per l’Auditoria de Guerra de “depurar la responsabilidad criminal durante el dominio Rojo en Madrid” dels funcionaris dels diferents ministeris. Quan aquest manifesta la voluntat de controlar la depuració dels docents, el vicepresident de la Comisión de Cultura y Enseñanza s’hi nega i li recorda que “es atribución exclusiva de esta Comisión y, por tanto, sólo lo que se refiere a la averiguación de hechos delictivos, puede ser objeto de las actuaciones sumariales”.³

La comissió A o Comisión para la Depuración del Personal Universitario estava “compuesta de cinco miembros, tres de los cuales serán Catedráticos de Universidad”, i tenia com a missió “recoger los informes sobre personal universitario, instruir los expedientes oportunos y proponer las resoluciones que deben recaer en los mismos”.⁴ Pel seu caràcter únic, el decret del 10 de novembre (BOE, 11 de novembre) li permetia que s’instal·lés allà on ho considerés convenient i elegís els càrrecs de president i secretari.

Els seus membres optaren finalment per Saragossa com a seu, sota la presidència del catedràtic de la mateixa ciutat Antonio de Gregorio Rocasolano, amb el catedràtic de Salamanca Teodoro Andrés Marcos i els catedràtics de Valladolid Lorenzo Torremocha Téllez i Isaías Sánchez y Sánchez Tejerino com a vocals, i com a secretari el catedràtic de Madrid Cándido Ángel González Palencia. L’assumpció del càrrec suposava integrar-se en l’entramat repressiu i estar sotmès a un món de pressions, recomanacions, súplices,

² Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra*, Lleida, Milenio, 2000, p. 277.

³ Arxiu de la Moncloa, lligalls SPAPGL01730E063D006 i SPAPGL01730E063D011, respectivament.

⁴ Amb anterioritat a la seva creació es publicaran al BOE les resolucions de dos processos depuradors importants. El 10 d’octubre de 1936 la depuració del rector de la Universitat de Valladolid Isidoro de la Villa Sanz, i el 22 d’octubre el cessament en tots els seus càrrecs del rector de la Universitat de Salamanca Miguel de Unamuno. Alicia Alted, *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la*

venjances i prebendes, però cap d'ells va renunciar-hi. Al contrari que alguns dels nomenats per formar part de les Comissions Depuradores de Magisteri, fet que admirava a José María Pemán quan es lamentava d'aparèixer com “el Torquemada de esta Inquisición”.⁵

Mesos més tard, el 23 de juliol de 1938 es modificava la Comissió per evitar “que sus componentes se hallen dispersos en ciudades alejadas”. Antonio de Gregorio Rocasolano es va mantenir a la presidència, mentre es nomenaven com a nous vocals el catedràtic de Madrid Luis Bermejo y Vida, el catedràtic de Barcelona Emilio Jimeno y Gil —ambdós residents a la capital aragonesa—, i els catedràtics de Saragossa Miguel Lasso de la Vega y López de Tejada i Luis Sancho Seral. Però Jimeno Gil fou substituït pel catedràtic de Saragossa Juan Salvador Minguijón y Adrián, en ser adscrit el 24 de setembre a la “Comisión de carácter transitorio” per encarar “las reformas de la Enseñanza superior universitaria”.⁶

El mateix decret de 10 de novembre de 1936 fixava les normes de funcionament, el tipus de sancions i els terminis d'actuació. S'establien dues possibles sancions diferents o la confirmació en el càrrec per aquells que desvirtuessin les imputacions. El 7 de desembre (BOE, 10 de desembre) es feia pública una ordre per aclarir a qui anaven destinades les tres possibles propostes de resolució: la lliure absolució per aquells que “hayan desvanecido los cargos de haber cooperado directa o indirectamente a la formación del ambiente revolucionario”; el trasllat pels qui, “siendo profesional y moralmente intachables, hayan simpatizado con los titulados nacionalistas”, però sense participació activa; i la separació definitiva pels militants del Front Popular o de societats secretes, especialment després d'octubre de 1934, i als que “hayan simpatizado con ellas y orientado su enseñanza o actuación profesional en el mismo sentido disolvente que las informa”.

Guerra Civil española, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984, p. 168.

⁵ Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, pp. 226-228. Clar que també comportava algun benefici, com el de ser declarat exempt de depuració per prestar “servicios a la Causa Nacional”. Archivo General de la Administración (AGA), secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15054, expedient personal del catedràtic de Dret penal de Salamanca Isaías Sánchez-Tejerina. O el catedràtic de Literatura aràbiga espanyola de Madrid Cándido Ángel González-Palencia Cabello. AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3997, expedient personal.

⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15050, expedient personal (núm. 1) d'Emilio Jimeno Gil.

El legislador –segurament de la mà de Vegas Latapie— aprofitava per recordar la necessària “justicia y escrupulosidad” que havia de caracteritzar la “sagrada misión” depuradora en “la perspectiva del resurgir de una España mejor”. Tot i destacar que el seu caràcter “no es sólo punitivo, sino también preventivo”, contra “los envenenadores del alma popular primeros y mayores responsables de todos los crímenes y destrucciones y que sobrecogen al mundo y han sembrado de duelo la mayoría de los hogares honrados de España”, és a dir, la Institución Libre de Enseñanza (ILE), principal bèstia negra de les noves autoritats. Per aquesta lluita s'exigia que s'oblidessin “reprobables reservas mentales o sentimentalismos extemporáneos” i no s'al·legués “indebidamente desconocer los hechos o las personas sobre las que se interesen informes”. Recordatori repetit en un avís del 4 de gener de 1937 (BOE, 7 de gener).

Davant les consultes reiterades, es publica una ordre el 28 de gener (BOE, 3 de febrer) que intenta aclarir les més comunes. Així, s'ordenava donar preferència als expedients que afectessin a personal suspès de feina i sou per evitar-los majors perjudicis; no fer constar quins membres de la comissió donaven suport a cada càrrec; decretar noves diligències en cas que el plec de descàrrec ho justificués; proposar les sancions que es creguessin adients encara que “no haya en el expediente prueba bastante por escrito”; explicitar si en cas de confirmació en el càrrec pertocava o no cobrar els havers deixats de percebre; mantenir el caràcter secret dels expedients i de la seva tramitació; i fer arribar a la Comisión de Cultura y Enseñanza l'expedient original complet i endreçat. Però, les imperfeccions i contradiccions del propi sistema depurador multiplicaven el nombre d'aclaracions i rectificacions.

L'excessiva contundència va obligar a matisar l'espectre el 17 de febrer de 1937 (BOE, 27 de febrer). S'introduïen “la suspensión de empleo y sueldo por un período de un mes a dos años y la jubilación forzosa del interesado, siempre que el mismo tenga un mínimo de veinte años de servicio, y la inhabilitación para desempeñar cargos directivos y de confianza”. La Junta Técnica del Estado reconeixia així dues sancions autoritzades ja oficiosament per una circular de la Comisión de Cultura y Enseñanza.

La previsió era finalitzar la “labor depuradora” en tres mesos, però de seguida l'abast de la depuració i l'avanç de les tropes amb el corresponent augment de funcionaris a depurar fa evident la impossibilitat de respectar els terminis i la necessitat de perllongar

l'existència de les comissions i dotar-les d'autoritat i autonomia per a actuar. L'ordre del 27 de novembre de 1937 (BOE, 1 de desembre) xifrava en “50.000 Maestros” els ja expedientats, i mesos abans el president de la Junta Técnica advertia de l'impossibilitat de “destinar por entero las páginas de papel” –curiosa puntualització— del BOE a fer públiques les sancions i requisitòries.⁷ Finalment, aquestes s'havien desviat als diferents BOP.

A principis de 1937 ja s'havia creat l'entramat legal bàsic amb el què es faria la depuració durant la guerra. Després, al llarg de 1937 i 1938, s'afegirien tota mena de disposicions legals que pretenien ajustar-ho, tot i que de vegades només confonien més. Amb el BOE com a instrument, la Comisión de Cultura y Enseñanza, primer, i el Ministeri d'Educació Nacional, després, es fixaren tres objectius: “precisar el alcance de la depuración, solventar los problemas de personal que la misma estaba produciendo, y resolver los problemas técnicos que se iban presentando a medida que se aplicaban las disposiciones sobre depuración”.⁸

El pas de la Junta Técnica del Estado al Ministerio de Educación Nacional no va tenir conseqüències pel que fa a les línies generals de la repressió. José Pemartín va ser la baula garant de la continuïtat entre un i altre organisme. Des de la Direcció General de Enseñanza Superior y Media demanava –en referència al Magisteri però aplicable a la resta de nivells educatius— “una cuidadosa y concienzuda depuración, sin venganzas, pero sin flaquezas”.⁹ I encara el 1943, el ministre Ibáñez Martín mantenia la contundència: “Como en un organismo vivo tiranizado por el mal, España tuvo que diseccionar zonas excepcionales de su masa vital. Al Magisterio afectó quizá con inusitada fuerza esta tarea de purificación. Pero un supremo interés religioso y un soberano interés nacional lo exigían así”.¹⁰ La sintonia era absoluta.

Dins de l'etapa ministerial de Pedro Sainz Rodríguez destaquen dos d'aquests nous decrets abans mencionats. D'una banda, l'ordre de l'11 de març de 1938 (BOE, 19 de març)

⁷ Citat a Manuel Tuñón de Lara, “Prólogo: La dictadura franquista y los maestros”, dins Santiago Miró, *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Ciutat de Mallorca, Leonard Muntaner, 1998, p. 12.

⁸ Morente Valero, *La depuración del...*, p. 197.

⁹ José Pemartín, *Qué es “lo nuevo”...Consideraciones sobre el momento español presente*, Madrid, Espasa Calpe, 1940, p. 145.

¹⁰ José Ibáñez Martín, *La escuela bajo el signo de Franco (Discurso de clausura del Primer Congreso Nacional del S.E.M.)*, Madrid, Imprenta Samarán, 1943, p. 8.

que admetia, per primera vegada, la presentació de recurs de revisió per part de l'afectat. En la mateixa disposició també s'establí la creació d'una Oficina Técnico-Administrativa per tal d'accelerar la depuració i centralitzar les resolucions, però amb no gaires efectes dins l'àmbit universitari.¹¹ De l'altra, el decret de 18 de març de 1939 (BOE, 23 de març) on s'aplegava i unificava tota la normativa referent a depuració, i es creava una Comisión Superior Dictaminadora que supervisava els expedients incoats per les comissions depuradores, assumint part de les competències de l'Oficina Técnico-Administrativa. L'ordre només afectava al Ministeri de Educación Nacional, ja que la resta de funcionaris passaren a regir-se per la normativa establerta el 10 de febrer de 1939 (BOE, 14 de febrer) sobre “depuración del personal en las zonas recientemente liberadas”.

El nou ministre Ibáñez Martín s'encarregaria de l'aplicació del decret de 18 de març de 1939, abans mencionat. El text confirmava la legislació anterior, especialment el decret de 8 de novembre de 1936, amb dos canvis rellevants. Mentre que en el cas de primària i secundària es mantenien les comissions de depuració dotant-les de major autoritat i autonomia per actuar, la comissió A fou substituïda per quatre jutges depuradors, tres per les principals universitats que havien restat en mans republicanes fins gairebé el final de la guerra –Madrid, Barcelona i València— i un encarregat de la resta de seus –“juez instructor de Universidades varias”—.¹² La segona reforma creava la Comisión Superior Dictaminadora, “que tendrá a su cargo el examen de todos los expedientes de depuración” i “propondrá al Ministerio, brevemente fundamentada, la resolución que estime procedente”. Una mena de filtre per fer més digerible l'enorme volum depurador a les altes instàncies ministerials.

El 12 d'abril de 1939 el ministre comunicava des de Vitòria “la designación de varios Jueces instructores que no solamente preparen la instrucción de expedientes nuevos sino también la que corresponda en la reapertura y en las incidencias de los ya existentes”.

¹¹ AGA, secció Educación, IDD 1.20, caixa 32/2896, eren membres de l'Oficina Técnica: Antonio Valentín Sanz, Felipe García Sáez de Urturi, María Luisa Astudillo Suárez, Josefa Bernabeu Peiró, Pilar Rodríguez Porrero, Pilar Vega Louzada, Teresa Vega Louzada, Juana Aldámiz Iriarte, Ángel Zamorano García, Juan Pérez Gómez, Aurelia Saiz Varela, Luís Martín Díaz, Salvador Torrecilla Ortega, José María Ureña Molina, Teresa Álvarez Díez, Teresa Fernández Becerra, Carmen Núñez Calleja, José Téllez González, Esther Berdión Cantón de Salazar, Alfonso Amorós Aparicio, Elena Blanco Espada, Josefina Pérez Colinet, Ana María Doñate Jiménez, Antonia Rama Becerra i María Luisa Gómez García.

¹² La comissió B també fou substituïda per jutges depuradors.

¹³ Per la Universitat de Barcelona, el catedràtic de Dret canònic i degà Francisco Gómez del Campillo; per la de Madrid, el catedràtic de Dret Antonio de Luna García, substituït el 17 de maig pel degà de Medicina i catedràtic de Patologia mèdica Fernando Enríquez de Salamanca y Dánvila; per la de València, el catedràtic de Biologia de València Francisco Beltrán Bigorra; i per la resta d'Universitats, Ignacio de Casso Romero, substituït de seguida pel catedràtic de Fitografia i Geografia botànica de Madrid Arturo Caballero Segarés.

Per la seva banda, la Comisión Superior Dictaminadora estava “constituïda por un Funcionario de la carrera judicial con categoría de Magistrado, que actuará como Presidente; dos miembros del alto personal docente dependientes de este Ministerio, un Funcionario de la carrera judicial y el Jefe de la Asesoría Jurídica de este Ministerio”.¹⁴ Aquesta comissió tenia la missió d'alleugerir de feina al Ministeri i, a més, podia dictar noves diligències si creia que les realitzades eren insuficients o calia aclarir algun punt. L'Oficina Técnico-Administrativa passava a dependre de la nova comissió i ja no podia formular cap proposta de resolució. De fet, el 31 de març de 1939 (BOE, 4 d'abril) es derogaven els articles set i vuit de l'ordre de 11 de març de 1938 que feien referència a les competències ara sostretes a l'Oficina, fins al punt que bona part del seu personal va reincorporar-se a les seves antigues tasques.

El legislador feia també un resum del caràcter discrecional de les sancions administratives, les causes suficients per a la imposició de sancions i la tipologia de propostes de sanció. Eren susceptibles de ser sancionats tots aquells penats en consells de

¹³ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1467, còpia reproduïda a l'expedient personal de Francisco Gómez del Campillo.

¹⁴ Els membres de la Comisión Superior Dictaminadora eren Antonio de Santiago Soto, president; Pedro Iradier Elías, secretari; Ángel Palencia Gallardo, cap de l'oficina; Pío García Escudero, Francisco Camprubí Pader, Manrique Mariscal de Gante, Enrique Cano García de la Torre, Joaquín García Rúa, Antonio Pérez Gámir i José Antonio Maravall Casesnoves, vocals; Pío García Escudero, jutge-revisor; Miguel Álvarez Farelo, José Delgado Ijalba, Macario González Valdés, Guillermo Reina Medina, Miguel Ibáñez Requena, Eutimio Garrote Muñoz, Antonio Ortiz Muñoz, Juan Blanco Díaz, Vicente Machimbarrena, Nicolás Arias Andreu, Ángeles Clara Roda Aguirre, Manuel Serrano Rodríguez, Manuel Pérez Saavedra i Gonzalo Pancorbo Tercero, assessors. L'any següent la Comissió havia sigut reduïda: Antonio de Santiago y Soto, president; Pedro Iradier Elías, secretari; Ángel Palencia Gallardo, cap de l'oficina; Pío García Escudero, Francisco Camprubí Pader, Manrique Mariscal de Gante i Enrique Cano García de la Torre, vocals; Miguel Álvarez Farelo, José Delgado Ijalba, Macario González Valdés, Guillermo Reina Medina, Miguel Ibáñez Requena, Eutimio Garrote Muñoz, Antonio Ortiz Muñoz i Nicolás Arias Andreu, assessors. El 1941, els assessors de la Comisión Superior Dictaminadora eren: Rafael González Cuenca, Joaquín Tena Artigas, Gabriel García Espina, Federico Sopeña Ibáñez, Ángel Palencia Gallardo i Antonio Tena Artigas. AGA, secció Educación, IDD 1.20, caixa 32/2896.

guerra o per fets inclosos en la Ley de Responsabilidades Políticas, qui hagués col·laborat professionalment amb la República i/o hagués acceptat càrrecs o ascensos no deguts a l'antiguitat, qui no hagués ajudat l'*Alzamiento* i tot acte d'inequívoca "significación antipatriótica y contraria al Movimiento Nacional".¹⁵ Les sancions incloïen la separació del servei, trasllat, suspensió de feina i sou, postergació en l'escalafó, inhabilitació per càrrecs directius i de confiança i, més tard, s'hi van afegir el canvi de serveis per d'altres anàlegs i la jubilació forçosa.

Encara que Ibáñez Martín donés per finalitzada la depuració el 1943, coincidint amb la Ley de Ordenación Universitaria (LOU), aquesta era lluny d'haver acabat. El propi Ministeri admetia la lentitud del procés i el 7 de maig de 1941 (BOE, 14 de maig) feia un nou advertiment sobre l'obligatorietat de presentar declaració jurada als excedents voluntaris o forçosos, ja que en cas de no fer-ho s'entenia que renunciaven als seus drets i donats de baixa de l'escalafó. En un excés de confiança, el 30 de gener de 1942 (BOE, 10 de febrer) es declarava l'extinció de la Comisión Superior Dictaminadora, amb "el reconocimiento de la meritoria y desinteresada colaboración prestada por sus componentes", i la seva substitució per "un Juez superior de Revisiones" que disposava de les mateixes prerrogatives que l'extingida comissió com, per exemple, el poder per sol·licitar noves diligències.¹⁶

El 9 de febrer de 1944 (BOE, 2 de març) es dissolia l'Oficina Técnico-Administrativa, i es traspassava la documentació a les seccions corresponents o, en el seu defecte, a l'Archivo General del Ministerio. El 30 de setembre de 1944 la Presidencia del Gobierno consultava als diferents ministeris, a proposta del de Governación, sobre l'aprovació d'un decret que limités el dret a revisió dels expedients al 31 de desembre del mateix any i considerés com a fermes sense dret a recurs totes les resolucions des d'aquell moment.¹⁷

¹⁵ Pel que sembla, no va quedar prou clar, ja que la Presidencia del Gobierno es veu obligada a cursar una circular, el 12 de març de 1946, recordant que "los funcionarios condenados por Tribunal Militar" no podien ser readmesos ni ocupar càrrecs públics "hasta tanto no haya transcurrido el periodo de tiempo fijado por la sentencia". I s'ordenava "la inmediata revocación" de tot nomenament que hagués contravingut la normativa. AGA, secció Educació, IDD 1.14, lligall 19.645.

¹⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.14, lligall 19.648. Dins d'una carpeta titulada "Despacho con el Señor Ministro" trobem una nota mecanografiada sense data ni signatura que proposa atorgar l'Ordre de Alfonso X el Sabio als membres de la Comisión Superior Dictaminadora com a reconeixement.

¹⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.14, lligall 19.645. La proposta inicial del Ministerio de Governación és del 25 d'agost de 1944. El Ministerio d'Educación Nacional hi respon positivament el 7 d'octubre.

El 10 de desembre de 1947 es feia una nova consulta, arran de les queixes del Ministerio de Hacienda davant el degoteig de sol·licituds de depuració i reincorporació, sobre la necessitat d'establir una data màxima per restringir la reincorporació de funcionaris encara a l'estranger a casos molt justificats.¹⁸ Pel que sembla, les propostes no s'acabaren materialitzant, ja que encara el 16 de maig de 1956 (BOE, 14 de juny), es mantenia la figura del Juzgado Superior de Revisiones de Expedientes de Depuración, i s'obria la possibilitat a funcionaris "de Cuerpos u Organismos del Estado de reconocida especialización jurídica" d'optar al càrrec, fins aleshores limitat a funcionaris del propi Ministeri.

La depuració no es podia donar per tancada mentre es mantinguessin les sancions, i el règim franquista seguís endarrerint l'extinció de les penes. Fins al 24 de desembre de 1952 (BOE, 26 de desembre) no es van anul·lar "las sanciones de carácter accesorio" als docents "que lleven cinco años en servicio activo, [...] y sin nota desfavorable en su actuación durante este tiempo", i es va permetre que els traslladats que portessin dos anys fora de la seva província poguessin prendre part en concursos de trasllat. Però encara calgué esperar al decret del 10 de novembre de 1966 perquè es declarés la "extinción definitiva de responsabilidades políticas" i s'indultessin les penes que encara no havien estat complertes. La manca de generositat del règim va provocar la dilació dels expedients a través dels recursos de revisió. Així, el Juzgado Superior de Revisiones de Expedientes encara va funcionar fins 1961, i Morente Valero ha localitzat revisions d'expedients en els arxius del Ministeri fins al 1969.¹⁹

Aquesta pervivència no deixava de ser lògica en un règim on la repressió era inherent i, per tant, difícilment abolible. No s'ha d'oblidar l'opinió del mateix general Franco, en qui l'estructura piramidal del règim concentrava els plens poders, contrari a una actuació "al estilo liberal, con sus monstruosas y suicidas amnistías que encierran más de estafa que gesto de perdón".²⁰

¹⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.14, lligall 19.645.

¹⁹ Morente Valero, *La depuración del...*, pp. 216, 251 i 367.

²⁰ Citat per Daniel Sueiro i Bernardo Díaz, *Historia del franquismo*, Madrid, Sedmay, 1977, volum I, p. 9.

L'expedient de depuració

El procés depurador s'engegava amb la separació del servei de tots els funcionaris. En el cas de la Comisión Depuradora del Personal Universitario, aquesta tenia l'obligació d'obrir expedient a tot el professorat que figurés al cos docent universitari el 18 de juliol de 1936, encara que ja hagués sigut sancionat per la Junta de Defensa Nacional. El legislador entenia que la depuració tenia “un carácter de revisión de las primeras sanciones, con una mayor garantía para el interesado”. Els jutges depuradors, en canvi, es limitaven a continuar els expedients ja iniciats i imputar a aquells que fins aleshores no havien sigut depurats. En un projecte que no va arribar a veure la llum, el ministre Sainz Rodríguez xifrava en 1.101 els professors d'universitat depurats fins aleshores.²¹

L'única excepció la constituïen els funcionaris declarats exempts de depuració, però aquest privilegi es reservava a persones amb càrrecs o tasques de responsabilitat, com ara rectors, degans, jutges depuradors o d'altres. La declaració va tenir una aplicació molt restringida i, fins i tot, els escassos beneficiaris podien ser sotmesos a depuració si ho demanaven. El Ministerio de Educación Nacional, per exemple, no es va distingir per la seva generositat i el juny de 1940 davant la proposta de rehabilitar de manera general als funcionaris “que por su adhesión al Movimiento Nacional fueron destituidos de sus cargos por el Gobierno rojo”, el mateix ministre a llapis escrivia: “Para pensarlo más”.²²

El docent estava obligat a sol·licitar el reingrés mitjançant una instància i una declaració jurada normalitzada davant l'autoritat acadèmica corresponent –en aquest cas rector, degà, responsable ministerial d'ensenyament o diplomàtic en cas de trobar-se a l'estranger— que ho tramitava a la comissió de Saragossa o al jutge instructor corresponent. Les qüestions anaven referides a la pròpia conducta política, social, moral, religiosa i professional, i les respostes s'havien d'acompanyar de proves documentals que confirmessin les declaracions i avals de personalitats polítiques, eclesiàstics, militars, falangistes, autoritats locals, ex combatents, ex captius i col·legues de prestigi.

L'encausat acostumava a fer una declaració d'adhesió on minimitzava la importància de les actuacions susceptibles de sanció, negant-les o atribuint-les a pressions, necessitat o per afavorir persones d'ordre, i es destacaven els serveis prestats a l'*Alzamiento*

²¹ Alted, *Política del nuevo...*, p. 171.

²² AGA, secció Educació, IDD 1.14, lligall 19.648. Dins d'una carpeta titulada “Despacho con el Señor Ministro”.

Nacional. La instància, amb la retòrica i expressions del règim, era el requisit formal perquè s'incoés el corresponent expedient, encara que també es podien obrir d'ofici. En cas de no sol·licitar la depuració, es decretava normalment la separació del servei.

Els qüestionaris, còpia a la inversa de les preguntes formulades en la depuració republicana, anaven dirigits a establir les responsabilitats polítiques i/o penals que es podien derivar tant de les actuacions concretes de l'encausat com de la seva passivitat, militància, grau de confiança dipositat en ell per les autoritats republicanes, pertinença a la maçoneria i delacions sobre actuacions dels companys del declarant. La delació resulta un tema conflictiu i la casuística anava des del silenci, a citar persones que ja es trobaven a l'exili, la col·laboració activa, i a qui aprofitava per passar comptes i aconseguir algun ascens o millora. Segons relata Pedro Laín Entralgo, “se decía: «¿Quién es masón? El que va por delante en el escalafón»”.²³

Com ens explica Conxita Mir, “la denuncia y la delación se convirtieron en un nuevo código político por todos inteligible. A través de él se procedió a la politización de la sociedad y por medio de su práctica se avanzó en la creación del consenso hacia un régimen necesitado de adhesiones inquebrantables”.²⁴ Hi ha participacions entusiastes, com la de l'ajudant temporal de Medicina de Madrid Rafael Alemany Soler, que entremig d'acusacions i llistats de companys, comenta la seva voluntat de citar “nombres que no por menos conocidos son menos fusilables”.²⁵ Però, normalment, els expedientats tendien a obviar aquest apartat, declaraven ignorància, vaguetats o llocs comuns. Atès l'especial relleu que s'atorgava a aquestes acusacions, s'aprofitava la compareixença de l'encausat per ratificar la primera declaració perquè afegís noves dades.

A continuació el jutge o un dels ponents de la comissió procedia a sol·licitar els informes preceptius sobre la conducta i idees professionals i polítiques i les actituds morals i religioses de l'encausat. Els escrits acostumaven a procedir de les autoritats acadèmiques (rector i degans), del Govern Civil, de fonts militars (Govern Militar, Auditoria de Guerra, SIPM) i de Falange; i de vegades es complementaven amb delacions –anònimes o no— i per la coneixença directa de l'instructor. Aquest s'interessava de manera especial per la

²³ Pedro Laín Entralgo, *Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral, 1970, p. 283, nota 12.

²⁴ Mir, *Vivir es sobrevivir*, p. 286.

²⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2212, expedient personal de Rafael Alemany Soler.

militància i l'actitud política del declarant, així com per les possibles delacions i pels documents i avals en el seu favor.

Amb tot el material, calia decidir si hi havia indicis per a obrir expedient o es proposava la lliure confirmació en els seus drets. En el primer cas, se sol·licitava el permís corresponent i una vegada obtingut es redactava el plec de càrrecs. Fins i tot, si es considerava que existien “causas graves” es podia proposar “la suspensión de empleo y sueldo del funcionario objeto del expediente, aunque éste se halle en tramitación”. Normalment tot jugava en contra de l'encausat, ja que davant dos informes contradictoris sempre es triava el més perjudicial.

Els informes preceptius eren la base documental principal de la depuració, malgrat la seva manca d'objectivitat i fiabilitat. En donar tant de pes a les declaracions, el règim afavoria les delacions i les denúncies particulars anònimes, i deixava via lliure a la pura venjança personal. Era un procés viciat des de l'inici, on tot anava contra l'encausat. Aquesta indefensió s'accentuava per la permeabilitat a certes pressions, a favor i en contra, quan provenien de l'àmbit militar o polític.

El plec de càrrecs es feia arribar a l'interessat, per correu en un sobre lacrat o per requisitòria a través del BOE, perquè en deu dies –mai gaire estrictes— aportés tota aquella documentació que pogués desvirtuar les acusacions. Fins i tot, no s'impedia aportar nova documentació al llarg de tota la tramitació. En la defensa, moltes vegades s'havia de fer front a simples rumors o imputacions genèriques, però també a greus càrrecs sense conèixer les proves o la base d'aquests. La debilitat de moltes de les acusacions no era cap secret. El mateix president de la comissió de Saragossa, Antonio de Gregorio Rocasolano, feia arribar al ministre l'opinió “que muchos de los expedientes adolecían de falta de información y de llevar sin razonamiento alguno la propuesta de sanción”.²⁶

El 20 d'abril de 1937 el vicepresident de la Comisión de Cultura y Enseñanza, Enrique Suñer Ordóñez, advertia sobre la necessitat d'una major fonamentació dels expedients, “para evitar que los interesados soliciten el día de mañana revisiones con probabilidad de éxito”. S'apuntava com, de vegades, es rebien propostes sense “suficientes pruebas”, més enllà del convenciment personal de l'instructor. Per això es retornaven els expedients de Miguel Vilar Vidal, Jaime Pi Suñer, Antonio Romero Vieitez, Antonio Baltar

²⁶ Citat a Alted, *Política del nuevo...*, p. 173.

Domínguez, José Quero Molares, Humberto Sinobas del Olmo, Arturo Cervigón Díaz, Tomás Iglesias López, José Domingo Quiles, Baldomero Casal Aboy, Sebastián González García, Alejandro Otero Fernández, José Carrere Nine, José Arias Ramos, José García Torrado, Juan Maeso Maeso, Rafael de Pina Milán i Juan Martín Sauras.²⁷

En el descàrrec, l'encausat acostumava a mostrar “sorpresa e indignación ante las acusaciones que se les formulaban; se hacía una proclamación inicial de inocencia, se atribuían los cargos a la animadversión de los informadores y se hacía referencia a posibles rencillas personales, envidias o intereses ocultos como la razón de las falsedades y calumnias levantadas contra ellos; se protestaba por el honor dañado que difícilmente podría ser restablecido en su integridad, se despreciaba a los acusadores tildándoles de bajeza moral, etc.”.²⁸ Més enllà de la negació i de les argumentacions raonades, allò decisiu era aportar avaladors importants i documentació d'evident adhesió al nou règim. Sense avals, la condemna era segura, ja que els càrrecs es consideraven confirmats.

En cas d'incompareixença, per no ser localitzable o per altres motius, “se seguirá el expediente como si hubiese sido oído”, ja que el silenci s'entenia com a conformitat amb els càrrecs. Fins i tot, quan se sabia que l'inculpat havia sigut assassinat o es trobava empresonat, el procés finalitzava com a mínim amb la separació del servei.

A tall d'exemple, tenim els casos dels professors ajudants de la Universitat de La Laguna Fulgencio Egea Abelenda de Filosofia i Lletres, i Oscar Pestaña Ramos i Ramon de la Rosa Olivera de Dret. A tots tres se'ls obre expedient el febrer de 1937 i, en tots els casos, els processos conclouen amb la separació definitiva dels seus càrrecs, però cap de les tres sancions pot dur-se a terme, perquè, segons deixa escrit el ponent Romualdo de Toledo de la comissió de Saragossa, es troben: “Ausente, baja por la autoridad militar el 3 de septiembre”.²⁹ Descripció que pot entendre's com un eufemisme per ocultar el seu assassinat. O, encara més surrealista, tot i saber que el mestre de Castañares (Burgos) havia

²⁷ AGA, secció Governación, caixa 55/1969, expedient personal de Manuel Martínez Pedroso.

²⁸ Morente Valero, *La depuración del...*, pp. 288-294. L'autor dedica tot el quart apartat als plects de descàrrec, amb una gran riquesa d'exemples, la cita està extreta de la p. 289.

²⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/893, expedients personals de depuració. En el cas d'Oscar Pestaña, la nota aclareix que es troba “ausente desde julio del 36”.

sigut afusellat, la comissió depuradora de la primària burgalesa considerava un agravant que després de ser detingut hagués desaparegut.³⁰

Sempre i quan no es demanessin noves diligències, es reprenia l'expedient per fer una proposta de resolució a partir de les proves i declaracions obtingudes. Si l'imputat havia aconseguit presentar un descàrrec ben fonamentat i, sobretot, ben avalat era possible que pogués alleugerir o, excepcionalment, neutralitzar les acusacions. En cas contrari, o si persistia el dubte, la proposta final podia ser, fins i tot, endurida. Dins de la comissió de Saragossa, la proposta acostumava a rebre el recolzament unànime dels companys del ponent, però de vegades es produïen vots particulars.³¹

Després, la proposta es remetia a la Comisión de Cultura y Enseñanza o al Ministerio de Educación Nacional. La primera havia d'informar posteriorment a la Junta Técnica del Estado, mentre que en el segon cas l'expedient passava pels serveis tècnics – Comisión Superior Dictaminadora i Oficina Técnico-Administrativa—, pel director general i pel ministre. Abans de resoldre i ordenar la publicació al BOE, es podien sol·licitar informes complementaris si es creia necessari, retornar l'expedient si no se'l considerava complet, o modificar la proposta.

Normalment es confirmava la proposta de sanció. Els tres homes forts de la Comisión de Cultura y Enseñanza ratificaven amb la seva signatura al revers mateix de l'expedient de depuració. Oficialment la responsabilitat requeia en el president José María Pemán, però aquest ja va delegar la funció l'11 de juny de 1937. Després es trametia a la presidència de la Junta Técnica del Estado –el general Fidel Dávila Arrondo primer i el general Francisco Gómez Jordana y Souza després— que es limitava a ratificar i fer publicar al BOE. Per tant, el vist-i-plau important i necessari era el del triumvirat format per Suñer Ordóñez, Puigdollers Oliver i Vegas Latapie, responsables de centralitzar i supervisar les diferents resolucions abans de fer-les efectives i publicar-les oficialment. Rarament, hi havia discrepàncies entre ells.

Pel que fa als expedients tramitats pels jutges depuradors, normalment els serveis tècnics adjuntaven el seu dictamen dins la carpeta i els alts càrrecs –director general i

³⁰ Jesús Crespo, José Luis Sáinz, José Crespo i Carlos Pérez, *Purga de maestros en la guerra civil. La depuración del magisterio nacional de la provincia de Burgos*, Valladolid, Ámbito, 1987, p. 154.

³¹ A diferència de Magisteri, on no va donar-se mai. Morente Valero, *La depuración del...*, p. 103.

ministre— ratificaven amb la seva signatura o modificaven manuscritament la proposta. El més habitual, però, era la confirmació de la sanció suggerida per l'instructor.

El procés podia encara allargassar-se si l'encausat demanava la revisió del seu expedient per desacord amb la resolució i presentava nous elements de judici que afectessin l'acord anterior. Aquesta puntualització és important, ja que freqüentment el recurs era desestimat en considerar que no s'havien presentat noves evidències. La possibilitat de recórrer no es va reconèixer fins el 1 de març de 1938, amb la creació de l'Oficina Técnico-Administrativa, competència traspasada el 18 de març de 1939 a la Comisión Superior Dictaminadora, que havia d'autoritzar la reobertura de l'expedient. Normalment, l'encarregat de la revisió era el mateix jutge que havia fixat la pena, donant-se la paradoxa que la mateixa instància resolva el recurs contra la sanció imposada prèviament. A partir de gener de 1942, amb la supressió de la Comisión Superior Dictaminadora, les revisions se centralitzen en el nou Juzgado Superior de Revisiones encarregat d'autoritzar-les i de nomenar els corresponents jutges instructors.

Després d'aquesta llarga explicació, es fa difícil d'entendre afirmacions com la de Julio Escribano Hernández que situa el primer acte de la depuració franquista en el BOE del 7 de febrer de 1939, amb l'expulsió de Luis Recaséns Siches, Honorato de Castro Bonel, Enrique Moles Ormella, Antonio Medinaveitia Labuyo, José Sánchez-Cobisa Sánchez-Cobisa, Teófilo Hernando Ortega, Cándido Bolívar Pieltain, entre d'altres. I el segon acte deu dies després amb la de Luis Jiménez Asúa, José Giral Pereira, Gustavo Pittaluga y Fattorini, Fernando de los Ríos y Urruti, Juan Negrín López, Pablo Azcárate Flórez, Demófilo de Buen y Lozano, Mariano Gómez González, Julián Besteiro y Fernández, José Gaos González-Pola, Domingo Barnés Salinas, Blas Cabrera Felipe, Felipe Sánchez Román, José Castillejo y Duarte i Wenceslao Roces Suárez.³²

La redempció dels docents

Respecte dels càrrecs, tal i com ha senyalat Francisco Morente Valero en general tendien a considerar-se “más graves los actos que las ideas” i “el izquierdismo que el nacionalismo, aunque, por supuesto, la combinación de ambos era, con diferencia, lo

³² Julio Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez, de la Monarquía a la República*, Madrid, FUE, 1998, nota 7, pp. 279-280.

peor”.³³ Si bé, això no equivalia a cap mena de tolerància. Així, als diferents territoris susceptibles de separatisme, les comissions depuradores actuen de manera contundent. A Navarra, per exemple, la comissió depuradora contempla la primera sanció especial pel delictes nacionalista: “traslado, sanción económica y manifestación por escrito de adhesión política”.³⁴

Pel que al separatisme, en la repressió universitària s’observa una major fixació, segurament imputable a l’estreta relació entre recuperació cultural i nacionalisme polític: “pues indudablemente no se puede llevar adelante un separatismo sin Universidad propia”.³⁵ Personatges com l’influent catedràtic Carmelo Viñas Mey defensaven que, “previo arrepentimiento comprobado”, es podien perdonar les desviacions polítiques, però “no puede ni debe haber olvido ni perdón” per les nacionals. “El separatismo intelectual” havia intentat “crear una cultura falaz frente a la española; y ante estos hechos no es posible pasar la esponja, como en ocasiones anteriores, porque hay manchas que no se borran, y ante el camaleonismo político de ciertos elementos del separatismo intelectual hay que estar alerta y en la guardia y esgrimir la más escrupulosa de las depuraciones”.³⁶

A banda de l’habitual obsessió contra la ILE, el ministre Sainz Rodríguez insistirà en la necessitat d’espanyolitzar la Universitat, a través de “dar a conocer a España como es y como ha sido, medio único de exaltar el patriotismo”. Si tots els docents “pueden ser fiscalizados y vencidos los ineptos en sus manejos políticos, bien estará también que puestos en evidencia sus errores y su negado patriotismo, se les elimine para que no perturben el sagrado fin de ver a la Universidad española cuna de sabios como ya fué y en tiempos venideros, gloriosa y radiante como una resurrección”.³⁷

Encara el 1942, José Pemartín, director general de Enseñanza Media y Universitaria recordava que la universitat havia de donar exemple d’unitat a la nació espanyola i “con

³³ Morente Valero, *La depuración del...*, p. 197.

³⁴ Maitane Ostolaza Esnal, *El garrote de la depuración. Maestros vascos en la guerra civil y el primer franquismo (1936-1945)*, Sant Sebastià, Ibaeta Pedagogía, 1996, p. 118.

³⁵ Julio Martínez Santa-Olalla, “Ante la reforma universitaria. La Universidad y el separatismo”, *Libertad*, Valladolid, 10 de novembre de 1938.

³⁶ Paraules del catedràtic de Santiago, Carmelo Viñas Mey, “Universidad e Hispanidad”, dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939, pp. 81-82.

³⁷ Arxiu de Pedro Sáinz Rodríguez (APSR), caixa 87, documento sense data [1938?] ni títol, p. 5

más ahínco que en otra parte en Barcelona, donde sufrió de más dolorosas divisiones”.³⁸ Anys abans, ja havia defensat emprendre “medidas preventivas oportunas para impedir el rebrote de la estúpida política de los intelectuales separatistas”, sense oblidar la purga contra els institucionistes madrilenys.³⁹

La referència a la universitat catalana era constant i se la responsabilitzava d’haver organitzat “de manera bastante inteligente –es de justicia reconocerlo– una dirección universitaria de todo el separatismo”. A més, el model català s’havia estès a Galícia, València i el País Basc.⁴⁰ D’aquí la voluntat d’eradicar tota diferència i proscriure la llengua i la cultura que qüestionés la unitat espanyola. Així, Sainz Rodríguez ordenava enviar a “las Vascongadas” mestres monolingües castellans “que no tengan el menor conocimiento de la lengua indígena”. El ministre raonava que amb els mestres bilingües hi havia el perill que acabessin xerrant només en euskera. Amb aquesta tria, “el primer mes es de franco tormento; pero el resultado compensa de todo sacrificio. La necesidad decide del éxito”.⁴¹

Tampoc era aliena a aquesta especial al·lèrgia la voluntat unitarista dels insurgents. Només cal recordar com la unió dinàstica dels Reis Catòlics esdevé paradigma de la “indisoluble unidad” de la nació espanyola i, alhora, de “dos realidades: la pasión cristiana y la pasión española”. Isabel de Castella i el *generalísimo* “frente a un espíritu de dispersión afirmaron un espíritu de unidad. Vencer al enemigo interno era la premisa para vencer después al enemigo exterior”.⁴² Fins i tot a la repressió se li buscava precedents històrics i s’assegurava que la reina “comprendió que en más de una ocasión un riguroso escarmiento produce mayor número de bienes que una falsa bondad”.⁴³

El rigor depurador, fill de la *Cruzada* intolerant, no admetia la tolerància, que entenia com una mostra de “enfermedad” i “debilidad”, i clamava pel càstig exemplar i l’arbitrarietat.⁴⁴ La depuració, però, anava més enllà de les actituds i actuacions polítiques, i sancionava tant “las conductas moralmente reprobables (y aquí entraban todas las

³⁸ José Pemartín, “Significación y alcance de la Reforma de la Enseñanza Media”, *Formación clásica y formación romántica. Ideas sobre la enseñanza*, Madrid, Espasa Calpe, 1942, p. 106.

³⁹ Pemartín, *Qué es “lo nuevo”*, p. 174.

⁴⁰ Martínez Santa-Olalla, “Ante la reforma...”.

⁴¹ APSR, caixa 4, “Sobre bilingüismo en Vascongadas”.

⁴² José Ibáñez Martín, *Los Reyes Católicos y la Unidad Nacional*, Discurso pronunciado en el acto inaugural del V Centenario de los Reyes Católicos, Saragossa, Universitat de Saragossa, 1951, pp. 4-5 i 33.

⁴³ Ibáñez Martín, *Los Reyes Católicos...*, p. 8.

cuestiones relacionadas con el comportamiento y las actitudes religiosas)”, com “la orientación profesional disolvente (defensa del laicismo, la coeducación, el naturalismo pedagógico, etc.)”.⁴⁵

La separació del servei podia venir donada per raons de parentiu, com en el cas del nebot de l'ex rector d'Oviedo l'ajudant de Dret Manuel Díaz de Velasco; o per desviacions de la fe catòlica, com el catedràtic de l'Escola de Veterinària de Saragossa Moisés Calvo Redondo condemnat per “haber sido pastor protestante”. I la suspensió “de empleo y sueldo durante el plazo de un año”, podia ser justificada pel fet d'haver estat cònsol de França a Salamanca, com li va passar a l'auxiliar de Dret salmantí Esperabé de Arteaga y González.⁴⁶

Com veiem, la contundència nacional-catòlica s'estenia també a la resta de confessions no catòliques i l'ateisme. Per José Permartín, “el caso de la persona religiosa de otra religión que la católica, convencido y de buena fe, es un caso excepcional. Igualmente es excepcional el caso del descreído verdaderamente culto y honrado y honradamente sincero. El caso más frecuente es el del descreído por dejadez, por moda, por política pancista. Estos casos, que son de con mucho los más frecuentes, son absolutamente despreciables. Y además fácil y espontáneamente remediables. En cuanto en el ambiente general de España se difunda la idea de que los bollos se reparten en la acera católica, habrá cola de aquellos pancistas a las puertas de las Iglesias”.⁴⁷

A més, el procés repressor no es trobava aïllat respecte de la resta de la jurisdicció franquista i, de fet, era especialment sensible a les altres resolucions judicials, sobretot de les condemnatòries. Si bé no exclusivament, ja que sovint n'hi havia prou amb la simple imputació. Moltes vegades un mateix càrrec podia ser vist per diferents instàncies amb resolucions contradictòries.

El règim era poc donat a les mesures de gràcia i fins el 3 de febrer de 1940 (BOE, 6 de febrer) la Jefatura del Estado publica una –no gaire generosa— llei de prescripció “de delitos no comunes y de hechos que dan lugar a responsabilidad política”. La commutació només afectava a delictes pocs greus i significava el reconeixement dels efectes devastadors

⁴⁴ Permartín, *Qué es “lo nuevo”*, pp. 189-190.

⁴⁵ Morente Valero, *La depuración del...*, p. 197.

⁴⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixes 31/2204, 31/3994, i 31/2205, respectivament, expedients personals.

⁴⁷ Permartín, *Qué es “lo nuevo”*, pp. 196-197, nota 2.

de la delació, una amenaça sempre present que deixava indefens a l'acusat i originava “abusos y vejaciones por parte de quien posee el secreto capaz de perturbar la tranquilidad individual y familiar de las víctimas”.

Aquesta lleugera excepció era acompanyada per lleis de tanta contundència com la de responsabilitats polítiques i la de repressió de la maçoneria i el comunisme, el 9 de febrer de 1939 (BOE, 13 de febrer) i el 1 de març de 1940 (BOE, 2 de març), respectivament. La segona pretenia acabar amb els “ocultos resortes internacionales” responsables de tots els mals espanyols des del segle XIX fins a “la terrible campaña atea, materialista, antimilitarista y antiespañola que se propuso hacer de nuestra España satélite y esclava de la criminal tiranía soviética”.

La primera, en canvi, –amb quatre títols, 14 capítols, 89 articles i nou disposicions— s'adreçava especialment a l'interior, per tal de “liquidar las culpas [...] contraídas por quienes contribuyeron con actos u omisiones graves a forjar la subversión roja, a mantenerla viva durante más de dos años y a entorpecer el triunfo, providencial e históricamente ineludible, del Movimiento Nacional”. El sense sentit arribava a considerar “que ni el fallecimiento, ni la ausencia, ni la incomparecencia del presunto responsable detendrá la tramitación y fallo del expediente”. L'envergadura i complexitat del procés obligarà a adoptar diferents reformes referents a la constitució dels tribunals, la incautació de béns i la pròpia resolució dels expedients. L'extensió de la repressió cercava “aconseguir a través de l'acció quotidiana dels poders de l'Estat la por permanent i la desconfiança entre la població”.⁴⁸

La magnitud i durada de la depuració va convertir-la en un procés no precisament barat. El 5 de desembre de 1941 (BOE, 15 de desembre), per exemple, es concedeixen tres crèdits extraordinaris per un total de 148.500 pessetes per fer front a les despeses de personal i material de les comissions depuradores d'ensenyament pels anys 1940 i 1941. I poc després, el 22 i 23 de desembre, s'aproven les nòmines per la Comisión Superior Dictaminadora amb uns crèdits extraordinaris de 32.500 i 20.500 pessetes; el dia 24 les de

⁴⁸ Marc Carrillo, “El marc legal de la repressió franquista en el període 1939-1959”, dins *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Barcelona, Associació Catalana d'Expresos Polítics, Diputació de Barcelona, 2001, p. 18.

l'Oficina Técnico-Administrativa de 12.500 pessetes; i el dia 27 dels assessors de la Comisión Superior Dictaminadora de 6.000 pessetes.⁴⁹

Tanmateix, els costos eren assumits com a necessaris gràcies al consens creat entorn de la seva necessitat. D'una banda hi havia la col·laboració i implicació activa de part de la població –com a repressors, delators, testimonis, entre d'altres—, i de l'altra l'assumpció orgullosa de la despesa per part d'administracions i particulars. Així, bona part de les subvencions de 1941 destinades pel Ministeri a les comissions depuradores de primària i secundària eren retornades en haver sigut cobertes per tercers. Aquest entusiasta zel depurador no estava barallat amb el negoci. Les comissions de primària i secundària de Guadalajara renunciaven al crèdit de 1.000 pessetes que li era concedit el 5 de desembre de 1941, després d'establir una taxa de dues pessetes a cada funcionari per tramitar un expedient de depuració que era obligatori si hom volia reintegrar-se a l'administració.

La depuració internacional

La purga política duta a terme pel franquisme en l'administració en general i l'escalafó docent en particular no era excepcional. A les tres altres dictadures europees contemporànies –Itàlia, Alemanya i Portugal— es produeixen processos de depuració amb elements comuns respecte del cas espanyol, tot i que sense la mateixa extensió i contundència.⁵⁰

Tots quatre règims comparteixen el temor a “la disensión espiritual e ideológica más que [a] la acción abierta, porque es fácil aplastar la rebelión, pero las ideas suelen difundirse insidiosa e inconteniblemente”.⁵¹ El procés s'inicia amb la desqualificació de l'enemic, l'aplicació de sancions disfressades com estrictament administratives, i la distinció entre bons i dolent a partir de l'obligatorietat de jurar fidelitat al règim. “El trámite no suponía ningún problema para los claramente fascistas y para aquéllos que relajadamente lo entendieron como una mera formalidad pero para los que no comulgaban

⁴⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.20, caixa 32/2896.

⁵⁰ Francisco Morente Valero ha publicat un primer acostament a la comparació dels models repressors feixistes a les universitats italianes, alemanyes i espanyoles: “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, dins *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, Barcelona, Crítica, 2004, pp. 1493-1503. Properament, ha de veure la llum una ampliació d'aquest primer treball que, molt amablement, l'autor m'ha deixat consultar: “La Universidad en los regímenes fascistas: la depuración del profesorado en Alemania, España e Italia”, inèdit.

con el régimen este hecho provocó verdaderos dramas de conciencia (algunos incluso renunciaron a sus cátedras)”.⁵²

Aquest darrer pas resulta fonamental, atès que la dimensió de la repressió demana d'un mínim consens. El *no sólo Hitler* de Robert Gellately es podria parafrasejar tant pel general Franco, com per Mussolini i Salazar.⁵³ Com han mostrat J. Arch Getty i Oleg V. Naumov pel cas estalinista, el terror d'Estat necessita de la col·laboració activa de part de la societat per dur a terme la destrucció a gran escala. Aquest consens es percep també en la creació d'un llenguatge propi de la repressió, justificador i alhora identificador.⁵⁴

Pel que fa a Portugal, des de maig de 1926 la contrarevolució lusa havia afavorit un creixent control i centralització de l'ensenyament a Portugal. Després d'un primer període de transigència, la repressió va endurir-se progressivament, coincidint amb la creixent constatació. El setembre de 1931 es decretava el cessament de tot funcionari que evidenciés “espírito de oposiçãõ à política nacional”, i el setembre de 1936 s'imposava una declaració pública de repudi del comunisme i d'altres idees subversives.⁵⁵

“Las depuraciones, la represión, el constante estado de sospecha reinante en la Universidad y el apartamiento de algunos profesores de sus cátedras no fueron contestados desde los órganos representativos, no obstante la inercia se imponía mientras que el Estado no cuestionara a la Universidad en su conjunto y en tanto que la discreción de comportamiento siguiera asegurando el mantenimiento de la mayoría en sus funciones. Sin embargo, con el paso del tiempo se fue viendo cómo iba penetrando en el cuerpo docente un cada vez mayor número de profesores que no se integraban ideológicamente en el Régimen, más allá de que sus críticas fueran leves y su discreción muy marcada”.⁵⁶

A Itàlia, l'ascens de Mussolini provoca divisions entre la classe intel·lectual amb manifestos de suport com l'encapçalat pel filòsof Giovanni Gentile i contraris com el promogut per Benedetto Croce. La tardor de 1931, el dictador italià inicia una política de

⁵¹ Laura Fermi, *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941*, Buenos Aires, Omeba, 1971, p. 65.

⁵² Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*, Madrid, Dykinson, 2002, p. 49.

⁵³ Robert Gellately, *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso*, Barcelona, Crítica, 2002.

⁵⁴ J. Arch Getty i Oleg V. Naumov, *La lógica del terror*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. 28-41.

⁵⁵ Maria Filomena Mónica, *Educação e sociedade no Portugal de Salazar*, Lisboa, Presença, 1978, pp. 178-181.

⁵⁶ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 51-52.

pressió activa amb un decret “que exigía que los profesores universitarios jurasen su lealtad” al règim feixista. Només dotze sobre 1.250 docents rebutjaren prestar jurament. “Con cierta apariencia de razón, muchos seguramente pensaron que enseñar química, historia antigua o anatomía comparada nada tenía que ver con la política. Y hasta es posible que otros se preguntaran si sería mejor atenerse a sus convicciones y su orgullo personal y abandonar la enseñanza, perjudicando así a sus alumnos, o transigir en parte con su conciencia y continuar la misión educadora”.⁵⁷

Anys després, amb l'increment de la pressió feixista –sobretot a partir de 1938—, es farien realitat les pitjors pors d'aquests intel·lectuals, amb la introducció de les lleis racials. Això va suposar l'expulsió d'uns 300 professors, el 10 per 100 del total.⁵⁸ Sense prendre un caràcter generalitzat i discrecional, “es constituirà un tribunal especial per a la defensa de l'Estat” i es “condemnarà els antifeixistes a milers d'anys de presó, però condemnarà, generalment, els opositors actius”.⁵⁹

Entre els que resten fidels als feixistes, destaca el cas del catedràtic de Dret comparat i diputat feixista des de 1921 Giuseppe Botai. Després d'ocupar diversos càrrecs, va passar a dirigir el Ministeri d'Educació Nacional de 1936 a 1942, esdevenint l'exemple d'intel·lectual orgànic. Posteriorment, “sera condamné à mort par contumace au procès de Vérone; engagé dans la Légion Étrangère, amnistié en 1947, il pourra rentrer en Italie”, però retirat tant de la vida política com de l'ensenyament.⁶⁰

En el cas alemany, ja des de l'assumpció del poder per part d'Adolf Hitler, el dictador havia promès “depurar la nación y en particular las clases intelectuales de las influencias de origen extranjero y de la infiltración foránea desde el punto de vista racial”. Davant els representants de l'elit culta alemanya declarava “que debía llevarse a cabo la inmediata erradicación de la mayoría de los intelectuales judíos de la vida cultural e

⁵⁷ Fermi, *Inmigrantes ilustres*, pp. 74-75. Albertina Vittoria, “L'Università italiana durante il regime fascista”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.

⁵⁸ Morente Valero, “Políticas de control...”, p. 1496.

⁵⁹ “Debat. Consens i feixisme a Itàlia”, dins VVAA, *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1939-1959)*, Barcelona, Crítica, 1990, pp. 43-44. En el mateix sentit, Vittoria, “L'Università italiana...”.

⁶⁰ Geneviève Hoche, “Quelques hypothèses à propos de la revue de Giuseppe Botai, «Critica fascista»”, dins *Idéologies et politique. Contributions a l'histoire des intellectuels italiens du risorgimento au fascisme*, París, Paillart, 1978, pp. 279-280.

intelectual de Alemanya con el fin de garantizar el derecho innegable que tenía el país a ostentar su propio liderazgo intelectual”.⁶¹

Sense gaire resistència es fan amb el control universitari. Només, Litt, Jaspers, Vossler i pocs més van ser capaços de veure venir el perill i aixecar mínimament la veu. Ràpidament van repudiar-se tant l'autogovern acadèmic, com la llibertat d'ensenyament o la idea de l'objectivitat a la formació. Tal i com declarava el ministre Bernard Rust, tenien prou amb què el professorat “eduque a sus colaboradores y a los alumnos en los conceptos adecuados acerca del mundo”.

Aquells que no s'ajustaven als nous paràmetres eren expulsats, tot i que ningú tenia la seguretat de mantenir les càtedres. En total, perderen la feina 1.678 professors, 313 d'aquests catedràtics. El 80 per 100 d'aquests cessaments venien justificats per motius racials, la resta per ser sospitosos de pacifisme o simpaties amb les esquerres. La purga s'inicia el 7 d'abril de 1933 amb la llei per a la restauració d'un funcionari civil professional, en realitat una legislació que cercava la puresa racial. La majoria van emigrar abans de 1936, principalment a Anglaterra i Estats Units.

A aquesta pèrdua directa, cal afegir “los graves daños morales derivados de la actitud conformista de muchos catedráticos y profesores”. A banda dels aspectes morals, personals, científics i intel·lectuals, “resulta mucho más inquietante que el resto de la comunidad académica hiciera tan poco para defender a sus viejos colegas”. Sens dubte el cas més rellevant va ser el de Martin Heidegger que el 21 d'abril de 1933 era elegit rector de Friburg, “de acuerdo con un proyecto planificado por instancias nacionalsocialistas de la Universidad”. El 1 de maig el filòsof alemany ingressava al NSDAP amb tota solemnitat, tot i que anys després el protagonista ho qualificà de pura formalitat. Respecte dels estudiants, es requeriren certificats de bona conducta per tal de reduir el número de matriculats, augmentaren els obstacles per l'accés de les dones i a partir del 25 d'abril de 1933 es fixaren uns números màxims pels alumnes jueus. La població estudiantil va passar de 15.000 alumnes el 1933 a només 6.000 el 1938.⁶²

⁶¹ “Der Reichskanzler umreisst die rasse-hygienischen Aufgaben der Ärzte”, *Völkischer Beobachter*, 7 d'abril de 1933 citat per Gellately, *No sólo Hitler*, p. 48

⁶² Les dades i cites sobre la depuració a la Universitat alemanya han estat extretes de: Gerhard Hess, *La universidad alemana 1930-1970*, Darmstadt, Inter Naciones Bad Godesberg, 1968, pp. 8 i 21; Fermi, *Inmigrantes ilustres*, p. 78; Ramón Rodríguez, “Estudio preliminar”, a Martin Heidegger, *La autoafirmación de la Universidad alemana. El rectorado, 1933-1934. Entrevista del Spiegel*, Madrid, Tecnos, 1989, pp. xiv-

Tant a Itàlia com Alemanya, les principals causes d'emigració intel·lectual foren la tirania política i la persecució racial. Si bé a Espanya aquesta segona circumstància va ser residual atesa la poca importància numèrica dels jueus residents, tampoc s'ajusta exactament a la realitat les afirmacions sobre una suposada política activa al seu favor realitzades per alguns autors. Aquestes asseveracions es basen en el treball de 1973 de Federico Ysart "España y los judíos en la Segunda Guerra Mundial" publicat dins *Testimonio de actualidad*, on es fa referència als passaports espanyols concedits a sefardites dels Balcans.⁶³ Tot i ser lloable, moltes d'aquestes actuacions tenien un caràcter puntual⁶⁴ o fins i tot un clar interès econòmic.

En canvi, la doctrina oficial no oferia dubtes. El 1937 un personatge tan rellevant i tan proper al general Franco com Enrique Suñer Ordóñez qualificava als intel·lectuals i als membres de la ILE de "judíos dirigentes del negro marxismo que tiene por madre a Rusia y por lema la destrucción de la civilización europea".⁶⁵ I, poc després, s'aprofitava un seminari de formació de professors per fer una crida a regenerar el país i combatre "las doctrinas con que los judíos poco a poco trataban de descuartizar y desespañolizar nuestra Patria", des de càtedres i revistes.⁶⁶

Cas a part caldria considerar la situació de França. El país veí viu un doble procés de depuració. El primer s'inicia l'agost de 1943 amb la creació d'una comissió de depuració per part del Ministeri d'Educació Nacional del govern del general Pétain. Atès l'important número de docents, cada cop el sistema es va fent més complex amb la creació de diferents comitès d'investigació i un Consell Superior d'Investigació com a element de coordinació.

Al seu torn, amb l'alliberament de París, tenia lloc una segona repressió. El govern del general De Gaulle constituïa una Comissió de Depuració de l'Acadèmia –sovint superada per les sancions i readmissions dictades per comitès del Front Popular— que va

xxi; i Fritz K. Ringer, *El ocaso de los mandarines alemanes. La comunidad académica alemana, 1890-1993*, Barcelona, Pomares-Corredor, 1995, pp. 408-411.

⁶³ Gerhard Brietzke, "Anti-Semitism under Franco Questioned", *Catalonia Today*, 23 de setembre de 2004, p. 6.

⁶⁴ La benivolència cap als sefardites venia donada, moltes vegades, per una visió mítica de l'Espanya medieval, com es pot veure a la breu nota redactada per Pedro Sainz Rodríguez, "Prólogo", dins Manuel L. Ortega, *Los hebreos en Marruecos*, Madrid, Nuestra Raza, 1934.

⁶⁵ Enrique Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y la tragedia española*, Burgos, Editorial Española, 1937, pp. 195-196.

haver de resoldre uns sis mil expedients, sobre 185.000 funcionaris d'ensenyament. El juny de 1945 s'havia obert expedient ja a 2.362 docents, amb 370 censures, 359 sancions de trasllat, 110 de retrogradació, 69 de cessament, 90 de jubilació, 17 de suspensió temporal o definitiva, 194 de prohibició per exercir, 18 d'inhabilitació, 59 de revocació amb pensió i 272 sense pensió. A més, set expedients havien passat al Ministeri de Guerra i 114 al d'Interior o Justicia, mentre que 357 alts funcionaris del Ministeri eren sancionats. Posteriorment, el sistema es va relaxar i s'iniciaren processos de rehabilitació i amnisties parcials.⁶⁷

Com assenyala Francisco Morente, la repressió nazi és la que manté major paral·lelisme amb la franquista, “al menos en lo que respecta a la aplicación generalizada de una legislación que permitía indagar sobre conductas y afinidades ideológicas y que conllevó la expulsión de la universidad de en torno a una tercio del mismo”.⁶⁸ A partir d'aquí tot són diferències, tant per la contundència de les sancions, com per l'extensió en el temps del procés.

⁶⁶ “Prólogo”, dins Fernando Enríquez de Salamanca, *Resumen de las lecciones de Psicología pedagógica. Cursillo de formación del Magisterio*, Àvila, Voluntad, 1938, p. 5.

⁶⁷ Herbert Lottman, *La depuración. 1943-1953*, Barcelona, Tusquets, 1998, pp. 353-356.

⁶⁸ Morente Valero, “Políticas de control...”, p. 1497.

LA UNIVERSITAT DE BARCELONA¹

La violència franquista contra la Universitat de Barcelona (UB) –la única existent aleshores a Catalunya— tenia un doble objectiu: la repressió dels docents desafectes i la de la mateixa institució i el seu règim autònic. Pels insurgents, “en las provincias catalanas la revolución separatista y soviética operó con mayor eficacia que en otras partes sobre la masa escolar y sobre el ambiente universitario” perquè, “como en ninguna otra parte, la tónica de su cultura y el nivel medio de su intelectualidad ofrecieron propicia cosecha a quien cultivase con tenacidad el huerto”.²

Si bé la necessitat d’una reforma universitària havia sigut àmpliament compartida, molts intel·lectuals espanyols van mirar amb prevenció l’autonomia universitària catalana en esdevenir reforma i catalanització un binomi estretament lligat. L’autonomia de la UB havia transformat un centre burocratitzat i aïllat respecte del país, en una institució lligada a la part més activa de la societat i la cultura catalanes. El catedràtic d’Oviedo Ramón Prieto Bances verbalitzava aquests recels: “Persegúan ustedes dos fines, uno laudable, digno del mayor elogio; otro que yo juzgo una equivocación, que desde mi punto de vista es sensible, que me duele en el alma”.³

Si ja el seu naixement a les Corts republicanes havia estat accidentat, el triomfant nacionalisme agressiu i exclusivista sorgit de la guerra civil espanyola havia de ser implacable. Els insurgents jutjaren amb severitat la implicació política a favor de la República i la Generalitat d’una part del claustre, agreujat per la col·laboració i participació activa en les institucions republicanes i partits nacionalistes. Segons relata Borja de Riquer, una consulta sobre “la suerte” dels prohoms membres del Patronat universitari, rebia com a

¹ Aquest capítol es basa en l’estudi que vaig publicar el 2003: *La repressió franquista a la Universitat Catalana. La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme*, Vic, Eumo-IUHJV. Voldria agrair l’ajut rebut del personal de l’Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB), dels professors Enric Argullol, Jaume Torras, Borja de Riquer, Josep Pich, Antoni Saumell i Joaquim Albareda, i d’en Marc Permanyer i Josep Civil.

² *La Vanguardia Española*, 1 de maig de 1940, en motiu de la visita del ministre José Ibáñez Martín, a la Universitat de Barcelona, citat a Josep Maria Colomer, *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, 1978, volum I, pp. 20-21.

³ *Cartas cruzadas entre don Ramón Prieto Bances, ministro de Instrucción Pública de la 2.ª República Española, y don Antonio Trías Pujol, Patrono de la Universidad Autónoma de Barcelona, corriendo el año de 1935*, Barcelona, germans Trías Fargas, 1973, p. 3.

resposta manuscrita, potser del mateix ministre Pedro Sainz Rodríguez, un contundent: “a la calle”.⁴

Tanmateix, cal recordar que la imposició de la Nova Planta universitària per les autoritats civils i militars insurgents va comptar amb la col·laboració activa de l'altra part del claustre barceloní. La UB autònoma esdevenia víctima de la confluència d'interessos entre el franquisme i l'interès corporatiu de l'escalafó. Tot i que simplificant en excès, el catedràtic Antoni Trias i Pujol atribuïa al “cuerpo de fósiles del escalafón” —“profesores inútiles que vieron arruinados sus privilegios a corto plazo”— haver encapçalat des del principi la principal resistència a la tasca del Patronat.⁵

Després de l'experiència pilot d'autonomia concedida a les Facultats de Filosofia i Lletres de Barcelona i Madrid el 15 de setembre de 1931, el 7 de setembre de 1933 (*Gaceta*, 8 de setembre) la UB autònoma veia la llum amb l'aprovació del seu Estatut pel Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes i la Generalitat de Catalunya. Tot i el bon record que va deixar, el temps real de treball efectiu va ser ben curt, reduït a 22 mesos escassos. La doble dimensió —política i acadèmica— dels dirigents de la UB autònoma i d'ella mateixa —com a màxima realització de la política universitària republicana d'esquerres i del catalanisme polític i cultural— va comportar que la seva existència es veiés constantment saccejada pels esdeveniments polítics i socials.

Així, el 1 de novembre de 1934 (*Gaceta*, 3 de novembre) se suspenia el Patronat universitari arran dels fets del 6 d'octubre, i alguns dels seus membres eren empresonats per uns dies al vaixell *Uruguay*. Se'ls acusava d'haver assistit al discurs del president de la Generalitat, Lluís Companys, i de connivència amb Palestra —amb seu davant de la Universitat— per “fer front a forces de l'exèrcit que avansessin per la Gran Via”. De res va servir la protesta formal que la resta de patrons elevaren al govern central el 8 de novembre, ni que l'escorcoll en recerca d'armes resultés infructuós. El 26 d'octubre eren processats. No serien alliberats fins el 6 de desembre gràcies a una campanya popular de suport.⁶

⁴ Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR), caixa 92, documentació 28. Citat també per Borja de Riquer, “Presentación” dins de Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, pp. 18-9.

⁵ *Cartas cruzadas entre...*, pp. 10-11.

⁶ Pere Bosch Gimpera, *La Universitat i Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1971, pp. 59-60. Antonio Trias Pujol, *La autonomía de la Universidad de Barcelona*, Barcelona, Camps Calmet, 1935, pp. 60-62, però

Durant l'any i escaig de suspensió, la UB no va deixar d'ésser nominalment autònoma, però, suspès el Patronat, era regida per un comissari general nomenat per Madrid. El primer fou el catedràtic Prieto Bances, subsecretari del Ministeri, que va dimitir el 22 de gener de 1935, i que es va caracteritzar per una actuació prou independent. Com escriu ell mateix: “mis primeros actos como Comisario fue gestionar la libertad del Patronato”, circumstància que posteriorment li suposaria haver de passar més dificultats de les previstes durant la seva depuració.⁷

El 21 de febrer es va nomenar a José Vicente Álvarez Rodríguez Villamil que només hi estarà fins al 4 d'octubre. El dia 7 Salvador Martínez Moya esdevé el tercer comissari, fins a la seva renúncia el 18 de desembre. Prieto Bances va declinar repetir i el ministre va decidir la supressió de la figura de comissari general. Pel que fa al rectorat, van ocupar el càrrec de manera interina el catedràtic de Geometria i degà de Ciències Josep Mur Ainsa fins novembre de 1935, i el catedràtic d'Otorrinolaringologia Ferran Casadesús Castells a partir d'aleshores.

Mur Ainsa i Casadesús Castells formaven part del grup de catedràtics oposats al Patronat i dispostat a col·laborar el 1934 en la suspensió de l'autonomia i a partir de 1939 amb els franquistes. Acusaven al Patronat de ser un òrgan dictatorial que “ha rehuído constantemente todo contacto con el Claustro Universitario porque *temía su acción fiscalizadora*”, i se subratllaven els perills que esdevingués “hereditario e irresponsable”.⁸ Conscients d'aquestes friccions, l'article setè de l'Estatut permetia la sol·licitud d'excedència fins al primer de juliol de 1934, “la qual els serà concedida amb la totalitat del

especialment a les notes 38, 39 i 40 on fa una contundent defensa del Patronat. I, Jordi Maragall, *El que passa i els qui han passat*, Barcelona, Edicions 62, 1985, p. 118, davant les crides del ministre Villalobos, amb qui havia coincidit a la Universitat de Salamanca, Trias Pujol va respondre contundentment: “No esperen que dimitemos. Fuimos nombrados por los gobiernos de la República y de la Generalitat y no hemos cometido ningún delito. Nuestra dimisión podría darlo a entender”.

⁷ *Cartas cruzadas entre...*, p. 6. Archivo General de la Administración (AGA), secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15052, expedient personal de Ramón Prieto Bances (núm. 11).

⁸ José Deulofeu i Poch, *La verdad acerca de la Universidad Autónoma de Barcelona*, Barcelona, Castells, 1933, pp. 13 i 7. És un recull d'articles publicats prèviament a *El Diluvio* com a resposta a la conferència del també catedràtic Joaquim Balcells, *Organización de la Universidad autónoma*, reproduïda parcialment a *La Vanguardia* del 22 d'octubre. Deulofeu ja havia tractat amb anterioritat el tema a *A propòsit de la catalanització de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Clarasó, 1932; i a *La Universidad de Barcelona y el Estatuto de Cataluña*, Barcelona, Clarasó, juny 1932. També el catedràtic Tomàs Carreras Artau va criticar la reforma estatutària impulsada pel Patronat, qualificant-la de “feixista”. *La Universidad Autónoma de Barcelona i el Patronat Universitari*, Barcelona, Bosch, 1933, p. 27.

sou de què gaudeixin fins que puguin ocupar una vacant en una altra Universitat o institució oficial”.

El 11 de desembre de 1933 aquest malestar ja havia pres forma en un document signat per 41 catedràtics sobre 63, on es demanava, suposadament, més autonomia. El 31 de gener de 1934, el Patronat els recordava que no disposava de les competències per modificar el règim autonòmic, i els cominava a valorar les millores aconseguides arran de la reforma. La resposta no els va satisfer i decidiren redactar un segon manifest que van fer públic el febrer de 1934 sota l'equívoc títol *Por la autonomía de la Universidad de Barcelona*, però amb les mateixes intencions, ara signat per 37 catedràtics.⁹ Entremig, 115 professors, la major part nomenats pel Patronat i només cinc catedràtics, responen amb un document de suport a la reforma.¹⁰ La polèmica arribava a la societat.

La llengua vehicular a l'ensenyament també va donar força maldecaps a les autoritats acadèmiques. La Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Barcelona havien iniciat un procés de normalització del català en l'ensenyament, limitat sempre pel marc constitucional, la doble xarxa escolar i la manca de recursos econòmics. L'afinitat entre els governs de la República i la Generalitat, durant el primer bienni, va evitar majors conflictes, però la dreta, primer des de l'oposició i després des del poder, en farà bandera.

A més de les topades amb alguns catedràtics, la progressiva catalanització de la UB autònoma –Universitat única i bilingüe— tampoc no acabava de fer el pes a certes elits i a part de la classe obrera castellanoparlant. Dins el mateix Patronat, Américo Castro acabaria dimitint el 31 de maig de 1934, després de denunciar una suposada marginació del castellà. Però la simple observació dels anuaris i les declaracions dels catedràtics després de la guerra, fan poc creïble afirmacions com que tres quarts parts de les classes s'impartien en

⁹ *Por la autonomía de la Universidad de Barcelona*, Barcelona, Clarasó, 1934. El text de febrer de 1934 anava signat per: E. Alcobé, J. Algarra, J. Amorós, Angel de Apráiz, Josep Banqué i Faliu, T. Carreras i Artau, R. Casamada, Gonzalo del Castillo, Eugenio Cuello Calón, José Deulofeu, E. Fernández Galiano, B. Fernández Riofrío, A. Ferrer i Cagigal, J. Fuset, Luis G. de Valdeavellano, S. Gil Vernet, Francisco Gómez del Campillo, Ramón Jardí, E. Jimeno, Daniel Marín, J. Millàs i Vallicrosa, José Mur, José M. Orts y Aracil, Francisco Pardo, A. Pedro Pons, Eduardo Pérez Agudo, Blas Pérez González, Jaume Peyrí, Antonio Salvat, M. San Miguel, Lluís Segalà i Estalèlla, Antonio de la Torre, C. Torres, A. Torroja, G. Vidal Jordana. Al final, s'hi adjunta el document dirigit al Patronat, datat a Barcelona l'11 de desembre de 1933, signat pels mateixos catedràtics, a excepció de Eugenio Cuello Calón, però amb els afegits de: Martiniano Martínez Ramírez, Pedro Nubiola y Espinós, Francisco J. Palomas Bons, Enrique Soler y Batlle, Mariano Soria Escudero, Manuel Taure y Gómez i Esteban Terradas Illa. També s'inclou la resposta del Patronat.

¹⁰ Enric Freixa, “Quinze mesos de Patronat (juliol del 33 a octubre del 34)”, dins *Commemoració del 50è aniversari de la Universitat Autònoma de Barcelona de 1933*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983, pp. 30-31.

català.¹¹ De fet, des del mateix centre els percentatges de cursos donats en castellà se situaven en el 70 per 100 a Dret, el 99 per 100 a Ciències, el 44 per 100 a Filosofia, el 50 per 100 a Medicina i el 100 per 100 a Farmàcia. Amb l'afegit de la creació de grups en castellà per les pràctiques i amb només tres dels 39 cursos monogràfics de Medicina fets en català.¹²

La contrareforma iniciada el novembre de 1934 va tirar enrera totes les decisions preses pel Patronat: es canviaren els plans d'estudi de Dret i Farmàcia, es congelà la política de beques i la Universitat popular, es prohibiren les reunions del claustre i les Juntes de Facultat, i es deixà de pagar el sou als professors i personal nomenat pel Patronat. Fins i tot, es va crear una comissió liquidadora amb el catedràtic d'Història del Dret Luis García Valdeavellano de secretari. Com deia el preàmbul del decret de suspensió, calia “corregir” els excessos comesos que havien dut a la creació d'organismes i a la cessió de competències “que rebasaban los límites de la ley”. Excessos que semblaven concretar-se en massa diligència i massa catalanitat.

Tot i que Josep Xirau Palau va desqualificar de manera general als catedràtics crítics, en assegurar que sota les acusacions de “manca d'esperit democràtic” i “separatisme”, només s'amagaven la por i l'interès corporatiu,¹³ la realitat era més diversa. Més enllà del catedràtic acomodat en l'escalafó, anticatalanista i/o espantat davant l'allau de nomenaments fets pel Patronat (87 nous professors entre les diferents categories previstes), trobem a individus compromesos amb el moviment d'autonomia que valoraven la millora de la qualitat docent i investigadora, però qüestionaven els mètodes.

Aquest era el cas de Jaume Algarra Postius president del I Congrés Universitari Català, o de Josep Deulofeu i Poch, crític amb el Patronat, però defensor del pla d'estudis de Farmàcia aprovat el 7 de setembre de 1933 per la UB. Per això, quan el 16 de novembre de 1934 queda en suspens i s'adopta l'antic programa centralista, Deulofeu Poch no s'està de recordar als autors del dictamen, els catedràtics Ramon Casamada Maurí, Enrique Soler Batlle, Francisco Javier Palomas Bons i Cándido Torres González, com “abogaban, en otro

¹¹ Carolyn P. Boyd, *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Pomares-Corredor, 2000, p. 182.

¹² Trías, *La autonomía de...*, p. 69, nota 15. Mila Segarra, *Pompeu Fabra*, Barcelona, Empúries, p. 125, dona uns altres percentatges, però el total és bastant similar, amb només el 28 per 100 de les classes fetes en català.

¹³ Josep Xirau, “La Universitat futura”, dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935, pp. 183-196, la cita és de la p. 186.

tiempo, por la autonomía docente de nuestra Universidad, y las lamentaciones con que antaño protestaban de la acción perturbadora del centralismo madrileño. ¡Cuán grande ha debido ser su ofuscación cuando no han sabido posponer miserias personales a los sagrados intereses de la profesión farmacéutica, y a los todavía más sagrados de la cultura patria!”¹⁴

Davant la campanya de difamació engegada l'agost de 1935 els antics patrons sol·liciten al ministre d'Instrucció Pública “una inspecció immediata, total i pública de la gestió econòmico-administrativa realitzada pel Patronat”, per tal de rebatre les constants insinuacions sobre malversació de fons. Fins i tot, el mateix Pompeu Fabra publica un llarg escrit a *La Publicitat* del 15 de gener de 1936 en defensa de la seva gestió¹⁵ i Antoni Trias Pujol escriu un llibret de divulgació sobre la tasca de la UB.¹⁶ Els mateixos estudiants, de nou sense representativitat reconeguda, organitzen un cicle de conferències a l'Ateneu Barcelonès entre el 14 de febrer i el 2 de maig de 1935. Tot i estar prevista la seva radiodifusió, les autoritats només autoritzaren la de la primera conferència, per la qual cosa foren publicades més tard sota el títol *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*.

Malgrat les gestions, fins al decret del 24 de febrer de 1936, amb el triomf de les esquerres a les eleccions generals, l'autonomia, el Patronat i el rector Bosch Gimpera no van ser reposats.¹⁷ Sis mesos més tard començava la guerra civil i la vida universitària registrava la anormalitat de la situació, amb l'absència de bon nombre de professors i alumnes.

A Catalunya, un cop vençuts els insurgents, la Generalitat va decidir incautar-se de tots els establiments culturals per tal de sostreure'ls al moviment revolucionari. El 11 d'agost de 1936 es dissolia el Patronat, substituït per un Comitè de Professors, empleats i obrers, i es nomenava comissari-rector amb plens poders a Bosch Gimpera. Uns poders que moltes vegades va haver d'utilitzar per tal de facilitar la sortida del país de persones amenaçades per les seves creences religioses o postures polítiques, com el patró Joaquim Balcells Pinto, mort l'octubre de 1936 a l'exili a Ginebra, o el seu ajudant Ramon

¹⁴ Josep Deulofeu, *Organización docente establecida por esta Facultad de Farmacia durante el Patronato Universitario*, Barcelona, Castells, 1935, pp. 24-29, cita de la p. 27.

¹⁵ Josep Miracle, *Pompeu Fabra*, Barcelona, Aymà, 1968, p. 564.

¹⁶ Trias Pujol, *La autonomía de...*, 1935.

Sugranyes de Franch.¹⁸ Pel que fa als deganats, el 11 d'agost es nomenava a Joaquim Xirau Palau per Filosofia, Lletres i Pedagogia, a Francisco Pardillo Vázquez per Ciències, a Josep Alguer Micó per Dret, a Joaquim Trias Pujol per Medicina i Josep Deulofeu i Poch per Farmàcia.¹⁹

Amb la confiança d'una solució ràpida al conflicte militar, la docència del curs 1936-37 va ser suspesa provisionalment, mentre que la recerca fou reorientada a fins militars. Alguns catedràtics, per exemple, participaren en els cicles de conferències que s'impartien a l'Escola de Guerra. També s'organitzaren curssets diversos i habilitacions provisionals com les que permeteren als estudiants de medicina col·laborar en tasques de sanitat militar.²⁰

Però la guerra s'allargava, i en un intent de donar una sensació de normalitat i de continuïtat a la legalitat republicana es va ordenar reobrir les portes pel curs 1937-38. El 2 desembre de 1937, el president de la República, Manuel Azaña, i el ministre d'Instrucció Pública, Jesús Hernández Tomás, decretaven la normalització de l'autonomia universitària barcelonina, amb l'única variació del número de vocals que eren reduïts a sis.²¹ El 13 de desembre de 1937 es commemorava el centenari de la restauració de la UB en un acte solemne amb l'assistència del president de la Generalitat Lluís Companys, representants dels governs autonòmic i central, i de diferents universitats estrangeres.

Tanmateix, la tensió bèl·lica tingué reflex dins del Patronat amb l'enfrontament entre Bosch Gimpera i Josep Xirau Palau, en considerar que el rector no se sotmetia al Patronat i s'havia excedit en les seves funcions durant els mesos que exercí com a

¹⁷ També va aprovar-se un decret el 21 de març de 1936 (*Gaceta*, 22 de març) que atorgava totes les competències sobre qüestions econòmiques de la UB al Patronat. Aquest només havia de respondre davant el Tribunal de Comptes de la República i remetre una còpia a ambdós governs.

¹⁸ Ramon Sugranyes, *Militant per la justícia. Memòries dialogades amb el pare Hilari Ragner*, Barcelona, Proa, 1998.

¹⁹ AHUB, expedient personal de Josep Deulofeu i Poch.

²⁰ Josep Quero Molares, *La Universitat de Catalunya. Report del comissari-rector accidental*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1936. Informe de l'activitat de la UB entre el 29 d'octubre i el 28 de desembre de 1936.

²¹ AGA, secció Educació, IDD 1.18, caixa 32/71-76/22878. Des de València el 28 d'octubre de 1937, es destitueix del càrrec de vocal en representació del Ministeri a Gregorio Marañón Pradillo i s'admet la renúncia d'Antonio García Banús, i es nomenava com a substitut d'aquest darrer a José María Ots Capdequí, professor de la Facultat de Ciències Jurídiques, Econòmiques i Polítiques de la Universitat de València. També es confirmava en els seus càrrecs de vocals a Cándido Bolívar i Antoni Trias Pujol.

comissari.²² Ahora, la depuració engegada per les autoritats republicanes tampoc ajudava a calmar el clima universitari.

Tot i que amb un caràcter administratiu, justificada per l'excelsitud de la guerra i aplicada especialment contra col·laboradors actius dels insurgents, la depuració republicana va ser una realitat. Les sancions van afectar de manera preferent als catedràtics de l'escalafó, que havien protagonitzat la resistència davant del Patronat i que recuperarien posició i privilegis amb el franquisme. Un total de 33 catedràtics reberen alguna mena de sanció. El percentatge encara és més elevat si tenim en compte que Esteban Terrades Illa i Daniel Marín Toyos s'havien traslladat a la Universitat de Madrid, on foren sancionats.²³

Els docents sancionats per la República eren un grup heterogeni amb espanyolistes recalitrants reticents a l'autonomia universitària i insurgents convençuts, però també reformistes i/o catalanistes que s'havien pronunciat contra certes decisions. El caràcter 'classista' de la purga republicana mostra com la UB autònoma era, sobretot, el somni dels de fora l'escalafó, de la societat culta catalana que volia que la seva cultura i la seva ciència accedís a un reconeixement universitari. Els catedràtics partidaris de la catalanització i de l'autonomia universitària foren l'excepció i, per això mateix, els directors d'aquests canvis durant la República.

Segons dades de finals de 1936 de la pròpia UB –tot i que sense fer constar els noms—, el centre comptava com a docents actius un total de 258 professors. És a dir, es disposava de 48 catedràtics, 56 auxiliars, 19 agregats o extraordinaris, 26 encarregats de curs, sis professors lliures, 87 ajudants, 12 dels estudis per a obrers i quatre d'idiomes.²⁴

²² La polèmica persistiria a l'exili. “Què direu que he tingut de fer aquests dies? Això també és *el no va más...* Enviar un informe a en Mendizábal explicant la legitimitat de la Comissaria de la Universitat de Barcelona i dels nomenaments que jo havia fet com a Comissari d'agregats de seminaris. És bo, oi? Sembla que a París han fet una Unión de Profesores Universitarios Españoles que remenen en Pittaluga i en Mendizábal i a la que es veu que s'hi adherit tothom (Fabra, Riba, Soldevila, Nicolau, etc.). Contra l'adhesió de l'Sbert (Professor agregat al Seminari d'Estudis Internacionals d'en Quero) va protestar en Moles Caubet (*la voz de su amo* d'en Josep Xirau) dient que el nomenament l'havia fet el Comissari de la Universitat com una mesura revolucionària”. *Viure el primer exili: cartes britàniques de Pere Bosch i Gimpera 1939-1940*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònòmics i Locals, 1998, núm. 2, carta 28, 17 de març de 1940, p. 47.

²³ Terrades Illa fou declarat cessant “por abandono voluntario de destino” el 24 de desembre de 1937. A banda, hi ha els catedràtics morts durant el conflicte. Així, els catedràtics de Farmàcia Francisco Javier Palomas Bons i Ramon Casamada Maurí foren assassinats durant la guerra a la rera guarda republicana (i l'auxiliar numerari de Farmàcia Salvador Tayà Filella), moriren per malaltia els catedràtics Àngel A. Ferrer Cagigal a la zona nacional, i Joaquim Balcells Pinto a l'exili, i a conseqüència dels bombardeigs Lluís Segalà Estalella a Barcelona.

²⁴ Quero Molares, *La Universitat de...*, p. 20.

El 12 d'agost de 1936, la Generalitat cessava als catedràtics Lluís García de Valdeavellano, Josep Maria Trias de Bes, Manuel Taure Gómez, Cándid Torres González, Benet Fernández Riofrío, Lluís Segalà Estalella, Antoni de la Torre del Cerro, Ramon Casamada Mauri, Enric Soler Batlle, Eugeni Cuello Calón, Eusebi Díaz González, Josep Mur Ainsa, Tomàs Carreras Artau, Gonçal del Castillo Alonso, Ángel A. Ferrer Cagigal, Salvador Gil Vernet, Blai Pérez González, Martinià Martínez Ramírez, Francesc Gómez del Campillo, Eduard Pérez Agudo i l'auxiliar Dídac Ferrer Fernández. A principis d'octubre de 1937 el Ministeri declarava disponibles governatius als catedràtics Díaz González, Fernández Riofrío, De la Torre del Cerro i Carreras Artau. Alhora, el Patronat demanava, amb èxit, que s'estengués la declaració a Taure Gómez, Soler Batlle i Torres González –“és incompatible amb Catalunya”—.²⁵

Al seu torn, també eren cessats l'ajudant Javier de Salas Bosch i el professor lliure Manuel Corachán García; mentre que Segalà Estalella era jubilat i el catedràtic Mariano Bassols de Climent suspès de feina i sou.²⁶ El 16 de juliol de 1937 (*DOGC*, 18 de juliol), la Generalitat declarava “suspense de empleo y sueldo” l'agregat Juan Bautista Puig Sureda. El 22 d'octubre de 1937 l'auxiliar numerari de Ciències Rafael García Fando era declarat “disponible gubernativo”.²⁷ Els catedràtics Jaume Algarra Postius, Antonio Torroja Miret i Emilio Jimeno Gil eren cessats el 24 de desembre de 1937.²⁸ També foren cessats els auxiliars Octavio Pérez Vitoria, Joan Guiteras Parras i Francesc Sintés Olives, els professors agregats Josep Maria Giralt Segura i Vicenç Carulla Riera, els catedràtics Mariano Soria Escudero i Jaume Peyrí Rocamora. I els ajudants de Medicina Carlos Cardenal de Salas, Martín Garriga Roca, i Ángel Sanchiz Roqué.

També hi hagueren cessament erronis, posteriorment revocats, com els dels catedràtics José Mur Ainsa, Manuel Saforcada Ademá, Pere Nubiola Espinós, José María Orts Aracil, i l'auxiliar Juan Alfonso Gironza Solanas. I docents sancionats per ambdós règims, com els catedràtics Antonio Salvat Navarro, Antoni García Banús i Ángel Apraiz

²⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal d'Enrique Soler Batlle.

²⁶ Josep Maria Muñoz, *Jaume Vicens i Vives (1910-1960). Una biografia intel·lectual*, Barcelona, Edicions 62, 1997, p. 90, nota 115.

²⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3991, expedient personal de Rafael García Fando. Prèviament havia estat sancionat i rehabilitat el 12 d'agost de 1937 per la República. El franquisme no el va rehabilitar fins al 5 d'agost de 1943, per tenir obert un expedient al Tribunal Especial de Represión de la Masonería y el Comunismo.

Buesa, l'agregat Juan Cuatrecasas Arumí, i els auxiliars Eduardo Pons Tortellà i Joaquín Fuster Pomar.²⁹

Certament no podem menystenir la importància de la depuració republicana, però tampoc justificar ni relativitzar la duta a terme per les autoritats insurgents. D'una banda, perquè, a diferència del franquisme, va intentar-se respectar al màxim el procediment i la presumpció d'innocència. La bona fe del Ministerio de Instrucción Pública exasperava les mateixes autoritats del d'Hacienda que denunciaven com el catedràtic Jimeno y Gil “se halla colaborando con las autoridades facciosas” i, ahora, es mantenía en la nòmina republicana com a “persona afecta al Régimen; y como esto se halla en patente contradicción con la confianza que goza por parte de las autoridades facciosas”.³⁰

De l'altra pel caràcter limitat. Com declarava el conseller de Cultura de l'època, Josep Tarradellas, en referència a la primària i secundària, però extrapolable a l'àmbit universitari: “els destituïts foren una mínima part; exclusivament aquells que havien pres una part activa en les campanyes contra el règim republicà i autonòmic o havien dificultat l'actuació dels centres docents que en recollien l'esperit, ja abans del 19 de juliol”.³¹

Més enllà de les sancions, la guerra es feia present en tot moment, i el març de 1938 els bombardeigs afectaren l'edifici universitari barceloní amb l'enfonsament del sostre del Paraninf i diverses parets. El catedràtic corunyès de Dret penal a Santiago, Emilio González López, agregat a Barcelona —en el lloc del sancionat Eugenio Cuello Calón—,

²⁸ Les sancions de Torroja Miret i Jimeno Gil van ser confirmades el 24 de setembre de 1937 i el 30 de novembre de 1938, respectivament.

²⁹ Les autoritats republicanes van rehabilitar Salvat Navarro i Pons Tortellà el 12 d'agost de 1937; mentre que declaraven cessants García Banús, Apraiz Buesa i Cuatrecasas Arumí el 24 de desembre següent. El primer va recórrer la sanció, el segon fou rehabilitat el 27 d'agost de 1938, i el tercer es va passar al bàndol nacional. Fuster Pomar fou expulsat per error en haver canviat de domicili, però ràpidament va ser restituit.

³⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15050, expedient personal (núm. 1). El catedràtic de Química Inorgànica Emilio Jimeno y Gil fou donat de baixa per la UB autònoma el maig de 1937 per no sol·licitar el reingrés i declarat “incurso” el 24 de desembre. Després de la denúncia el 22 de novembre de 1938, se li va obrir un expedient per part del Tribunal de Responsabilidades Civiles i fou separat “definitivamente del servicio” i donat “de baja en el escalafón con pérdida de todos los derechos” el 30 de novembre de 1938.

³¹ Salomó Marquès, “Ensenyament republicà vs ensenyament franquista: la repressió del Magisteri”, dins Narcís Figueras i Antoni Reyes (eds.), *Guerra civil i franquisme. Seixanta anys després*, Actes de les Jornades celebrades a Blanes, Girona, Centre d'Estudis Selvatans, 2000, p. 180.

relatava com, “a la clase, que daba por la mañana, sólo asistían dos estudiantes. Lo malo es que con los bombardeos los estudiantes ya no volvieron a aparecer por la Facultad”.³²

El centre ja no funcionava: la matriculació era escassa, el claustre fragmentat,³³ els mitjans materials gairebé inexistents i els canvis constants. El següent curs ni tan sols va iniciar-se. El 13 de gener de 1939 es convocava el darrer claustre amb la proposta de Doctor Honoris Causa a favor del mestre Pau Casals i del professor Walter B. Cannon, de Boston.³⁴ Tretze dies més tard les tropes insurgents entraven a la ciutat.

Després que “la horda rojo-separatista” hagués deixat una Universitat “desespanyolizada”,³⁵ “un oficial, al mando de una compañía, se hizo cargo de nuestro primer centro docente que desde aquel momento quedó incorporado a la España Nacional y redimido para siempre de todo sectarismo”.³⁶ La UB passava a mans dels insurgents amb l’ocupació de la ciutat el 26 de gener de 1939. Dos dies després s’ordenava la supressió de l’autonomia universitària (BOE, 3 de febrer). Si bé, en certs moments, la dreta espanyola va semblar capaç d’acceptar “una descentralització administrativa compatible amb la «unidad de la nación española»”, la ideologia forjada durant la guerra havia dut a “la defensa a ultrança d’una Espanya concebuda en termes d’un unitarisme total: unitat nacional, unitat catòlica, unitat lingüística i unitat cultural”.³⁷

Seguint l’assajat arran dels fets del 6 d’octubre de 1934, el nou decret franquista es remetia al del 21 de juny de 1935, per la reversió a l’Estat de totes les competències i la

³² Carlos Fernández Santander, “Testimonio de Emilio González López, diputado y director general de Administración Local durante la República”, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, La Corunya, Edicions do Castro, 2000, tomo II, pp. 639 i 1093-1094.

³³ En dos decrets del 19 i el 28 de febrer de 1938, el ministre d’Instrucció Pública enumerava els catedràtics encara reconeguts per la República. A Barcelona, sense comptar els adscrits, eren: Jesús M. Bellido Golferichs, Pere Bosch Gimpera, Josep Deulofeu Poch, Pompeu Fabra Poch, Francisco Ferrer Solervicens, Eduard Fontserè Riba, Francisco Pardillo Vázquez, Lluís Pericot García, August Pi Sunyer, Josep Quero Molares, Antoni Salvat Navarro, Jaume Serra Hunter, Antoni Trias Pujol, Joaquim Trias Pujol, Àngel Valbuena Prat, Gregorio Vidal Jordana, Joaquim Xirau Palau, Josep Xirau Palau, José María Bartrina Thomas, Ramon Jardí Borrás, Pere Nubiola Espinós, José María Orts Aracil i José Pascual Vila.

³⁴ Francesc Martorell Trabal, *Epistolari de Francesc Martorell i Trabal i de Pere Bosch i Gimpera amb Ramon d’Abadal i de Vinyals i amb Ferran Valls i Taberner: 1908-1931*, Barcelona, Publicacions Universitàries, 1991, pp. 287-288.

³⁵ Manuel de Cala, “La Universidad redimida del marxismo e incorporada a la España nacional”, *El Noticiero Universal*, 13 d’abril de 1939, citat a Colomer, *Els estudiants de...*, volum I, pp. 13-14.

³⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1057, comptes de la Universitat de Barcelona, introducció a la “Cuenta del año 1939. Memoria”, datada a Barcelona el 20 de gener de 1940, per l’Administrador de la Universitat, Isidro Sánchez-Albornoz, p. 1.

³⁷ Borja de Riquer, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Vic, Eumo, 2000, pp. 250-251.

dissolució de tot organisme autònom. La diferència era que ara no es tractava d'una decisió aïllada, sinó que s'emmarcava dins una sèrie d'actuacions de càstig i alhora de constitució d'un *Nuevo Régimen* autoritari. El pecat original de la UB no eren les realitzacions acadèmiques, científiques o pedagògiques, sinó el catalanisme —entès com a separatisme— que impregnava tot el que feia. S'havien deixat dominar per “gentes incultas, movidas precisamente por el odio a todo cuanto significa tradición, continuidad y verdadero progreso”.³⁸

Segurament no és casualitat que el 9 de febrer, just un dia abans que s'anunciés la fi de la guerra a Catalunya, es promulgés la Ley de Responsabilidades Políticas (BOE, 13 de febrer) i que el mateix dia 10 s'aprovés la Ley de Depuración de los Funcionarios Públicos (BOE, 14 de febrer). Tot i que la llei exceptuava els docents, resulta interessant veure com el preàmbul explicitava que aquesta es devia a “la liberación de nuevos territorios, y especialmente de Barcelona, ciudad que ha sido sede del Comité rojo en estos últimos tiempos”. El mateix general Franco aclaria que “en cuanto a la suerte futura de Cataluña, hemos de decir, que esta es precisamente una de las causas fundamentales de nuestro levantamiento”.³⁹

La guerra havia sigut “el único modo de desalojar al separatismo de la Universidad”. Ara calia eliminar tot allò que, independentment del seu caràcter conservador o revolucionari, expressés catalanitat, fossin competències traspassades, institucions, sistema escolar, biblioteques o la mateixa llengua, per tal “de no ser traïdores a la sangre de nuestros cientos de miles de mártires y héroes caídos por la Unidad de Destino y la integridad de la Patria”.⁴⁰

La nova política lingüística era clarament formulada pel catedràtic de Madrid, Àngel González Palencia, en una conferència a la UB el juny de 1939: “Ha de mantenerse la unidad lingüística como instrumento de poder, seguros como Nebrija decía con razón, de que la lengua es compañera del imperio. Y hemos de convencer a los obcecados de que es

³⁸ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3994, de la necrològica inclosa a l'expedient personal de Tomás Carreras Artau, titulat “El profesor D. Tomás Carreras Artau” de la secció “Mártires del marxismo”, *Diario de Navarra*, 12 de febrer de 1937, quan, per error, se'l va donar per mort.

³⁹ José Emilio Díez, *Colección de proclamas y arengas del excelentísimo señor general don Francisco Franco, jefe del Estado y Generalísimo del Ejército salvador de España*, Sevilla, Carmona, 1937, p. 114.

⁴⁰ Julio Martínez, “La Universidad y el separatismo”, *Libertad. Diario Nacional-Sindicalista*, Valladolid, 10 de novembre de 1938, citat a Josep Benet, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 401.

una locura prescindir de una lengua con la que se entienden ochenta millones de hombres en el mundo, para usar otra que no sirve más que para andar por casa”. Cartells amb la llegenda “Hablad el idioma del imperio” – presents fins 1952— feien companyia a crucifixos i retrats del general Franco i José Antonio Primo de Rivera.⁴¹

Al seu torn, foren eliminats els tres escuts de Catalunya que hi havia a l’edifici universitari –a les façanes principal i posterior, i davant del vestíbul de l’escala d’honor—, substituïts per escuts de la Universitat i la reposició de l’escut monàrquic. També desaparegueren els retrats de Manuel Milà i Fontanals, Antoni de Capmany, Pròsper de Bofarull, Bonaventura Carles Aribau, Ramon Martí d’Aixelà, Manuel de Cabanyes, i els dels rectors Jaume Serra i Hunter i Pere Bosch i Gimpera.

La màxima autoritat a la ciutat des del 26 de gener fins l’1 de juliol era el general de brigada –de divisió a partir del 29 de febrer— Eliseo Álvarez Arenas, cap dels Servicios de Ocupación, sotssecretari d’Orden Público i des del 3 de març capità general de la IV Regió Militar.⁴² Álvarez Arenas nomenava al capdavant del rectorat, per aquests primers dies d’interinitat, al catedràtic de Farmàcia galènica i exrector primorriverista Enrique Soler Batlle.

El 14 de febrer el sotssecretari d’Educación Nacional Alfonso García Valdecasas ja feia el traspàs al nou rector triat des del Ministeri, el catedràtic de Química inorgànica Emilio Jimeno Gil. El 1 de març prenia possessió el nou equip directiu amb el catedràtic d’Història d’Espanya Antonio de la Torre y del Cerro com a vicerrector, el catedràtic d’Oftalmologia Mariano Soria Escudero com a secretari general, càrrec que ja havia ocupat abans de l’autonomia, i Isidro Sánchez-Albornoz com a administrador del Patronat. Respecte els deganats, De la Torre y del Cerro ocupa el de Filosofia i Lletres; Soler Batlle el de Farmàcia; el catedràtic d’Anatomia Manuel Taure Gómez el de Medicina, substituït al poc temps pel catedràtic d’Obstetrícia Pedro Nubiola Espinós; el catedràtic de Dret canònic Francisco Gómez del Campillo el de Dret; i el catedràtic de Geometria Antonio Torroja Miret el de Ciències.

⁴¹ Àngel González Palencia, “La educación literaria en España. Pasado y futuro”, dins *Aspectos y problemas de la nueva organización de España*, Cicle de conferències, Barcelona, Universitat de Barcelona, maig-juliol 1939, p. 61. Pels cartells a la UB franquista: Colomer, *Els estudiants de...*, volum I, p. 15.

⁴² Jaume Fabre, *Els que es van quedar. 1939: Barcelona, ciutat ocupada*, Barcelona, PAM, 2003, p. 13. Va ocupar la capitania general fins el 6 de juliol quan, en una nova reorganització de les capitànies generals, va

La inauguració del curs es va fer el 23 d'octubre amb un acte al paranimf, presidit pel bust del Caudillo que l'escultor Enric Monjo havia fet per a l'exposició de guerra de Sant Sebastià i que "galantemente ha cedido a la Universidad". La UB obria les portes bàsicament als addictes i els seus fills. S'organitzaren una sèrie de cursos abreujats adreçats a "los que estuvieron matriculados o hubieran podido estarlo en los cursos 1936 a 1939 siempre que hubiesen prestado servicios militares en el Ejército o en las Milicias Nacionales". Eren tan accelerats que els matriculats a l'agost ja se'ls permetia accedir als cursos normals a l'octubre, en haver recuperat en poques setmanes "los tres cursos retrasados". Les convalidacions també tenien un caràcter polític i, a banda de dur "estilográfica o lápiz-tinta", els ex combatents havien d'aportar "documento acreditativo de su carácter". En el discurs inaugural, el rector no oblida el llistat de "los profesores y alumnos caidos por Dios y por España".⁴³

Tot i els intents revisionistes de dibuixar-nos una UB dotada d'un "ambicioso y equilibrado programa", s'estava lluny de la qualitat aconseguida durant el període autonòmic. El rector Jimeno Gil, antic col·laborador de Bosch Gimpera com a administrador universitari, volia impulsar una reorganització interna que modifiqués "profundamente sus métodos de trabajo" i marqués "el cauce a la cultura, al desarrollo y al mejor aprovechamiento de las aptitudes y capacidades de los individuos".⁴⁴ L'èxit de la contrareforma, però, es veia limitat pel sotmetiment a les directrius ministerials i l'autarquia cultural practicada pel règim franquista. Més que impulsora de la modernitat, esdevenia la plataforma cultural de la nova ideologia reaccionària imperant i partícip del desmuntatge de les reformes republicanes.

La desautorització del Patronat no es produïa tan sols en els terrenys ideològic, polític o d'orientació pedagògica, sinó també en el camp de la gestió administrativa i financera.⁴⁵ El 5 d'abril de 1939 es va crear la Comisión Liquidadora del Patronato de la

venir a la de Catalunya el general Luis Orgaz Yoldi. Poc després desapareixien els Servicios de Ocupación i donaven pas al Govern Civil que a partir del 10 de juliol ocupa a Barcelona Wenceslao González Oliveros.

⁴³ Fabre, *Els que es...*, pp. 315-318. I, Emilio Jimeno Gil, *Algunos problemas de la enseñanza*, Discurso inaugural del año académico 1939-1940, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1939, pp. 5-11.

⁴⁴ Felipe A. Calvo i José M. Guilemany, "Contribución del profesor Emilio Jimeno Gil al prestigio de la Universidad de Barcelona: rector de 1939 a 1941", dins *Història de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990, p. 482-483. Panegíric totalment acrític respecte la repressió.

⁴⁵ El *Noticiero Universal* informava el 2 de setembre de 1940 del nomenament d'un jutge especial per a "determinar las responsabilidades en que hayan podido incurrir los gestores de la Universidad Autónoma de Barcelona", p. 1, citat a Josep Benet, *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la*

Universidad de Barcelona, formada pel catedràtic de Literatura aràbiga espanyola de Filosofia i Lletres a Madrid Cándido Ángel González-Palencia Cabello, i el catedràtic de Santiago Luis Bermejo Vida.⁴⁶

Malgrat els intents de normalitzar la situació acadèmica, fins al mes d'octubre de 1940 no es reemprengueren les classes amb certa regularitat, després de trampejar el curs 1939-1940 amb un cicle de conferències sobre “Aspectos y problemas de la nueva organización de España”,⁴⁷ i els cursets i exàmens ja citats de convalidació. La nova Universitat, on es barrejaven vencedors i uns quants vençuts, recuperava el caràcter classista en desaparèixer les beques i les iniciatives d'acostar els estudis superiors al poble. El número de matriculats va tenir una evolució ascendent amb 4.936 alumnes el curs 1941-42 (el 14'2 per 100 del total d'alumnat universitari espanyol), 5.261 el 1942-43, 6.253 el 1943-44 i 5.230 el 1944-45.⁴⁸

De nou, el 12 de juliol de 1941 es renovava el rectorat. El catedràtic i degà Gómez del Campillo era nomenat nou rector, càrrec que compatibilitzaria amb el de jutge instructor de la depuració a la UB que ocupava des del 12 d'abril de 1939.⁴⁹ El vicerectorat va recaure en el catedràtic de Geografia i geologia dinàmica Maximino San Miguel de la Cámara, i la direcció de la Biblioteca Universitària en Francisco Tolsada Picazo. En canvi, Sánchez-Albornoz i Soria Escudero van mantenir-se com a administrador del Patronat i secretari general, respectivament. Més tard, aquest darrer fou substituït pel catedràtic de Dret civil i nouvingut Francisco Bonet Ramón. També es renovaren els deganats de Filosofia i Lletres amb el catedràtic Miguel Lasso de la Vega; a Ciències el capellà i catedràtic de Fitografia i

llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco, París, Edicions Catalanes de París, 1973, pp. 347-348.

⁴⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3997. Aquesta comissió publicava un avís al BOP de Barcelona, 52, I, 5 d'abril de 1939, p. 2, “con el fin de poder determinar los créditos contra el disuelto Patronato de esta Universidad”.

⁴⁷ *Aspectos y problemas...* L'any següent es va repetir el cicle sota el títol: *Problemas técnicos de importancia económica en la nueva organización de España*, II Cicle de conferències, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1940.

⁴⁸ Ricardo Montoro, *La Universidad en la España de Franco (1939-1970). Un análisis sociológico*, Madrid, CIS, 1981, pp. 148-149.

⁴⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1467, expedient personal de Francisco Gómez del Campillo. De fet ja era rector accidental des del 29 de novembre de 1940 a conseqüència del trasllat a Madrid del rector Jimeno Gil. En la seva acceptació, el nou rector assegurava al “Ministerio mi más entusiasta y leal adhesión y mi empeño decidido de cooperar, en función permanente de servicio y bajo el mando de V.E., en bien de la cultura patria y por ella al engrandecimiento y prosperidad [sic] de nuestra amada España”. Es va jubilar el 2 d'abril de 1943, però es mantingué com a rector un temps més.

geografia botànica Benito Fernández Riofrío; i a Medicina el nouvingut Rafael Ramos Fernández.

Tot i que els dos primers rectors franquistes s'implicaren activament en la repressió, Jimeno Gil va posar més l'èmfasi en la reconstrucció ideològica i física,⁵⁰ mentre que Gómez del Campillo prioritzava la depuració del personal docent. Evidentment, això no allibera el primer rector –“españolista de corazón”— de la seva responsabilitat, com mostra l'abundant correspondència.⁵¹ Pel que fa al seu substitut, aquesta focalització reflecteix una particular jerarquització que sempre deixava els aspectes acadèmics en un segon terme. Així, el gener de 1945 denegava una entrevista a la revista del SEU perquè “la extraordinaria gravedad de esta verdadera crisis de la cultura europea, que atravesamos, especialmente por obra del avance ruso en el Este, plantean tan graves problemas, que cualesquiera otros me parecen superficiales, cuando no inútiles”.⁵²

Pel que fa al professorat, el claustre s'havia vist profundament modificat, no només per la separació i l'exili de nombrosos docents, sinó també per la promoció d'altres a llocs de responsabilitat a l'administració i la incorporació d'afectes des de centres educatius menors. A Barcelona, el 1941-42 tan sols hi havia 244 professors (el 11'8 per 100 del total de professorat universitari a Espanya), però el curs següent encara van disminuir fins a 219, per després augmentar a 291 professors el 1943-44 i als 290 el 1944-45.⁵³

Mentre la depuració seguia el seu curs, el primer contingent de docents rehabilitats es feia públic el 17 de novembre de 1939 (BOE, 1 de desembre). No era casualitat que tots ells –excepte cinc— formessin parts dels catedràtics signants dels manifestos contra el Patronat. Aquest llistat dels més afectes estava format per: José Vicente Amorós Barra, Tomás Carreras Artau, Pedro Font Puig, Eduardo Pérez Agudo, Antonio de la Torre y del

⁵⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1057, comptes de la UB, conclusió de la “Cuenta del año 1939. Memoria”, datada a Barcelona el 20 de gener de 1940, per l'Administrador de la Universitat, Isidro Sánchez-Albornoz, pp. 4-5. Es demanava un reconeixement pel rector en haver aconseguit tirar endavant la Universitat, tot i que “al posesionarse del cargo despues [sic] de la liberación de Barcelona por el Glorioso Ejercito [sic] Nacional” estaven “casi todas las dependencias del edificio materialmente destrozadas, a causa de la explosion [sic] de un camión de trilita ocurrida en sus inmediaciones, y con una gran escasez de personal de todas clases y de medios económicos”.

⁵¹ AGA, secció Educació, IDD 8, llibre 16/66/1164, ordre 484, p. 85; ordre 530, p. 93; i ordre 377, p. 153; respectivament. El 4 de abril de 1939 la delegació del Ministeri a Barcelona sol·licita al rectorat una “Relación [de] funcionarios que huyeron con el gobierno rojo al liberarse la Ciudad”, el 26 d'abril el rector envia a Madrid la “Relación de funcionarios administrativos a sus órdenes”, i el 7 de novembre la presidència de l'Estat “Ordena mayor rapidez en la depuración” de l'antiga UB autònoma.

⁵² “Entrevista con el rector”, dins *Estilo*, II, núm. 10, Barcelona, 27 de gener de 1945, p. 1.

⁵³ Montoro, *La Universidad en...*, p. 78.

Cerro, Jaime Algarra Postius, Gonzalo del Castillo Alonso, Eugenio Cuello Calón, Eusebio Díaz González, Luis García de Valdeavellano Arcimis, Blas Pérez González, José María Trías de Bes, Fernando Casadesús Castells, Salvador Gil Vernet, Agustín Pedro Pons, Jaime Peyrí Rocamora, Manuel Saforcada Ademá, Mariano Soria Escudero, Manuel Taure Gómez, Benito Fernández Riofrío, Ramón Jardí Borrás, Emilio Jimeno Gil, José María Orts Aracil, Maximino San Miguel de la Cámara, Antonio Torroja Miret, Enrique Soler Batlle, Cándido Torres González, i els catedràtics jubilats Eduardo Alcobé Arenas, José Banqué Faliu, Martiniano Martínez Ramírez i Jesús Sánchez-Diezma Bachiller. I, ahora, la mateixa ordre també rehabilitava els auxiliars temporals José María Pi Suñer, Antonio Maria Simarro Puig, Octavio Pérez Vitoria, José Martín González, Santiago Alcobé Noguer, Juan Alfonso Gironza Solanas, Francisco Javier de Salas Bosch, Máximo E. Soriano Jiménez, Salvador Viusá Humbert, Vicente Carulla Riera, Diego Ferrer i Fernández de la Riva, Luis Miravittles Millé, José Lorenzo Fernández i Jesús Isamat Vila, els auxiliars numeraris Isidro Pólit Buixareu, Miguel Barrera Alsina, Juan Puig Sureda, Antonio Morales Llorens i Aurelio San Clemente Ferrando, i el professor interí Francisco Nabet i Tomas.⁵⁴ Poc abans, el 1 d'agost el rector Jimeno Gil havia fet arribar una proposta d'auxiliars temporals d'acord amb els deganats, excepte de Filosofia i Lletres.⁵⁵ Tot plegat es completava amb altres relacions, com la d'ajudanties de Medicina remesa el 8 de novembre.⁵⁶

⁵⁴ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15046, expedient personal (núm. 8) de José Vicente Amorós Barra. Còpia de la resolució del 17 de novembre de 1939 (BOE, 1 de desembre).

⁵⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2216, "propuesta de auxiliares y ayudantes". El formaven: Luis Miravittles Millé, Jesús Isamat Vila, Miguel Molinas Viñas, José Lorenzo Fernández i Enrique Padró Tortajada, per Farmàcia; Antonio María Simarro y Puig, José María Pi y Sunyer, Jaime María Mans Puigarnau, José Martín González, José Riera Gallo, José María Farré Moregó, Eusebio Díaz y Morera, Octavio Pérez Victoria i Lino Torres Silva, per Dret; Juan Lluch Caralps, Agustín Gómez Gómez, Salvador Viusá Humbert, Diego Ferrer Fernández de la Riva, José Montguio Font, Vicente Carulla Riera, Máximo E. Soriano Giménez, Juan Codina Altés, Francisco Salamero Castellón, Domingo Agustí Planell, Luis Torres Marty, Miguel Sales Vázquez, Joaquín Arumí Fargas, José María Peyrí Rocamora i com ajudant Luís María Callís Farriols, a Medicina; José María March Ayuela, Antonio Munné Camp, Juan Alfonso Gironza Solanas, Jorge Dou y Mas de Xaxás, Joaquín Febrer Carbó, Francisco Sanvicens Marfull, Isidro Pólit Buxareu, Antonio Tomás Quevedo, Joaquín Catalá de Alemany, José García Santesmases, Cándido Llovera Vidal, Rafael García Fando, Miguel Barrera Alsina, Juan María Coronas Ribera, José Ibarz Aznarez, Juan Guiteras Farrás, Luis Medrano Laguna, Mariano Faura Sans, Antonio Lletja, Jaime Marcet Riba, Dolores Serres Serra, Maximo San Miguel Arribas, Luis Valmitjana Rovira, Teresa Valls Ramirz, Santiago Alcobé Noguer i Francisco García del Cid, de Ciències.

⁵⁶ Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB), expedient personal de Pere Camps Juncosa. "Relación parcial propuesta a la superioridad, de ayudantes interinos para el curso de 1939-40, en cumplimiento de lo dispuesto en el Decreto de 6 de Junio último": "Pedro Camps Juncosa, Juan Sanllehí Gambús, Guillermo Escardó Monte, Juan Gibert Queraltó, José María Vilaseca Sabater, Salvador Niubó

La Universitat franquista esdevenia un botí de guerra ple d'oportunitats.⁵⁷ L'historiador Francisco Morente relata com el “vocal de la comisión [depuradora del Magisteri] de Barcelona, Eduardo Pascual Fábregas, [va ser] *premiado* en 1941 con una plaza de profesor «auxiliar temporal provisional» en la Facultad de Medicina – provisionalidad que no le impedía seguir en el puesto en 1944”.⁵⁸

Cal tenir en compte que la simple declaració com a “incurso” d'un catedràtic repercutia automàticament en la resta dels membres del cos docent, millorant tant la seva posició com el sou. La creació de vacants era aprofitada per professors com Salvador Siper Maresma beneficiat per la “ausencia y expulsión del auxiliar numerario Don Luis Gonzaga Sayé”, o José María Pi Suñer que va passar d'auxiliar temporal a Barcelona a la càtedra de Dret administratiu a Santiago el 7 de novembre de 1940 (BOE, 17 de novembre) i un any després tornava a Barcelona ocupant els càrrecs de vicedegà i degà.

D'altres feien el salt des d'Universitats menors a Barcelona. El 2 de desembre de 1939 eren adscrits provisionalment el catedràtic en excedència d'Història d'Espanya a Múrcia Fernando Valls Taberner –el 4 de maig de 1942 de manera definitiva—; el catedràtic i vicerector de Múrcia Eduardo Luis Llorens Clariana a la càtedra de Dret administratiu com a recompensa per la seva tasca propagandística i informativa feta des de l'ambaixada nacional a Berlín; i el catedràtic en excedència de Santiago Fidel Enrique Raurich y Sas a la càtedra de Tècnica física –el 4 de juliol de 1940 (BOE, 20 de juliol) de manera definitiva—.

Fins i tot des de més a baix, com a pagament pels serveis prestats, com en el cas del catedràtic d'Institut Juan Francisco Yela Utrilla que accedeix el 22 de novembre de 1940

Maresma, Juan Lluch Caralps, Ramón Juliá Bonet, Eduardo Tolosa Colomer, Joaquín Cosp Santanach, Emilio Ley García, Javier Basols Oliva, Joaquín Salarich Torrens, Marcelino Gavaldá Gavaldá, Antonio Reventós Moragas, José María Soler Roig, Luís María Callís Farriols, Ignacia Salvans Casals, Salvador Siper Maresma, Alejandro León Calas, José Mercadal Peyrí, Antonio Casrells Escuder, Jaime Peyrí Dalmau, José Casanovas Carnicer, Carmen Torrente Gallart, Antonio Olivella, José María Roca de Viñals, José Torrents Tarrés, Luís Díaz Bonet, José María Arnalot Sansá, Juan Pont Hernández, José Valentín Cabestany, Fabián Isamat Vila i José Cordoba Rodríguez”.

⁵⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/6048. Dins d'una carpeta del rectorat de la UB, Àngel Ezcurra avala a Maria Dolores Serres Serra i recorda com va auxiliar “durante los años rojos” als diputats Lucia, Gosalves, Escolano i Arizcun[?] i d'altres “amigos presos en la cárcel modelo de Barcelona”. I la considera “muy digna de toda distinción”. Serres, llicenciada en Ciències Naturals, era auxiliar de Geologia de Barcelona des del primer d'agost de 1939, a proposta del degà, i ajudant a l'Institut Menéndez y Pelayo. Però, aspirava a ser professora encarregada interina de la càtedra de Ciències naturals al mateix Institut o en un altre Institut de Barcelona capital.

⁵⁸ Morente Valero, *La depuración del...*, p. 247, nota 5.

(BOE, 2 de desembre) a la càtedra d'Introducció a la Filosofia de Barcelona i l'11 de juliol de 1941 passa a Madrid. Els 'mèrits' reconeguts eren la participació en la defensa del Govern Civil d'Oviedo durant "los sucesos revolucionarios del octubre rojo de 1934", i la direcció des del seu alliberament el 20 de juliol de 1936 de les forces de Falange a Astúries. En recompensa havia rebut la Medalla del Mérito Militar, la Palma de Plata de Falange Española i la "Cruz laureada colectiva de San Fernando". També se'l va nomenar vocal de la comissió depuradora de secundària d'Oviedo el gener de 1937 i cap provincial de Falange a Astúries de maig a gener de 1938.⁵⁹

També hi hagué qui fou ascendit a la Universitat de Madrid, com el catedràtic de Dret penal Eugenio Cuello Calón el 21 d'octubre de 1940 (BOE, 1 de novembre). El trasllat generava, de retruc, vacants a la UB que aprofitaven auxiliars temporals com José Lorenzo Fernández i Francisco Sanvicens Marfull. D'altres fan el salt a la política com el catedràtic de Química orgànica Cándido Torres González que "desde el comienzo del curso está al parecer al servicio de la organización F.E.T. y de las J.O.N.S. de Toledo".

Les oportunitats, però, demanaven d'una adscripció absoluta a la política de substitució cultural, dins un espectre que anava dels convençuts, als pragmàtics i els conversos. Adhesions entusiastes com la de Fernando –fins a la guerra civil Ferran— Valls Taberner⁶⁰ esborraven passades militàncies a la Lliga i el convertien en un dels homes claus de la política educativa, cultural, d'investigació i arxivística a Catalunya.⁶¹ El sotmetiment a les noves autoritats i la presentació de bons avaladors permetia la reincorporació d'antics catalanistes o partidaris de l'autonomia universitària com Eduard Alcobé Arenas, Jaume

⁵⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal de Juan Francisco Yela Utrilla.

⁶⁰ Només cal recordar la seva tasca propagandística a Llatinoamèrica i articles com el famós "La falsa ruta" publicat a *La Vanguardia Española*, el 15 de febrer de 1939. De tots ells en va fer un recull publicat com *Reafirmación espiritual de España*, Barcelona, Juventud, 1939. En la mateixa línia se situa la seva col·laboració en el cicle de conferències inaugural de la nova UB, "La revalorización de la vida religiosa en España", dins *Aspectos y problemas...*

⁶¹ "Valls era el 1939 un franquista incondicional, director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, president de l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona, catedràtic de la Universitat i home fort de la nova delegació barcelonina del Consejo Superior de Investigaciones Científicas". Albert Balcells, "L'Institut d'Estudis Catalans i la Diputació de Barcelona sota el règim franquista", *Afers*, 39, Catarroja, Afers, 2001, p. 415. La bona posició dins del règim el va convertir en un avalador important com mostren Patricia Zambrana i Elena Martínez, *Depuración política universitaria en el primer franquismo: algunos catedráticos de Derecho*, Barcelona, Càtedra de Historia del Derecho y de las Instituciones de la Universidad de Málaga, 2001, pp. 28-34. Tant Valls Taberner com Tomás Carreras Artau no van deixar de fer gestions per salvar a perseguits pel règim franquista, com en el cas de Carles Rahola. Josep Benet, *Carles Rahola, afusellat*, Barcelona, Empúries, 1999, pp. 135-136.

Algarra Postius, Tomàs Carreras Artau, Jaume Peyrí Rocamora, Enric Soler Batlle o Josep Maria Trias de Bes.

El fracàs de l'*Alzamiento* a Catalunya fa que poguem dividir la depuració a la UB en dos grans períodes. El primer va des del 18 de juliol de 1936 fins a l'ocupació de la seu de la plaça Universitat, i va afectar només als que es trobaven a territori insurgent o aconseguiren passar-hi. La segona etapa, molt més important, s'inicia amb el nomenament com a jutge instructor del futur rector Francisco Gómez del Campillo el 12 d'abril de 1939, després d'un curt període d'interinitat fins que s'acaben les operacions militars.

Tanmateix, durant aquest curt termini es fan públiques dues decisions que provoquen la major pèrdua quantitativa i qualitativa de docents barcelonins. La primera ve donada com a conseqüència de l'ordre del 28 de gener de 1939 que dissolia l'autonomia universitària i iniciava oficialment la depuració a la UB.⁶² En el decret les noves autoritats declaraven no reconèixer cap de les decisions preses pel Patronat, incloent-hi els nomenaments. "Los demás profesores de la Universidad nombrados por la Generalidad de Cataluña quedan cesantes, sin perjuicio de que puedan ser utilizados sus servicios con carácter interino, una vez determinada su ideología y actuación política y social, con relación al Movimiento". Aquesta expulsió generalitzada va afectar als intel·lectuals i científics de relleu que s'havien acostat a la docència durant el període autònom, però també a docents addictes com l'auxiliar Francesc Esquerdo Rodoreda, o el professor extraordinari Joan Puig-Sureda i Sais.

La segona decisió significa la separació del servei decretada directament pel cap de l'Estat contra els docents amb especial rellevància pública. El 22 de febrer s'expulsava així a vuit catedràtics, entre els que es trobaven Joaquim Xirau Palau, Pere Bosch Gimpera i Pompeu Fabra Poch, "sobre los que no pueda haber discrepancia, calificándoles como

⁶² Aquesta adaptació de la depuració a les zones ocupades, un simple recordatori del funcionament bàsic per intentar aprofitar l'experiència acumulada, era habitual i també la trobem en l'ocupació de Biscaia, ordre del 3 de juliol de 1937 (BOE, 4 de juliol); de Santander, ordre del 1 de setembre (BOE, 3 de setembre); d'Oviedo, ordre del 10 de novembre (BOE, 13 de novembre); i dels pobles ocupats d'Osca, Terol i Saragossa, ordre del 8 d'abril de 1938 (BOE, 11 d'abril). El que és excepcional és l'afegitó en el cas barceloní.

enemigos de España”. Segons es feia constar, davant “la evidencia de sus conductas perniciosas para el país hace totalmente inútiles las garantías [sic] procesales”.⁶³

Pel que fa al procés depurador pròpiament dit, fins a l’ocupació de la UB aquest només va afectar als docents que es trobaven estiuellant a territori insurgent o s’hi passaren al llarg de la guerra, fos des de territori republicà o des de l’estranger. De fet, era condició ineludible la ràpida incorporació, si no es volia ser acusat de restar fora el país a l’espera de la resolució. El professor de Filosofia i Lletres i catedràtic d’Institut Ángel Rubio y Muñoz-Bocanegra, tot i ser addicte, va ser separat del servei el 29 de juliol de 1939 per mantenir-se a territori panameny. De res va servir-li a aquest antic diputat i militant republicano-socialista, al·legar haver estat separat del servei pels republicans el 27 de setembre de 1936 i haver col·laborat en tasques propagandístiques amb la Falange de Panamà.⁶⁴

La major part d’aquests primers processos foren tramitats per la Comisión Depuradora del Personal Universitario i acostumaven a resoldre’s de manera positiva per a l’encausat. Els imputats eren adscrits de manera provisional a l’engranatge rebel i a algun centre educatiu. Normalment, els expedients destacaven l’adhesió primerenca (alguns la subscriuen només sortir de territori republicà, des de França i Itàlia principalment), els serveis prestats, les penalitats sofertes (en cas d’haver fugit de la zona republicana), l’oposició a la tasca del Patronat, les sancions patides i s’acompanyen d’avals d’altes jerarquies d’origen català i/o autoritats acadèmiques. Així, es crearen autèntiques xarxes avaladores, on cada membre donava fe de l’adhesió dels altres i on sobresurten certs noms que en finalitzar la guerra passaren a ocupar el rectorat i els deganats.

Acabada la guerra, aquesta mateixos docents van haver de revalidar el procés depurador davant del jutge instructor sense gaires dificultats. Als arguments ja utilitzats mesos enrera, ara podien afegir-hi el relat de la tasca feta a favor del Movimiento. Com, per exemple, l’auxiliar numerari de Medicina Juan Bautista Puig Sureda capità metge voluntari, el catedràtic d’Economia política i elements d’hisenda pública Jaime Algarra y Postius adscrit a l’Escuela de Comercio de San Sebastián, el catedràtic d’Ètica Tomás Carreras y

⁶³ Alicia Alted, *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la Guerra Civil española*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984, pp. 174-175.

⁶⁴ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/18527, expedient personal d’Ángel Rubio Muñoz-Bocanegra. El 7 de gener de 1952 és rehabilitat amb la sanció de “inhabilitación por dos años para el ejercicio de cargos directivos y de confianza”.

Artau adscrit a la Universitat de Valladolid, el catedràtic de Dret romà Eusebio Díaz y González adscrit a l'Institut de Secundària de Cadis, el catedràtic de Dermatologia i sifiliografia Jaime Peyrí y Rocamora, el catedràtic de Fitografia i geografia botànica Benito Fernández y Riofrío adscrit a l'Institut de Sòria, el catedràtic de Geometria descriptiva Antonio Torroja y Miret adscrit a l'Institut Peñaflorida de San Sebastián, i el catedràtic de Dret internacional, públic i privat José María Trias de Bes y Giró, entre d'altres.⁶⁵

Trias de Bes y Giró és un bon exemple de com els serveis prestats netejaven i feien oblidar passats compromesos. Aquest antic diputat la Lliga –el “Partido Regionalista”– el 1933 va col·laborar amb els insurgents primer a Itàlia i Bèlgica. Més tard, va treballar com a jurista de la presidència de la Junta Técnica del Estado a Burgos i de l'Asesoría Jurídica del Gabinete Diplomático del general Franco a Salamanca. El gener de 1938 fou nomenat “asesor jurídico internacional del Ministerio de Asuntos Exteriores”, fins al dos d'agost de 1939, i membre de la Comisión sobre Ilegalidad de los Poderes Públicos Actuales en 18 de Julio de 1936, a més de vocal titular del Alto Tribunal de Presas Marítimas situat a Burgos. També fou membre del Tribunal Permanente de Arbitraje de La Haya. El mateix jutge instructor no pot menys que destacar “la adhesión incondicional” palesa “por nuestro Gobierno al designarle para el desempeño de distintos cargos públicos”.⁶⁶

Aquests docents addictes van ser els que entraren amb les tropes franquistes a Catalunya i ocuparen càtedres i càrrecs. El catedràtic Antonio de la Torre y del Cerro era nomenat vicerector com a premi per la seva adscripció de primera hora al règim. La guerra l'havia sorprès a Còrdova i immediatament va ser agregat a la Universitat de Sevilla i incorporat a l'Institut cordovès fins al 1938, a més de ser vocal a la Comisión de Defensa del Patrimonio Artístico de Córdoba. L'octubre de 1938 se'l va destinar al Ministerio de Educación Nacional per encarregar-se de la Recuperación de Archivos y Bibliotecas de Cataluña i participar en l'ocupació de la capital catalana.⁶⁷ El mateix va succeir amb el rector i catedràtic Jimeno y Gil estiuant a Calatayud i adscrit a la Universitat de Saragossa,⁶⁸ i el catedràtic de Dret penal Eugenio Cuello Calón, futur jutge instructor de

⁶⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3991, 31/3993, 31/3994, 31/3995, 31/4000, 31/1466 i IDD 1.08, lligall 32/45/15054 (els dos darrers), expedients personals respectius.

⁶⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15054, expedient personal de Josep Maria Trias de Bes Giró (núm. 6).

⁶⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal d'Antonio de la Torre y del Cerro.

⁶⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15050, expedient personal d'Emilio Jimeno Gil (núm. 1).

moltes revisions de depuració, estiuejant a Esles de Cayón (Santander) i adscrit a la Universitat de Salamanca.⁶⁹

L'ocupació de la UB va multiplicar el número d'expedients de depuració a ressoldre ja que tots els docents –excepte aquells a qui no es va reconèixer el nomenament o havien sigut separats per decret directe del cap de l'Estat— van ser declarats, com era habitual, “suspens de empleo” i obligats a sol·licitar el reingrés. Poc després es creava el jutjat d'instrucció especial pel centre barceloní. El 12 d'abril de 1939 es nomenava al degà i catedràtic –i rector a partir del 12 de juliol de 1941— Gómez del Campillo per dirigir la depuració dels seus propis companys.

Des de bon començament s'estableix amb relativa rapidesa i claredat la diferència entre afectes i desafectes, rehabilitats i sancionats. El primer grup estava format per aquells que s'havien incorporat a l'*España nacional* durant la guerra, ocupant càrrecs de responsabilitat o combatent, els sancionats per la República, els que restant a territori català havien participat en la cinquena columna o ajudat a persones de dretes o religiosos a fugir o amagar-se, els que havien militat en partits d'ordre o col·laborat amb la dictadura de Primo de Rivera, i aquells que comptaven amb avaladors importants. Els desafectes, els vençuts, eren tots els altres. Aquesta clara distinció entre uns i altres explica el menor intervencionisme de Gómez del Campillo en les causes, en comparació amb els altres jutges instructors.

Les mateixes circumstàncies bèl·liques dificultaren les mitges tintes. En romandre com la reraguarda republicana durant pràcticament tota la guerra, la major part dels docents barcelonins s'havien hagut de posicionar públicament. Només durant els primers mesos podien succeir sorpreses com la protagonitzada pel capellà i catedràtic de Santiago, agregat a Barcelona, Juan David García Bacca. Aquest va aprofitar un permís per a estudiar “la organización de la actual enseñanza Universitaria bajo el Régimen Hitleriano” per tornar a la capital catalana. L'engany, però, li va suposar iniciar, poc temps després, el camí de l'exili i ser declarat “incurso” el 25 de novembre de 1939.⁷⁰

A més, les autoritats franquistes disposaven dels arxius republicans capturats. Tota referència que no fos sancionadora, fins i tot la simple passivitat, era entesa com un càrrec.

⁶⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3994, expedient personal d'Eugenio Cuello Calón.

⁷⁰ AGA, secció Educación, lligall 83/31020, expedient personal de Juan David García Bacca.

L'exhaustiu treball de documentació⁷¹ també servia per descobrir a qui s'arrisqués a intentar un doble joc, com ara el catedràtic de Teoria de la literatura i de les arts Ángel de Apraiz y Buesa atrapat en fals i sancionat el 1 de maig de 1941 (BOE, 24 i 26 de maig) amb el “traslado forzoso –con prohibición de solicitar vacantes en cinco años—, suspensión de empleo y sueldo por dos años –con abono del tiempo que lo haya sufrido— e inhabilitación para cargos directivos y de confianza”.

Des de Bidart (França), De Apraiz Buesa havia demanat ser reincorporat el 22 de març de 1938, subratllant la seva destitució per la República el 24 de setembre anterior, però una nota manuscrita al marge ja advertia: “Ofrecimientos ¡ajo!”. Les primeres informacions eren contradictòries ja que s'hi aplegaven informes que l'acusaven de ser un agent del govern d'Euskadi, “propagandista del separatismo vasco y enemigo de todo aquello que signifique España”, amb avals que el situaven “dentro del más perfecto españolismo”, sense cap “afiliación Nacionalista vasca” i es recordava la seva signatura contra el Patronat. Finalment, es considerà provada la “colaboración prestada a los rojos separatistas”. I és que a l'arxiu universitari barceloní es conservaven les cartes del lehendakari Aguirre on es justificava l'absència per les tasques relacionades amb “la organización de la Universidad Vasca y la Sociedad de Estudios Vascos”. A més dels avals del president del Patronat, Pompeu Fabra, les còpies de les resolucions del Ministeri republicà aixecant la sanció el 27 d'agost de 1938 i l'autorització el 18 de novembre “para la precipitada misión cultural en el extranjero”.⁷²

Alhora, la mateixa circumstància geogràfica –la proximitat de la frontera— i la consciència de la sort que els esperava van fer que els docents més significats emprenguessin el camí de l'exili. El rector Bosch Gimpera tenia clar que “si la sublevació hagués triomfat a Barcelona, jo hauria estat un dels «liquidats»”. Com també era conscient el catedràtic Jesús Maria Bellido i Golferichs que, en acceptar dirigir el Comisariado de Cultos, segurament hauria d'exiliar-se i perdria la càtedra, però “como católico y como

⁷¹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, 31/6047. Dins una carpeta pertanyent al rectorat de la Universitat de Madrid es detallen nimietats com que “Margarita COMAS, escribe artículo de colaboración titulado “Desde Londres” [sic] en el Magisterio Español de 7 de agosto del 37, y José M^a. OTS, suscribe otro titulado “En torno a una reforma universitaria en España” en el Magisterio de 11 de mayo del 37”.

⁷² AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15046, expedient personal d'Ángel de Apraiz Buesa (núm. 10). El 2 de juny de 1945 (BOE, 20 de juliol) li era permès prendre part “en concursos de traslado de cátedras igual o análoga a la suya”, finalment fou rehabilitat amb el nomenament de vicedegà de Filosofia i Lletres a Valladolid el 4 d'abril de 1946, fins a la seva jubilació.

demòcrata no podia negarse al servicio que Negrín y el representante del cardenal Vidal i Barraquer le pedían”.⁷³

Evidentment, la marxa dels dirigents universitaris va facilitar que se'ls imputés la major part de les suposades responsabilitats criminals. Les mateixes delacions acostumaven a citar persones que se sabia eren ja a l'exili i, fins i tot, el mateix rector Jimeno va tendir a atenuar, que no suprimir, la depuració dels professors no exiliats, carregant les tintes sobre els fugits.⁷⁴ Així, per exemple, el catedràtic de Patologia i clínica quirúrgica José María Bartrina Thomás acusa als membres del Patronat de pertànyer “a la Masonería y que su actuación ha estado en consonancia con lo que las Logias les hayan aconsejado”, però afegeix que “algunos, no obstante, se han distinguido libertando ó favoreciendo varias personas que sufrían persecución por la tiranía roja”.⁷⁵ I el catedràtic de Geografia i geologia dinàmica Maximino San Miguel de la Cámara denuncia com a propagandistes públics al “Dr. Bosch Gimpera, Drs. José y Joaquín Xirau, Dr. Quero Morales, Dr. Sánchez Gallego, Dr. Masriera”, i afegeix que “destacaron también mucho por su actuación en favor del gobierno marxista, los Srs. Pi Suñer (Augusto), Bellido (Jesús), Mira López”. Tot i reconèixer no saber quins actes perjudicials havien realitzat, no dubta en considerar “responsables de ellos a los miembros del Patronato y al primer comité de trabajadores de la Universidad”.⁷⁶

Però també hi havia qui, com José Vicente Amorós Barra, aprofita per passar comptes i aportava documentació contra Josep Quero Molares.⁷⁷ O com la venjativa declaració de l'auxiliar temporal de Filosofia i Lletres José Canedo Grillé: “Joaquín Xirau, socialista desde el año 18, y de quien tengo mala impresión, no solo porque haya intentado

⁷³ Pere Bosch Gimpera, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980, p. 224. Pel cas de Jesús Maria Bellido i Golferichs: Hilari Ragner, *La pólvora y el incienso. La iglesia y la guerra civil española (1936-1939)*, Barcelona, Península, 2001, pp. 355-356.

⁷⁴ Segons assegura Colomer, *Els estudiants de...*, volum I, p. 16, nota 4, més fiable que no el panegíric de Calvo i Guilemany, “Contribución del profesor...”, p. 48.

⁷⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de José María Bartrina Thomás.

⁷⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15053, expedient personal de Maximino San Miguel de la Cámara (núm. 13). Segons declarava, durant un temps no se li va permetre l'entrada a la Universitat i el rector Bosch Gimpera va obrir-li expedient. “Pasado bastante tiempo se me dijo de palabra que podía entrar en la Universidad”, “pero en el Ministerio había mala nota y por ello no se me confirmó en mi cargo con plenitud de derechos”. I apuntava com a descàrrecs la signatura “contra el extinguido Patronato”, l'ús del castellà a classe, la negativa a signar els manifestos proposats pel Rectorat, la ideologia “españolista” i la contribució al Socorro Blanco.

⁷⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15046, expedient personal de José Vicente Amorós Barra (núm. 8).

—cosa absurda— que yo mandase mi adhesión al Gobierno marxista en aquella época cuando lo hacían todos los intelectuales (de afuera y de dentro!), sino por cosas como por ej. las que me contaba una de sus bibliotecarias, a quien decía últimamente que llevase la máquina y los libros del Seminario de Pedagogía a sus casa para venderlos (!). Otro caso es el de Serra Hunter, quien al principio dirigía varios Comités (!). Y el prof. de Hebreo, Millás, salió el año pasado a Palestina a dar unas conferencias y allí se fué a Paris, pero ha vuelto a la Universidad de Barcelona!”. Depurat sense gaires problemes inicialment, aquest pintoresc personatge de retòrica particular acabarà sent cessat el 6 d’agost de 1941 per insubordinació, ineficaç tasca docent i conducta moral improcedent.⁷⁸

La diferència entre addictes i desafectes encara podia simplificar-se a un únic fet: l’actitud vers l’autonomia. El procés depurador es revelava com la culminació de la repressió contra la UB republicana com a institució i contra els seus dirigents. Tothom n’era conscient i aquells que s’hi havia oposat activament rendibilitzaven ara el seu posicionament. El catedràtic de Dret civil Joaquín Dualde y Gómez destacava com havia abandonat el centre en “considerarse incompatible con el régimen de la autonomía universitaria y con el sentido disgregante que representaba la Generalidad de Cataluña”. Ara, des de la Universitat de València, demanava “que desaparecidas las causas que hacían incompatible su sentido españolista con la convivencia en Barcelona, tiene derecho a ser reintegrado [...], a título de restitución, pues no parece que el sacrificio a que se sometió por motivos patrióticos continúe cuando la Patria recobra su sentido histórico y su alto decoro protector de los que son fieles”. El que fou ministre de Instrucción Pública el 1935 era reintegrat a la seva antiga càtedra —que ja ocupava provisionalment des del 1 de març de 1939— el 10 de febrer de 1940.⁷⁹

Fins i tot, addictes com l’ajudant d’Obstetrícia Federico Yáñez Caro podien posar en perill la seva rehabilitació en recordar, el 22 de març de 1937 des de Sant Sebastià, que la Generalitat exercia unes competències traspasades legalment per l’Estat. Tot i les referències als patiments passats sota “las hordas rojas”, l’instructor no s’està d’escriure al marge: “Archivarse por falta de decoro y de señas”.

⁷⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/891, expedient personal de José Canedo Grillé.

⁷⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3995, expedient personal de Joaquín Dualde Gómez. Fou rehabilitat el 25 d’octubre de 1939 (BOE, 4 de novembre).

Les tramitacions de Gómez del Campillo destacaven per la seva obsessió contra la UB autònoma. Atesa la carestia de la postguerra, el seu jutjat es veia obligat a reutilitzar el paper imprès republicà, però abans feia tatxar un a un la paraula “autònoma”. Més enllà de l’anècdota, l’instructor va introduir dues preguntes –números 20 i 21— en el qüestionari oficial: “Explique su actitud en el pleito suscitado entre el extinguido Patronato de esta Universidad y un número de Catedráticos numerarios de la misma” i “En que idioma explicó sus clases”.

El catedràtic Jaime Peyrí y Rocamora denunciava “el hondo pesar que causó en su ánimo la desaparición de su Facultad de los estudiantes canarios e hispano-americanos a consecuencia de la disposición del mencionado Patronato que permita la explicación de las clases en catalan [sic]”, que el dugueren a signar-hi en contra. La duresa de les acusacions buscava, sens dubte, contrarestar l’informe de Falange on se’l qualificava de “catalanista de derechas”.⁸⁰ També Tomás Carreras y Artau intentava excusar la passada militància a la Lliga, en assegurar que les seves classes foren “siempre en idioma castellano a excepción de algunas en las que los escolares eran absolutamente todos catalanes y pedían que se dieran en dicho idioma”.⁸¹ D’altres, conscients del que es jugaven, justificaven l’ús del català per pressions del Patronat, com el catedràtic Bartrina Tomás,⁸² o per la coacció dels alumnes, com Manuel Saforcada Ademà.⁸³

De fet, per aquells que restaren a territori republicà resultava imprescindible poder demostrar la adhesió prèvia al triomf de les armes insurgents. Evidentment, els ex captius eren qui millor complien aquestes premisses, com per exemple l’auxiliar numerari de Medicina Antonio Morales Llorens detingut i empresonat pel Servicio de Inteligencia Militar (SIM) republicà.⁸⁴ També es premiaren els col·laboradors de les xarxes quintacolumnistes, com l’auxiliar temporal de Medicina Joaquín Arumí Fargas integrant

⁸⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4000, expedient personal de Jaume Peyrí Rocamora.

⁸¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3994, expedient personal de Tomás Carreras Artau. Li degueren perdonar, ja que fou nomenat regidor de l’Ajuntament de Barcelona per les noves autoritats.

⁸² AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de Josep Maria Bartrina Tomás. Fou rehabilitat el 21 de maig de 1940. L’informe de Falange el definia com de “Tendencia Catalanista tipo Lliga. Bien avenido con los individuos que constituían el Patronato Universitario.- Explicó en catalán”.

⁸³ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4000, expedient personal de Manuel Saforcada Ademà.

⁸⁴ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3992, expedient personal d’Antoni Morales Llorens. Per si de cas l’encausat afegeix que “sus clases fueron explicadas siempre en idioma castellano”. En un gest que l’honra, només cita als afins al *Nuevo Régimen* i es nega a parlar “de otros profesores” perquè desconeix que opinen “sin que ello signifique que los crea adversos a la causa nacional”.

des de 1937 del grup d'informació "Concepción",⁸⁵ i a aquells que ajudaren a perseguits i desertors. Dins d'aquest segon cas trobem al catedràtic de Medicina legal i toxicologia Manuel Saforcada Ademà qui "desde la Presidencia del Tribunal de Practicantes, secundado por los Doctores Morales (encarcelado durante 6 meses), Salamero (que pudo pasarse á [sic] la España Nacional, cuando la ofensiva de Aragón, en una visita que hizo á su familia), Viusá, Camps y Lluch" va donar "toda suerte de facilidades, para ser examinados y aprobados, á sacerdotes y religiosos, falangistas, significados individuos de Derechas y á no pocos desgraciados que, después de haberles robado y asesinado á algunos de sus familiares, les querían obligar á empuñar las armas para defender á sus asesinos y contra el Glorioso Ejército Nacional que ansiosamente esperábamos para liberarnos de la tiranía de los Rojos".⁸⁶

La majoria de docents addictes combinaven el relat de les penalitats sofertes amb declaracions d'extrema religiositat, antiseperatisme i/o passades militàncies en partits d'ordre. El mateix jutge instructor valorava com una mostra de "acendrado patriotismo" per part del catedràtic Eusebio Díaz y González haver exercit de rector durant la dictadura primorriverista. L'efecte exonerador era encara més immediat quan el nomenament provenia de les autoritats acadèmiques franquistes, com en el cas del rector provisional i també ex rector primoriverista Soler Batlle, i del rector Jimeno Gil, lloat per la "actuación patriótica y españolista demostrada asiduamente, no solo en el desempeño de los aludidos cargos, sino en su actitud frente al extinguido Patronato de esta Universidad".⁸⁷ La rehabilitació també era gairebé immediata per aquells que havien sigut sancionats per les autoritats republicanes.

Pel que fa als sancionats pel franquisme, el seu número exacte es fa difícil d'establir ja que la mateixa excepcionalitat del període bèl·lic impedeix saber quants mantenien relació contractual amb la UB. Hi havia nomenaments que vencien durant la guerra que desconeixem si foren renovats o no, i per quins motius. A banda, hi ha l'adscripcions de docents d'altres centres de vegades més nominal que reals. En molts casos, es tractava de catedràtics incorporats a l'administració central, traslladats seguint els canvis de seu del

⁸⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/890, expedient personal de Joaquín Arumí Fargas. Fou reintegrat el 21 de maig de 1940.

⁸⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/4000, expedient personal de Manuel Saforcada Ademà.

⁸⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15050, expedient personal d'Emilio Jimeno Gil (núm. 1).

govern republicà i als que s'adcrivia per donar una falsa aparença de normalitat i justificar el pagament d'un sou a un fidel a la República.

Tanmateix, sí que disposem d'un ampli ventall de casos amb proves documentals de la seva pertinença a la UB i de la seva sanció per part de les autoritats franquistes. En primer lloc, els professors separats del servei directament per decret, ja fos per la seva significació o pel no reconeixement del seu nomenament. Després, tots aquells que ni compareixeren davant les autoritats, ni sol·licitaren la readmissió i, per tant foren declarats "incurso" i "separados del servicio". L'expedient quedava tancat sense més formalitats, en entendre que "la ausencia del territorio nacional" era evidència, "sin duda", de "adhesión de dichos señores al Gobierno rojo-separatista." Era el cas dels auxiliars temporals de Ciències Enriqueta Ortega Feliu i Pere Pi Calleja, i els de Medicina Joan Bofill Deulofeu, Pere Domingo Sanjuan, Jacint Muñoz Arbat i Antoni Peyrí Rocamora.⁸⁸

Si bé es tractava d'un número respectable, la part més important de les sancions va ser tramitada a través del jutjat barceloní presidit per Gómez del Campillo. Malgrat que la retòrica franquista definia la depuració com una sanció administrativa que jutjava bàsicament l'actitud professional de l'encausat, el procediment posava especial èmfasi en l'aspecte polític, moral i personal. En una depuració que buscava fixar un model ideològic, no pot sorprendre que a més de la persecució político-ideològica, el règim entrés en la personalitat, creences i conducta dels docents, en la religió i la moral. Així, l'auxiliar temporal de Medicina Eduard Pons Tortella era incapacitat durant sis anys el 23 de juliol de 1940 per, entre d'altres càrrecs, ser considerat "persona contraria a la religión católica" segons Falange.⁸⁹

El catedràtic agregat des de Santiago a Obstetrícia i ginecologia Víctor Conill Montobbio se li va complicar la depuració en ser acusat de practicar avortaments. L'imputat assegurava que, coaccionat pel director de Sanitat Martí Ibáñez, n'havia realitzar únicament sis per raons exclusivament terapèutiques. Tot i haver estat membre de les joventuts mauristes i de la Unión Patriótica, de combatre el catalanisme per "erróneo,

⁸⁸ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/2216. L'acord de sanció es pren el 4 de març de 1940.

⁸⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/890, expedient personal d'Eduard Pons Tortella. L'informe de Falange també el qualificava de "rojo extremista" i seguidor de "los doctores Trias y Pi". A més, se l'acusava de demostrar "su alegría por la destitución de los españoles doctores Taure y Gil Vernet". De res li va servir haver estat destituït per la Generalitat el 5 de febrer de 1937, ni haver sigut depurat prèviament, sense problemes, per l'Auditoria de Guerra i pel Jutjat de Funcionaris.

arcaico y perturbador” i ser considerat “antimarxista”, l’haver practicat avortaments el va estigmatitzar i s’afegia al rumor d’haver sigut traslladat a la UB autònoma per la seva condició de catalanista. Gómez del Campillo proposà el 21 d’octubre de 1940 “la separación definitiva” de l’encausat. Finalment, gràcies als bons informes rebuts de la Jefatura Superior de Policía de Barcelona i del bisbat barceloní que el qualificaven com “españolista”, religiós i ben considerat entre la professió, el Ministeri el va rehabilitar i exercí de manera ininterrompuda.⁹⁰

A l’arbitrarietat del procediment, s’hi afegia la del propi instructor. La seva voluntat redemptora el duia sovint a deixar-se dur tant pel seu coneixement previ dels imputats com pels informes preceptius més contraris. Gómez del Campillo assegurava tenir prou amb l’informe de Falange per fixar “con toda claridad la adhesión del mismo [de l’imputat] al movimiento rojo-separatista”. Amb aquest fonament, el 23 de juliol de 1941 s’incapacitava “durante seis años, para opositar y desempeñar cargos docentes” a l’auxiliar temporal de Filosofía i Lletres Pere Bohigas Balaguer.⁹¹

Com constata l’historiador Francisco Morente, “mayor dureza incluso se aplicó en el caso de los cargos de tipo moral”, relatius al matrimoni, el sexe i la vida privada.⁹² El catedràtic de Medicina Gregorio Vidal Jordana fou sancionat amb “la separación y baja definitiva” el 15 de novembre de 1940 (BOE, 10 de desembre) acusat de diferents escàndols a les Universitats de Valladolid i Barcelona. Del seu pas pel primer centre, es deia “que se amancebó con una de sus discípulas de quien tuvo descendencia con el consiguiente perjuicio para su familia”. Ja a Catalunya, se li imputava dur “una vida inmoral con borracheras habituales y con relaciones inmorales con enfermeras [sic]” i haver fet servir un calze com a cendrer.⁹³

El professor de Filosofia i Lletres Jaume Vicens Vives, a qui se li instruí expedient de depuració com a catedràtic de secundària, rebia la sorprenent acusació d’haver

⁹⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15048, expedient personal de Víctor Conill Montobbio (núm. 5). El 16 d’octubre de 1940 el director de l’Hospital Clínic calculava que entre els mesos de febrer i agost de 1937 es practicaren 162 avortaments.

⁹¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/890, expedient personal de Pere Bohigas Balaguer.

⁹² Morente Valero, *La depuración del...*, p. 342.

⁹³ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/16823, expedient personal de Gregorio Vidal Jordana. A més, se l’acusava de ser d’esquerres, de mantenir amistat “con los elementos antepatrióticos [sic] de la Facultad de Medicina” barcelonina, d’haver ocupat la direcció de l’Hospital Clínic des d’on ajudava a la CNT (delatava a falsos malalts, coaccionava als metges i treia profit dels aliments hospitalaris) i de protestar públicament en no ser inclòs en un manifest “a favor de la causa marxista”.

“efectuado el acto de su matrimonio civil con desusada solemnidad en el edificio de la Universidad, con intervención directa del entonces Rector, Sr. Bosch Gimpera, y otros destacados elementos de la misma Universidad, a cuya ceremonia se le dió publicidad en la prensa sin ninguna rectificación por su parte”. Segons s’assegurava, no content amb ser casat pel rector “rojo”, la cerimònia havia acabat amb una “bacanal” davant d’una estàtua de Venus.⁹⁴ Les noves autoritats li atorgaven la mateixa gravetat que a l’acceptació de la direcció de l’Institut Maragall, o a la seva pertinença al Comitè de professors, empleats i obrers de la UB.

Tanmateix, Vicens Vives va aconseguir reduir sensiblement la proposta de la Comisión Superior Dictaminadora de “separación definitiva”, gràcies als nombrosos avals presentats. El 14 d’agost de 1941 es decretava, a banda de la “inhabilitación para cargos directivos”, el seu “traslado fuera de Cataluña”, sanció no prevista en cap dels diferents decrets que regulaven la depuració ja que el trasllat es limitava a l’àmbit provincial. El caràcter excepcional de la pena venia a demostrar, una vegada més, l’especificitat de la repressió a Catalunya i la consciència, per part de les autoritats franquistes, de l’existència oficiosa d’una realitat que oficialment negaven.⁹⁵

Davant la inconsistència dels càrrecs, eren molts els imputats que remetien fonamentats descàrrecs per mostrar els despropòsits i la injustícia de les acusacions. Confiaven ser sotmesos a un procés de depuració purament administratiu amb un mínim de garanties judicials. Aquells que havien tingut una actitud passiva o neutral durant la guerra al·legaven haver-se limitat a servir la legalitat vigent, ja que “siendo el Patronato la única autoridad universitaria, como profesor de la Universidad tenía que estar sometido a dicha autoridad”. En aquest cas concret, l’auxiliar temporal de Filosofia i Lletres Josep Maria Balcells Pinto no s’adonava que era precisament aquesta legalitat la no reconeguda pels insurgents. No fou fins al 4 de febrer de 1944, després de dues sol·licituds denegades, que la sanció de “incapacitación, durante seis años, para opositar y desempeñar cargos docentes” imposada el 16 de juliol de 1941, es va limitar al districte universitari de Barcelona. Es tractava d’una rehabilitació indirecta ja que, en aquell moment, Balcells Pinto

⁹⁴ Bosch Gimpera, *Memòries*, p. 267.

⁹⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/18530, expedient personal de Jaume Vicens Vives.

residia a La Laguna, i era deguda més als avals de les autoritats polítiques, religioses i docents canàries que no als raonaments jurídics.⁹⁶

Com a part de l'engranatge repressor franquista, els processos depuradors no se sostreien a la influència de les sancions decretades en d'altres tribunals, especialment militars.⁹⁷ El catedràtic Josep Deulofeu Poch fou separat definitivament del servei i donat de baixa de l'escalafó el 12 de febrer de 1941 (BOE, 25 de febrer), en base a “la sentència dictada por el Consejo de Guerra” el 25 de setembre de 1939. De res li va servir haver estat una de les principals veus crítiques contra la tasca del Patronat i, encara menys, el llarg escrit de descàrrec on, a partir de les seves conviccions republicanes i democràtiques, raonava la coherència del seu comportament i l'insubstancialitat de les acusacions. “La pena de seis años y un día” dictada pel jutjat militar resultava decisiva i provava que “perteneció al Partido Radical Socialista y después al de Izquierda Republicana, que suscribió una hoja de adhesión al Gobierno rojo y dos manifiestos protestando de los bombardeos realizados en Barcelona por la aviación nacional, que fue decano comisario y sustituyó al rector comisario en sus ausencias”.⁹⁸

El 22 de novembre de 1940, l'auxiliar temporal de Medicina Francesc Domènech Alsina era també inhabilitat “para el ejercicio de cargos docentes”, per haver estat “condenado por el Tribunal Especial Militar de Liquidaciones a la pena de doce años de inhabilitación especial” el 18 de desembre de 1939. Tampoc hi va ajudar l'informe de Falange on se l'acusava d'actuar “a las órdenes del grupo rojo-separatista especialmente contra los Profesores adictos”, de ser “íntimo amigo de Pi Suñer y demás adláteres entiespañoles [sic]” i haver dit “renegados a los que le obligaron a explicar en castellano”, a més d'opinar “horas antes de la liberación de Barcelona: Vale más loco conocido que sabio por conocer”.⁹⁹

A més, les diferents instàncies de l'engranatge judicial coincidien en una mateixa voluntat repressora i d'eradicació de la catalanitat com a objectius transversals. Així, el

⁹⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/890, expedient personal de Josep Maria Balcells Pinto.

⁹⁷ Al llarg de 1940 el Tribunal Provincial de Responsabilidades Polítiques incoa expedients a diferents docents de l'antiga UB autònoma, com José María Xirau Palau, Emilio Mira López, Manuel Corachán García, Cristián Cortés Lladó, Jaime Serra Hunter, Augusto Pi y Suñer i Antonio García Banús, entre d'altres. Alguns d'aquests expedients són recollits per Francesc Vilanova, *Repressió política i coacció econòmica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

⁹⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3995, expedient personal de Josep Deulofeu Poch.

⁹⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/890, expedient personal de Francesc Domènech Alsina.

Tribunal de Responsabilidades Políticas no es va estar de sancionar, el 10 de maig de 1941, amb “5.000 pts y pérdida total de bienes” al catedràtic Pompeu Fabra Poch per, entre d’altres càrrecs, haver “escrito un diccionario de la Lengua Catalana”.¹⁰⁰

De vegades, la directa relació entre sanció judicial i depuració docent es fa explícita, com en el cas del catedràtic de Dret mercantil i ex degà Josep Maria Boix Raspall. L’instructor no s’està de dir que la separació definitiva de la docència, decretada el 19 de febrer de 1941 (BOE, 8 d’abril), “tuvo como fundamento” la condemna a “12 años y un día de reclusión menor” dictada el 14 de juny de 1940 “como autor de un delito de rebelión militar” en seguir al capdavant de la Caixa de Pensions.

Sens dubte, però, la llaminera presidència de l’entitat financera va influir en la tramitació. Josep Maria Font i Rius, per exemple, atribueix a Gómez del Campillo un interès personal que explicaria la major duresa en la tramitació. Mentre que diferents fonts asseguren que testimonis interessats hi van influir directament, de manera especial el catedràtic nouvingut, i futur rector, Enrique Luño Peña que aconseguiria la cobejada presidència.¹⁰¹

Descontent amb la sanció, Boix Raspall va iniciar un procés de revisió que exemplifica, per les dilacions ministerials i la seva extensió en el temps, la reticent actuació de les noves autoritats davant els vençuts. Durant els primers mesos, tots els recursos toparen amb la negativa de Gómez del Campillo a reobrir l’expedient, en considerar que “el resultado sería la separación del cargo” igualment. Fins al 9 de juliol de 1941 no s’encetaria el procés de revisió amb el nomenament del catedràtic de Ciències de Madrid Luis Bermejo Vida com a jutge instructor.

La sobtada mort de Bermejo Vida, va obligar a nomenar, el 9 d’octubre, al catedràtic i degà de Dret de Madrid Eloy Montero Gutiérrez com a nou instructor. Tot i que aquest va remetre la proposta de readmissió amb pèrdua dels havers i inhabilitació per càrrecs directius i de confiança el 16 d’abril de 1942, en considerar que “los hechos que

¹⁰⁰ Els altres càrrecs eren: “haber sido separatista”, “intelectual destacado”, “catedrático de la Universidad y del Patronato de la misma, habiendo huido al extranjero”. AGA, secció Justícia, caixa 75/4, expedient número 39. Recollit àmpliament per Vilanova, *Repressió política i...*, pp. 215-226.

¹⁰¹ Per les declaracions de Font i Rius: Zambrana i Martínez, *Depuración política universitaria...*, pp. 17-27; i per l’interès de Luño Peña: Fabian Estapé, *De tots colors*, Barcelona, Edicions 62, 2000, pp. 45-46. A banda, Vilanova, *Repressió política i...*, pp. 333-345, a la p. 341 responsabilitza a Carlos Lanza Mateu, cap d’Informació de la Caixa, dels informes més perjudicials en la tramitació de l’expedient al Tribunal de Responsabilidades Políticas.

motivaron la pena puesta no se refieren en modo alguno a su actuación como catedrático”, el Ministeri es va estimar més retenir l’ordre, datada el 18 de març de 1946, i arxivar-la sense publicar-la oficialment. Al costat es pot llegir unes instruccions perquè no es comunicés a l’interessat el resultat dels informes, “sino únicamente para conocimiento del Excmo. Sr. Ministro”.

Fins i tot, el 1 de desembre de 1951 monsenyor Emanuele Bonet va enviar des de Roma una carta al ministre de Educacion Nacional, Joaquín Ruiz Jiménez, on l’informava que l’imputat va mantenir-se al capdavant de l’entitat financera “por expresa y reiterada prescripción de su director espiritual”. Finalment, un nou jutge instructor, i amic de Boix Raspall, Eugenio Cuello Calón, va aconseguir que s’aprovés la readmissió el 21 de febrer de 1952 (BOE, 13 d’abril). I, el 27 de gener de 1954, se li aixecava la inhabilitació per càrrecs, en una mesura qualificada pel mateix Ministeri com “netamente política”.¹⁰²

En la rehabilitació de Boix Raspall, a més de la reducció de la sentència militar de 12 a “tres años de prisión menor”, hi va pesar el nou ministre Ruiz Jiménez. El seu nomenament fou vist com un senyal de major receptivitat per part del règim al retorn dels exiliats. Alguns sancionats s’atreviren a iniciar gestions per tornar, com el catedràtic d’Anatomia topogràfica i terapèutica operatòria a Medicina Joaquim Trias Pujol declarat “incurso” el 25 de novembre de 1939 (BOE, 2 de desembre).

El jutge instructor, Eugenio Cuello Calón, proposava la reincorporació amb la sanció de “inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos y de confianza” i destacava que no constava imputat en cap procés. L’expedient el definia com “un hombre excelente, a quien pesa el apellido, porque su hermano formaba parte del Patronato.” El Ministeri acceptà la rehabilitació el 2 de febrer de 1953, però encara va trigar fins al 27 d’abril de 1954 (BOE, 17 de juny) en fer-la pública, fins que el bisbe de Vic –a qui havia ajudat durant la guerra– s’hi va interessar i es va complir la data de jubilació. Al capdamunt del dictamen hi ha manuscrit amb llapis vermell “65 años”.¹⁰³

¹⁰² AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de Josep Maria Boix Raspall (núm. 9)

¹⁰³ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15054, expedient personal de Joaquim Trias Pujol (núm. 7). Vilanova ha estudiat l’expedient de responsabilitats polítiques obert contra els germans Trias Pujol, on destaca la denúncia interessada del metge Juan Vázquez Sanz, corroborada pels catedràtics Salvador Gil Vernet, Manuel Taure Gómez i Diego Ferrer Fernández de la Riba. *Repressió política i...*, pp. 158-172.

En aquests anys, el règim disfressava com a actes de conciliació i bona voluntat la rehabilitació de docents que o ja tenien l'edat de jubilació o hi eren pròxims. Aquest treure partit de la caducitat dels nomenaments ja havia sigut utilitzat amb criteris punitius en el cas de les ajudanties i auxiliaries. En principi, aquests eren càrrecs concedits per períodes acotats de temps i renovables segons criteris acadèmics i científics, però durant la guerra, un i altre bàndol van deixar que les consideracions polítiques hi influïssin. Especialment a la zona insurgent, on el 17 de novembre de 1936 (BOE, 18 de novembre) es decretava la no prorrogació, ni renovació de les vacants de manera generalitzada, malgrat afectar a addictes. La suspensió de desenes de places tenia com a objectius, la reducció dels claustres al mínim imprescindible, la purga i l'estalvi pressupostari.

Però a efectes repressius, la cosa canviava. Tot i que Gómez del Campillo considerava que “no se le puede imponer sanción” a qui li havia caducat el nomenament, el Ministeri volia que es dilucidés si existia o no algun fet punible en l'actuació de tot antic auxiliar o ajudant. No hi havia prou amb la recomanació de “no nombrarle para ningún cargo docente”, calia establir amb nitidesa la línia de separació entre addictes i desafectes.

Encara el 8 d'abril de 1965, els falangistes barcelonins s'oposaven a la concessió de l'indult als germans catedràtics Josep i Joaquim Xirau Palau, com defensava el mateix fiscal del Tribunal de Responsabilidades Polítiques. Per a aquests guardians de les essències, la possible tornada de Josep Xirau (Joaquim havia mort en un accident de trànsit a Mèxic el 10 d'abril de 1946) podia ser vista “como un signo de claudicación o debilidad del Régimen, que posiblemente podría originar posteriores perturbaciones de marcado matiz separatista que es necesario prevenir”.¹⁰⁴ Molts d'altres indults arribaren ja tard, com els concedits per penes dictades pel Tribunal de Responsabilidades Polítiques a Gabriel Alomar Villalonga el 8 de març de 1957 setze anys després de la seva mort, a Pompeu Fabra el 6 de juny de 1958 deu anys massa tard, i a Manuel Corachán García el 26 de novembre de 1960 gairebé 18 anys després del seu traspàs.¹⁰⁵

La depuració franquista va ser una baula més en un procés repressor que cercava la supressió de la UB autònoma pel seu caràcter diferencial i qüestionador de la unitat

¹⁰⁴ AGA, secció Justícia, IDD, caixa 75/1283, expedient dels germans Xirau Palau.

¹⁰⁵ Vilanova, *Repressió política i...*, pp. 201-214, dedica un capítol sencer a “Els republicans, morts, també són responsables”.

ideològica i nacional defensada pels vencedors de la guerra civil. Els més afectats foren els docents incorporats amb l'autonomia, fins aleshores al marge de la Universitat, destituïts íntegrament pels insurgents. Així com, entre els graus inferiors, ajudants i auxiliars que veieren com les seves places caducaven o s'extingien definitivament amb l'ocupació franquista. Pel que fa als agregats, la majoria foren jutjats als centres d'origen.

En contrast respecte la depuració republicana, els catedràtics de l'escalafó van ser qui menys es ressentiren d'aquesta purga. Només van sancionar-se els més significats que, alhora, representaven la part més activa, valuosa i renovadora del món universitari. De fet, la reespanyolització i la recatolització marcada pels franquistes fou duta a la pràctica per membres del mateix cos docent barceloní que s'havien destacat per les seves posicions espanyolistes o contràries al Patronat abans de la guerra, o que havien fet professió de la nova fe nacional-catòlica.

Només 17 catedràtics reberen alguna mena de sanció –si hi incloem a Eduard Fontserè Riba—,¹⁰⁶ mentre que 41 van ser rehabilitats i cinc moriren durant la guerra. Curiosament, tot i no ser exactament les mateixes persones, també 41 professors havien signat l'11 de desembre de 1933 el manifest contra el Patronat. Tanmateix, si mirem els números globals, almenys 135 docents (71 a Medicina, 41 a Filosofia i Lletres, onze a Dret, nou a Ciències i tres a Farmàcia) van patir alguna mena de sanció –amb diferències importants de grau— per part del règim franquista.¹⁰⁷

A més, l'expulsió, la depuració, l'autodepuració i l'exili tingueren l'efecte buscat per les autoritats franquistes, és a dir, eliminar els plantejaments més progressistes del món universitari català, tant en la gestió i la direcció com en els continguts, objectiu reforçat amb l'eliminació de les càtedres i seminaris específicament catalans.

“El nostre destí és la lluita, hem passat per moments de grandesa i per moments de servitud, per glòries i per dolors, hem donat contribucions generoses a la cultura d'Espanya, que volem també ajudar a formar; amb el nostre propi matís hem sentit intensament els ideals de la ciència internacional i en els períodes de decadència hem trobat noves forces

¹⁰⁶ El meteoròleg i sismòleg barceloní Eduard Fontserè Riba no va ser depurat directament per les autoritats franquistes, sinó que es va esperar a la seva jubilació ordenada el 8 de març de 1940 i concedida el 13 d'agost. El rector Jimeno Gil va intervenir perquè se li respectés la jubilació. Josep Iglésies, *Eduard Fontserè. Relació de fets*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1983, p. 118.

¹⁰⁷ Veure annex a Claret, *La repressió franquista...*

per a renovar-nos; hem passat per persecucions i hem sentit l'orgull que s'identifiqués la Universitat amb Catalunya”¹⁰⁸

¹⁰⁸ Bosch Gimpera, *La Universitat i...*, p. 62.

LA UNIVERSITAT DE MADRID¹

La Universitat de Madrid era coneguda com la Universitat Central, en referència no a la seva situació geogràfica sinó al sotmetiment de la resta de centres a la seva autoritat. Assolir una càtedra madrilenya era la culminació de tota carrera acadèmica. Des dels diferents governs es reconeixia aquesta preeminència tant a l'hora de repartir els escassos recursos, com d'exercir-ne el control. Tímidament, el règim republicà va intentar reequilibrar el mapa universitari amb mesures com el trencament del monopoli sobre els doctorats i va atorgar aquesta competència també a la Universitat de Barcelona autònoma.

Al seu torn, el franquisme va revertir el procés i va tornar a reforçar “el tradicional centralismo madrileño”, a través de la legislació i la nova ordenació econòmica.² Aquesta dinàmica es veia afavorida pel caràcter de símbol que prengué la Ciutat Universitària. La seva reconstrucció va ser un dels elements recurrents del discurs franquista, on es van destinar esforços econòmics i retòrics.

El campus s'havia iniciat el 1929 sota l'impuls de Alfons XIII, però va ser amb la República que les obres van avançar de manera significativa.³ La inauguració oficial estava prevista per 1938, però la guerra va aturar les obres just quan ja s'havien acabat les Facultats de Filosofia i Lletres, Medicina, Farmàcia, l'Escola d'Arquitectura, la Residència d'Estudiants, i gairebé estaven finalitzats l'Hospital Clínic, la Facultat de Ciències i l'Escola d'Odontologia. En convertir-se en línia de front, la destrucció soferta li va atorgar un valor simbòlic especial: “fundar de nueva planta *la* Universidad (la de Madrid asumiéndolas todas, es claro) era acabar de raíz con la experiencia republicana”.⁴

Especial rellevància va tenir també el primer rector franquista: el catedràtic d'Història Pío Zabala Lera. Zabala Lera va veure en el nou règim l'oportunitat per instaurar

¹ Voldria agrair l'ajut rebut dels professors Juan Sisinio Pérez Garzón i José Manuel Sánchez Ron i del personal de les diferents seus de l'Archivo de la Universidad Complutense de Madrid (AUCM). I molt especialment a la família Jori Ramírez.

² Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*, Madrid, Dykinson, 2002, p. 20.

³ La composició de la junta constructora mostra la rellevància que donaven les autoritats republicanes i acadèmiques a aquesta infraestructura: el president de la República, el ministre d'Instrucció Pública, president i vicepresident primer respectivament; Juan Negrín com a secretari, Agustín Peláez com a tresorer i Felipe Sánchez Román com a assessor jurídic, a banda dels vocals representants de cadascuna de les facultats i centres adscrits.

⁴ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 223-255.

el seu propi model: “una institución fuerte, rígida, llena de disciplina y ansias de poder que, inspirada en una tradición recreada al efecto, se alzaba vigorosa entre las instituciones del Nuevo Estado”.⁵ Abans, però, havia calgut una sagnant guerra i una contundent depuració.

Com arreu de l'estat, durant la dictadura del general Primo de Rivera es produeix una forta politització a la Universitat de Madrid, amb constants incidents que enfronten els estudiants entre ells i amb les autoritats polítiques i acadèmiques. Les topades són tan freqüents que el 6 de febrer de 1930, a proposta del secretari i catedràtic de Fisiologia Juan Negrín López, la Junta de Govern fa constar en acta la seva felicitació unànime al rector Blas Cabrera Felipe per com havia sabut superar l'enèsima crisi arran de la demanda de reconeixement de les associacions estudiantils.⁶ La calma és només momentània i poc després Cabrera Felipe presenta la dimissió —malgrat les peticions perquè reconsiderés la seva postura—, en desacord amb l'actitud governamental davant d'uns nous incidents.

Enmig d'aquest panorama convuls, Pío Zabala Lera, des d'abril de 1930 vocal per la Facultat de Filosofia i Lletres, arriba per primera vegada al rectorat madrileny. La seva elecció té lloc el 21 de març de 1931, després que l'altre candidat, García Varela, es retirés a favor seu. El dia 30 el Ministeri el ratifica, amb Clemente de Diego i León Cardenal com a vicerectors. Els nous càrrecs no tenen ni un minut de descans i cinc dies abans de la ratificació ja es veuen obligats a decretar el tancament de la Universitat davant la gravetat de les protestes estudiantils. La primera Junta de Govern republicana, el 15 d'abril de 1931, tractarà de nou a bastament els incidents. De fet, el centre encara romaní tancat i s'acorda mantenir-lo així fins haver parlat amb les noves autoritats, a qui també se sol·licita la destitució del director general de Seguretat.⁷

A més, la proclamació de la República comporta canvis en la cúpula acadèmica, ja que el nou règim demanava de l'acatament de “las Instituciones” i “las autoridades constituidas” per part de la Junta de Govern universitària. Els diferents càrrecs es posen a

⁵ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 471-472.

⁶ AUCM, Caja 354. Esborranys de les Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 6 de febrer de 1930.

⁷ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 7. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 6 de Marzo de 1930 y termina el 24 de Abril de 1933, sessió del 15 d'abril de 1931. I, Anuario de la Universidad de Madrid, 1932-33. Biblioteca Universitaria.

disposició del govern entrant, sigui com a mostra de bona voluntat, sigui com a mostra de disgust. Entre aquests darrers, el rector Zabala Lera.⁸

Per tant, el Claustre madrileny enceta el període republicà amb eleccions. Dels 155 vots possibles (108 catedràtics, 15 auxiliars i 32 alumnes), el catedràtic de Química orgànica José Giral Pereira obté 121 vots i el catedràtic León Cardenal Pujals –vicerrector sortint— només un, mentre que quatre són en blanc. Pels càrrecs de vicerectors surten elegits Joaquín Garrigues y Díaz Cañavate amb 113 i Cardenal Pujals amb 89, mentre que Enrique Moles y Ormella amb 38 i Becerra i Manuel Martínez Risco y Macías amb un cadascun queden fora –també es registren cinc vots en blanc—.

El nou equip és també efímer. Giral Pereira pren possessió el 23 de juny de 1931, i el 17 d'octubre renuncia al càrrec per encarregar-se del Ministeri de Marina.⁹ El catedràtic d'Història Claudio Sánchez-Albornoz Mendiña serà el seu substitut, prenent possessió com a nou rector, davant del ministre Fernando de los Ríos, el 11 de gener de 1932. L'acompanyen en aquesta tasca els mateixos vicerectors Cardenal Pujals i Garrigues y Díez de Cañavate; i els degans Sebastián Recaséns y Giról de Medicina, Obdulio Fernández y Rodríguez de Farmàcia, Adolfo González Posada de Dret, Pedro Carrasco Garrorena de Ciències, i Manuel García Morente de Filosofia i Lletres –només aquests dos darrers de nou nomenament—. ¹⁰ Pel ministre, les autoritats acadèmiques madrilenyes i especialment el seu rector, por “su juventud, talento y condiciones especiales”, havien d'ajudar a formar “un nuevo plantel de los hombres que dentro de poco habrán de regir a España”.¹¹

En aquesta línia, el primer govern republicà va concedir un règim d'autonomia, de manera experimental, a les Facultats de Filosofia i Lletres de Madrid i Barcelona, que protagonitzaren una autèntica transformació. L'autonomia no responia a cap imposició, sinó que era un objectiu àmpliament compartit per la comunitat universitària, tot i que amb gran diversitat de matisos. La bona predisposició existent va facilitar, per tant, la implantació d'aquesta experiència pilot. Fins i tot, Zabala Lera –primer rector republicà i

⁸ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 7. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 6 de Marzo de 1930 y termina el 24 de Abril de 1933, sessió del 27 d'abril de 1931.

⁹ AUCM, Caja 354. Esborranys de les Actas de la Junta de Gobierno. SG, caja 1. Libro nº 7. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 6 de Marzo de 1930 y termina el 24 de Abril de 1933, sessions del 9 de juliol i del 17 d'octubre de 1931.

¹⁰ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 7. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 6 de Marzo de 1930 y termina el 24 de Abril de 1933, sessió del 15 de febrer de 1932. I, Anuario de la Universidad de Madrid, 1932-33. Biblioteca Universitaria.

futur primer rector franquista— havia defensat públicament aquesta línia d'actuació tant des de l'àmbit acadèmic —a la seva tesi doctoral *Las Universidades y los Colegios Mayores en tiempos de Carlos III* i al discurs d'obertura del curs 1922-23 “La autonomía universitaria”—, com des de la política i l'administració.

La reforma republicana ja havia fixat el 15 de setembre de 1931 un ordre i un sistema d'estudis que corregien “dos grandes defectos” del món universitari: l'excés d'exàmens que li donava “un carácter excesivamente escolar” i la manca d'especialització. Els canvis es concretaven en la supressió dels exàmens particulars, aplegats ara en dues proves de conjunt, “compuestas cada una de ejercicios escritos y ejercicios orales”. La primera garantia uns mínims de cultura general exigibles a tot estudiant, mentre que la segona, “más compleja, tiende a determinar los conocimientos y la formación intelectual indispensables a quien quiera obtener el título de licenciado”, amb un caràcter més especialitzat, on hi juga un important paper la tria i l'ordre determinat pels alumnes. “Sin duda esto no significa que la Facultad abandone a sus estudiantes a una preparación anárquica, sin dirección. Por el contrario, los catedráticos y profesores están con su consejo y estímulo al lado de los alumnos en todo instante”.¹²

A més, en línia amb la sensibilitat republicana per l'ensenyament, l'ordre del 27 de gener de 1932 creava una secció de Pedagogia, que va incorporar-se el curs 1932-33 a la Facultat de Filosofia i Lletres. Coincidia en el temps amb la nova organització de les Biblioteques Universitàries, i l'inici de la construcció de l'edifici d'aquesta Facultat a la Ciutat Universitària. Tantes innovacions condicionaven, lògicament, el pressupost universitari.¹³

A partir de finals de 1933, als condicionants econòmics s'hi afegeixen els polítics — pel canvi de majories al Parlament— i la reedició dels conflictes i vagues estudiantils. La Facultat de Farmàcia serà escenari de l'enfrontament entre alumnat i forces de l'ordre. Davant la contundència d'uns i altres, la Junta de Govern aprova transmetre al Ministeri, a través del rector, “su protesta por las extralimitaciones de la policia, si las hubo, pero al

¹¹ AUCM, Caja 354. Esborranys de les Actas de la Junta de Gobierno.

¹² Anuario de la Universidad de Madrid, 1932-33. Biblioteca Universitaria. “Facultad de Filosofía y Letras”, pp. 99-100. En aquest sentit reformador, a la AUCM, caja 354. Esborranys de les Actas de la Junta de Gobierno, hi ha un fulletó, titulat *Bases para una Ley de Instrucción Pública. Anteproyecto redactado por la Comisión nombrada en el Claustro de Profesores y Alumnos de la Universidad de Madrid*, Madrid, Imprenta Herrera, 1931.

propio tiempo, condena enérgicamente los actos cometidos por algunos elementos impropios de lo que debe ser la Universidad”.¹⁴

Tot plegat acaba amb un nou relleu al capdavant del rectorat en la persona del fins aleshores vicerrector León Cardenal Pujals, ratificat per la Junta de Govern el 3 de març de 1934, un mes més tard del seu nomenament. De la cúpula acadèmica només es renova el vicerrectorat en afegir-se Eduardo Hernández Pacheco y Estevan a Joaquín Garrigues y Díaz Cañavate; el deganat de Medicina primer en la figura de José Sánchez Covisa i poc després el catedràtic d'Oftalmologia Manuel Márquez Rodríguez; i la secretaria general amb el catedràtic Román Rianza y Martínez Osorio.¹⁵

Els canvis no comporten la pacificació. La conflictivitat augmenta, tot i que sense arribar als extrems de la Universitat d'Oviedo, arrasada per l'intent revolucionari d'octubre de 1934 i amb qui el centre madrileny se solidaritza el 30 de novembre següent fent-li arribar “su pésame” i tota l'ajuda “que se le pudiera prestar”, en especial donacions de les obres dels seus docents per tal de reconstruir la Biblioteca universitària ovetense.¹⁶ Fins i tot, el 1936 es crea un apartat especial a l'arxiu sota el títol de “Desórdenes en la Facultad”.

El tancament de les aules esdevé habitual i les autoritats acadèmiques són sobrepassades per les circumstàncies. A tall d'exemple, el 23 de març de 1936, el degà de Ciències Pedro Carrasco Garrorena traspassa la resolució del conflicte al seu centre a la Junta de Govern. Dos dies després, aquesta decideix autoritzar “la reapertura de clases” a les càtedres on sigui possible, “autorizarla [a la Facultat] igualmente para que imponga las sanciones de pérdida de matrícula en una o más asignaturas o la suspensión de exámenes ordinarios de junio, si fuere necesario”, als responsables, i exigir la targeta d'identitat escolar per accedir al recinte.¹⁷ La victòria de les esquerres no atura, doncs, la dinàmica. Fins i tot, la darrera Junta abans de la guerra, el 8 de maig de 1936, torna a centrar-se en els molts conflictes d'ordre públic i en el tancament de les aules.¹⁸

¹³ Anuario de la Universidad de Madrid, 1932-33. Biblioteca Universitaria. “Memoria”, p. 35.

¹⁴ AUCM, Caja 354. Esborranys de les Actas de la Junta de Gobierno, en un full suelto.

¹⁵ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 19. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 3 de Marzo de 1934 y termina el 4 de Noviembre de 1948, sessió del 3 de març de 1934. I, Libro del Estudiante, 1934-35. Universidad de Madrid.

¹⁶ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 19. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 3 de Marzo de 1934 y termina el 4 de Noviembre de 1948, sessió del 30 de novembre de 1934.

¹⁷ AUCM, D 1559/19 Desordenes en la Facultad. 1936

¹⁸ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 19. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 3 de Marzo de 1934 y termina el 4 de Noviembre de 1948, sessió del 8 de maig de 1936.

L'inici del conflicte bèl·lic trastoca absolutament la Universitat madrilenya. D'una banda, per les mateixes raons que afecten a la resta de centres espanyols: la implicació en un o altre bàndol d'un bon grapat de membres del professorat, la reorientació de recursos i personal, la mobilització dels estudiants, entre d'altres. Però, de l'altra, hi ha una característica diferencial i és la conversió de la Ciutat Universitària en línia de front i el trasllat de la mínima activitat subsistent als centres de València i, en menor mesura, de Barcelona, seguint la mudança de la capitalitat republicana.

La Universitat de Madrid intenta mantenir un cert aspecte de normalitat durant les primeres setmanes, fins que les tropes insurgents arriben a les portes de la ciutat. Així, el 19 de setembre es reunia el Comitè Executiu de la Ciutat Universitària, conjuntament amb el Comitè de Front Popular, per aprovar la continuació de les obres;¹⁹ i el 21 d'octubre la Junta de Filosofia i Lletres aprovava “organizar cursos de carácter teórico y continuar con las actividades que a juicio de la Junta se reputaron como de mayor importancia”.²⁰

La realitat bèl·lica, però, s'imposa. La Universitat de Madrid era poc més que una ombra del que havia sigut. Com comenta Carolina Rodríguez, el centre es basava en unes poques personalitats “que trataron de sustentar los delgados pilares universitarios que a cada paso eran embestidos por las balas”.²¹ Les actuacions s'acaben limitant a gestos com l'elaboració de paper amb l'escut de la República i el títol “Universidad de Madrid en Valencia”; o la renovació de les auxiliaries només per un any perquè “está en estudio la posible reorganización del cuerpo de profesores auxiliares temporales”.²²

La precarietat s'evidencia en els constants canvis de les autoritats acadèmiques. El 31 d'agost de 1936 es nomena nou rector al catedràtic de Dret polític Fernando de los Ríos Urruti, amb els catedràtics León Cardenal Pujals i Enrique Moles Ormella de Química orgànica com a vicerectors. Aviat el nou rector madrileny passa a fer-se càrrec de l'ambaixada espanyola a Estats Units i el 5 d'octubre ja el substitueix el catedràtic d'Introducció a la filosofia José Gaos y González de Pola. Fins i tot canvia la figura del

¹⁹ AUCM., D 1885 Decanato varios. 1934-44. A proposta del catedràtic Enrique Moles y Ormella es feia constar per unanimitat “la simpatía y el agrado con que el Comité Ejecutivo vé la labor realizada por el del Frente Popular, el que ha resuelto con innegable acierto cuestiones vitales en obra de tan magnitud como la Ciudad Universitaria”.

²⁰ Rodríguez López, *La Universidad de...*, p. 290.

²¹ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 288-291.

secretari general, quan en dimitir Nicolás Pérez Serrano –substitut de Román Riaza, “asesinado por los rojos por ser persona decente”—, el 30 de setembre de 1936 ocupa el lloc José Miranda y González i a partir de setembre de 1938 José Barinaga Mata.²³

Pel que fa als deganats, el ball comença el 25 d'agost amb la confirmació en el càrrec de degà de Medicina de Manuel Márquez y Rodríguez, juntament amb el secretari de la Facultat el catedràtic canari de Fisiologia Juan Negrín y López, i el nomenament del catedràtic de Lògica fonamental Julián Besteiro y Fernández com a nou degà de Filosofia i Lletres; al dia següent es nomena al catedràtic de Química orgànica Antonio Madinaveitia y Tabuyo a Farmàcia; i el dia 28 el catedràtic de Dret penal Luis Jiménez de Asúa a Dret, substituït a l'octubre pel catedràtic de Dret polític Francisco Ayala y García Duarte.²⁴ A partir d'aleshores els canvis se succeeixen, amb els titulars residint a València i els dirigents provisionals a Madrid, i amb nous nomenaments com el de Ayala y García Duarte pel cos diplomàtic a Praga.

Les adscripcions provisionals a la Universitat de Madrid de professors provinents d'altres indrets no passaven de vinculacions purament retòriques. La implicació dels docents en un o altre bàndol complica encara més les coses, ja que amb uns no es pot comptar en estar treballant per la República i amb els altres menys per ser amb l'enemic i, per tant, susceptibles de sanció. L'exigència de fidelitat política i ideològica s'incrementa en el cas del professorat madrileny atesa la rellevància pública de molts d'ells i les circumstàncies que envolten la guerra civil.

Els avals polítics i sindicals esdevenen indispensables per poder seguir cobrant el sou o, senzillament, no veure's perseguit.²⁵ Els mateixos alumnes necessitaven d'avals d'alguna “entidad política o sindical antifascista” si pretenien sol·licitar qualsevol certificat o títol, fos un aval directe o de dos individus pertanyents a organitzacions republicanes i/o sindicals. En cas contrari, calia una “memoria muy breve de su actuación y relaciones así

²² AUCM, expedients personals de José Gaos y González de Pola i Luis Santaló Sors. Aquest últim era auxiliar temporal de Ciències i el de gener de 1938 les autoritats republicanes li proroguen el nomenament un any més, en reconeixement pels “trabajos publicados y los servicios prestados”.

²³ AUCM, expedient personals de José Gaos y González de Pola, i José Miranda y González. La nota sobre Román Riaza està extreta de l'expedient personal del vicerector León Cardenal Pujals, Archivo General de la Administración (AGA), secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3994.

²⁴ AUCM, D 1867 Oficios. 1930-36; i expedients personals de Manuel Márquez y Rodríguez, Juan Negrín y López, Julián Besteiro Fernández, Antonio Madinaveitia y Tabuyo, i Luis Jiménez y Asúa.

²⁵ AUCM, D 1883 Avals polítics. 1937. Recull gran quantitat d'avals de procedència diversa: CNT-FAI, UGT, Izquierda Republicana, PCE i municipals.

como domicilio y residencia en los últimos cinco años y una fotografía para que la Comisión pueda investigar u ordenar la investigación del peticionario para garantizar su lealtad al Régimen”.²⁶

Les autoritats republicanes inicien les sancions administratives contra destacats col·laboradors dels insurgents com Pedro Sainz Rodríguez o Severino Aznar Embid el 4 d'agost de 1936, seguides poc temps després per les de José María Yanguas Messía i Enrique Suñer Ordóñez.²⁷ A partir de gener de 1937 comencen a publicar-se llistes de docents sancionats. La major part significats enemics de la República, d'altres reconeguts republicans sancionats per la seva poca implicació o per error –alguns rectificats posteriorment—.

S'expulsa a Bernardo Alemany Selfa, Francisco Archilla Salido, Antonio Ballesteros Beretta, Luis Bermejo Vida, Eloy Bullón Fernández, Fernando Enríquez de Salamanca, José Estella y Bermúdez, Manuel García Morente, Joaquín Garrigues Díaz, José Gascón Marín, Lucio Gil Fagoaga, Cándido A. González Palencia, Dionisio Herrero, Manuel Hilario Ayuso, Carlos Jiménez Díaz, Gregorio Marañón y Posadillo, Daniel Marín Toyos, Eloy Montero Gutiérrez, Luis Olariaga Pujana, Leonardo de la Peña y Díaz, Oscar Piñerúa, Gustavo Pittaluga Fattorini, Quintiliano Saldaña, Ricardo Salcedo Gumuncio, Luis de Sosa Pérez, Manuel Varela Radio, Julián de la Villa y Sanz, Pío Zabala y Lera i Juan Zaragüeta Bengoechea. Ahora es declara disponible governatiu a Francisco Cantera Burgos, Armando Cotarelo Valledor, Antonio Luna García, Julio Palacios Martínez i Luis Pérez Albéniz Donnadiou. Jubilats forçosament: Inicial Barahona y Holgado, Francisco de las Barras de Aragón, Francisco de Castro Pascual, Rafael M. Forns Romans, Juan Hurtado Jiménez i Emeterio Mazorriaga.

Només a la Facultat de Farmàcia, el 10 de juliol de 1938 el secretari Alberto Chalmeta enumerava set docents que no es trobaven “en la zona leal” (Obdulio Fernández, Francisco de Castro, Jesús Goizueta, Manuel Martínez Pacheco, Ricardo Montequí, Rafael Roldán i Ramón Casares) i tretze lleials tot i que sense funció en romandre tancades les classes (Ramón Portillo, José Cuatrecasas, Manuel López Figueiras, Fidel E. Raurich, César González (degà accidental), Antonio Madinaveitia, Natividad Gómez, Alberto

²⁶ AUCM, D 1885 Decanato varios. 1934-44

²⁷ Rodríguez López, *La Universidad de...*, p. 288.

Chalmeta, Luis Pérez de Albeniz, Ángel Santos Ruiz, Juan Bautista Gomis, Rafael Poch i Salvador Rivas Goday).²⁸

Per aquells que no havien pogut incorporar-se al cantó insurgent i depenien del seu sou com a catedràtic la sanció suposava un greu maldecap, agreujat pel fet de ser senyalat com a desafecte i susceptible per tant de patir les agressions dels incontrol·lats. En canvi, per aquells que aconseguien passar-se esdevenia una evidència d'adhesió i eren adscrits als centres controlats pels insurgents i s'integraven en la naixent administració rebel. Alhora, des del 17 de març de 1938 (BOE, 21 de març), es premiava a tots els catedràtics madrilenys residents a "zona liberada" amb mil pessetes extres. Una mostra més de la seva rellevància tècnica i propagandística.

Si bé a totes les universitats el franquisme es plantejava una doble tasca d'eliminació de qualsevol vestigi del passat i de construcció d'una nova tradició, normalment primava el primer element sobre el segon. En canvi, al centre madrileny és potser l'excepció, ja que ambdós objectius comparteixen importància des del primer moment.

Aquesta circumstància s'evidencia en la mateixa tria del rector: el saragossà Pío Zabala Lera. Nomenat el 30 de març de 1939 (BOE, 7 d'abril), el règim franquista elegia un home de llarga experiència en el món universitari, i d'indubtable fidelitat política i ideològica, a qui manté en el càrrec fins el 13 de setembre de 1951, més enllà fins i tot de la data de jubilació prevista per 1949. José Pemartín recordava amb especial emoció "la reapertura de la Universidad Central de Madrid, recién liberado, y en su Paraninfo oí la devota misa de apertura de curso, y la magnífica arenga con la que el rector, Don Pío Zabala Lera, enaltecía a la Cruz bendita que alzaba de nuevo en aquel recinto, donde tanto se había hecho por la descatalogación de España".²⁹

A diferència del seu primer nomenament el 1931, Zabala Lera disposarà ara de tot el poder necessari per transformar la Universitat de Madrid segons les seves idees i, de retruc, tota la política universitària. El seu criteri esdevé determinant. El nou rector abocava tota la seva experiència anterior quan com a diputat maurista s'havia destacat en la defensa de

²⁸ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44

²⁹ José Pemartín, *Reintegración del espíritu de la familia cristiana en España*, Bilbao, Confederación católica nacional de padres de familia, 1940, p. 4.

l'autonomia universitària com a eina per a combatre tant la precarietat universitària com la ILE, autèntica bèstia negra pel seu laïcisme i millor dotació econòmica. Des del Ministerio de Instrucción Pública –com a director general de Primaria el 1919, subsecretari el 1921 i conseller el 1928— va participar directament en l'intent d'autonomia universitària promogut per César Silió. Tanmateix, el seu plantejament es basava més en el greuge comparatiu amb els institucionistes, ja que no veia amb bons ulls ni els mètodes democràtics, ni el marge de maniobra donat a les Facultats davant del rectorat.³⁰

El 20 de setembre de 1938 el ministre Sainz Rodríguez nomenava Zabala Lera per a la comissió encarregada de preparar la futura llei de reforma universitària. Al seu costat, trobem als catedràtics Inocencio Jiménez Vicente de Saragossa, Emilio Jimeno Gil de Barcelona, Ciriaco Pérez Bustamante de Santiago i Juan José López Ibor en excedència.³¹ Zabala Lera és el referent del grup, i aprofita l'oportunitat per obtenir un poder totalitari, com s'estaven constituint a la resta d'instàncies oficials.

La LOU consagrava el poder absolut del rector, alhora que certificava la influència de l'Església –i evitava momentàniament la temptació de crear centres alternatius— i reduïa la de Falange a un mer caràcter ornamental i formal. Una contundència que, segons Carolina Rodríguez, va provocar friccions amb les autoritats governamentals, encara que ella mateixa reconeix que “tal circunstancia no siempre resulta visible fuera de las paredes universitarias”.³²

La seva ploma contribueix “a la construcción de una tradición universitaria inventada y a engrosar el mito de la autonomía universitaria, que se pretendía así inscribir en las supuestas esencias históricas de un modelo universitario básicamente *español*, localizado en la Edad Media, momento en que las universidades se regían de manera foral y anclado en la Universidad Cisneriana e Imperial”. No per casualitat just acabada la guerra participa en un curset d'orientació nacional-sindicalista emès per Radio Nacional de España –amb destacats membres de Falange com Santiago Montero, Julio Martínez de Sant Olalla i Pedro Laín Entralgo—, on sota el títol “Consejos rectorales” defensa la necessitat d'un

³⁰ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 318-330.

³¹ AGA, sección Educación, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal de Pío Zabala Lera.

³² Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 453-461.

rector amb poder absolut i d'una Universitat hereva de Juan Luis Vives i d'una suposada gloriosa història.³³

Bagatge i ideologia el van situar des del principi entre els dissenyadors de la futura política educativa franquista, i durant la guerra civil els insurgents l'adscriuen sense problemes i provisionalment a l'Institut de Sant Sebastià. Posteriorment, el declararien exempt de depuració i el premiarien amb l'ingrés a les diferents estructures científiques del règim com els patronats Raimundo Lulio, Marcelino Menéndez y Pelayo i CSIC. Aquesta implicació primerenca a favor dels insurgents justificava a ulls de la República la separació definitiva que es decretaria contra ell el 22 de gener de 1937.³⁴

La tasca de construcció no es limitava a l'aparell ideològic, també calien persones d'adhesió segura. Des de Burgos, on es trobava refugiat, Zabala Lera consensua amb el ministre Pedro Sainz Rodríguez els noms dels que havien d'acompanyar-lo com a vicerector i degans. Com ells dos, la major part havien sigut inclosos en els llistats de docents sancionats per les autoritats republicanes i en canvi ara passaven a controlar la Universitat de Madrid franquista.

Finalitzada la guerra, la primera Junta de Govern, el 24 de maig de 1939, compta amb la presència, a més del rector, de Julio Palacios Martínez com a vicerector, Carlos Roda Hezode a la Secretaria General i als deganats Eloy Bullón Fernández de Filosofia i Lletres, Luis Bermejo Vida de Ciències, Eloy Montero Gutiérrez de Dret i José Casares Gil de Farmàcia. Només faltava el degà de Medicina Fernando Enríquez de Salamanca. Complementaven l'equip directiu el director de Biblioteques Javier Lasso de la Vega, i com a secretaris de Facultat Francisco Cantera Burgos, Vicente Gómez Aranda, Eugenio Cuello Calón, José María del Corral i Valentín Matilla Gómez, a Filosofia i Lletres, Ciències, Dret, Medicina, i Farmàcia respectivament.³⁵

La Universitat de Madrid queda en mans d'una autèntica coalició reaccionària i germen polític de la dictadura, tots ells conservadors, col·laboradors dels insurgents en càrrecs de responsabilitat durant la guerra i ideològicament segurs. Curiosament, l'única excepció a aquestes dues darreres característiques és el vicerector i catedràtic saragossà de

³³ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 333 i 361.

³⁴ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 359 i 364-365.

³⁵ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 19. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 3 de Marzo de 1934 y termina el 4 de Noviembre de 1948, sessió del 24 de maig de 1939. I, AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1054.

Termología Julio Palacios Martínez, i per això mateix l'únic desplaçat posteriorment pel franquisme.

Palacios Martínez era sens dubte el científic franquista més rellevant i conegut a l'estranger, i havia mostrat la seva fidelitat als insurgents durant la guerra en participar a la quintacolumna i el SIMP madrilenys. Al març de 1939 se'l recompensa amb el vicerectorat i al juliol amb la rehabilitació i la vicepresidència de l'Instituto de España. Però, el març de 1944 és cessat sobtadament i confinat a Almansa en signar un manifest a favor de Don Joan (juntament amb Jesús Pabón enviat a Tordesillas, Alfonso García Valdecasas a Alcanyís i Juan José López Ibor a Barbastre).³⁶ Manuel Lora Tamayo serà el seu substitut fins 1958. Potser el seu nomenament sempre com a número dos a totes les institucions ja venia donat perquè el règim no veia clara la seva adscripció.

En canvi, els primers degans tenien més clara quina era la prioritat ideològica i tots ells es mostraren fidels al general Franco. Els catedràtics Eloy Bullón Fernández de Geografia política i descriptiva i Luis Bermejo Vida de Química orgànica provenien del conservadurisme i havien ocupat càrrecs durant el període alfonsí, el primer com a diputat, director general de primària, vicepresident del Congrés i governador civil de Madrid, el segon com a alcalde de València, governador civil de Sevilla i rector primorriverista. El salmantí Bullón Fernández –marquès de Selva Alegre i comte de Montalbán— es mantindria com a degà de Filosofia i Lletres fins 1950, mentre que el saragossà Bermejo Vida –membre durant la guerra de la comissió liquidadora del Patronat universitari barceloní i de la Comisión Depuradora del Profesorado Universitario— moriria com a degà de Ciències el setembre de 1941, substituint-lo en el càrrec Ángel del Campo Cesdán.³⁷

També prestaren importants serveis al règim el sacerdot salmantí i catedràtic d'Institucions de Dret canònic Eloy Montero Gutiérrez –vocal de la Comissió Assessora de Secundària i assessor adjunt de la Comisión Superior Dictaminadora—, i el catedràtic madrileny de Patologia mèdica Fernando Enríquez de Salamanca y Dánvila –jutge depurador de la Universitat de Madrid—. Ambdós ocupen els deganats, de Dret el primer i

³⁶ Una còpia del manifest l'hem trobat a l'Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR), caixa 87. També s'hi troba força altra propaganda 'juanista' i valoracions entusiastes sobre el seu impacte.

³⁷ El 1941 també entra com a nou secretari de Farmàcia Rafael Folch Andreu en substitució de Valentín Matilla Gómez que passa a ser secretari de Medicina, i a Ciències Pedro Pineda Gutiérrez a finals de gener de 1941 en substitució de Vicente Gómez Aranda. AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1056, expedient personal de Luis Bermejo Vida.

de Medicina el segon, fins 1951. La mateixa data en què finalitza el mandat del degà de Farmàcia el catedràtic santiaguès de Tècnica física aplicada José Casares Gil. Tot i estar jubilat, la seva experiència al capdavant dels deganats de Barcelona i Madrid l'avalaven com una persona segura pel règim.

Si bé tots ells ocupaven càrrecs de responsabilitat, la gasiveria franquista a l'hora d'atorgar l'exempció de depuració, va fer que fins el 16 de juliol de 1941 aquesta no fos autoritzada.³⁸ En aquests casos es tractava d'una simple formalitat, però prou significativa de l'ús amb comptagotes que se'n feia. Fins i tot quan la sol·licitava algú tan identificat com el catedràtic d'Història d'Espanya Antonio Ballesteros Beretta, l'Assessoria Tècnica s'hi pronuncia en contra. Finalment, se li concedeix per la intervenció directa del director general José Pemartín el 25 de febrer de 1941. Ballesteros Beretta havia sigut destituït per la República, s'havia afegit al bàndol insurgent després de refugiar-se a l'ambaixada mexicana, havia encapçalat l'expedició de 200 mestres en visita al *Duce* l'any 1938, dirigia l'Instituto Gonzalo Fernández i ocupava una vocalia al CSIC i un seient a la Reial Acadèmia de la Història.³⁹

La torna de tanta precaució a l'hora de concedir excepcions eren uns processos de depuració plàcids pels addictes. La rehabilitació va ser gairebé immediata per molts docents que, sense ocupar càrrecs acadèmics, havien evidenciat la seva identificació activa. Per molts arriba el moment de rendibilitzar les sancions republicanes, els passats conservadors, la sintonia ideològica i els contactes dins l'entramat insurgent. Les anteriors característiques són el retrat de personatges com el catedràtic d'Equacions diferencials Daniel Marín Toyos. La República va cessar-lo el 24 de setembre de 1937 —el 22 de gener ja havia sigut declarat disponible governatiu— degut “a instigaciones de claustrales de la Universidad de Barcelona que conocían mi pensamiento y postura antiseparatista corroborada al ocupar el cargo de concejal durante el tiempo en que ejerció el poder Don Miguel Primo de Rivera”.

³⁸ AUCM, expedient personal de Pío Zabala Lera, comunicacions del jutge depurador i resposta del Ministeri, 11 i 16 de juliol de 1941, respectivament. I, AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal de Pío Zabala Lera; IDD 1.08, lligall 32/45/15048, expedient personal de Fernando Enríquez de Salamanca Dánvila.

³⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal d'Antonio Ballesteros Beretta.

Per reblar-ho, entre els avaladors s'hi comptava el mateix ministre d'Ordre Públic, Severiano Martínez Anido.⁴⁰

El 4 de setembre de 1939 (BOE, 18 de setembre) es confirma en el càrrec sense problemes als catedràtics Arturo Caballero Segarés, Pedro Pineda Gutiérrez i Sixto Cámara Tercedor de Ciències, José Estella y Bermúdez de Castro i Juan Landette Pérez de Medicina, César González Gómez de Farmàcia, i Fernando Crusat Prats de Filosofia i Lletres –ja jubilat—. ⁴¹ El 11 d'octubre de 1939 són readmesos els catedràtics Manuel García Morente de Filosofia i Lletres i Fidel Enrique Raurich y Sas de Farmàcia –en espera de destinació—, cinc dies més tard Rafael Folch Andreu de Farmàcia, i el dia 28 Daniel Marín Toyos i Nicolás Pérez Serrano, de Ciències i Dret respectivament. ⁴² A aquestes s'hi afegirien un bon grapat més durant les següents setmanes.

Caballero Segarés, catedràtic de Fitografia i geografia botànica i director del Jardí Botànic, exemplifica la fidelitat ideològica cercada en aquestes primeres reincorporacions sense sancions. El sacerdot Filiberto Díaz, sotsdirector del Museu Nacional de Ciències Naturals, li fa un autèntic panegíric en el seu aval: “Me consta que fue víctima de las iras y persecuciones de D. Ygnacio [sic] y D. Cándido Bolívar; de D. José Royo Gómez, el tristemente célebre masón y dictador del Museo de Ciencias y del intruso botánico Quatrecasas [sic], quienes le obligaron a evacuarse y le confinaron en Valencia, aislado de su familia, porque tuvo el valor de oponerse y no secundar las aviesas miras y torcidos fines de tan degenerados y asesinos intelectuales. Y que finalmente, cuando pudo reintegrarse a Madrid se distinguió por su labor antirroja saneando cívica y administrativamente el Jardín Botánico que ha puesto bajo la doble advocación del Caudillo glorioso y de la Purísima de Murillo. Tal es de adicto al régimen, que el decano actual de la Facultad de Ciencias, D.

⁴⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3998, expedient personal de Daniel Martín Toyos. Després d'intentar sense èxit de refugiar-se a les ambaixades de Cuba i Xile, el 27 de setembre de 1938 aconseguí un permís per marxar al Sanatori de Davos (Suïssa) per acompanyar al seu fill. Aleshores es passa a la zona insurgent a través de França.

⁴¹ Expedients personals d'Arturo Caballero Segarés conservats a l'AUCM i a l'AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993. L'ordre del 4 de setembre també afecta als catedràtics de Sevilla Daniel Cándido Mezquita Moreno, José Vallejo Sánchez i Ángel Bozal Pérez, de Medicina el primer i de Filosofia i Lletres els altres dos; als de Santiago Carmelo Viñas Mey de Filosofia i Lletres i Carlos Ruiz del Castillo y Catalán de Ocón de Dret; al de Valladolid Nicolás S. de Otto y Escudero; i a l'excedent Recaredo Fernández de Velasco de Dret.

⁴² AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44; i, expedients personals de Manuel García Morente i Daniel Marín Toyos. L'ordre del 11 d'octubre de 1939 també afecta al catedràtic Joaquín de Entrambasaguas y Peña de Filosofia i Lletres a la Universitat de Múrcia.

Luis Bermejo, le deja reiteradamente de sustituto y al frente de la Facultad, en obligadas ausencias como esclarecido modelo de franquistas y profesores distinguidos dentro del Glorioso movimiento nacional”.⁴³

La “labor antirroja” de Caballero Segarés té una víctima destacada en la figura del catedràtic José Cuatrecasas Arumí, a qui responsabilitzava de la pèrdua de la col·lecció del botànic Celestino Mutis, i a qui denunciaria repetidament. A partir del 14 de novembre de 1939, a més, disposaria dels mitjans per estendre el ‘sanejament’, en ser nomenar jutge depurador d’universitats –excepte de València, Barcelona i Madrid— en substitució del dimissionari Ignacio de Casso Romero, nomenat director general de Registros y Notariados pel Ministerio de Justicia.⁴⁴

A més de les reincorporacions d’autoritats acadèmiques i catedràtics, la Universitat també necessitava d’auxiliars i ajudants. El 20 d’agost de 1939 s’inicien les rehabilitacions massives amb la dels auxiliars Julio Sancho Vázquez de Medicina, Enrique Gullón Senespleda i Mariano Martín Lorón de Ciències, Ángel Santos Ruiz i Luis Pérez de Albéniz y Donadieu de Farmàcia, i l’ajudant Carlos Gandullo Solsona de la mateixa Facultat. El 4 de setembre és el torn dels auxiliars Ramón Portillo Moya-Argeler, Manuel Martínez Pacheco, Miguel Gallego Saez i Salvador Ribas Goday i de l’ajudant Francisco Bellot Rodríguez; el 5 d’octubre de l’auxiliar Bartolomé Antonio Pizarroso Villarejo i de l’ajudant María Martín Retortillo, tots ells de Farmàcia. El dia 25 es rehabilita a l’auxiliar de Medicina Jesús del Cañizo Suárez, i als ajudants Antonio López Morales de Farmàcia, Graciliano Alonso Prieto de Ciències, i José María Villar Romero i José Sánchez Osés de Dret. El 14 de novembre se’n surten els auxiliars Cayetano Escribano Peix de Ciències, i Jerónimo González Martínez i Manuel Perales García de Dret; i els ajudants Santiago Medina Castellanos Garrido de Ciències, Ramón San Martín Casamada de Farmàcia, Juan Manzano Manzano de Dret i Antonio Duque Sampayo de Medicina. Tres dies més tard es reincorporen els auxiliars de Ciències Antonio Reyes Clavo, Fernando López de Mendigutia i Pedro González Guerrero, i els de Dret Fernando Feijoo Montes, José Martín Crespo Powis, Enrique Escardo Peinador, Pablo Sela Sampil, Segundo Puente Veloso i

⁴³ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal d’Arturo Caballero Segarés.

⁴⁴ AUCM, expedient personal d’Arturo Caballero Segarés.

Luis Pescador del Hoyo; a més dels ajudants Santiago Álvarez Calatayud de Farmàcia, i Julio Atienza Navajas, Manuel Valdés Ruiz i Enrique García Ortiz de Dret.⁴⁵

Simultàniament a la constitució del nou Claustre franquista –un procés que barreja rehabilitacions, sancions i nous nomenaments—, les autoritats acadèmiques han de fer front a la destrucció de bona part de les instal·lacions universitàries, a la dispersió –entre diferents edificis de Madrid, València i Barcelona— i a la manca de recursos. Per exemple, el mobiliari de la Ciutat Universitària s’ha de reclamar a València on havia sigut traslladat per amoblar la seu del govern republicà, mentre que la documentació del centre s’ha d’anar a recuperar a l’edifici de la Borsa de Madrid on estava dipositada.⁴⁶

Pel que fa a la seu central –l’edifici del carrer San Bernardo—, aquest havia sigut intervingut en nom de Falange el 29 de març de 1939, i la Universitat no en pot prendre possessió fins a principis de maig. Quan ho fan es troben amb “un verdadero retablo de lástima: clases hundidas, proyectiles sin estallar en el paraninfo y otras dependencias, claraboyas y tragaluces sin un solo cristal, puertas hechas astillas, ventanas con marcos y hojas destruidos, y por si fuera no poco el edificio de la Facultad de Medicina acribillado por los proyectiles de cañón, en ruinas muchos de sus laboratorios y con los servicios higiénicos destruidos y el correspondiente a la Facultad de Farmacia en un estado tan precario que incluso se pensó en abandonarlo porque por causas de haber cedido algo en su cimentación amenazaba venirse parcialmente a tierra”. A més, han de desallotjar a les famílies que hi havien cercat refugi i demanar al Ministeri la desinfecció dels locals.⁴⁷

Davant el precari estat de les instal·lacions del centre de la ciutat i de la Ciutat Universitària –el rector es veu obligat a contractar vigilància per evitar els pillatges—, les autoritats acadèmiques es veuen forçades a conviure amb les llargues obres de reconstrucció –per falta de fons— i a dispersar l’activitat docent per d’altres edificis més o menys adaptats. Malgrat la manca de condicions, la voluntat d’oferir una imatge de

⁴⁵ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44. AGA, secció Governación, caixa 55/1965 i 55/1969, expedients personals de Francisco Bellot Rodríguez i Juan Manzano Manzano, respectivament, i secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3991, expedient personal de Cayetano Escribano Peix. També eren rehabilitats amb la mateixa ordre el mestre bufador de vidre Julio Gutierrez Garcia i el col·lector botànic César Pérez del Manzano. Pel que fa a l’ajudant Bellot Rodríguez, el 31 de desembre de 1943 guanyava la càtedra de Botànica descriptiva a Farmàcia de Santiago. Un any més tard, Manzano Manzano, el 5 de novembre de 1940, ja és catedràtic d’Història del dret a Sevilla.

⁴⁶ Rodríguez López, *La Universidad de...*, p. 236.

⁴⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1051, Cuentas de los ingresos y gastos del Patronato Universitario habidos en el ejercicio de enero a diciembre de 1940, Universidad de Madrid, Memoria.

normalitat va imposar-se i el novembre de 1939 la Facultat de Medicina iniciava els darrers cursos de llicenciatura. “Sin embargo, los relatos de la situación en que esta facultad se encontraba y que llegaban al rectorado eran desoladores”. Més realista, el degà de Ciències arriba a plantejar, sense èxit, limitar les matriculacions en no disposar de prou aules.⁴⁸

El finançament de les obres de reconstrucció de les instal·lacions universitàries i el lloguer de locals provisionals alternatius condicionen lògicament els minsos pressupostos del centre madrileny. A més, el trasllat a València durant la guerra civil fa difícil reconstruir la comptabilitat, quan no és la pròpia legislació franquista la que bloqueja els recursos. Així, tot i trobar un compte a la sucursal valenciana del Banc d'Espanya a nom del rector madrileny amb 774.416,12 pessetes, no en poden disposar per estar bloquejat i han de quedar a l'espera de l'aplicació de la llei de desbloquejos.⁴⁹ Evidentment, la ja malmesa economia universitària encara queda més tocada per les presses en posar en marxa els cursets decretats el 6 de juny de 1939 per facilitar “la rápida y eficaz reincorporación a la vida universitaria de los estudiantes que, por causas de todos bien conocidas, tuvieron que suspender sus estudios en el periodo comprendido entre los años 1936 a 1939”.⁵⁰

Tanmateix, les queixes són mínimes. Com podien queixar-se aquells que havien contribuït a la construcció d'una institució a la seva mesura –malgrat algunes tensions entre les famílies del règim—, que havien participat en l'eliminació de tota oposició i que a canvi havien obtingut càtedres, càrrecs i reconeixement? “Para muchos de ellos la victoria franquista suponía la mejor de las oportunidades para, desde puestos cercanos al poder, mostrar su talante más autoritario, para poner en marcha sus criterios de orden y jerarquía en un contexto global de dictadura que animaba y justificaba todo tipo de actuación severa y no consensuada. No es difícil suponer que habían esperado largo tiempo su momento”.⁵¹

Rere cada sanció hi havia un perjudicat però també un beneficiari. Càtedres i auxiliaries esdevenen botí de guerra i pagament pels serveis prestats. Potser el cas més escandalós sigui el de l'ajudant sevillà de Filosofia i Lletres Manuel Ballesteros Gaibrois.

⁴⁸ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 258-264.

⁴⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1052, Cuentas de los ingresos y gastos del Patronato Universitario habidos en el ejercicio de abril a diciembre de 1939, Universidad de Madrid, Memoria.

⁵⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1051, Cuentas de los ingresos y gastos del Patronato Universitario habidos en el ejercicio de enero a diciembre de 1940, Universidad de Madrid, Memoria.

⁵¹ Rodríguez López, *La Universidad de...*, pp. 284-285.

Gràcies a los “servicios de carácter político-militar”, aquest professor de llengua i literatura espanyola a l’Institut de Burgos el juliol de 1936, aconsegueix ser encarregat de la càtedra d’Història universal i d’Espanya a Madrid el 1939, catedràtic d’aquesta matèria a València el 9 de novembre de 1942, degà de Filosofia i Lletres el 24 de juliol de 1946 i catedràtic d’Història d’Amèrica prehistòrica a la Universitat madrilenya el 6 de desembre de 1949. Trasllat que no genera cap vacant al centre valencià, ja que és declarada extingida en no figurar com a dotada.

Els mèrits per un ascens tan vertiginós els havia fet durant la guerra civil, primer com a voluntari al front de Somosierra, i a partir d’abril de 1937 a Santander en diferents càrrecs de confiança: membre del Consejo Provincial Sindical de la Producción, delegat en cap del Sindicato Provincial de Prensa y Artes Gráficas, delegat de Propaganda de los Sindicatos i director de la revista *Nacional Sindicalismo* —que ja havia dirigit anteriorment a Burgos—, cap de Centuria del Estado Mayor de la Segunda Línia i director fundador del diari *Alerta*, cap provincial de premsa, organitzador del servei de “Lecturas del Soldado” i assessor tècnic del Ministerio de Educación Nacional. Al setembre té el grau d’alferes del Servicio Militar de Recuperación Artística a Astúries i al juny de 1938 és destinat a Catalunya i Castelló. En acabar la guerra se’l nomena conseller assessor extraordinari del 5è Consejo Nacional del SEU, cap de l’Oficina de Prensa e Información del Ministerio, i tinent alcalde de l’Ajuntament de València dins la terna del rector. A més, se li concedeix la medalla militar col·lectiva —com a membre de la columna del general García Escámez a Somosierra— i la medalla de campanya pels seus serveis de guerra.⁵²

D’altres carreres són més discretes però igualment fructíferes pels seus protagonistes. Com la del vallisoletà Antonio Tovar Llorente a qui es premia la seva ràpida incorporació a la zona insurgent des de Berlín, on estava fent una estada, amb una auxiliaria a Filosofia i Lletres de Madrid l’octubre de 1939. Després d’un breu pas per la Subsecretaría de Prensa y Propaganda, el 1942 ja se li atorga una càtedra a la Universitat de Salamanca i un permís per realitzar una gira mig acadèmica mig propagandística pel Reich alemany a finals de 1943. Visita compromesa tant a nivell polític com personal: el 16 de desembre el cònsol espanyol a Viena informava que Tovar Llorente havia hagut

⁵² AGA, secció Gobernación, caixa 55/1964, expedient personal de Manuel Ballesteros Gaibrois.

d'improvisar la seva conferència, després d'haver “perdido sus cuartillas y notas complementarias en el último y terrible bombardeo de Berlín”.⁵³

Entre els competidors per les ‘vacants’ madrilenyes trobem des de gent que considera arribada l'hora de les compensacions, a membres de les diferents famílies del franquisme. Entre els primers el catedràtic barceloní d'Anàlisi matemàtic Esteban Terradas Illa reincorporat el 3 de febrer de 1940 a Madrid després que el seu nomenament inicial de 1928 fos considerat nul i declarat excedent forçós el 23 de setembre de 1931 per “influencias de elementos políticos de extrema izquierda”. Pel Ministeri franquista, “la reposición del Sr. Terradas ahora solicitada por el Decanato de la Facultad de Ciencias de Madrid, es un acto de justicia”.⁵⁴

Respecte dels segons, tot i la gran quantitat de places proveïdes durant els primers mesos de la postguerra, no es poden evitar els enfrontaments. El Ministeri franquista, però, ho intenta i només en un mes, per exemple, cobreix quatre càtedres a la Facultat de Farmàcia: el 24 d'octubre de 1940 Ángel Santos Ruiz de Química biològica; el 9 de novembre José María Albareda Herrera de Mineralogia i zoologia aplicades i Román Casares López d'Anàlisi químic; i el 25 Ramón Portillo Moya-Angeler de Tècnica física aplicada.⁵⁵ Entre els nomenaments destaca el d'Albareda Herrera. De la mà del segon ministre d'Educación Nacional, l'Opus Dei feia acte de presència a la Universitat, després d'assegurar-se el control sobre el CSIC.

Lògicament, la provisió de ‘vacants’ tenia la seva torna en la massiva depuració, l'exili i la mort dels seus titulars originals, realitat que tampoc les nombroses rehabilitacions podien amagar. A diferència d'altres centres no hi ha catedràtics assassinats, ja que, en romandre la Universitat de Madrid en mans republicanes fins gairebé el final de la guerra, aquells que s'havien significat acadèmicament i/o política durant els darrers anys eren conscients del que s'hi jugaven i disposaven dels mitjans per marxar del país.

⁵³ AGA, secció Governación, caixa 55/1972, expedient personal d'Antonio Tovar Llorente.

⁵⁴ Expedients personals d'Esteban Terradas Illa localitzats a l'AUCM, i a l'AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4001. Terradas Illa seria rehabilitat sense problemes el 31 de desembre de 1941 (BOE, 19 de gener de 1942), atès que “la reposición del Sr. Terradas Ylla a su cargo de Catedrático presupone su adhesión al Glorioso Movimiento Nacional”.

⁵⁵ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44

Com ja hem comentat, la posada en marxa del nou model universitari, demanava alhora d'una decidida voluntat per anorrear qualsevol vestigi republicà o docent vinculat a ell. Ja des de la primera Junta de Govern franquista, després de les corresponents felicitacions “al Ejército Nacional y a su Invicto Caudillo” i del record als docents “fallecidos durante la dominación del Gobierno rojo”, es tracta de la depuració i s’aprova la reducció del cinquanta per cent dels havers a tots aquells amb expedients oberts sense resoldre.⁵⁶

No es tractava de la primera mesura repressora. La Comisión Depuradora del Personal Universitario ja havia obert expedient contra docents de la Universitat de Madrid a qui l'*Alzamiento* sorprengué en territori insurgent o s’hi passaren posteriorment. Més excepcionalment, també va sancionar-se d’ofici amb la separació definitiva (BOE, 20 de gener de 1938) a alguns catedràtics amb càrrecs importants dins la política republicana – Juan Negrín López, Fernando de los Ríos Urruti, José Giral y Pereira, Luis Jiménez de Asúa i Gustavo Pittaluga y Fattorini—.

Tanmateix, la major part del professorat madrileny seria depurada en finalitzar la guerra pel jutjat creat expressament a l’efecte i presidit pel degà de Medicina Fernando Enríquez de Salamanca y Dánvila, a excepció d’alguns docents d’especial rellevància. Aquests darrers patiren la represàlia directa des de la presidència del govern franquista, amb decrets que dictaminaven la seva separació definitiva i que se saltaven la pròpia legislació. El 4 de febrer de 1939 (BOE, 7 de febrer) una ordre separava als catedràtics Luis Recasens Siches, Honorato de Castro Bonel, Pedro Carrasco Garrorena, Enrique Moles Ormella, Miguel Crepi Jaume i Cándido Bolívar Pieltain, de Ciències; Antonio Medinaveitia Tabuyo de Farmàcia; i Manuel Márquez Rodríguez, José Sánchez-Covisa i Teófilo Hernando Ortega de Medicina. La sanció no demanava de cap formalitat jurídica i es justificava pels “antecedentes completamente desfavorables y en abierta oposición con el espíritu de la nueva España” dels encausats.⁵⁷

⁵⁶ AUCM, SG, caja 1. Libro nº 19. Libro de la Junta de Gobierno de la Universidad de Madrid. Empieza el 3 de Marzo de 1934 y termina el 4 de Noviembre de 1948, sessió del 24 de maig de 1939. I, AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1054.

⁵⁷ Alicia Alted, *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la Guerra Civil española*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984, pp. 174-175. Eleva a 25 els catedràtics madrilenys sancionats per aquesta ordre i inclou noms com els de Luis Jiménez de Asua, José Giral, Fernando de los Ríos, Juan Negrín, Pablo Azcárate o Julián Besteiro.

Pocs dies després aquest llistat s'ampliava. A Dret es confirmava la sanció de Jiménez de Asúa i de los Ríos Urruti, mentre que s'incorporaven Pablo Azcárate Flórez, Demófilo de Buen y Lozano, Mariano Gómez González, Felipe Sánchez Román, José Castillejo Duarte i Wenceslao Roces Suárez. De Farmàcia l'únic representant tornava a ser Giral Pereira, mentre que a Medicina Negrín López estava acompanyat de Pittaluga Fattorini. Per últim, de Filosofia i Lletres s'enumerava a Julián Besteiro Fernández, José Gaos González Pola i Domingo Barnés Salinas; i de Ciències a Blas Cabrera Felipe.⁵⁸

L'ordre més contundent seria la de 29 de juliol de 1939 (BOE, 18 d'agost), que cessava directament i col·lectiva a professors tan coneguts com Américo Castro y Quesada, Agustín Viñuales Pardo, Claudio Sánchez Albornoz, Rafael de Buen y Lozano, Emilio González López, José Ots Capdequí, Niceto Alcalá Zamora Castillo, Juan Peset Alexandre, José Puche Álvarez, Luis de Zulueta y Escolano, Pedro Salinas Serrano, Blas Ramos Sobrino, Enrique Rioja Lo-Bianco, Pedro Castro Barea, Juan Manuel Aguilar Calvo, Manuel López Rey Arroyo i Antonio Flores de Lemus. La radicalitat de la mesura es justificava per ser “pública y notoria la desafección”, “no solamente por sus actuaciones en las zonas que han sufrido la dominación marxista, sino tambien por su pertinaz política antinacional y antiespañola en los tiempos precedentes al Glorioso Movimiento Nacional”. Per tant, “la evidencia de sus conductas perniciosas para el país, hace totalmente inútiles las garantías procesales, que en otro caso constituyen la condición fundamental de todo enjuiciamiento”.

Pel catedràtic jiennense d'Economia política Antonio Flores de Lemus no es tractava de la primera sanció, però sí que la primera sense les mínimes garanties processals. Entre febrer i març de 1938 les autoritats republicanes l'havien cessat per error, juntament amb el també catedràtic de Dret civil de Madrid Felipe Sánchez Román,⁵⁹ acusat d'haver abandonat el càrrec. L'error es corregeix quan Flores de Lemus, a través del consolat espanyol a Burdeus, comunica que es trobava “desempeñando una comisión confiada por la Presidencia del Consejo de Ministros”. En realitat, havia marxat a l'estranger obligat per les

⁵⁸ Rodríguez López, *La Universidad de Madrid...*, pp. 300-304.

⁵⁹ Posteriorment, Felipe Sánchez Román y Gallifa també va ser separat definitivament per les autoritats franquistes el 4 de febrer de 1936. No va ser rehabilitat fins la tornada de la democràcia el 6 d'octubre de 1908, però ell ja havia mort a Mèxic el 21 de gener de 1956 on s'havia exiliat i exercia com a professor de la UNAM. AGA, secció Gobernación, caixa 55/1972, expedient personal.

amenaces rebudes a Madrid. Des de França, amb l'ajuda del professor Rodríguez Mata, intenta passar-se a la zona insurgent, però no rep autorització fins 1940.

Sense càtedra i greument malalt, el 1 de juliol de 1940 presenta un document de deu pàgines al Ministeri de Educación Nacional –no transmès fins el 5 de març de 1941— on recorda els serveis fets a la pàtria i intenta desestimar els càrrecs. Assegurava no haver-se ficat mai en política, malgrat els requeriments que li feren Antoni Maura i el general Primo de Rivera, i limitar-se a l'assessorament tècnic dels governs d'aquest últim. Durant el període republicà s'hauria mantingut al front del monopoli petrolier i com a conseller del Banc d'Espanya, tot i el desacord polític, com a sacrifici per evitar majors malvestats i pel bé del país. Les explicacions no serveixen de res.

De fet, la seva situació no fa més que agreujar-se, quan se li obren diligències tant al Juzgado Instructor Provincial de Responsabilidades Políticas nº 1 de Madrid, com al Juzgado de 1ª Instancia e Instrucción nº 4 de Madrid i el Juzgado de 1ª Instancia e Instrucción nº 2 de Madrid. Mor a la capital el 21 de març de 1941 i no serà fins la tornada de la democràcia que, pòstumament, serà rehabilitat i nomenat membre d'honor de la Junta de Govern de la Universitat Complutense de Madrid el 18 de març de 1982 (BOE, 8 d'abril).⁶⁰

Com en el cas de Flores de Lemus, molts docents madrilenys, especialment aquells amb responsabilitats polítiques durant la República, acumulaven expedients a diversos jutjats. Tot i que els càrrecs acostumaven a ser els mateixos, l'existència de diferents causes obertes es considerava que ratificava la culpabilitat.

A tall d'exemple, a la Universitat de Madrid es conserven peticions d'informació dels diversos jutjats de responsabilitats polítiques madrilenys sobre els catedràtics Manuel Martínez Risco y Macías d'Acústica i òptica,⁶¹ José Giral Pereira de Química orgànica, Antonio Madinaveitia Tabuyo de Química orgànica,⁶² Luis Jiménez de Asúa de Dret penal,⁶³ Obdulio Fernández Rodríguez de Farmàcia,⁶⁴ José Gaos y González de Pola

⁶⁰ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1966, expedient personal Antonio Flores de Lemus.

⁶¹ AUCM, expedient personal de Manuel Martínez Risco y Macías, sol·licitud del Tribunal de Responsabilidades Políticas número 1 de Madrid, abril de 1940.

⁶² AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44, sol·licituds del 6 i el 17 de juny de 1940, respectivament.

⁶³ AUCM, expedient personal de Luis Jiménez y Asúa, sol·licitud del Tribunal de Responsabilidades Políticas número 1 de Madrid, 11 de juny de 1940. Prèviament ja havia sigut represaliat per la Dictadura de Primo de Ribera: desterrat a les illes Chafarines (29 d'abril de 1926) i sancionat (7 d'abril de 1928), fins que el 22 de

d'Introducció a la filosofia,⁶⁵ Pedro Salinas y Serrano agregat des de Sevilla,⁶⁶ Manuel Márquez y Rodríguez d'Oftalmologia,⁶⁷ Luis Zulueta Escolano de Pedagogia,⁶⁸ Américo Castro Quesada d'Història de la llengua castellana,⁶⁹ José Cuatrecasas Arumí de Botànica,⁷⁰ Cándido Bolívar y Pieltain de Ciències,⁷¹ Bernardino Landette Aragó d'Odontologia⁷² i Arturo Duperier Valliesca de Geofísica.⁷³ Sis havien tingut responsabilitats acadèmiques (Márquez Rodríguez degà de Medicina, Jiménez de Asúa de Dret, Fernández Rodríguez i Madinaveitia Tabuyo de Farmàcia, i Giral Pereira i Gaos González de Pola com a rectors), i també sis de caràcter governamental (Martínez Risco,⁷⁴ Jiménez de Asúa, Giral Pereira i Zulueta Escolano en el Parlament i/o el govern; Castro Quesada com a ambaixador a Berlín; i Bolívar Pieltain com a secretari general de la Presidència).

Si bé les sancions decretades directament pel general Franco destaquen per la rellevància dels catedràtics afectats, la major part dels docents van ser depurats pel jutjat presidit pel degà de Medicina Fernando Enríquez de Salamanca y Dánvila, amb el llicenciat en Medicina Alfredo Martínez Paz com a secretari. Des d'aquí, es cursen les propostes

juliol de 1929 renuncia a la càtedra com a protesta, juntament amb Felipe Sánchez Román y Gallifat de Dret i José Ortega y Gasset de Filosofia i Lletres.

⁶⁴ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44, sol·licitud del 3 de juliol de 1940.

⁶⁵ AUCM, expedient personal de José Gaos y González de Pola, sol·licituds del Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 1 de Madrid el 8 de gener de 1941 i del número 6 el 31 d'octubre de 1942.

⁶⁶ AUCM, expedient personal de Pedro Salinas Serrano, sol·licituds del del Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 1 de Madrid el 8 de gener de 1941 i del número 18 el 5 de febrer de 1943.

⁶⁷ AUCM, expedient personal de Manuel Márquez y Rodríguez, sol·licitud del Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 1 de Madrid, 31 de gener de 1941.

⁶⁸ AUCM, expedient personal de Luis Zulueta Escolano, resposta del degà Eloy Bullón el 15 de febrer de 1941 al Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 1 de Madrid.

⁶⁹ AUCM, expedient personal d'Américo Castro Quesada, resposta del degà, Eloy Bullón, el 30 d'abril de 1941 al Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 2 de Madrid.

⁷⁰ AUCM, expedient personal de José Cuatrecasas Arumí, resposta del rector, el 10 de gener de 1942 al Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 1 de Madrid.

⁷¹ AUCM, expedient personal de Cándido Bolívar y Pieltain, sol·licitud del Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 17 de Madrid, 17 de febrer de 1943.

⁷² AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3997, expedient personal de Bernardino Landette Aragó. El Tribunal de Responsabilitats Polítiques número 2 de Madrid l'absol el 20 de maig de 1942 i torna a sobreseure el cas el 23 d'abril de 1944, i el Tribunal Especial para la Represión de la Masonería també sobreseu l'expedient i recomana reocupi la càtedra.

⁷³ AUCM, expedient personal de Arturo Duperier Valliesca, sol·licitud del Tribunal de Responsabilidades Polítiques número 9 de Madrid. El principal càrrec és el de no haver aprofitat per escapar la seva anada a París el 1 de juliol de 1937 com a representant espanyol a la Conferència Internacional de Cronometria y Metrología de París.

⁷⁴ En el seu expedient es recorda com agreujant que va seguir "a la Cortes republicanas en sus sucesivas emigraciones, hasta la célebre sesión de Figueras".

contra els docents exiliats, declarats “incursos” “por haber abandonado su destino”, com ara el professor encarregat del Laboratori central Luis Fanjul y Álvarez Santullano el 30 de juliol de 1939;⁷⁵ o els catedràtics de Filosofia i Lletres Pedro U. González de la Calle i Agustín Millares Carlo, el de Farmàcia José Cuatrecasas Arumí i el de Ciències Arturo Duperier Vallesa el 2 de desembre.⁷⁶

Tanmateix, Enríquez Salamanca no es limita a una tasca administrativa, sinó que s’implica directament, utilitza el seu coneixement directe –especialment quan l’implicat pertany a la Facultat de Medicina— i es deixa endur per fílies i fòbies. Alguns en surten beneficiats, com el catedràtic d’Urologia Leonardo de la Peña Díaz rehabilitat el 3 d’agost de 1940 (BOE, 18 d’agost) amb l’argument que en ser “persona sobradamente conocida de este juez”, “no hace falta hacer más averiguaciones respecto a su conducta”.⁷⁷ D’altres, no.

La implicació de l’instructor converteix les seves diligències en una barreja d’opinions preconcebudes i comentaris personals mesclats amb les declaracions i avals pertinents. Tot plegat esdevé simple excusa per justificar condemnes decidides amb anterioritat, i segurament degudes a conflictes personals i professionals previs. En el cas del catedràtic d’Anàlisi matemàtic José Barinaga Mata, després d’enriure’s del seu descàrrec –“jocoso”, “desvahida” i “no convence”—, el defineix com “uno de los más exaltados revolucionarios”, proposa la separació del servei i el traspàs de l’expedient al Tribunal de Responsabilidades Polítiques corresponent.⁷⁸

També resulta una bona mostra d’aquesta vehement actuació l’expedient del catedràtic valencià d’Odontologia Bernardino Landette Aragón –germanastre del rehabilitat Juan Landette Pérez—. Quan suggereix a Enríquez de Salamanca que en el fons s’estan dirimint qüestions personals i professionals, ho qualifica d’insídia i assegura que “este Juzgado ha procurado y conseguido ‘una profunda aclaración de los hechos’ y no se ha dejado ‘envolver en una red de maleficios y bajas pasiones, hábilmente tendida para entorpecer una marcha libre de apasionamientos’”.

Menysté els avals –“no tienen valor alguno”— en no creure “que tenga valor una lista de firmas que rezuma democratismo y coacción a la Autoridad”, i només té en

⁷⁵ AUCM, expedient personal de Luis Fanjul y Álvarez Santullano.

⁷⁶ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44

⁷⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3999, expedient personal de Leonardo de la Peña Díaz.

⁷⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.03, lligall 32/45/15047, expedient personal de José Barinaga Mata.

consideració l'informe condemnatori de la Falange valenciana. Considera que la indignació i els dubtes sobre la legitimitat de certes imputacions mostrats en el descàrrec evidencien de “que se puso el dedo en la llaga y que creía que la depuración del personal docente es cosa de puro trámite y de papeleo formulista”. Assegura que, a “un espíritu perspicaz”, l'ús del mot “extinto” en comptes de “difunto” revela “el concepto que él tiene de enjuiciar ese trascendental problema”.

“En resumen: no se niega el valor científico y profesional del Dr. Bernardino Landette Aragón. Lo que se niega y se prueba hasta la evidencia es su espíritu y conducta frente-populista y antiespañola en nuestro Glorioso Movimiento Nacional y antes de él, su incapacidad para las delicadas funciones docentes y educadoras de la juventud. Sería muy de lamentar que se intentara abocar esta segunda Guerra de Independencia a unas segundas Cortes de Cadiz”.⁷⁹

Similar persecució pateix el catedràtic saragossà d'Histologia i anatomia patològica i director de l'Instituto Cajal, Jorge Francisco Tello y Muñoz, en aquest cas pel seu ateisme. El mateix Enríquez de Salamanca admet que “tiene la absoluta certeza de que el Sr. Tello ha sido propagador de su ateismo, en sus funciones de catedrático [...], por desgraciada experiencia personal, durante los tres años en que estuve trabajando al lado”. Tota les diligències es dirigeixen en aquest sentit.

En primer lloc, qüestiona obertament als avaladors. Obliga a rectificar al director del Laboratori Municipal Lucas de Torres-Canal sobre els principis religiosos de l'encausat, fins que aconseguix que els limiti a la filla de Tello Muñoz, “que se ha casado canónicamente, después de terminada la guerra, con el Dr. Ramón Martínez Pérez”. Amb menys fortuna també intenta coaccionar al general de l'Estat Major i número dos a la vicepresidència del govern Abilio Barbero Saldaña. Aquest li respon indignat quan li requereix que el seu superior, el general Jordana, certifiqui la seva signatura: “en los muchos avales que llevo prestados, nunca necesité otro requisito que el de firmar al pie”.

A continuació, deslegitima el descàrrec, ja que l'imputat no és prou humil: “una persona arrepentida se hubiese expresado de otro modo. [...] Ni por asomo se desliza alguna frase o alguna palabra que revele la sintonía con el espíritu del Glorioso Movimiento Nacional”. A més de l'ateisme, dóna per provats els càrrecs de pertànyer a les esquerres,

⁷⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3997, expedient personal de Bernardino Landette Aragón.

signar el manifest en favor d'Azaña, mantenir el càrrec durant la guerra, signar la protesta dels intel·lectuals contra els bombardeigs de Madrid, i no col·laborar amb el Movimiento i sí amb la República com a degà accidental.

La proposta final és lògicament la separació, “puesto que sería peligrosísima para la orientación de la juventud universitaria, la actividad docente del citado Sr.”. Però, l'expedient roman obert. El 1 de febrer de 1945 se l'acaba sancionant amb el canvi de serveis de càtedra per d'altres de similars, amb la pèrdua de tots els havers fins aleshores. Posteriorment, el 30 de setembre de 1949 (BOE, 28 d'octubre) se'l reintegra a la seva càtedra original pel curs 1949-50, tot i que prèviament el ministre demana confidencialment el vist-i-plau del degà Enríquez de Salamanca. Deu anys després el perdona.⁸⁰

La parcialitat en l'actuació s'evidencia quan comparen l'anterior tramitació amb la del catedràtic de Vertebrats Luis Lozano Rey. Aquest és només inhabilitat per a càrrecs directius i de confiança el 22 de desembre de 1939 perquè, “aunque de ideología acatólica, no se ha comprobado que fuese sectario proselitista ni político del Frente Popular”. A més, segons el subjectiu i psicoanalític punt de vista d'Enríquez Salamanca, Lozano Rey “va evolucionando en sentido patriótico y católico”.⁸¹

Les preconcepcions de l'instructor podien afectar fins i tot la resolució d'expedients com el del catedràtic de Medicina Agustín del Cañizo y García, a qui el cop d'estat sorprèn a Segòvia i, per tant, s'havia incorporat des del primer moment als insurgents. Per Enríquez de Salamanca, l'encausat “ha sido izquierdista, amigo de los más destacados izquierdistas universitarios, de los que prepararon la revolución marxista y que no se ha producido en él cambio suficiente para que él advierta contraste entre su modo actual de pensar y sentir y el de los tiempos anteriores”. Caldrà l'aval –desqualificat com de “marcado carácter evasivo” per l'instructor— del mateix rector, perquè es vegi obligat a recomanar la reposició. Tot i així, no s'està de fer un darrer apunt i deixar a criteri del ministre si fora bo inhabilitar-lo per a càrrecs de confiança. El 14 de desembre de 1939 el Ministeri dóna la raó a l'instructor.⁸²

Tanmateix, no sempre la opinió del jutge instructor s'acabava imposant. En el cas del vicerector i catedràtic barceloní de Patologia i clínica quirúrgica León Cardenal Pujals,

⁸⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal de Jorge Francisco Tello y Muñoz.

⁸¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3998, expedient personal de Luis Lozano Rey.

⁸² AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3994, expedient personal d'Agustín del Cañizo y García.

el director general José Pemartín troba excessivament benèvol a Enríquez de Salamanca i afegeix a la proposta de rehabilitació la “postergación por cinco años e inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos y de confianza” el 17 d’agost de 1940 (BOE, 2 de setembre). Tot i qualificar-lo de “el hombre nuevo para la España nueva”, el jutge instructor no podia amagar que l’encausat havia acceptat nomenaments de les autoritats republicanes, encara que fos “para hacer bien no sólo a los particulares y a sus amistades personales, sino a todos los que sabía que eran personas decentes y adictas al Movimiento Nacional”. El 12 de setembre de 1945 (BOE, 15 d’octubre) se’l rehabilitava completament.⁸³

Les actituds interessades no eren patrimoni exclusiu del jutge depurador, sinó que també afectaven a tot l’escalafó repressor. En el cas del catedràtic d’Odontologia Ciriaco Juan Mañes Retana torna a posar-se de relleu el caràcter polític i venjatiu del procés depurador, allunyat de tota justícia o criteri normatiu. Després de ser declarat “incurso” el 6 d’abril de 1940, a mitjans d’any Mañes Retana sol·licita la reincorporació i passar la depuració corresponent. L’expedient no es resoldrà fins el 13 de novembre de 1952 (BOE, 17 de desembre), abandonat durant dotze anys en els llimbs burocràtics.

La postergació de la seva reincorporació resulta difícil d’entendre. L’imputat pot demostrar les persecucions i sancions patides durant la República –algunes d’elles compartides amb el totpoderós catedràtic de Puericultura Enrique Suñer Ordóñez—; i compta amb avals d’importància com el del coronel Ungría –i 53 documents més que responien de la seva actuació—, amb la depuració favorable del Tribunal de Responsabilidades Polítiques i el Col·legi d’Odontòlegs, i amb el vist-i-plau tant de les autoritats acadèmiques (Junta de Facultat, degà i rector) com ministerials (“todos los directores generales de Enseñanza Superior y Media que han pasado por el departamento desde 1940, Sres. Pemartín, Ortiz Muñoz, Alcázar, han aprobado el expediente del Dr. Mañes”). L’únic, però cabdal, obstacle per a la rehabilitació era el mateix ministre Ibáñez

⁸³ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3994, expedient personal de León Cardenal Pujals. El jutge instructor concreta les activitats realitzades per l’encausat a favor dels insurgents: “Es probado que tanto en su domicilio particular como en los hospitales que dirigía cooperó al Movimiento Nacional, con actuaciones tan claras y arriesgadas como acoger y ocultar nacionalistas activos, sabotear a las fuerzas rojas, amparar la confección de la bandera nacional en el mismo hospital, desvirtuar o destruir documentos rojos dirigidos contra individuos nacionalistas, vigilar, desautorizar al comisario de guerra del hospital, etc.”.

Martín, que es nega a signar les diferents propostes de resolució que li arriben durant aquells anys, fins 1952.⁸⁴

De vegades, desar un expedient en els llimbs burocràtics esdevenia la sortida davant de casos complicats o per evitar conflictes entre autoritats. Lògicament, el perjudicat era l'imputat, a qui la manca de resolució deixava absolutament desemparat. Cinc anys passa en aquesta situació el catedràtic saragossà d'Estructura atómico-molecular i espectrografia Miguel Catalán Sañudo, després de que el ministre Ibáñez Martín mostri el seu desacord amb la proposta del jutge instructor de “cambio de servicio, postergación por dos años e inhabilitación para cargos directivos y de confianza”, feta el 27 d'abril de 1940.

El motiu de la indecisió es fa difícil d'establir. Per una banda es tractava d'un científic prestigiós, a qui durant la guerra fan ofertes per incorporar-se a l'Institut Rockefeller de Nova York i al MIT de Boston, però les autoritats insurgents no li donaren autorització. Fins i tot rep avals tant importants com el de Julio Palacios Martínez – vicerrector de la Universitat de Madrid, vicepresident de l'Instituto de España i president de l'Instituto Nacional de Física y Química—, per a qui només “fútiles motivos, cuando no malévolas insinuaciones” podien justificar aquesta “pérdida irreparable, pues es un investigador de renombre mundial y un profesor de primera talla”.

De l'altra, era el gendre de Menéndez Pidal i existien càrrecs contra ell que el relacionaven amb els dirigents republicans. Alhora, Enríquez de Salamanca el considerava una persona “peligrosa para la función docente, con peligro de proselitismo antirreligioso y antinacional”, però es basava en informes grotescos del SIPM en què se'l qualificava com “un mentecato, celula comunista, juguete de su mujer y de su suegra [...], como regalo de bodas le dieron una cátedra”. Finalment, el director general José Pemartín, a partir de “circunstancias con él relacionadas” que no concreta, proposa la readmissió amb inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança, acceptada el 25 d'octubre de 1945.⁸⁵

⁸⁴ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15050, expedient personal de Ciriaco Juan Mañes Retana. El 10 de març de 1941 es proposa la inhabilitació per a càrrecs, la suspensió de feina i sou per dos anys, i la postergació per cinc anys, reduïda pel director general Pemartín a la inhabilitació; el 1 de març de 1946 es parla de rehabilitació absoluta. Des del mateix Ministeri, el 1952, un alt funcionari subratlla “las repercusiones económicas” que tanta indecisió estava provocant i defensava l'adopció de la proposta de 1946.

⁸⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15048, expedient personal de Miguel Catalán Sañudo; i IDD 1.03, caixa 31/8532, expedient personal de Julio Palacios Martínez. Aquestes gestions –junt amb d'altres avals firmats a favor d'investigador de l'Institut— farien que fos acusat de “defensor incondicional del espíritu laico y antiespañol”. Ell ho atribueix a una campanya encapçalada pel degà de Ciències a Madrid.

L'altra baula fonamental en la repressió la constituïen els mateixos companys dels encausats i la societat espanyola en general. La immensa tasca depuradora necessitava de la col·laboració activa, incentivada pel convenciment ideològic, pel desig de venjança, per la por o pel càlcul interessat. La Universitat de Madrid rep una abundant i diversa correspondència amb informes i delacions, on costa distingir quins són induïts, quins espontanis i quins interessats. Trobem, per exemple, la carta del director i propietari de la farmacèutica Abelló per donar compte, el 16 de febrer de 1940, sobre dos professors contractats a la seva empresa. De Juan Marino Garcia Marquina assegurava que compartia els ideals del Movimiento i, mentre el propietari es refugiava en zona insurgent, “defendió mis intereses y se comportó como persona de derechas y entusiasta de nuestro glorioso Caudillo y de su Causa”. De Justo Gomez Gonzalez tampoc té queixa, “persona de orden y apolítica”, ja que com a vocal del Consell Obrer de l'empresa va defensar “mi Fábrica frente a las teorías marxistas, de los dirigentes sindicales y políticos”.⁸⁶

Si bé hi ha molts informes avaladors en positiu, la gran majoria són delacions acusatòries. Tot i així, el jutge instructor Enríquez de Salamanca insistia en negar la realitat i assegurava que “dada la psicología humana y especialmente la española y más en estos momentos, es fácil encontrar centenares de testigos favorables; tan fácil como difícil es encontrar testigos adversos”.⁸⁷ El 7 d'agost de 1939, per exemple, l'auxiliar de Farmàcia Ángel Santos Ruiz senyala al catedràtic Alberto Chalmeta Tomás com a membre del “comité marxista de depuración”, “Jefe de Sueros y Vacunas” i secretari de la Facultat de Farmàcia.⁸⁸ El 22 de novembre l'imputat era separat definitivament del servei.⁸⁹

També hi ha informes anònims, com un sobre la Universitat de Madrid que acusava al catedràtic madrileny de Geometria descriptiva José Gabriel Álvarez Ude d'haver sigut d'esquerres durant la seva joventut i íntim d'Ossorio y Gallardo. L'imputat nega els càrrecs i es defineix com a persona de dretes i catòlica, recorda com va passar informació sobre l'Instituto Nacional de Previsión a Luis Jordana de Pozas –president de l'organisme franquista equivalent— i redueix la relació amb el dirigent polític als anys anteriors a la Dictadura de Primo de Rivera, quan militaven al Partido de Acción Social Popular. De totes

⁸⁶ AUCM, D 1863 Varias cosas. Correspondencia, redes alumnos, etc. 1930-....

⁸⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal de Jorge Francisco Tello y Muñoz.

⁸⁸ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44

⁸⁹ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44

maneres se'l suspèn de feina i sou mentre es tramita la seva depuració el 8 de febrer de 1940, i no se'l reintegra fins el 14 de maig de 1941 (BOE, 14 de juny).⁹⁰

Més sagnant és el cas del catedràtic de Terapèutica i farmacologia Teófilo Hernando Ortega. A petició seva, el 9 de desembre de 1941 se li obre expedient de depuració per dictaminar si pot retornar al país, després d'haver sigut considerat "incurso" en acabar la guerra. Entre els informes arribats al rectorat destaca un sobre les seves activitats abans i durant la guerra. Del primer període es diu, entre d'altres coses, que estava "afiliado a un Partido del Frente Popular", "institucionista y presidente del Consejo de Cultura", candidat azañista a la presidència de la República, "presidente de la Comisión Investigadora para examinar la obra del 'bienio negro'", metge liberal i signant de diversos manifestos. Del segon, es recorda la incorporació a l'Hospital Clínico de San Carlos de Madrid, la signatura del manifest d'intel·lectuals a favor de la República i la fugida a Tànger el setembre de 1936, tot i que oficialment es trobava a París "comisionado por el Gobierno para comprar medicamentos" —el 15 de juny de 1937 la República el separa definitivament de la càtedra per abandonament—.

Tot i que els noms dels delators estan tatxats perquè no siguin inclosos, en l'esborrany poden llegir-se. Així, Pardo García, Gutiérrez Marcet, Julián Sanz, Fernández Nadalmay, Gutiérrez Guijarro, Bastida Álvarez, Toledo Manzano i Velo Temes l'acusen de pertànyer a les esquerres; Rafael Alemany Soler i Anglada de ser afiliat; Francisco Vegas Pérez de ser "institucionista" i perseguir "a los elementos de derechas de la Facultad de Medicina"; Isidoro Rodríguez Trigueros de presidenciable azañista; i Carlos González Ferrada de fugir a Tànger.

Les delacions fan que el Ministeri trigui deu anys en rehabilitar-lo, "con pérdida de los haberes no percibidos, debiendo pasar el interesado a prestar en la mencionada Facultad los servicios docentes que por el Decano se le encomienden", a l'espera de vacant. Es tracta d'una reincorporació trampa, ja que la resolució data del 31 de març de 1951, i vint dies més tard se'l declara jubilat. La decisió és presa a consciència com ho mostra una nota encapçalada amb un "¡Mucha atención!" en llapis vermell: "El Excmo. Sr. ministro hará el

⁹⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de José Gabriel Álvarez Ude. La declaració la presenta a Barcelona, on és agregat el 18 de gener de 1938.

favor de poner la fecha que desee, teniendo en cuenta que la jubilación del Sr. Hernando tendrá lugar el día 14 de abril próximo”.⁹¹

No es tracta d'un cas excepcional. La mateixa nota aclareix que “esta orden se hace conforme a otras de caso similar”. El règim franquista va jugar amb la data de jubilació de molts docents per tal de donar una falsa sensació de benevolència, sense haver-los d'incorporar a les Universitats. De vegades ni tan sols això, i la jubilació s'endarreriria incomprensiblement. El catedràtic de Parasitologia Gustavo Pittaluga y Fattorini, separat del servei, no se'l jubila fins el 16 de març de 1955, tot i tenir l'edat reglamentària des del 10 de novembre de 1946.⁹²

Aquest comportament contrastava amb el reservat als fidels al règim que havien complert l'edat reglamentària de jubilació durant la guerra –alguns, a més, sancionats per la República—. El 22 de juliol de 1939 es concedeix la jubilació als catedràtics de Filosofia i Lletres Fernando Crusat Prat amb efectes del 3 d'agost de 1936, Luis de Hoyos Sainz del 21 de juny de 1938, Ramón Menéndez Pidal del 13 de març de 1939 i Elías Tormo Monzó del 21 de juny; i el catedràtic de Ciències Jesús Goizueta Díaz amb efectes del 18 de juny de 1938.⁹³

El franquisme mai es va caracteritzar per la seva generositat, o per la seva voluntat de perdó, reconciliació o bona voluntat. El catedràtic barceloní Enrique Moles Ormella ho pateix directament quan en tornar a Espanya el 1942 no només li resulta impossible recuperar la seva càtedra, sinó que a més passa més d'un any empresonat.⁹⁴

Si bé es produeix alguna revisió que permet la reincorporació de docents sancionats en un primer moment, aquestes foren puntuals i amb molts anys de retard. Segurament no és casualitat que el 6 de juliol de 1953, quan es dicta l'ordre de reincorporació del catedràtic abulense de Geofísica Arturo Duperier Vallies, Ibáñez Martín ja no estigui al capdavant del Ministeri.

Tampoc hem d'oblidar que Duperier Vallies era “una personalidad científica”, que presentava un bon grapat de “informes que le son en alto grado favorables de catedráticos

⁹¹ Expedients personals de Teófilo Hernando Ortega a l'AUCM, i a l'AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3977.

⁹² AUCM, expedient personal de Gustavo Pittaluga y Fattorini.

⁹³ AUCM, D 1868 Oficios. 1937-44

⁹⁴ Vicente Lloréns, “La emigración republicana de 1939”, dins J. L. Abellán (dir), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum I, p. 109.

universitarios de gran reputación y de varios sacerdotes”, i que el 25 de novembre de 1939 (BOE, 2 de desembre) només havia sigut declarat “incurso”. També havia sigut condemnat el 2 de novembre de 1944 pel jutjat número 9 de Responsabilidades Políticas de Madrid a cinc anys d’inhabilitació especial per a càrrec públic i a 5.000 pessetes de multa. Consolidat ja el règim, aquest necessitava presentar una cara més amable al món.⁹⁵

Benevolència que per molts arribaria, intencionadament, massa tard: com en el cas del catedràtic de Lògica i degà de Filosofia i Lletres, Julián Besteiro Fernández. President de les Corts republicanes el 1931 i diputat socialista va haver de patir sancions i condemnes des de principis de segle, però no podria sobreviure al franquisme. En plena postguerra moria al camp de concentració de Carmona.⁹⁶

D’altres serien directament assassinats pels insurgents per la seva militància política i, alhora, perquè en ells es cobraven venjança sobre els seus mestres. L’auxiliar de Medicina Manuel Calvelo López militava al Partit Comunista des de 1936 –la seva dona, Isabel Ríos, hi pertanyia des de dos anys abans— i era adjunt a la càtedra de l’institucionista Novoa Santos. “Las vacaciones del año 36 las pasa en Curtis [Galícia] y, al producirse la sublevación militar, se apresta a defender a la República. Hecho prisionero, junto con su mujer, será enviado a la cárcel de Santiago. Juzgado en consejo de guerra es fusilado en la amanecida del 31 de diciembre de 1936”.⁹⁷ El 11 juliol de 1937 a les cinc de la matinada era afusellat a La Corunya el diputat socialista, Luis Rupilanchas Salcedo, auxiliar de Dret i adjunt a la càtedra del diputat Jiménez de Asúa. Al mateix temps també

⁹⁵ Expedients personals d’Arturo Duperier Vallies a l’AUCM i a l’AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15048.

⁹⁶ AUCM, expedient personal de Julián Besteiro y Fernández. El 29 de setembre de 1917 un Consell de Guerra el sanciona amb “pena de reclusión perpetua, con la accesoria de inhabilitación perpetua absoluta”, però el 9 de maig de 1918 es concedeix una llei d’amnistia i és reintegrat a la seva càtedra.

⁹⁷ Carlos Fernández Santander, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, La Corunya, Edicions do Castro, 2000, tomo II, p. 1082.

eren passat per les armes “once individuos más que le habían auxiliado y protegido durante el tiempo en que permaneció escondido”.⁹⁸

⁹⁸ Luis Lamela García, *Estampas de injusticia. La guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión*, La Corunya, Ediciós do Castro, 1998, p. 170.

LES UNIVERSITATS DE VALÈNCIA I MÚRCIA

A diferència de la resta d'universitats de l'Estat, la de València ha merescut una atenció important per part dels investigadors i s'ha convertit en el centre més ben estudiat. Segurament, això es degui tant a la seva rellevància durant la guerra civil –València esdevé la capital cultural republicana i la seva Universitat, el centre més important on són agregats multitud de professors—, com a l'especificitat del seu procés repressor: d'una banda per la important depuració republicana que dobla numèricament a la franquista, i de l'altra per la contundència d'aquesta segona, personificada en la figura de l'ex rector Juan B. Peset Aleixandre afusellat pels insurgents.

Pel que fa als números republicans a València, tot i que no són extrapolables a la resta de la universitat espanyola, sí que les dades “deben hacer reflexionar sobre el tópic de una intelectualidad totalmente volcada a la causa democrática”.¹ L'adscripció podia dependre del lloc on es trobava l'interessat el 18 de juliol de 1936, moltes vegades condicionada a situacions personals i geogràfiques, ja que la indefinició en els cossos d'elit era molt més comuna del que s'ha considerat habitualment. Potser el cas més exemplificador sigui el del catedràtic de Dret Niceto Alcalá Zamora y Castillo sancionat per abandonament de destí en no presentar-se el 15 de setembre de 1937 davant les autoritats republicanes, i tornat a sancionar posteriorment per les franquistes.

La repressió republicana evidencia la intolerància i la tensió pròpia de la guerra, així com la falsedat de la presumpta arrel democràtica de tota la intel·lectualitat. Si bé la depuració va limitar-se a la sanció administrativa, amb especial contundència a València, on el 65% dels docents van ser separats definitivament de la Universitat.

Les primeres actuacions, per exemple, van ser contra catedràtics clarament implicats en l'aixecament i amb importants responsabilitats dins d'ell, com ara els tres primers catedràtics valencians depurats: Juan Contreras y López de Ayala –marqués de Lozoya—, Mariano Puigdollers Oliver i J. Valenzuela Soler. En total, dels 43 catedràtics valencians del curs 1935-1936, la República va sancionar a 22 i dels 40 auxiliars a 16. Per tipus de sanció, 25 eren separats definitivament, cinc jubilats forçosament, tres declarats disponibles

governatius, un donat de baixa per abandonament de destí i a quatre no se'ls va prorrogar el contracte. Per Facultats, són afectats quatre catedràtics i dos auxiliars de Filosofia i Lletres, vuit i cinc de Dret, vuit i set de Medicina, i dos i dos de Ciències.

Tanmateix, la política educativa republicana no pot ser analitzada només a partir de l'acció durant la guerra, sinó en tot el període, ja que, fins i tot durant 1936-39, la voluntat de reforma científica i didàctica hi és present. Res similar trobem a l'altre cantó.²

La repressió insurgent té un caràcter fundacional i fonamental, estesa més enllà del període bèl·lic, de caràcter general i amb una implacabilitat que inclou l'execució. Només l'exili de bona part dels dirigents universitaris republicans va evitar que molts d'altres patissin la sort de Peset Aleixandre, i no la magnanimitat dels vencedors. Les autoritats franquistes sancionaren dotze catedràtics i set auxiliars: sis separats definitivament, dos jubilats forçosament, un inhabilitat per a càrrecs, tres traslladats forçosament i set per no prorrogació de contracte. Per Facultats, això corresponia a dos catedràtics i un auxiliar de Filosofia i Lletres, a quatre i quatre de Medicina, a quatre i dos de Ciències, i a dos catedràtics de Dret. La contundència sancionadora –un afusellat i cinc empresonats— i l'anorreament cultural i científic compensa i supera aquesta suposada benevolència.

Com afirma Manuel Aznar Soler, “el procés de redreçament que la cultura valenciana havia emprés feia dotze anys, vinculat a l'experiència republicana i entre contradiccions i insuficiències evidents a l'hora de conquerir la seua normalització total, va quedar interromput a la força en 1939”.³ Escapçament que pot ser personalitzat en figures com l'auxiliar de Filosofia i Lletres Emili Gómez Nadal que el 6 de febrer de 1939 emprèn el camí de l'exili per Le Perthus. A més de la seva militància a favor de la llengua i la cultura valencianes, contra ell “incidia la seua ideologia comunista, les seues vinculacions amb la UEAP (Unió d'Escriptors i Artistes Proletaris), amb l'AIDCV (Aliança d'Intel·lectuals en Defensa de la Cultura de València) i amb el sindicat de la UGT així com les seues responsabilitats en el Ministeri d'Instrucció Pública”.⁴

¹ Marc Baldó Lacomba, “Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)”, *La II República una esperanza frustrada. Actas del congreso Valencia capital de la República (abril 1986)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, p. 288.

² Baldó Lacomba, “Cambios de profesores...”, pp. 284-287.

³ Manuel Aznar Soler, “La ruptura del procés de redreçament cultural al País Valencià (1936-1939)”, *Els Marges*, 13, Barcelona, Curial, 1974, pp. 31-32.

La Universitat de València havia viscut un procés de sotmetiment als professors més conservadors i catòlics davant d'una decreixent majoria liberal-republicana, accelerat arran de la Dictadura de Primo de Rivera. La Facultat de Ciències exemplificava perfectament aquesta situació. Els catedràtics José Gascó Oliag, Enrique Castell Oria, Francisco Beltrán Bigorra i Antonio Ipiens Lacasa controlaven els diferents càrrecs representatius al deganat i a la Universitat, amb una identificació absoluta amb el règim primorriverista. Des de la Junta de Govern, per exemple, es caracteritzaren per “fer front a la mobilització estudiantil promoguda per la FUE i les Associacions Professionals d'Estudiants (APE). Aquesta situació queda perfectament registrada en les discussions de la Junta de Govern entre el 10 de maig de 1930 fins el 28 de març de 1931, data en què va ser tancada la Universitat fins que passaren les eleccions del 12 d'abril”.⁵

La proclamació de la República va permetre capgirar aquest control. Per començar, van ser els estudiants de la FUE, fins aleshores incapaçs de consolidar-se enfront de la catòlica FREC, els que van constituir-se com a junta provisional a l'edifici universitari. A continuació, declararen destituïdes les autoritats acadèmiques i penjaren la bandera roja al balcó, com havien fet els nous dirigents municipals amb la republicana a l'Ajuntament hores abans.

Poc després, les noves autoritats legals reconduïen la revolta estudiantil i assumien el poder a través d'una Junta paritària de professors i alumnes que, durant uns dies, va regir la Universitat. El 18 d'abril de 1931 el Claustre tria com a rector Mariano Gómez González —comissari del Ministerio de Instrucción Pública i membre de la Junta Provisional Republicana de la ciutat— i a Juan Peset Aleixandre com a vicerector. El 6 de maig es produeix la substitució oficial del rector i catedràtic d'Economia política i Hisenda pública, José Maria de Zumalacárregui Prat, antic col·laborador del ministre Francesc Cambó, vinculat a grups catòlics d'extrema dreta i nomenat l'abril de 1930 en un intent per desvincular la monarquia de la dictadura primorriverista.⁶

⁴ Santi Cortés, *L'exili valencià en els seus textos*, València, Generalitat Valenciana, 1995, pp. 18-21.

⁵ Ernest Sànchez i Santiró, *Científics i professionals. La Facultat de Ciències de València (1857-1939)*, València, Universitat de València, 1998, pp. 172-173.

⁶ José Luis Barona Vilar i María Fernanda Mancebo, *José Puche Álvarez (1896-1979). Historia de un compromiso. Estudio biográfico y científico de un republicano español*, València, Generalitat Valenciana, 1989, pp. 46-47.

El nomenament, però, no va ser per gaire temps, ja que el 30 de març de 1932 Gómez González dimiteix en ser nomenat magistrat del Tribunal Suprem. El vicerector Peset Alexandre assumia –primer de manera interina i el 14 de maig de manera definitiva— el rectorat. La tasca d’ambdós rectors va centrar-se en els mateixos aspectes: la democratització del centre –amb la representació per auxiliars i estudiants—, la consolidació d’una Universitat Popular i la millora material del propi centre. En aquest sentit, el 12 de maig de 1932, el nou rector va haver de fer front a l’incendi de la Facultat de Ciències.⁷

La polarització política va afectar directament el funcionament universitari i els diferents sectors es definien segons les afinitats polítiques. Actuacions com la creació de l’Escola Cossío de València aplega al seu entorn a tot de noms que després de la guerra serien sancionats pel franquisme: José Puche Álvarez, María Moliner, Fernando Ramón Ferrando, José Ots Capdequí, Luis Urtubey Rebollo, Juan Barcia i Juan Peset Alexandre. “Todos ellos coincidieron en un mismo proyecto de renovación docente, que sirvió también para que algunos de sus hijos tuvieran un aprendizaje renovador”.⁸

El canvi de majories al Parlament el novembre de 1933, amb la victòria de les dretes, va comportar la dimissió del rector Peset Alexandre. Aquesta no fou acceptada fins el 28 de maig de 1934, quan es nomena al catedràtic de Patologia mèdica Fernando Rodríguez-Fornos González com a substitut. Les noves autoritats acadèmiques inicien un procés de contrareforma, accelerat arran dels fets d’octubre de 1934, que comporta importants retallades tant de la representativitat d’auxiliars i alumnat, com de les iniciatives per a crear una Universitat Popular.

La proximitat de les eleccions de febrer de 1936 encara enrareix més l’ambient. El 20 de gener un grup d’estudiants d’associacions catòliques i feixistes irrompen en el Claustre en protesta contra l’autonomia catalana. Quatre dies més tard es repeteixen els incidents, però aquesta vegada estudiants nacionalistes i d’esquerres els fan front. Davant la situació de violència, els degans de Dret, Salvador Salom Antequera, i Ciències, Francisco Beltrán Bigorra, demanen el tancament de la Universitat, enmig de les protestes de les associacions estudiantils republicanes.

⁷ Sánchez i Santiró, *Científics i professionals...*, p. 174.

⁸ Barona Vilar i Mancebo, *José Puche Álvarez...*, p. 46.

El 16 de febrer de 1936 es produeix el triomf de la candidatures del Front Popular, a València encapçalada per l'ex rector Juan Peset Aleixandre d'Izquierda Republicana. La victòria va ser celebrada pels republicans universitaris i "la Junta directiva de la FUE decidí encerrar-se en la Universidad y tomar el Rectorado, en demanda de la sustitución del entonces rector". L'actuació unilateral provoca greus moments de tensió, fins que "un grupo, en representación de los estudiantes, se trasladó al laboratorio de fisiología para hacerle entrega a Puche de las llaves de la Universidad, con el fin de que se hiciera cargo del gobierno de la institución, dado que se le consideraba un hombre de confianza en la defensa de los intereses republicanos".⁹

El 21 d'abril el catedràtic de Fisiologia general, José Puche Álvarez, era nomenat rector oficialment. La seva primera tasca va ser cobrir les vacants creades per les dimissions, no casuals, dels significats degans conservadors de Dret i de Ciències. El primer era substituït pel catedràtic de Dret mercantil Ricardo Mur Sancho, i el segon pel catedràtic de Tècnica general Fernando Ramón Ferrando, després d'una breu interinat d'Enrique Castell Oria com a catedràtic més antic.¹⁰

Aquest equip hauria de fer front a la sotragada de l'intent de cop d'Estat del 18 de juliol de 1936. El 19 d'agost el Ministeri confirma al rector i fixa l'equip de govern amb els següents nomenaments: el catedràtic d'Arqueologia, numismàtica i epigrafia Luis Gonzalvo París com a vicerector, Fernando Ramón Ferrando confirmat com a degà de Ciències; el catedràtic d'Història del dret José Ots Capdequí com a degà de Dret; el catedràtic d'Histologia i tècnica microgràfica i anatomia patològica Luis Urtubey Rebollo com a degà de Medicina –en substitució del catedràtic de Patologia mèdica Manuel Beltrán Báguena—; i el catedràtic de Geografia política i descriptiva Ramón Velasco Pajares com a degà de Filosofia i Lletres i administrador.¹¹ Gonzalvo París, Ramón Ferrando i Ots Capdequí van esdevenir els més estrets col·laboradors del nou rector. Fins i tot, aquest darrer s'involucraria, juntament amb el catedràtic d'Història universal antiga i mitjana José

⁹ Barona Vilar i Mancebo, *José Puche Álvarez...*, p. 49.

¹⁰ Sánchez i Santiró, *Científics i professionals...*, p. 175.

¹¹ Barona Vilar i Mancebo, *José Puche Álvarez...*, p. 51. I, Archivo General de la Administración (AGA), secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1071.

Deleito Piñuela, en missions de recuperació del patrimoni l'agost de 1936 per tota la província.¹²

Paradoxalment, la guerra va significar pel centre valencià un moment de màxim esplendor, ja que va esdevenir el centre universitari més important dels controlats pels republicans, tant per la peculiar geografia de l'aixecament militar com pel trasllat de la capital republicana. Multitud de científics i intel·lectuals d'excel·lent valor eren integrats a les diferents Facultats.¹³ Només a Filosofia i Lletres són agregats quatre catedràtics de Madrid —el rector José Gaos González Pola, el degà Juan María Aguilar Calvo, l'arabista Emilio García Gómez i José María Pabón Suárez de Urbina— i dos auxiliars —Bienvenido Martín i Vicente Blanco García—, a més del degà de Múrcia Cayetano Alcázar i el de Valladolid Emilio Alarcos. “La Universidad de Valencia se había convertido en símbolo de la España republicana”.¹⁴

La contrapartida va ser la depuració republicana del professorat significat o no suficientment compromès, especialment durant el ministeri de Jesús Hernández Tomás. Tot i que la purga tenia únicament caràcter administratiu i defensiu, no hem de menystenir els excessos extrajudicials que patiren alguns d'aquests docents, ni oblidar la implicació directa d'algun d'ells tant en l'estructura insurgent, com en les xarxes quintacolumnistes.

El 19 de setembre de 1936 són separats definitivament els catedràtics Juan Contreras y López de Ayala de Filosofia i Lletres i Mariano Puigdollers Oliver i J. Valenzuela Soler de Dret. El 30 de novembre no se li prorroga el contracte a l'auxiliar de Ciències Francisco Bosch Ariño, i el 8 de gener de 1937 als auxiliars de Dret José María Aparisi Rodríguez i Luis Donderis Tatay. El dia 22 es produeix el major número de sancions 17: catorze separacions definitives (els catedràtics J.J. Baró Comas de Filosofia i Lletres; Ricardo Mur Sancho, Salvador Salom Antequera i José Viñas Mey de Dret; R. Alcalá Santaola, Juan Barcia Goyanes i Francisco Martín Lagos de Medicina; i Francisco Beltrán Bigorra i José Gascó Oliag de Ciències; i els auxiliars P. Álvarez Rubiano i F. Ramón Rodríguez-Roda de Filosofia i Lletres; i Juan Galván Escutia, R. Mur Sancho i

¹² Sebastià Garcia Martínez i Vicent Ll. Salavert Fabiani, “L'ocupació de la Universitat de València el 1939 pel quintacolumnista Manuel Batlle, catedràtic de Múrcia”, *Afers*, Catarroja, Afers, 1986, pp. 192-193.

¹³ Per una llista completa, Garcia Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, pp. 128-129.

¹⁴ María Fernanda Mancebo, “Los profesores de la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia (1919-1939). Una aproximación a la ciencia de la historia”, dins *Doctores y escolares. Segundo Congreso de Historia de las Universidades hispánicas (Valencia 1995)*, València, Universitat de València, 1998, volum II, p. 20.

Manuel de Torres Martínez de Dret), dos jubilats forçosament abans de complir l'edat reglamentària (els antics rectors i catedràtics de Dret Joaquín Ros Gómez i José María Zumalacárregui Prat) i un disponible governatiu (el catedràtic Francisco Alcaide Villar de Filosofia i Lletres). El dia 31 es declara jubilat forçós al catedràtic de Filosofia i Lletres José Casado García. A Medicina, durant el mes de març, el dia 22 no se li prorroga el contracte a l'auxiliar Juan José López Ibor i el dia 31 se separa al catedràtic Fernando Rodríguez-Fornos González. El 22 de juny són separats els auxiliars de Medicina J. Bosch Marín, J. Mur Sancho i V. Pallarés Iranzo. El 14 d'octubre és jubilat forçosament l'auxiliar de Ciències V. Martí Ortells. El 4 de desembre a Medicina són declarats disponibles governatius els catedràtics V. Belloch Montesinos i D. Rodrigo Pérez; separats del servei els catedràtics Miguel Martí Pastor i R. Vila Barberá, i els auxiliars J. Blanco Pozo i F.J. Rieta Sister; i jubilat forçós l'auxiliar F. Reig Pastor. Finalment, el dia 22, per abandonament de destinació, se sanciona al catedràtic de Dret Niceto Alcalá Zamora y Castillo.¹⁵

Si bé durant els primers mesos, amb les classes suspeses provisionalment, s'organitzen cursets intensius de Medicina i d'altres seminaris breus i conferències, “se percibe el condicionamiento que supuso la guerra para la Universidad, pero también el esfuerzo por mantener la actividad docente como científica, y cultural”. Esforç que també s'estén al reconeixement i incorporació de la llengua i la cultura valencianes a l'àmbit universitari.¹⁶ En aquest període s'inicia una profunda reforma de caràcter professional i científic, per tal d'aconseguir un centre “al servicio democrático de toda la sociedad” i no limitat a “un reducto partidista al servicio de un restringido grupo social”.¹⁷

La reforma més destacada va ser sens dubte la que va afectar a l'antiga Facultat de Dret convertida en plena guerra en una Facultat de Ciències Jurídiques, Polítiques i Econòmiques. Els estudis s'estructuraren en tres seccions, els ensenyaments de les quals es fixaven en un curs preparatori i vuit semestres respectivament. Dècades més tard, Ernest Lluch encara qualificava el programa de “molt coherent i personalment opine que molt millor que el que seria adoptat per les Facultats d'Econòmiques de la postguerra. La

¹⁵ Baldó Lacomba, “Cambios de profesores...”, p. 290.

¹⁶ María Fernanda Mancebo, “La Universidad de Valencia y la Federación Universitaria Escolar”, *València capital cultural de la República (1936-1937). Antología de textos i documents*, València, Generalitat Valenciana, 1986, pp. 325-326.

¹⁷ Baldó Lacomba, “Cambios de profesores...”, p. 280.

desaparició de la Facultat el 1939 amb els 28 anys de retard que significà per als estudis econòmics al País Valencià és, per això mateix, tant més lamentable”.¹⁸ També es plantejaren millores a Filosofia i Lletres¹⁹ que va passar a exigir superar únicament tres exàmens, i a Medicina que va dividir la carrera en tres períodes de teoria i pràctica simultànies: un curs preparatori d’un semestre, un segon cicle de cinc semestres amb les assignatures bàsiques de la disciplina i un període final de sis semestres de caràcter clínic.²⁰

Després del parèntesi de 1936-37, la República ordena reprendre les activitats acadèmiques per tal de donar sensació de continuïtat. El primer d’octubre s’inaugura el curs, tot i que l’acte oficial s’ajorna “fins a novembre, quan va ser realitzat solemnement al Paraninf amb l’assistència de Jesús Hernández, el qual propugnà que els universitaris rebessen instrucció militar, sense abandonar, però, les aules”. Tanmateix, cada vegada era més difícil sostreure’s a la realitat bèl·lica, especialment a partir de març de 1938. La nova Facultat de Ciències Jurídiques, Polítiques i Econòmiques, començava la seva tasca el curs 1937-38, però la situació distava de ser normal i només es matricularen “setze alumnes, nombre inferior al de professors”.²¹

Les activitats acadèmiques se susprenien a l’abril, després que el Ministeri demanés l’estimulació de l’allistament “llegando si fuera necesario hasta suspender o acortar curso”. Entre els professors compromesos amb la República, va destacar la figura de l’auxiliar temporal i secretari de Ciències León Le Boucher Villen. Aquest sindicalista i militant socialista va allistar-se a l’exèrcit, i com a capità d’artilleria va lluitar i morir en el front de Pozoblanco. “El seu soterrament a València, el 9 d’abril de 1937, serà un acte d’afirmació republicana i d’antifeixisme. Van assistir-hi el ministre Giral, Josep Renau, representants de tots els partits i sindicats de la Universitat i de totes les Facultats, intel·lectuals i una

¹⁸ Ernest Lluch, “La primera Facultat de Ciències Econòmiques de València”, dins “El País Valencià: 1931-1939”, *Arguments*, 1, València, L’Estel, 1974, p. 176.

¹⁹ Per l’evolució d’aquesta Facultat, Mancebo, “Los profesores de...”, volum II, pp. 13-30.

²⁰ Baldó Lacomba, “Cambios de profesores...”, p. 280. Pel que fa a les Ciències, l’única en no engegar cap reforma durant la guerra, es pot seguir la seva evolució anterior a través de l’article d’Ernest Sánchez i Santiró, “Els estudis científics en la Universitat contemporània: la Facultat de Ciències de València (1857-1936)”, dins *Doctores y escolares. Segundo Congreso de Historia de las Universidades hispánicas (Valencia 1995)*, València, Universitat de València, 1998, volum II, pp. 385-399; i el llibre del mateix autor *Científicos i professionals...*

²¹ Garcia Martínez i Salavert Fabiani, “L’ocupació de la...”, p. 148.

nodrida representació ciutadana. El fet va aparèixer en les primeres planes de tots els diaris de València”.²²

No va ser l'únic en ocupar destinacions militars, polítiques i administratives. Per exemple, el vicerector Gonzalvo París dimiteix en ser mobilitzat el 3 d'agost de 1938, o el mateix rector Puche Álvarez, nomenat cap dels Serveis Sanitaris de l'Exèrcit de Terra.²³ Les prolongades absències van convertir al degà de Filosofia i Lletres, Ramón Velasco Pajares, en el rector accidental des d'abril de 1938.

Després de la unificació de la sanitat civil i militar, Puche Álvarez va acabar assumint la Direcció General de Sanitat de Guerra que concentrava l'assistència sanitària de totes les armes i cossos de l'exèrcit. “Fue aquélla la única etapa en la que José Puche estuvo en el frente de batalla y vistió de uniforme, a pesar de que jamás llegó a identificarse con la vida militar. Puche continuó como director general hasta que abandonara España el 7 de marzo de 1939”. Ja a l'exili, va ser l'encarregat d'organitzar l'assistència als refugiats polítics que anaven a traslladar-se a Mèxic, sota la protecció del SERE de Negrín. L'ex rector valencià moriria en terres mexicanes.²⁴

La darrera Junta de Govern, presidida per Velasco Pajares, es fa el 14 de desembre de 1938 i la previsió de començar un nou semestre el 16 d'abril de 1939 s'evidencia irrealitzable.²⁵ Durant el seu curt mandat, el rector accidental va haver de fer front a les penúries econòmiques creixents i a l'intent de trasllat a Múrcia davant l'evolució de la guerra. Ell és qui el 29 de març de 1939, en ser ocupat el centre, fa el traspàs sense oposar, lògicament, cap resistència. “Aleshores tenia seixanta-nou anys i fou jubilat el 26 d'octubre de 1939”. L'expedient de depuració li va respectar la jubilació i únicament el sancionava amb la inhabilitació per a càrrecs.²⁶

En un principi, la Dirección General de Enseñanzas Superior y Media franquista havia encarregat als catedràtics José Gascó Oliag i Antonio Ipiens Lacasa de fer-se càrrec de la Universitat de València. Quan el dia 31 de març es personen en el centre, descobreixen amb sorpresa que ja feia dos dies que aquest es trobava en mans de Manuel Batlle Vázquez, autoproclamat nou rector. L'excel·lent treball de Sebastià Garcia i Vicent

²² Sánchez i Santiró, *Científics i professionals...*, pp. 177-178.

²³ Garcia Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, pp. 150-156.

²⁴ Barona Vilar i Mancebo, *José Puche Álvarez...*, pp. 52-54 i 57-73.

²⁵ Mancebo, “La Universidad de...”, p. 327.

²⁶ Garcia Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, p. 163, nota 87.

Salavert, ja citat diverses vegades, ens permet entendre com aquest catedràtic de Múrcia agregat a València el 27 de setembre de 1937, pot convertir-se en el primer rector del centre i en el rector gairebé etern del seu centre, on s'hi està durant 31 anys, entre 1944 i 1975.

Batlle Vázquez havia entrat a formar part de la quinta columna valenciana cap al final de la guerra, després d'abandonar la unitat militar a on estava destinat des de juliol de 1938. La vigília de l'entrada de les tropes insurgents a la ciutat ocupa la Universitat, encapçalant un grup de professors, estudiants del SEU i quintacolumnistes. La seva decantació cap al bàndol antirepublicà s'havia produït arran de l'aixecament militar, quan presència els excessos revolucionaris a Madrid. Anteriorment, en canvi, no havia mostrat cap simpatia "envers el naixent feixisme, ans per una ideologia republicano-burguesa, de caire conservador". De fet, va tenir certa relació amb Melquíades Álvarez, amb candidatures per a l'Ateneu madrileny durant la República, i mantenia una "entranyable amistat amb el també catedràtic de Dret civil Demófilo de Buen, notari maçó". Aquesta darrera circumstància "provocà determinades remors a la Múrcia dels anys quaranta a propòsit de la seua pressumpta vinculació a la maçoneria".

La seva autoproclamació com a rector va anar acompanyada de diversos nomenaments. A les quatre de la tarda s'aixecava acta de la presa de possessió dels nous degans: el catedràtic d'Obstetrícia Miguel Martí Pastor a Medicina, el catedràtic de Dret civil Salvador Salom Antequera a Dret, el catedràtic de Mineralogia i botànica Francisco Beltrán Bigorra a Ciències, i el catedràtic de Lògica fonamental Francisco Alcayde Vilar a Filosofia i Lletres. Tots quatre havien sigut sancionats per les autoritats republicanes i seran depurats sense gaires problemes pel franquisme. A més reposa a Carlos Viñals Estellés com a administrador i secretari general i substitueix la bibliotecària María Moliner per José María Ibarra y Folgado.²⁷

La presa de possessió va comptar amb la presència lògica dels interessats i de tots aquells compromesos amb el nou règim, la major part sancionats per la República durant la guerra. Dels sancionats només Enrique Castell Oria no retornaria, ja que moriria a Sevilla el 1938, on s'havia refugiat després d'haver sigut detingut pel comitè d'Alzira i traslladat a València capital.²⁸ Pel cantó de l'antic equip del rector Puche Álvarez, a banda del rector accidental Velasco Pajares, també va ser-hi present el fins aleshores degà de Ciències

²⁷ Garcia Martínez i Salavert Fabiani, "L'ocupació de la...", pp. 189-191, 132-134 i 156-162.

Fernando Ramon Ferrando, el degà accidental de Dret José Ramón de Orúe y Arregui, l'antic secretari general Francisco Sierra Jiménez i el catedràtic d'Anàlisi matemàtica Roberto Araujo García. Aquest darrer era un dels pocs assistents seriosament compromesos amb el bàndol republicà.²⁹

El mandat de Batlle Vázquez va ser breu. Ja el 11 d'abril de 1939 Gascó Oliag –un dels dos delegats originaris— era recompensat amb el vicerectorat i, al dia següent, es nomenava com a nou rector a l'antic rector primorriverista José María Zumalacárregui Prat que prenia possessió el 24 d'abril. Aquest catedràtic d'Economia política i Hisenda pública havia vist com la República el declarava jubilat forçosament i el cessava com a conseller delegat de la Caja de Previsión Social del Reino de Valencia, mentre que la FAI li requisava casa seva i el seu fill gran –vinculat a l'aixecament militar— era afusellat el 2 d'octubre de 1936. A finals de 1937 aconseguí passar-se a zona insurgent a través de França, on queda adscrit provisionalment a la Universitat de Valladolid i a la Comisión Nacional de Previsión, posteriorment Ministerio de Organización y Acción Sindical.³⁰

La Universitat de Múrcia poc va poder gaudir del nou edifici universitari adquirit al barri de la Merced.³¹ Durant la guerra el centre va restar tancat i el professorat adscrit a València principalment, com ara el catedràtic d'Història d'Espanya Cayetano Alcázar Molina. Acabada la guerra, ell mateix relatava en la seva declaració jurada com “presenció la entrega a los mandos rusos del magnífico edificio de la Universidad para convertirlo en Cuartel de reposo dedicado a las Brigadas Internacionales. Después de la marcha de dichas Brigadas, puedo ver el lamentable estado en que había quedado el edificio. Los esfuerzos realizados para evitar tal despropósito fueron inútiles ante las llamadas autoridades del Frente Popular influenciadas por los directivos soviéticos que dirigían entonces la política española”.

Alcázar Molina –amic íntim del jonsista Santiago Montero Díaz— va jugar un paper important dins el quintacolumnisme murcià, ja que va arribar a ser el secretari del

²⁸ Sánchez i Santiró, *Científics i professionals...*, p. 179.

²⁹ García Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, pp. 169-176.

³⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/4001, expedient personal de José María Zumalacárregui Prat. El 27 d'abril demana passar depuració i el 25 d'octubre (BOE, 4 de novembre) se'l considera rehabilitat sense sanció.

Sindicat de l'Ensenyament de la CNT. Des d'aquesta posició facilitava carnets i avals a personatges de la dreta murciana com el catedràtic membre d'Acción Popular Luis Gestoso, el secretari de la Universitat José M. Payá i l'auxiliar Andrés Sobejano. Amb ell col·laboraven altres docents: Moya, Ezquerria, Víctor Sancho, Lahoz, Francisco Sánchez Faba, Emilio Alarcós, Dámaso Alonso, Arturo Rodríguez Muñoz, Santa Cruz, José M. Pabón i Manuel Batlle Vázquez.³²

Batlle Vázquez retornava a Múrcia el mateix curs 1939-1940, després del seu pas pel rectorat valencià, per ocupar el deganat de Dret, sota el rectorat del canonge, abat del Sacromonte i catedràtic de Dret canònic Jesús Mérida Pérez. Aquest va substituir al rector provisional Salvador Martínez Noya, catedràtic de Dret mercantil i antic diputat del Partit Radical i de la CEDA. El març de 1944, “quan el canonge-rector de Mérida va canviar la Universitat de Múrcia per la mitra d'Astorga, Manuel Batlle el va substituir en el rectorat”. La seva ascendència ja s'havia posat de manifest quan li va ser encarregat el discurs inaugural del curs 1940-41, coincidint amb les noces d'argent del centre. Davant del ministre Ibáñez Martín, la seva conferència sobre *El Derecho civil y el Nuevo Estado* reclamava la “vuelta al espiritualismo”: “el *nazismo* alemán, el *fascismo* italiano y nuestro *nacionalsindicalismo* tienen un mucho de misticismo y alta idealidad hasta el punto que no ha faltado para ellos la calificación de poéticos”.

El seu llarg rectorat només es tanca el 1975, arran de les friccions amb el ministre Cruz Martínez Esteruelas, una mica abans de la seva jubilació. Poc després, el 6 de juliol del 1975 moria a Múrcia, “havent donat prèviament en el testament la seua biblioteca particular al Seminari de Dret privat de la Universitat que havia controlat durant tants anys”. Al llarg del seu mandat “fou procurador en Corts en les deu legislatures del franquisme, Conseller Nacional d'Educació, Conseller del Regne i recipiendari de múltiples condecoracions”. Però, a diferència de molts d'altres, va rebutjar anar a Madrid, fins i tot per dues vegades va declinar el nomenament com a magistrat del Tribunal Suprem.³³

Com destaca María Encarna Nicolás, per desgràcia de la Universitat de Múrcia, tot i els anys de mandat, el seu únic objectiu com a rector va ser aconseguir un centre provincial,

³¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1057. El rector de Múrcia José Loustau centra la seva memòria del 30 de gener de 1936 en les preocupacions per cancel·lar la hipoteca.

³² AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15046, expedient personal de Cayetano Alcázar Molina. El 21 de desembre de 1939 el jutge proposa la seva rehabilitació sense sanció.

³³ García Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, pp. 194-198.

és a dir, “una universidad pequeña y tranquila sin cambios que arriesgaran este papel”.³⁴ Així ho va fer, amb la “col·laboració de degans com Luciano de la Calzada y Rodríguez, el qual –paral·lelament a Batlle— va regir els destins de la Facultat de Filosofia i Lletres també trenta-un anys, des d’octubre del 1943 fins al 1974”.³⁵

A aquesta voluntat de passar desapercebuts segurament no eren aliens els rumors sobre una possible reforma del mapa universitari que significaria la desaparició d’alguns centres, entre ells el de Múrcia. Per tal d’assegurar la permanència, també s’opta per ser la seu d’alguna institució especialitzada. Finalment, el 10 de juny de 1940 es decreta l’agregació de la Sección de Estudios Biológicos de Aplicación a la Agricultura y la Industria del Instituto Alonso de Herrera del CSIC. Gràcies a la política econòmica autàrquica, la Universitat murciana allunyava el fantasma de l’eliminació. Segons el legislador, la ciència havia de permetre obtenir “considerables beneficios económicos” d’unes “producciones con calidad de privilegio natural”. Els laboratoris universitaris havien d’orientar-se a “la selección de sus productos típicos, como la hijuela, por ejemplo, y a la terapéutica de la agricultura”.³⁶

Tot plegat no dissimulava el baix perfil de la Universitat de Múrcia durant el rectorat de Batlle Vázquez. Circumstància agreujada per la repressió contra els docents republicans i la marxa a centres més importants dels addictes. A la Facultat de Dret, per exemple, dels 13 catedràtics –segons l’escalafó de 31 d’agost de 1935— marxen a l’exili José Medina Echevarría i el rector Mariano Ruiz Funes, mentre que deu es queden i almenys nou són rehabilitats –tot i que alguns de seguida demanen el trasllat— i un mor el març de 1936 (Matías Domínguez).³⁷

Respecte del catedràtic de Dret civil de Múrcia, important militant republicà i ministre d’Agricultura i Justícia, Mariano Ruiz Funes, encara avui l’Estat ha de resoldre la devolució del patrimoni expropiat a les tres filles del seu matrimoni amb la murciana Carmen

³⁴ María Encarna Nicolás Marín, *Instituciones murcianas en el franquismo (1939-1962). Contribución al conocimiento de la ideología dominante*, Múrcia, Consejería de Cultura y Educación, 1982, p. 202. No és l’únic treball d’aquesta historiadora sobre el centre murcià, també en parla a bastament a María Encarna Nicolás Marín, “La Universidad en los años cuarenta: por una cultura unitaria y tradicional”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.

³⁵ García Martínez i Salavert Fabiani, “L’ocupació de la...”, p. 196.

³⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/8534.

³⁷ Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, San Martín, 1977, vol. I, pp. 221-222, nota 7.

Montesinos. Se li va incautar d'una banda la biblioteca particular amb 3.000 volums i notes privades –“hoy presumiblemente repartida entre el archivo municipal y la Facultad de Derecho”—, i, de l'altra una finca rústica a El Palmar i dos edificis a Trapería i Platería, reclamats ja per la família.³⁸

Pel que fa als trasllats, el catedràtic sorià d'Història del dret, Alfonso García-Gallo de Diego, sap treure partit de les penalitats sofertes i el 6 d'agost de 1940 era premiat amb la càtedra valenciana, i el 1944 amb la madrilenya. La guerra l'havia sorprès a Madrid i allà mateix era sancionat i detingut. Al llarg de la guerra va passar per les presons Model i de Las Ventas, fins que el 1 de juny de 1937 es refugiava a l'ambaixada de Romania, primer, i de Panamà, després. Més que a la seva rellevància personal, les persecucions es devien a la figura del seu pare, Joaquín García de Diego, governador civil de Valladolid i més tard coronel en cap dels Tercios de la Guardia Civil a Catalunya. Tot plegat li va permetre gaudir d'una càtedra obtinguda per mèrits polítics fins la seva jubilació el 9 de gener de 1981.

Al seu torn, no va estar-se de passar comptes amb els companys de docència i denuncia “a Mariano Ruiz Funes y José Medina Echevarría, catedráticos, embajador y secretario respectivamente del Gobierno rojo en Bruselas; Pérez Vitoria, catedrático, secretario de Moles en los laboratorios para la fabricación de explosivos; Manuel Biedma Hernández, Auxiliar, cabecilla rojo y Director de Telégrafos nombrado por el coronel Casado; Montiel, Auxiliar”. I fins i tot s'estén en delacions contra professors de Madrid i Santiago de Compostela. Lògicament és reintegrat el 11 de gener de 1940 (BOE, 27 de gener) sense sanció conjuntament amb els catedràtics de Dret José Santa-Cruz Teijeiro a La Laguna i José Valenzuela Soler a València; i els companys de Múrcia, els catedràtics de Dret Luis Gestoso Tudela, Eduardo Llorens Clariana i Juan Ossorio Morales, i de Filosofia i Lletres Cayetano Alcázar Molina i Santiago Montero Díaz.³⁹

Tot i ser de nomenament recent a Múrcia –des del 22 de febrer de 1936—, el catedràtic corunyès d'Història universal antiga i medieval Montero Díaz també s'esplaia a

³⁸ Dades facilitades per l'historiador Francisco Espinosa a partir d'un article de Francisco Poveda titulat “El político que nunca volvió del exilio”. I, Isabelo Herreros, “El gran olvidado. Cincuentenario de la muerte de Mariano Ruiz-Funes un jurista murciano en el gobierno de la II República”, *La verdad digital*, www.laverdad.es/murcia, 5 de desembre de 2003.

l' hora de delatar a “los más distinguidos izquierdistas”. Així, destaca al catedràtic Mariano Ruiz Funes, i alhora denuncia als auxiliars de Dret Montiel i Viedma. Al primer l'acusa de ser diputat del Front Popular i “verdadero asesino” partícip actiu “en la repressió roja sobre las personas afectas al glorioso Alzamiento Nacional”; i al segon de tenir “antecedentes izquierdistas”, tot i que també reconeix que “utilizó su influencia en la CNT para proteger numerosas personas desafectas, por lo que goza de un ambiente benévolo en buena parte de la ciudad. En la actualidad se halla sometido a proceso y detenido”. Per últim carrega contra el catedràtic de Ciències Augusto Pérez Victoria per no haver rectificat dels seus “antecedentes izquierdistas y revolucionarios” i haver col·laborat amb l'Exèrcit republicà en la fabricació d'explosius.

En una mostra més dels beneficis de la repressió pels vencedors, Montero Díaz era ascendit a la setena categoria de l'escalafó el 14 de desembre de 1939 en ser declarat “incurso” el catedràtic de Química inorgànica i degà de Ciències Pérez Vitoria, que ja no retornaria a la plaça guanyada el 1936. I, gràcies als serveis prestats, les persecucions patides i ser “fundador y guía de los primeros grupos nacional sindicalistas de Galicia”, guanyava la càtedra a Barcelona per davant d'Alberto del Castillo Yurrita el 4 d'octubre de 1940. Però, aleshores, ja degà de Filosofia i Lletres a Múrcia, prefereix seguir agregat a Múrcia, fins i tot l'any següent quan guanya la càtedra a Madrid.⁴⁰

Pel que fa a València, a banda del rector Zumalacárregui Prat, també van ser substituïts els degans de Dret i Medicina. El primer, Salom Antequera, només va estar tretze dies al capdavant, per donar pas al catedràtic tradicionalista de Dret mercantil Ricardo Mur Sancho, tot i que posteriorment, el 6 de novembre de 1941, retornaria al deganat.⁴¹ El segon, Martí Pastor, cedeix el càrrec el 11 d'abril de 1939 al catedràtic de Patologia quirúrgica Francisco Martín Lagos, també separat en temps de la República. Viñals Estellés era confirmat en el càrrec d'administrador i Manuel Sánchez-Cantalejo

³⁹ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1967, expedient personal d'Alfonso García-Gallo de Diego. Ramón Jiménez Madrid, *La depuración de maestros en Murcia 1939-1942 (primeros papeles)*, Múrcia, Universitat de Múrcia, 1998, p. 85. Primers papers que demanen a crits major profunditat.

⁴⁰ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1970, expedient personal de Santiago Montero Díaz. Va ser rehabilitat sense sanció (BOE, 27 de gener de 1940).

⁴¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3999, expedient personal de Ricardo Mur Sancho. El jutge depurador proposa directament la seva confirmació atesa “su actuación y su ideología de un catolicismo límpio y de una adhesión entusiasta” el 29 d'agost de 1939.

Hernández en el de secretari general, fins que el 1941 el primer era substituït per Ramón Vila Barberà i el segon de manera interina per José Viñas Mey.

Tots ells formaven part del grup de docents més conservadors i antirrepublicans. “La universidad de Valencia, vanguardia del ideario republicano durante la guerra civil, quedó sometida durante años a los principios del ‘nuevo estado’ nacionalsindicalista. Las consecuencias de la derrota fueron el retroceso al integrismo más tosco”,⁴² amb figures com el degà de Ciències Beltrán Bigorra i l'ex degà de Medicina Martí Pastor antics militants de Derecha Regional Valenciana, o el vicerector Gascó Oliag ex regidor durant el directori militar.⁴³

La nova Universitat franquista es veia obligada a reprendre l'activitat enmig de greus dificultats no només econòmiques sinó també de personal. Per una banda hi havia els docents exiliats, sancionats o en procés de depuració, però per l'altra tots aquells altres implicats en la nova administració franquista. “Catedráticos y profesores de la Universidad de Valencia se convierten en autoridades y jerarcas del nuevo régimen, desde los primeros momentos”, com ara el catedràtic de Medicina legal Juan José López Ibor nomenat membre del Consejo Nacional de Falange el 12 de setembre de 1939.

El mateix rector Zumalacárregui Prat ocupava la presidència de la Diputació de València –d'agost de 1939 a juliol de 1941—, tot i que oficiosament fossin el vicerector Gascó Oliag i el vicepresident Rafael Cort qui s'encarreguessin de la Universitat i la Diputació, respectivament. El mes d'abril de 1939 guanyà una càtedra a Madrid, però no s'hi va traslladar fins març de 1941 quan se li concedeix la presidència del Consejo Nacional de Economía, organisme assessor d'intervencionisme econòmic. Aleshores, un altre sancionat per la República, el catedràtic de Dret penal José Arturo Rodríguez Muñoz, el succeeix al capdavant del rectorat el 29 de març de 1941, qualificat pel ministre Ibáñez Martín com un home “infatigable, inteligente y bueno”.⁴⁴ Segurament més bo que el seu predecessor, ja que, tot i que massa tard, va fer gestions a favor de Peset Aleixandre. Per la seva banda, Zumalacárregui Prat segueix acumulant càrrecs com a conseller del Banc

⁴² María Fernanda Mancebo, *La Universidad de Valencia en guerra. La FUE (1936-1939)*, València, Ajuntament de València, 1988, p. 199.

⁴³ Sánchez i Santiró, *Científicos i professionals...*, p. 176. Martí Pastor va ser també diputat provincial durant la Dictadura de Primo de Rivera. AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3998, expedient personal de Miguel Martí Pastor.

d'Espanya, director de l'Instituto de Economía Sancho de Moncada del CSIC i membres de les reials acadèmies de Ciencias Morales y Políticas i de Jurisprudencia y Legislación.⁴⁵

Un altre grup important de baixes entre els vencedors es correspon a aquells docents amb poques ganes de tornar a la docència o aspirants a càtedres a Madrid. Dins d'aquest cas, trobem figures rellevants com el catedràtic de Dret natural Mariano Puigdollers Oliver i el catedràtic d'Història d'Espanya, diputat a Corts per Segòvia i marquès de Lozoya, Juan Contreras y López de Ayala. Ambdós havien participat des del principi en la insurrecció – tots dos són separats per la República el 19 de setembre de 1936— i ocupaven càrrecs de relleu a l'administració franquista, el primer com a director general d'Asuntos Religiosos i el segon com a director general de Bellas Artes. Després de passar depuració sense dificultats, obtenen l'anelhada càtedra a Madrid, el primer de Filosofia del dret el 26 de desembre de 1939 –tot i que no pren possessió fins el 11 de gener de 1941— i el segon d'Història de l'art el 20 de febrer de 1947.

Davant d'aquesta situació, no és d'estranyar que el rector sol·licités el 17 de juny de 1939 si cert grup d'auxiliars eren o no cessats, si d'altres podien acabar de complir el temps que els hi restava de docència, si un altre grup era prorrogat, i si d'altres eren reincorporats en haver sigut sancionats per la República.⁴⁶ El 11 de setembre amplia la consulta i demana a la Dirección General de Enseñanzas Superior y Media que els auxiliars substituïssin als respectius catedràtics pendents de depuració. Aquesta va ser, lògicament, la gran oportunitat per promocionar-se en base als mèrits polítics. Per exemple, l'auxiliar Manuel de Torres Martínez treu partit de la separació dictada contra ell per les autoritats republicanes i de la seva participació en l'ocupació de la Universitat, en fer-se interinament amb la càtedra de Dret polític de l'exiliat Carlos Sanz Cid.⁴⁷

La Universitat de València franquista va veure's reduïda “a algo más de medio centenar [de docents] y algo más de dos mil alumnos”, la major part fills dels vencedors,

⁴⁴ José Ibáñez Martín, *Renacimiento científico en la investigación y en la docencia*, Discurso pronunciado en la solemne inauguración de la Facultad de Ciencias, València, Universitat de València, 1944, p. 4.

⁴⁵ Benito Sanz Díaz, *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia 1939-1975*, València, Albatros, 2002, p. 11.

⁴⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2216.

⁴⁷ García Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, p. 137. El catedràtic era també secretari del Tribunal de Garanties Constitucionals i durant la guerra estava adscrit a la Universitat de Barcelona. No va retornar al centre valencià fins el 1968.

d'origen burgès i provinents d'instituts religiosos.⁴⁸ El 6 de juny de 1939 es reobrien les portes per als alumnes amb assignatures pendents del curs 1935-36 o que els mancava completar algun curs. Els exàmens de Medicina van registrar una matrícula de 520 alumnes, entre oficials i lliures. “Com no podia ésser altrament, aquesta convocatòria *patriòtica* se saldà amb un altíssim percentatge d'aprovat: 1.137 de les 1.194 assignatures a què aquests alumnes es van presentar en aquella Facultat”.⁴⁹ Poc després tenia lloc l'inici de curs, amb el discurs inaugural sobre *El concepto de nación según José Antonio*, pronunciat pel degà de Filosofia i Lletres Francisco Alcayde Villar.

Com a la resta de centres, però, la precarietat econòmica no permetia gaires alegries, malgrat la valoració “satisfactoria” amb que es tanquen els comptes franquistes de 1939. Aquest miratge era imputable en exclusiva a l'herència republicana. I és que, a diferència de les autoritats insurgents, en plena guerra el Patronat valencià expressava la seva satisfacció perquè “el Estado ha librado en tiempo oportuno las subvenciones consignadas a favor de esta Universidad”. Més importants encara, atès que “debido a las circunstancias anormales por que atraviesa la Nación, han sido casi nulos los ingresos por derechos de matrícula y académicos”.⁵⁰

Pel que fa a la depuració, les primeres mesures preventives són dictades pel rector Batlle Vázquez, bàsicament contra els pocs membres de l'equip directiu anterior que restaven a València: el rector en funcions Ramón Velasco Pajares i els catedràtics Fernando Ramón Ferrando, José Ramón de Orúe y Arregui i Francisco Sierra Jiménez. De fet, només el catedràtic de Dret internacional i degà accidental en absència d'Ots Capdequí, Orúe Arregui, va tornar a exercir, en ser reintegrat sense sanció el 3 de febrer de 1940.

En canvi, el rector Zumalacárregui Prat va limitar-se als informes preceptius, com ara el llistat remès el 24 de juny de 1939 sobre catedràtics no compareguts –Puche Álvarez, Ots Capdequí, Peset Aleixandre i Alcalá-Zamora Castillo—. ⁵¹ La màxima autoritat acadèmica podia desentendre's, fins a cert punt, del dia a dia repressor gràcies al

⁴⁸ Sanz Díaz, *Rojos y demócratas...*, pp. 22-23.

⁴⁹ García Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, pp. 192-193.

⁵⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1071, Patronato universitario de Valencia. Cuenta de dicho Patronato de 1937. Memoria. 30 de gener de 1938; i Cuentas de 1939. Memoria. 31 de desembre de 1939.

nomenament del catedràtic i degà de Ciències, Francisco Beltrán Bigorra, com a jutge instructor de la depuració universitària valenciana.

No deixa de ser rellevant que fos de la Facultat de Ciències, autèntic baluard del conservadurisme i l'antirepublicanisme, d'on sorgís tant el jutge instructor com el seu secretari: l'auxiliar temporal Francisco Bosch Ariño. Al seu torn, el juny de 1939 aquest darrer va ser nomenat jutge depurador dels farmacèutics i secretari de la comissió depuradora de l'ensenyament de Ciències. Pels serveis prestats, el 1941 se'l recompensava amb la càtedra i el 1961 amb el Deganat de Ciències.

Pel que fa a Beltrán Bigorra, antic militant de Derecha Regional, va formar part dels quintacolumnistes que acompanyaren a Manuel Batlle en l'ocupació del centre: "tuve el honor de izar en este centro la bandera de España".⁵² La depuració de la Universitat de València va estar condicionada per la figura d'aquest enemic declarat de la República, jutge i part en la major part d'expedients. Durant la guerra havia sigut separat de la càtedra, detingut, empresonat i se li havien incautat la biblioteca i diverses propietats. No per casualitat a molts expedients afegeix com a pregunta número dotze: "Caso de ser funcionario de Agricultura, ha formado parte de algún equipo volante de incautación de fincas rústicas propiedad de personas de derechas".⁵³

Convençut ideològicament de la bondat i de la necessitat de la repressió, Beltrán Bigorra és dels pocs personatges exempts en motiu del seu càrrec del procés depurador que exigeix sotmetre-s'hi. Aquesta decisió està a punt de tenir conseqüències greus pel degà de Ciències, ja que la presumpta plàcida depuració es complica quan el 10 de setembre de 1940 el jutge instructor d'universitats diverses, Arturo Caballero Segarés, aprecia prou indicis com per obrir-li expedient.

Segons l'escrit acusatori, "gozaba de gran influencia cerca del frentepopulista [Francisco] Barnés" i "firmó un escrito de apoyo a una escandalosa campaña contra dignidades de la Iglesia". A més, Caballero Segarés i Beltrán Bigorra mantenien un enfrontament personal arran de l'adquisició per part del primer de l'herbari de Carlos Pou

⁵¹ Garcia Martínez i Salavert Fabiani, "L'ocupació de la...", 1986, pp. 192-193. També informava de la mort el 17 de juliol de 1936 de Pedro Tamarit Olmos i justificava l'absència d'Enrique Castell Oria en haver estat adscrit a Sevilla durant la guerra i de José Casado García en haver estat jubilat forçosament pels republicans.

⁵² Sánchez i Santiró, *Científics i professionals...*, p. 179. La cita està extreta de la declaració inclosa a l'expedient personal de Francisco Beltrán Bigorra, AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047.

⁵³ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/2209, expedients personals.

de Segorbe, quan les autoritats republicanes li incauten al segon durant la guerra civil i el revenen.⁵⁴

Per alleujament de Beltrán Bigorra, tant el director general José Pemartín com el mateix ministre Ibáñez Martín no hi estan d'acord i proposen la reintegració “con todos los pronunciamientos favorables y señala la evidente parcialidad del juez instructor”. El 8 d'octubre de 1940 (BOE, 29 d'octubre) se'l rehabilitava.

Les imputacions es basaven en les declaracions de dos catedràtics de Ciències, Francisco Sierra Jiménez i Fernando Ramón Ferrando, l'excepció republicana en una Facultat com ja hem dit en mans de l'extrema dreta catòlica. Tots dos, i no per casualitat, havien sigut delatats per Beltrán Bigorra com a “claramente izquierdistas” juntament amb els auxiliars temporals José Morera i Salvador Lacasta España, i l'oficial de Secretaria Pascual Martínez Ferrando.⁵⁵ Segurament, Sierra Jiménez i Ramón Ferrando –que ja havia passat per presó— intentaven amb les seves imputacions desacreditar al jutge instructor valencià que, simultàniament, els estava jutjant a ells. Es tractava d'un joc arriscat del que tots dos sortiren escaldats.

Sierra Jiménez, catedràtic de Química analítica i secretari general de la Universitat entre el 18 d'agost de 1936 i el 6 de març de 1937 –substituint per Salvador La Casta España—, va ser depurat i traslladat forçosament el 25 de març de 1941 a Múrcia.⁵⁶ Per la seva part, la coneixença entre Ramón Ferrando i Beltrán Bigorra, tots dos s'havien tornat al capdavant del Deganat i havien sigut companys durant anys a la Facultat, va esdevenir un autèntic arsenal per debilitar la posició de l'altre.

L'ex degà republicà declarava el 26 de març de 1940 contra el jutge instructor, i aquest li responia el 27 d'agost amb la proposta de separació definitiva del servei. Beltrán Bigorra va menystenir els descàrrecs i va considerar “que la persistencia en su cargo de la Universidad, representaría sostener en ella un faro del laicismo y de ideas izquierdistas”. A l'escrit descrivia a Ramón Ferrando com un militant convençut del laïcisme i l'esquerra que, en veure girar la sort a la guerra, havia actuat per pur interès a favor de certs perseguits; i recordava vehementment la seva filiació política i antireligiosa, el seu

⁵⁴ Ascensión Figueres Gorriz, *Semblanza biográfica de D. Francisco Beltrán Bigorra*, Nules, Ajuntament de Nules, 1986, p. 10.

⁵⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de Francisco Beltrán Bigorra.

⁵⁶ Sánchez i Santiró, *Científicos i professionals...*, pp. 177-178.

antimilitarisme –lamentava que Sanjurjo no hagués sigut afusellat en el seu moment—, la “fobia fascista” –assegurava que si Franco guanyava, Espanya seria assimilada per Alemanya—, entre d’altres.⁵⁷ Tot i la duresa de la proposta, finalment el Ministeri el va sancionar el 19 de febrer de 1943 (BOE, 2 de març) amb el trasllat forçós per dos anys a la Universitat de Múrcia.

Tot i que només es pot especular, segurament l’enfrontament entre Beltrán Bigorra i Ramón Ferrando té un segon episodi en la depuració de la dona d’aquest segon, la bibliotecària Maria Moliner. Aquesta “funcionaria brillante”, en paraules de María Ascensión Lluch Adelantado i Carolina Sevilla, era sancionada sense tenir en compte la seva important tasca al capdavant de la Biblioteca Universitària i Provincial. Es castigava així a una “mujer de inteligencia clara, carácter enérgico”, formada a la ILE i “incapaz de no vivir comprometida con la situación de su país”.⁵⁸

El jutge instructor valencià esdevé clau a l’hora d’entendre la tramitació de la major part d’expedients, on s’evidencia tant el pes de la seva ideologia personal com de la voluntat de revenja arran de la coneixença de molts dels encausats. José Deleito Piñuela, catedràtic d’Història universal antiga i medieval, va ser una de les víctimes d’aquest militant nacional-catòlic. Tot i que el 25 d’abril de 1939 l’Auditoria del Ejército de Ocupación no havia trobat “materia delictiva”, el 7 de desembre se li obre expedient, conjuntament amb els catedràtics Luis Urtubey Rebollo, Ramón Velasco Pajares, Luis Gonzalvo París, Roberto Araujo García, Francisco Sierra Jiménez i Fernando Ramón Ferrando, i l’auxiliar Julio Feo García.

Ràpidament l’expedient acumula gran quantitat d’avals a favor –de gent a qui l’encausat havia ajudat durant la guerra— i en contra. Entre aquests darrers trobem el dels auxiliars Rafael Calvo Serer i Jesús Ros y García Pego, de l’ex president dels estudiants catòlics Rafael de Balbín Lucas, del vicesecretari del CSIC Alfredo Sánchez Bella i del delegat provincial d’ensenyament de Falange Vicente Genovés Amorós. Tots ells coincideixen en qualificar-lo com a “anticatólico y antinacional” i de “ideología izquierdista”. Se li recorda el curset impartit el maig de 1937 sota el títol *El primer golpe de*

⁵⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15052, expedient personal de Fernando Ramón Ferrando.

⁵⁸ María Ascensión Lluch Adelantado i Carolina Sevilla Merino, “Biblioteca Universitaria y Provincial, 1936-1939, documentació”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982, volum II, pp. 599-615, per una visió de la tasca bibliotecària durant la guerra a València en general i de Maria Moliner en concret, cita p. 615.

Estado contra el régimen constitucional de España (Valencia, 1814), i el mateix Beltrán Bigorra li retreu una conversa en què censurava tant als religiosos que participaren a les eleccions de febrer de 1936 com al feixisme italià.

Els set folis de descàrrec i la multitud d'avals no li van servir de res a Deleito Piñuela. El jutge depurador considera provades totes les acusacions i valora les actuacions a favor de “cierto número de personas derechistas” com l'evidència de “su significación izquierdista”. Tal i com ell mateix havia denunciat, el suposat anticatolicisme de l'encausat podia provocar “daños evidentes en el modelado cultural de las nuevas juventudes universitarias”. El 30 d'agost de 1940 proposa la jubilació forçosa, decretada el 4 de desembre (BOE, 16 de desembre), tot i que el catedràtic de Filosofia i Lletres tenia només 61 anys.⁵⁹

En total, el primer franquisme sanciona a 19 docents de la Universitat de València: dotze catedràtics i set auxiliars. El 29 de juny de 1939 era separat el catedràtic de Medicina José Puche Álvarez i, un mes més tard, era el torn dels catedràtics Niceto Alcalá Zamora y Castillo i José María Ots Capdequí de Dret,⁶⁰ i Juan Peset Aleixandre de Medicina. El 7 de març de 1940 es decretava el trasllat forçós a Valladolid del catedràtic de Ciències Salvador Velayos Hermida, mentre que el 4 de juliol se separava al seu col·lega Roberto Araujo García. La mateixa sanció es dictava contra el catedràtic de Medicina Luis Urtubey Rebollo el 8 d'octubre. El dia 17 s'inhabilitava per a càrrecs directius i de confiança al catedràtic Manuel Beltrán Báguena de Medicina i es jubilava forçosament a Luis Gonzalvo París de Filosofia i Lletres. El seu company José Deleito Piñuela era declarat disponible governatiu el 22 de novembre i posteriorment jubilat forçosament. El 25 de març de 1941 i el 2 de març de 1943, respectivament, eren traslladats forçosament els catedràtics de Ciències Francisco Sierra Jiménez i Fernando Ramón Ferrando. Per últim, set auxiliars veien com no se'ls prorrogava el contracte: J. Blanco Pozo, J. Bosch Marín, F. Guix Genovés i J.B.

⁵⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3994, expedient personal de José Deleito Piñuela. I, Garcia Martínez i Salavert Fabiani, “L'ocupació de la...”, pp. 192-193.

⁶⁰ Pel cas d'Ots Capdequí es pot recòrrer a Patricia Zambrana Moral i Elena Martínez Barrios, “Notas sobre la depuración universitaria: algunos casos concretos”, *Cuadernos Republicanos*, 46, Madrid, CIERE, juliol de 2001, pp. 37-47. Les deu pàgines no són degudes a un excés d'informació, sinó de notes a peu de pàgina.

Marco Navarro de Medicina, Salvador La Casta España i José Morera Arrix de Ciències, i Emili Gómez Nadal de Filosofia i Lletres.⁶¹

El resum, però, no recull plenament la contundència de la repressió. D'una banda perquè alguns dels sancionats, com ara l'ex rector Puche Álvarez, havien hagut d'emprendre el camí d'un exili del que ja no tornarien. I, de l'altra, perquè aquestes no van ser les úniques mesures preses contra els sancionats, ja que com a mínim cinc docents passarien per presó, els catedràtics Araujo García, Peset Aleixandre, Ramón Ferrando i Urtubey Rebollo, i l'auxiliar José Morera Arrix.⁶²

El primer d'ells, el catedràtic d'Anàlisi matemàtic Araujo García exemplifica perfectament les repercussions que sobre la depuració professional tenien les sancions d'altres estaments. El 4 de juliol de 1940 (BOE, 16 de juliol) era separat definitivament atesa "la sentencia recaída en el procedimiento sumarísimo número 15.983", on se'l condemnava a sis anys i un dia de presó per "auxilio a la rebelión" en haver ocupat el càrrec d'interventor del Patronat universitari el 5 de març de 1938. Curiosament l'Auditoría de Guerra l'havia exonerat el 11 de juny de 1939 en no apreciar "materia delictiva".

El jutge instructor encara va afegir la vinculació al Partido Radical Socialista, la col·laboració amb les esquerres en general, l'oposició als insurgents i, sobretot, la seva fe protestant menystenidora de la doctrina i la jerarquia catòlica. Des de la presó, Araujo García inútilment negava la major part de les acusacions atribuint-les a "una apreciación puramente subjetiva del Juzgado", recordava que els protestants són cristians i qualificava la seva actuació com la corresponent a un funcionari. Però cap descàrrec podia equilibrar la prova de culpabilitat que per l'instructor significava una condemna prèvia. Fins el 17 de juliol de 1946 no se'l va reintegrar al servei en haver complert la sentència de presó, encara que l'acord no va publicar-se al BOE. Fins i tot amb anterioritat s'havia considerat la

⁶¹ Els dos primers també havien sancionat amb la separació definitiva per les autoritats republicanes. Baldó Lacomba, "Cambios de profesores...", p. 291. La Casta España no seria readmès fins el 1958. Sánchez i Santiró, *Científicos i professionals...*, pp. 177-178.

⁶² Mancebo, *La Universidad de...*, p. 175. El secretari de Ciències José Morera Arrix, substituït del difunt León Le Boucher, va organitzar els equips de salvament de la població civil en la lluita antigàs i va ser director del Comitè de Salvació del Patrimoni Artístic i Docent de València. "En acabar la guerra va ser depurat, sotmès a dos judicis, el segon per denúncia de Francisco Beltrán Bigorra. Va ser condemnat a tres mesos i un dia, i va viure a la presó de Sant Miquel dels Reis amb Fernando Ramón Ferrando". Sánchez i Santiró, *Científicos i professionals...*, pp. 177-178.

rehabilitació amb un trasllat forçat, finalment desestimada i conservada, tot i que tatkada, dins del seu expedient.⁶³

Com comprovava l'ex vicerector Luis Gonzalvo París, la rehabilitació era concedida amb comptagotes a la Universitat de València. Aquest catedràtic d'Arqueologia, numismàtica i epigrafia jubilat forçosament el 17 d'octubre de 1940 no va aconseguir veure desestimats els càrrecs contra ell fins que ja havia complert l'edat reglamentària de jubilació. Estratagema utilitzada per les autoritats franquistes per evitar la reincorporació a la docència d'alguns docents.⁶⁴ D'altres, com el catedràtic Deleito Piñuela van haver d'esperar fins el 13 de juny de 1941 (BOE, 25 de juny), quan Beltrán Bigorra ja no s'encarregava de les revisions, perquè la seva sanció prèvia fos substituïda per la de trasllat "a otra Universidad de inferior categoría, apartándole de esta manera del ambiente universitario que forzosamente tiene que serle desfavorable y colocándole en situación en que pueda todavía rendir servicios apreciables a la enseñanza". Més tard, el 30 d'agost de 1941 se li va modificar novament la sanció per l'adscripció al servei que determinés el rector i el 21 de gener de 1943 se'l confirmava en la càtedra, de la que va retirar-se als 70 anys el 27 de febrer de 1949.⁶⁵

El cas més rellevant de la repressió franquista a la Universitat de València és l'assassinat de l'ex rector Juan Peset Aleixandre el 24 de maig de 1941 a Paterna, després de ser condemnat a mort, per dues vegades, en una pantomima de Consell de Guerra. A diferència de molts d'altres casos, la seva Universitat n'ha conservat la memòria i, entre d'altres actes, amb motiu del 60è aniversari del seu assassinat, el 24 de maig de 2001, li va retre homenatge públic amb la presentació de l'edició facsímil del procés militar. Per desgràcia, aquesta sensibilitat no és encara compartida per tothom i el Ministeri d'Educació, Cultura i Esport de l'època responia que "no tiene prevista la organización de ningún acto relacionado con la efeméride".⁶⁶

Per contra, el jutge instructor Beltrán Bigorra segueix mereixent honors més enllà de la seva mort. Al seu poble natal de Nules (Castelló), Don Paco va ser declarat fill

⁶³ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15046, expedient personal de Roberto Araujo García.

⁶⁴ Garcia Martínez i Salavert Fabiani, "L'ocupació de la...", pp. 192-193.

⁶⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3994, expedient personal de José Deleito Piñuela. I, Garcia Martínez i Salavert Fabiani, "L'ocupació de la...", pp. 192-193.

⁶⁶ www.e-noticies.com, secció Cultura, 5 de novembre de 2001.

predilecte el 1 d'abril de 1986 i hi té dedicat tant l'institut de secundària com el Jardí Botànic, amb estàtua inclosa. Fins i tot a València capital –d'on va ser regidor entre 1949 i 1952— encara es mantenia a finals dels anys vuitanta el seu nom en un carrer, malgrat els intents realitzats des de la tornada de la democràcia per revocar-ho. La seva hagiògrafa, en canvi, es lamenta de que “no hubo tal muestra de sentido común en la actual Facultad de Farmacia, ubicada en el edificio que fue Facultad de Ciencias, en la cual una placa conmemorativa de don Francisco Beltrán fue relegada al sotano y posteriormente destrozada”.⁶⁷

Pel que fa a Peset Aleixandre, com recull el seu deixeble Pedro Laín Entralgo, aquest catedràtic de Medicina legal va ser un destacat acadèmic, tant en la seva disciplina, com dins l'estructura universitària valenciana ja que va ser degà –del 4 de novembre de 1930 fins al 14 de maig de 1931—, vicerector –del 22 de maig de 1931 fins al 31 de maig de 1932— i finalment rector –del 14 de maig de 1932 fins al 25 de maig de 1934—. Amb només 22 anys ja havia finalitzat cinc carreres (doctor en Medicina, Ciències i Dret, i perit químic i mecànic). La seva activitat no es va limitar a l'àmbit científic i divulgatiu, sinó que també va participar de la vida pública i política.⁶⁸

A les eleccions de febrer de 1936, Peset Aleixandre va ser l'escollit per encapçalar la candidatura del Front Popular a València ciutat, amb la voluntat de donar-li prestigi davant de la dreta. L'ex rector era una figura coneguda d'Izquierda Republicana i el maig de 1935 havia participat en un míting, juntament amb Manuel Azaña, al camp de Mestalla, on s'aplegaren més de seixanta mil persones. Les esquerres guanyarien les darreres eleccions republicanes i el cap de llista va aconseguir ser el més votat amb 84.106 sufragis.⁶⁹

Durant la guerra fou nomenat comissari civil de l'Exèrcit i responsable de diversos hospitals, però va continuar la seva tasca com a diputat. El 1 de febrer de 1939 assistia a la darrera sessió de les Corts republicanes a Figueres. “Des d'allà va creuar la frontera amb l'estat francès, i va trobar-se amb els milers d'exiliats republicans que començaven a sortir

⁶⁷ Figueres Gorriz, *Semblanza biográfica de...*, pp. 15-16.

⁶⁸ Pedro Laín Entralgo, “Juan Peset Aleixandre, 1886-1941”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982, volum I, pp. XXI-XXVII. Alicia Alted, “Las clases medias republicanas en el franquismo: represión y control social”, *Ayer*, 43, Madrid, Marcial Pons, 2001, pp. 79 i 80.

de l'estat espanyol, però, a diferència de quasi tots els altres, no va voler quedar-se, i va tornar a València, on encara va intervenir per mediar en el colp d'estat del coronel Casado, quan la República ja agonitzava”.⁷⁰

En acabar la guerra, Peset Alexandre i els seus fills (Vicent, Joan i Xavier) van dirigir-se al port d'Alacant, junt amb d'altres intel·lectuals com l'historiador i erudit Ricard Blasco, el novel·lista Gonçal Castelló, el cineasta Ricard Muñoz Suay i el poeta revolucionari Pasqual Pla Beltran. Els esperats vaixells no arribaren i el catedràtic va ser detingut. Aleshores va començar un pelegrinatge per diversos centres de detenció: el camp de concentració d'Albatera, el camp de concentració de Portaceli, la presó del mateix nom i, finalment, el 15 de gener del 1940, la Presó Model de València.⁷¹ Mentrestant, el 29 de juliol de 1939 les autoritats franquistes el separaven de la seva càtedra.

Se'l va sotmetre a consell de guerra sumaríssim arran de la denúncia feta pels metges falangistes Francisco Marco Merenciano, Ángel Moreu González-Pola i Antonio Ortega Tena. El tribunal el condemnava a mort el 4 de març de 1940, però al mateix temps demanava que la pena li fos commutada per la de trenta anys i un dia de presó, atesa la multitud de testimonis sobre els esforços fets per Peset Alexandre per salvar i protegir a persones i edificis. Dos dies després l'odontòleg José Roca Meca el tornava a denunciar i el 25 de març se'l sentenciava de nou, per segona vegada, a mort.

“La seua vida a la presó va ser diferent abans i després de la sentència. Fins aleshores atenia la infermeria, deambulava per tot el recinte penitenciari cuidant malalts i dormia al jaç. Quan el van sentenciar, el van traslladar a la galeria dels condemnats a mort. La vida d'aquests era angoixosa. En cel·les en aquells temps previstes per a un pres, s'amuntegaven fins a tretze persones que dormien en matalafets sobre el sòl; excepte una hora de passeig al matí i una altra a la vesprada, la resta del dia romanien tancats”. Durant catorze mesos espera a que s'executi la condemna, fins que el 12 de maig de 1941 es notifica el “enterado” del general Franco.⁷²

⁶⁹ Lluís Aguiló Lúica, “Notes sobre l'actuació política d'en Joan Peset”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, València, Universitat de València, 1982, volum I, p. LVIII.

⁷⁰ Miquel Calvet, “Joan Peset, l'afusellament de la raó”, *El Temps*, 884, València, Edicions del País Valencià, 22 al 28 de maig de 2001, p. 24.

⁷¹ Cortés, *L'exili valencià...*, p. 17. I, Calvet, “Joan Peset, l'afusellament...”, p. 24.

⁷² Marc Baldó i M. Fernanda Mancebo, “Vida i mort de Joan Peset” estudi introductor a *Joan B. Peset Alexandre. Homenatge al rector de la Universitat de València*, València, Universitat de València, 2001.

A les sis del matí, juntament amb Antonio Agustín Gil, Leopoldo José Milla i Jacinto Ferrer, era afusellat al mur del cementiri de Paterna, “on més de dues mil persones serien assassinades durant la llarga repressió franquista”. Aquell 24 de juny de 1941 un tinent metge anotava: “En el día de hoy, a las dieciocho horas, he reconocido el cadáver de Juan Peset Aleixandre, el cual presenta síntomas de muerte real a consecuencia de heridas múltiples por arma de fuego, en virtud de procedimiento judicial”.⁷³

Anys després el poeta Vicent Andrés Estellés li escrivia: “Tu l’home bo, tu l’home intel·ligent, / tu, la raó de tot un poble, caus”.⁷⁴

⁷³ Calvet, “Joan Peset, l’afusellament...”, pp. 20-26.

⁷⁴ “In memoriam”, Vicent Andrés Estellés, dins *Ofici permanent a la memòria de Joan B. Peset, que fou afusellat a Paterna el 24 de maig de 1941*, València, Eliseu Climent, 1979.

LA UNIVERSITAT DE GRANADA

L'any 1936 la Universitat de Granada era una dels centres de segon ordre dins el mapa universitari espanyol. I, tanmateix, enlloc la repressió va ser tan sagnant. Cinc catedràtics –el rector i el vicerector entre ells— i un ajudant serien assassinats: els catedràtics Salvador Vila Hernández de Cultura àrab i institucions islàmiques i rector, José Palanco Romero d'Història d'Espanya i vicerector, Joaquín García Labella de Dret polític, Rafael García Duarte y Salcedo de Pediatria i Jesús Yoldi Bereau de Química general, i l'ajudant José Mejías Manzano de Medicina.¹

Granada va ser una de les primeres capitals en mans dels rebels i el terror desplegat tenia una evident finalitat exemplificadora. La violència contra personatges rellevants –intel·lectuals, autoritats civils o acadèmiques—, que podríem anomenar ‘qualitativa’, era una mostra del que esperava als defensors més humils de la República, les víctimes de la repressió ‘quantitativa’ –jornalers i obrers—.

Amb plena consciència del que es feia s'afusella, entre d'altres, a catedràtics, al rector, a Federico García Lorca i a l'alcalde Montesinos. Després, un cop finalitzada la guerra, la difícil justificació dels assassinats farà que s'opti per la desmemòria. Procés accentuat, desgraciadament, per l'impacte de l'afusellament del poeta García Lorca –revisat una i mil vegades per hispanistes publicistes— i que ha dilatat encara més en el temps la vindicació de les altres víctimes.

En el cas de Salvador Vila, per exemple, fins 1976 el seu retrat no va ser present al Salón de Rectors del Hospital Real –seu del rectorat granadí—, amb una asèptica i exculpadora llegenda, per no ferir ‘susceptibilitats’, on es diu que “cesó el 23 de julio de 1936”. Fins el 15 d'octubre de 2001 la Universitat no va retre-li homenatge públic batejant amb el seu nom l'aula número 5 de la Facultat de Filosofia i Lletres. El novembre de 2002, l'Editorial Comares s'afegiria a l'incipient reconeixement amb la publicació d'una edició facsímil de *El renacimiento del Islam* d'Adan Mez, traduït per Vila i publicat per primera vegada el 1936. En la nova edició, les professores Inmaculada Cortés Peña i Mercedes del

¹ A. Ramos Espejo, *Andalucía: campo de trabajo y represión*, Granada, Aljibe, 1978, p. 466. No cita a Rafael García Duarte y Salcedo, però en canvi sí que menciona a l'ajudant José Mejías Manzano –a qui anomena Megías—, l'única referència que he localitzat.

Amo Hernández aprofiteu per incloure un interessant estudi preliminar per situar tant a l'obra com a l'antic rector.

Els expedients dels docents assassinats i les actes dels òrgans de govern universitari no contenen gairebé cap referència sobre la seva sort. En canvi, sí que es recullen les morts dels partidaris dels insurgents, com la del catedràtic i administrador del Patronat José María Segura Soriano el 12 de febrer de 1937. A més, es fa “constar en acta el sentimiento de la Junta y se comunicara de oficio a la viuda acordándose así por unanimidad”.²

En canvi, l'absència de documentació és absoluta en els casos de García Duarte y Salcedo, Palanco Romero i Mejías Manzano. Tot i que aquests dos últims són inclosos – junt amb Vila Hernández, Yoldi Bereau i García Labella, entre d'altres— en un llistat remès el 1 de setembre de 1936 pel Comisario-Jefe de Investigación y Vigilancia, José Jiménez Pérez, amb els docents acusats d'haver militat en partits del Front Popular.³ Militància que en el cas del vicerector Palanco Romero l'havia dut a sortir elegit com a diputat a Corts d'Izquierda Republicana per Granada el 1936.⁴

Pel que fa al rector Salvador Vila Hernández, poc podem extreure de l'expedient conservat a l'arxiu universitari.⁵ Sabem, però, que va ser assassinat el 22 d'octubre de 1936. No va ser cap excés protagonitzat per incontrolats, sinó una execució, com moltes d'altres, planificada per les autoritats militars insurgents a Granada amb plena consciència de la significació del personatge. El jove catedràtic salmantí –“sonriente siempre y sencillo y bueno”— havia arribat a primers de 1934 amb 30 anys a la seva nova universitat –després d'haver guanyat la càtedra el 6 de desembre anterior—, precedit pel seu prestigi intel·lectual i pel seu compromís amb la democràcia i les esquerres, però sense cap militància política concreta.

Vila Hernández pertanyia a una família burgesa salmantina culta, que li va permetre llicenciar-se en Lletres i Dret a la Universitat de Salamanca. Allà va convertir-se en un dels alumnes predilectes de Miguel de Unamuno i gràcies a una estada becada a Berlín durant el curs 1928-29 va poder conèixer les aportacions alemanyes als estudis àrabs i s'hi va

² Archivo Histórico de la Universidad de Granada (AHUG), llibre 2751, Libro tercero. Actas del Patronato Universitario y Junta de Gobierno. Desde el 25.1.1936 (nº 130) al 5.12.1947 (nº 241). Vull agrair l'amabilitat del personal de l'Arxiu, especialment a la senyora Chelo Martín Vega.

³ AHUG, lligall 1162.

⁴ AHUG, lligall 674, exp. 12.

⁵ AHUG, lligall 674, exp. 8.

especialitzar. De fet, el seu interès per la cultura àrabo-islàmica s'havia despertat durant la seva època d'estudiant, quan va ser deportat –juntament amb Luis Jiménez de Asúa, Francisco Cossio i Arturo Casanueva— a les illes Chafarines per haver repartit propaganda contra la dictadura de Miguel Primo de Rivera. La sanció va limitar-se a 15 dies, ja que amb motiu de l'onomàstica del rei Alfons XIII els foren commutades les penes.

El jove catedràtic ràpidament va despuntar, malgrat la seva tímida i un lleuger defecte de pronúncia. A finals de 1935 ja ocupava la direcció de l'Escuela de Estudios Árabes. Poc després, enmig d'un greu clima de conflicte, passava a ocupar el rectorat. En paraules de la professora Mercedes del Amo, “un regalo envenenado”. Apaivagats una mica els ànims, a principis de juliol de 1936 el rector granadí torna a Salamanca amb la seva família –la seva dona Gerda, d'origen jueu, a qui havia conegut a Alemanya, i el seu fill de dos anys Ángel— per passar les vacances estivals. Allà els agafa l'inici de la guerra civil.

Salvador Vila no se sent inquiet pel seu destí. La destitució com a rector tampoc no el fa malviar-se i durant aquells dies es passeja tranquil·lament amb el seu mestre Miguel de Unamuno pels carrers de Salamanca. Poc després, ell i la seva dona són detinguts a casa seva i duts respectivament a la presó d'homes i de dones de Granada. A l'ex rector salmantí li asseguren que res dolent pot passar-li ja que marxa protegit per la Guàrdia Civil. Quan se n'adona de l'engany, intenta inútilment salvar-li la vida. La nit del 22 al 23 d'octubre seria executat a Víznar. Gerda tindria, relativament, més sort i gràcies a les gestions de Manuel de Falla pot ser alliberada. Abans, però, serà forçada a batejar-se.⁶

El sagnant calendari es tanca el 23 d'octubre de 1936 amb l'assassinat del granadí Joaquín García Labella i del navarrès Jesús Yoldi Bereau. El capità de la Guàrdia Civil José María Nestares els havia protegit fins aleshores, però aprofitant una absència d'aquest, el governador civil insurgent de Granada, comandant Valdés, havia enviat un cotxe a cercar-los per afusellar-los contra les tàpies del cementiri de Granada, juntament amb diferents regidors del consistori granadí. Anteriorment, ambdós catedràtics havien estat retinguts fins el 24 d'agost a Víznar i obligats a cavar les fosses per les primeres víctimes de la repressió,

⁶ La major part de dades que conformen aquest apartat han sigut extretes del reportatge “Salvador Vila: rompiendo el olvido” del programa *Tesis* de Canal 2 Andalucía, emès amb motiu dels actes de reconeixement impulsats des de la Universitat de Granada el curs 2002-2003 quan el fill i el nét de l'ex rector foren rebuts per les autoritats acadèmiques. També d'Ian Gibson, “Salvador Vila Hernández”, *El País*, edició Andalucía, 11 de febrer de 2003, p. 2; de l'article “Homenaje a Salvador Vila”, penjat a www.granadadigital.com del 19

entre elles la del mateix Federico García Lorca. A partir d'aleshores, aquesta tasca seria assumida per maçons granadins detinguts.⁷

En el registre de defuncions, el jutge municipal José Cobos Siles i el secretari José Jiménez de Parga escriuran que Yoldi Bereau “falleció en la demarcación de este Distrito el día 23 del actual a consecuencia de heridas por arma de fuego, según resulta de la orden recibida y su cadáver recibió sepultura en el cementerio de esta capital”. La inscripció es feia per ordre del tinent jutge instructor de Granada Rafael Salmerón i amb els testimonis de Luis Coca Ávila i Carlos Raya Fantonio.⁸

De García Labella, en canvi, no hi ha referències. Es tractava d'una de les joves figures de la universitat espanyola, catedràtic des del 1931 amb 26 anys –el més jove d'Espanya en aquell moment—, dirigent d'Izquierda Republicana i ex governador civil republicà de La Corunya.⁹ “Desprovista de todo recurso, Isabel [vídua de García Labella] volvió con su hijita a La Coruña buscando el apoyo familiar. La primera vez que la ví estaba en una buhardilla de la Ciudad Vieja y recuerdo perfectamente que estaba cosiendo a máquina ropa para los soldados. En el frente, combatiendo con los nacionales, estaban todos mis tíos, los hermanos varones de Isabel”.¹⁰

No és casualitat que els cinc catedràtics afusellats formessin part del petit grup de docents que en el Claustre universitari del 7 d'abril de 1936 van reprovar el rector i vicerector sortints i van demanar la seva no continuïtat en els càrrecs. Setmanes més tard, algú afegiria al costat dels claustrals rebels una creu a llapis.¹¹ El rector dimissionari, Antonio Marín Ocete, no va assistir a la reunió, però durant la guerra assumiria de nou el càrrec i aprofitaria per passar comptes amb els catedràtics crítics amb el seu primer mandat. El 26 d'abril de 1939 qualificava al catedràtic Alejandro Otero Fernández, defensor de la moció, com a “jefe marxista” i a Vila Hernández com a “rector marxista, nombrado por influencia del Sr. Otero”. Al mateix temps, el catedràtic Federico Olóriz Ortega, defensor

de novembre de 2002; dels articles publicats al *Ideal* de Granada durant aquelles setmanes; i del propi expedient de l'antic rector. I, Luciano González Egido, *Agonizar en Salamanca*, Madrid, Alianza, 1986, p. 58.

⁷ Carlos Fernández Santander, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, La Corunya, Edicions do Castro, 2000, tomo I, p. 223.

⁸ AHUG, lligall 674, exp. 9.

⁹ AHUG, lligall 674, exp. 10.

¹⁰ Carlos Fernández Santander, “Los niños de la guerra. Recuerdo de María Victoria Fernández-España y Fernández-Latorre”, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, p. 621.

de l'equip rector durant el Claustre, es veurà beneficiat per la seva actuació en ser assenyalat com a opositor al marxisme durant la posterior depuració.¹²

La violència desencadenada contra el professorat granadí venia a contradir la suposada voluntat dels insurgents de construir una universitat que fos temple, laboratori, caserna i germandat.¹³ El resultat fou, més aviat, un centre sotmès i dòcil, en mans d'addictes al nou règim. Tot i les dificultats financeres, per tal de mostrar fervor patriòtic, la Junta de Govern no s'estarà d'hipotecar encara més l'economia universitària amb decisions voluntaristes com la presa el 29 de desembre de 1936 que convertia en Hospital Militar el Col·legi de San Bartolomé, “por estimar que la Universidad esta obligada a ayudar al Estado con sus medios económicos en todo aquello que necesite para atender a la salvación de España iniciada por nuestro glorioso ejército”. Això comportarà transferir part dels escassos recursos per atendre l'Hospital.¹⁴ Transferència que també es produïa amb els ingressos privats, com quan el 31 de maig de 1937 “el personal de la Universidad de Granada, catedráticos, profesores, personal administrativo y personal subalterno, entrega para el acorazado *España* la cantidad de mil quinientas pesetas”.¹⁵

A més, el centre assumia de grat la tasca depuradora dels centres de primària i secundària,¹⁶ així com del propi centre. Alhora, col·laborava amb la repressió més general, i el 28 de juliol de 1936 s'autoritzava al comandant militar de Granada per “alojar” als detinguts del Cuartel de Artilleria en el Col·legi de San Bartolomé y Santiago.¹⁷ Per últim, amb les activitats docents suspeses, la major part dels docents es vinculaven als diferents òrgans i serveis dels insurgents.

¹¹ AHUG, Actas del Claustro Universitario, 7 d'abril de 1936. També voten a favor de la reprovació i de la no continuïtat els catedràtics Adolfo Rancaño Rodríguez i Jesús Saénz de Buruaga. En canvi, José Gay Prieto només vota la primera vegada i s'absté la segona.

¹² Archivo General de la Administración (AGA), secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3999, expedient de Federico Olóriz Ortega, qüestionari del Juzgado Militar de Funcionarios de Madrid en relació a l'encausat i omplert pel rector Antonio Marín Ocete.

¹³ A. Serrano Moreno, cap del SEU a Còrdova, “Cómo queremos nosotros la Universidad”, *FE*, Sevilla, 2 de desembre de 1936.

¹⁴ AHUG, llibre 2751, Libro tercero. Actas del Patronato Universitario y Junta de Gobierno. Desde el 25.1.1936 (nº 130) al 5.12.1947 (nº 241).

¹⁵ AHUG, lligall 1162.

¹⁶ AHUG, lligall 1803, DEPURACIONES 1932-42.

¹⁷ AHUG, lligall 1162.

La Universitat de Granada havia tingut una vida accidentada durant la República, arran de les topades entre grups d'estudiants fortament polititzats. La gravetat dels incidents havia pertorbat en més d'una ocasió l'activitat docent i fins i tot havia provocat suspensions de classe i dos canvis en el rectorat. El primer es produeix quan el rector Alejandro Otero Fernández renuncia al càrrec i deixa la resolució del conflicte estudiantil en mans del fins aleshores vicerrector Antonio Marín Ocete. El nou rector –provisional des del 22 de novembre de 1933 i nomenat oficialment el dia 29— trobaria el recolzament unànime de la Junta de Govern per aprovar “que las clases se reanuden el lunes día 27, haciendo saber a los alumnos por anuncios en la prensa, la obligación que tienen de asistir a las mismas para no incurrir en sanciones académicas” i “que se instruya el oportuno diligencia [sic] para averiguar los hechos realizados en la Sala cedida a la Asociación de Estudiantes [la FUE], por este Centro al abandonar la misma”.¹⁸

El segon finalitza amb la sortida del mateix Marín Ocete el 21 de març de 1936 –tot i que no s'accepta oficialment fins el 15 d'abril—, després d'un curs complicat, amb constants protestes estudiantils des del mes de febrer, i del canvi de majories al Congrés dels Diputats. La Junta de Govern havia arribat a aprovar la disposició d'agents de vigilància a l'interior del centre i de membres de la força pública a l'entrada per a registrar als estudiants i obligar-los a seguir les classes. En l'interregne, el vicerrector Guillermo García Valdecasas queda com a màxim responsable del centre.¹⁹

Finalment, el Ministeri reacciona i el 20 d'abril nomena al jove catedràtic Salvador Vila Hernández, fins aleshores representant de la Facultat de Filosofia i Lletres a la Junta de Govern, com a nou rector. El nomenament no estarà exempt de polèmica, ja que, poc abans des de Madrid s'havia anul·lat la convocatòria d'exàmens de juny i s'havia decretat l'allargament del curs com a càstig pels incidents estudiantils. De fet, en el mateix discurs d'acceptació –pronunciat al dia següent—, les primeres paraules aniran dedicades a les dificultats que havien impedit el desenvolupament normal del curs.²⁰

¹⁸ AHUG, llibre 2750, Libro segundo. Actas del Patronato de la Universidad y Junta de Gobierno. Desde el 22.4.1930 (nº 60) al 22.1.1936 (nº 129).

¹⁹ AHUG, llibre 2751, Libro tercero. Actas del Patronato Universitario y Junta de Gobierno. Desde el 25.1.1936 (nº 130) al 5.12.1947 (nº 241).

²⁰ AHUG, llibre 2751, Libro tercero. Actas del Patronato Universitario y Junta de Gobierno. Desde el 25.1.1936 (nº 130) al 5.12.1947 (nº 241).

Tanmateix, serà l'intent fracassat de cop d'estat del 18 de juliol de 1936, allò que afectarà decisivament l'activitat docent. Per començar, Vila Hernández serà destituït oficialment el 24 de juliol, ja que oficiosament José Martín Barrales –com a degà més antic— ocupava el càrrec interinament des del mateix triomf de l'aixecament a Granada.²¹ El mateix dia, Marín Ocete s'encarregava de comunicar per carta al rector republicà la seva destitució ordenada pel governador civil de Granada, José Nestares, “con arreglo a las facultades que le concede la vigente Ley Marcial”. Ahora, també li feia saber que ell mateix assumia, de nou, el rectorat.²²

El catedràtic de Paleografia i diplomàtica, el granadí de 36 anys Antonio Marín Ocete, pertanyia a la mateixa generació que Vila Hernández, però, com ja hem vist, políticament eren absolutament antagònics. Amb el seu nomenament, el nou règim enllaçava ideològicament amb el bienni negre a través del mateix rector. Entremig un parèntesi a esborrar. Ell mateix, en una carta al rector de la Universitat de Coimbra amb motiu del seu quart centenari, parlava de “estas horas duras y magníficas de la liberación de mi Patria”. Posteriorment, el 17 de juliol de 1942 com a reconeixement pels serveis prestats seria nomenat procurador a Corts, de la mateixa manera que la resta de rectors espanyols.²³

El rectorat granadí esdevé un puntal de la nova ideologia nacional-catòlica. Directament a través de Marín Ocete, però també mitjançant el degà i catedràtic de Química orgànica a Ciències, el pontevedrès Gonzalo Gallas Novás, que s'ocupava del rectorat durant les absències del titular. L'entusiasme de Gallas Novás l'allibera d'haver de presentar cap certificat d'adhesió i el mateix general Franco en reconeixement el nomena capitán honorífico del Arma de Artillería.²⁴

A banda dels darrers rector i vicerector republicans, la resta de l'equip rector es va mantenir. Tant els nomenats amb anterioritat al mandat de Vila Hernández (el secretari general Juan J. Gallego Ruiz i els degans de Ciències, Gonzalo Gallas Novás; Filosofia i Lletres, Antonio Gallego Burín; i Farmàcia, José García Velez), com els elegits durant la

²¹ AHUG, lligall 1162.

²² AHUG, lligall 1162.

²³ AHUG, lligall 17-1, exp. 1.

²⁴ AHUG, lligall 17-1, exp. 6. Estranyament i innecessària, el 11 de maig de 1943 (BOE, 26 de maig) es decreta la seva rehabilitació sense sanció.

primavera de 1936 (José Martín Barrales degà de Medicina des del 30 de maig, i Rafael Acosta Inglot degà de Dret des del 25 de juny).²⁵

La mateixa Junta de Govern presencia pocs canvis. Entre la reunió presidida pel rector Vila el 1 de juliol de 1936 –primera i darrera— i la següent, ja sota la direcció de Marín Ocete, i no celebrada fins el 29 de desembre, únicament quatre persones només assisteixen a la primera –Salvador Vila Hernández, Emilio Langle Rubio, José Martín Barrales i Pascual Nacher Villar—, i dues més –Gonzalo Gallas Novás i José María Segura Soriano— només a la segona. La resta de participants coincideixen en ambdues: Antonio Marín Ocete, Carlos Rodríguez, Acosta, Gómez Entrallas, Ramón Álvarez de Toledo y Valero, Juan A. Pulgar Ruiz, José García Vélez, Antonio Gallego Burín, Dorrouroso, José Martín Vivaldi, Tomás Hernández Redondo i Francisco Oriol Catena.²⁶

Aquesta circumstància no hauria de fer-nos pensar en una repressió limitada només a la cúpula (rector i vicerector) i a quatre professors més. De fet, com ja s'ha citat anteriorment, el primer de setembre de 1936 es rep un informe del Comisario-Jefe de Investigación y Vigilancia, José Jiménez Pérez, dels docents acusats d'haver militat en partits del Front Popular. En concret, s'inculpava a Gabriel Bonilla Marín, Emilio Langle Rubio i Joaquín García Labella, de Dret; José Palanco Romero i Salvador Vila Hernández, de Filosofia i Lletres; Jesús Yoldi Bereau i José Domingo Quilez, de Ciències; Cayetano Cortés Latorre, de Farmàcia; i Alejandro Otero Fernández i José Mejías Manzano, de Medicina.²⁷ Tots ells seran sancionats o executats abans d'acabar la guerra.

Dins d'aquest ambient de sospites, quan el 9 de desembre l'Estado Mayor de la Segunda División del Ejército del Sur demana una relació dels docents universitaris addictes només els deganats de Lletres²⁸ i Farmàcia²⁹ compleixen estrictament el

²⁵ AHUG, llibre 2751, Libro tercero. Actas del Patronato Universitario y Junta de Gobierno. Desde el 25.1.1936 (nº 130) al 5.12.1947 (nº 241).

²⁶ AHUG, llibre 2751, Libro tercero. Actas del Patronato Universitario y Junta de Gobierno. Desde el 25.1.1936 (nº 130) al 5.12.1947 (nº 241).

²⁷ AHUG, lligall 1162.

²⁸ AHUG, lligall 1162; el mateix lligall per la resta de llistats. Els catedràtics Antonio Marín Ocete (rector), Antonio Gallego Burín i Pedro Tomás Hernández Redondo. Els auxiliars Jesús Bermúdez Pareja, Eladio de Lapresa Molina, Francisco Rodríguez Molero, Fernando Quesada Pastor i Luis García y García de Castro. I l'ajudant Emilo Orozco Díaz.

²⁹ Els catedràtics Carlos Rodríguez López Neyra, José García Vélez, José María Clavera y Armenteros, José Dorrouroso Velilla i Jesús Saénz de Buruaga. Els auxiliars Francisco Moreno Martín, José María Montañés del Olmo, Francisco Vera Guglieri, Juan Mir Peña i José Luis Guardiola Mira.

requeriment. Des de Ciències³⁰ i Medicina³¹ es curen en salut i l'acompanyen amb dades sobre possibles desafectes. En el primer cas, es tractava del catedràtic Teófilo Gaspar Arnal i de l'auxiliar Francisco Ruiz Alba que es trobaven en situació de "Ausente. En Madrid". En el segon cas, es deixava constància que "se ignora paradero" dels catedràtics José García Valdecasas y Santamaría, José Pareja Yévenes, Federico Olóriz Ortega i Alejandro Otero Fernández, i de l'auxiliar José María Casado Torreblanca.³² En clar contrast, des de Dret s'aprofita per evidenciar la implicació dels seus docents a favor dels insurgents i es dona notícia dels diferents càrrecs jurídics, militars o administratius.³³ No per casualitat aquesta mateixa Facultat havia viscut els principals incidents protagonitzats per estudiants republicans uns pocs mesos abans.

La primera notícia sobre mesures depuradores data del 3 de febrer de 1937, quan la comissió de Saragossa requereix inútilment als professors Alejandro Otero Fernández, Gabriel Bonilla Marín, Cayetano Cortés Latorre i José Domingo Quílez. Se'ls adverteix que, en no obtenir resposta, "se seguirá el expediente que se les instruye como si hubieran sido oídos". Tots ells seran separats definitivament i donats de baixa de l'escalafó al llarg de l'any.

³⁰ Els catedràtics Gonzalo Gallas Novás, Juan A. Tercedor y Diaz, Pascual Nacher Villar i Adolfo Rancaño Rodríguez. Els auxiliars José Taboada Tundido, Victoriano Martín Vivaldi, Ángel Saldaña Pérez, Miguel Aparicio Simón i Norberto Cuesta Dutari.

³¹ Els catedràtics Víctor Escribano García, Francisco Mesa Moles, Antonio Álvarez de Cienfuego y Cobos, Enrique Gómez Entralla, José Martín Barrales (degà), Fernando Escobar Manzano, Guillermo Sánchez Aguilera, Miguel Guirao Gea, Ramón Álvarez de Toledo y Valero, Adelardo Mora Guarnido, José Gay Prieto i l'agregat des de València Rafael Alcalá Santaella. Els auxiliars José Blasco Reta, Carlos Puerta Gaona, Emilio Muñoz Fernández, Juan A. Pulgar Ruiz, Antonio J. Torres López, José Pedro Casado Corzo, Pedro Salmerón Mora, Julio Moreno López, Antonio Azpitarte Rubio, Rafael Mora Guarnido, José Martín Vivaldi, Bonifacio Sánchez Cózar i Claudio Hernández López.

³² Aquest darrer es presenta el 25 de gener de 1937, provinent de zona republicana.

³³ Els catedràtics Guillermo García Valdecasas Paez de Dret civil, Gonzalo Fernández de Córdoba (a Vitòria amb autorització de Burgos), José María Campos Pulido (Comisario-Director de la Escuela profesional de Comercio de Granada i vocal de la comissió D), Antonio Mesa Moles (nomenat per l'autoritat militar vocal del Consejo de la Caja de Previsión Social), Emilio Langle Rubio de Dret mercantil, José Álvarez Cienfuegos y Cobos d'Economia (director de la Escuela del Trabajo), Alfonso García Valdecasas García Valdecasas (vocal de la Comisión de Cultura y Enseñanza), Juan Osorio Morales agregat des de Múrcia (sergent a la Vanguardia de Falange de 1ª línea), l'administrador del Patronat José María Segura Soriano (vocal del Tribunal Provincial Contencioso-Administrativo) i el degà i interventor Rafael Acosta Inglot. Els auxiliars Francisco Martínez Lumbreras (nomenat per l'autoritat militar vocal de la Comisión Ejecutiva de la Caja de Previsión Social i vocal de la comissió C), Francisco Oriol Catena (a segona línia de Falange), Antonio Mesa Segura (agregat a la Asesoría Jurídica de la Comandancia Militar de Granada), Enrique Gómez Arboleya (a segona línia de Falange), Cándido Campos García Valezuela (a segona línia de Falange), Manuel Sola Rodríguez Bolívar (tinent d'artilleria).

Les primeres expulsions es decreten el 7 de maig contra el madrileny Cortés Latorre i el jiennense Bonilla Marín, catedràtics de Farmàcia i Dret respectivament. El primer, catedràtic de Botànica descriptiva, ja havia sigut suspès de feina i sou el 24 d'octubre de 1936.³⁴ En el segon cas, els càrrecs principals contra el catedràtic de Procediment i pràctiques forenses feien referència als incidents amb l'alumnat el 1933 i a la seva presentació com a diputat a Corts per Jaén.³⁵

L'ex rector i catedràtic d'Obstetrícia a Medicina, el pontevedrès Otero Fernández, serà separat el 30 de setembre de 1937. Afiliat al PSOE i a la UGT, havia sigut durant la República regidor de l'Ajuntament de Granada i diputat a Corts per Pontevedra. Durant la guerra es fa càrrec de la Subsecretaria del Ministeri de Defensa, i a l'exili forma part del Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE). Finalment s'instal·la a Mèxic on treballa com a metge i segueix la seva militància com a vicepresident del partit socialista.

No era la seva primera sanció. El 4 de novembre de 1934 la Comandancia Militar de Granada ja l'havia processat dins la causa 526 "por el delito de tenencia ilícita de armas y [es trobava] en Prisión preventiva a disposición del capitán juez eventual de esta Plaza Emilio Jarillo de la Reguera". El catedràtic es trobava detingut governativament "desde el día 8 del pasado mes de octubre porque según informes de la policía formaba parte del Comité revolucionario de Granada y su provincia". Més tard, durant els primers dies de guerra, el jutge instructor coronel Zaboada el sancionava amb una multa d'un milió de pessetes i el 25 d'agost de 1936 demanava al rector que se li retingués el sou. El 14 de novembre les autoritats militars s'incauten de la seva biblioteca particular.³⁶

El 27 d'octubre de 1937 s'expulsa i inhabilita "para el desempeño de cargos directivos y de confianza" al darrer catedràtic del llistat, el saragossà Domingo Quilez de Física teòrica i experimental. L'escrit del vicepresident de la Comisión de Cultura y Enseñanza, Enrique Suñer Ordóñez, dona també notícia de la separació del granadí José García Valdecasas y Santamaría, catedràtic de Fisiologia a Medicina.³⁷

La contundència sancionadora, execucions i expulsions, resulta característica de la depuració franquista de la Universitat de Granada. De fet, només hi ha constància d'una

³⁴ AHUG, lligall 693, exp. 3.

³⁵ AHUG, lligall 693, exp. 1.

³⁶ AHUG, lligall 693, exp. 4. David Simón Lorda, *Médicos ourensáís represaliados na Guerra Civil e na posguerra. Historias da "longa noite de pedra"*, Ourense, Fundación 10 de marzo, 2002, p. 106.

³⁷ AHUG, lligall 693, exp. 8 (José Domingo Quílez) i exp. 9 (José García Valdecasas Santamaría).

sanció revisada i no precisament amb generositat. Va ser el cas de Emilio Langle Rubio, catedràtic almeriense de Dret mercantil, separat definitivament i inhabilitat per a càrrecs directius per la Junta Técnica del Estado el 25 de setembre de 1937 (BOE, 29 de setembre), i inclòs en el llistat de docents amb simpaties per les esquerres de primer de setembre de 1936.

L'única imputació deia "azañista de acción", arran de la documentació aportada pel comandant de la Delegación de Instrucción Pública para el Distrito Universitario de Granada del Ejército. Es tractava de les cotitzacions a Acción Republicana i a Izquierda Republicana i d'una fotografia on se'l veia en un míting de González Peña el 8 de març de 1936. L'informe del SIM també comentava com durant els primers dies va estar "a punto de ser fusilado, pero al fin quedo en libertad". Segons es denuncia, l'actuació del degà de Dret, Rafael Acosta Inglot, a favor de l'encausat hauria endarrerit la seva suspensió i la corresponent incautació de bens. Fins i tot, es permeten una digressió acusadora cap a les autoritats acadèmiques: "Hay que tener en cuenta la sensación de tibieza que dan los Decanos de estas Facultades Universitarias con respecto al Movimiento Nacional, influenciados, sin duda, por las ideas liberales que sustentan, en su mayoría, los elementos intelectuales, los que entre sí, y no sé por qué ocultos designios, se prestan ayuda para salir airosos de las situaciones difíciles, en que, a veces –en esta de la redención de España más que nunca— les colocan su actuación al servicio de fines inconfesables".

Tanmateix, Langle Rubio és condemnat i de res li serveix un llarg descàrrec on recorda que les autoritats militars granadines ja el van detenir i intervenir els bens pels mateixos motius, per finalment deixar-lo anar. També destaca les seves cotitzacions a favor de col·lectes patriòtiques i parla de "pasividad política". L'encausat s'adona massa tard de la serietat de les acusacions i no serà fins el 5 de febrer de 1940 que aconseguixi reobrir el cas.

El nou descàrrec té 14 pàgines i 30 documents, ampliat posteriorment amb la sentència exculpatòria dictada pel Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Granada el 18 de setembre de 1940. En el nou escrit Langle Rubio es culpa per haver-se confiat, recorda que les mateixes acusacions van ser descartades per les autoritats militars durant els primers dies de la guerra i, en general, abunda en els llocs comuns d'aquest tipus de documents: declaracions d'adhesió, minimització d'actuacions passades i enumeració

d'actuacions i avals favorables. A més, però, hi inclou arguments de caràcter jurídic que pretenen evidenciar la indefensió: el retard en la comunicació dels càrrecs, la falta de concreció d'aquests, el ser jutjat novament per uns càrrecs desestimats per una altra instància, l'obligació de demostrar la pròpia innocència, la deficient comprovació i la manca de proporcionalitat en la sanció. Res d'això serà tingut en compte pel Ministeri. Com s'evidencia en l'informe del ponent de la Comisión Superior Dictaminadora, l'important com sempre són els avals i els certificats.

En un primer moment, al març de 1940 aconseguí que se li aboní el 50% del sou i no serà fins el 20 de gener de 1944 que se li revisi la sanció. Aleshores, el Ministeri li permet retornar al servei actiu, però li manté la inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança, i el trasllada de centre sense poder recuperar els havers perduts. El 28 de gener s'incorpora a la Universitat d'Oviedo i no és fins el 16 d'agost de 1946 que recupera la seva càtedra a Granada, després que el 9 de maig anterior se'l declarés depurat sense sanció.³⁸

Ben diferents, en canvi, són els expedients dels professors compromesos amb els insurgents. Com ja hem comentat, el claustre de Dret destaca especialment en aquest aspecte i el cas del filipí de naixement Juan Ossorio Morales n'és un bon exemple. Tot i que catedràtic per la Universitat de Múrcia, fins 1935 havia exercit com auxiliar a Granada i, de seguida que es pot evadir de la zona republicana, és allà on es dirigeix i on queda agregat el 1 de novembre de 1936.³⁹

S'incorpora al "frente como voluntario (por pertenecer al remplazo de 1922, no movilizado) en unidades de Infantería, permaneciendo en campaña desde 6 de octubre de 1936 hasta la terminación de la guerra. En 1º de julio de 1937 se le concedió, por méritos de campaña, el empleo de alférez provisional, ascendido en 1º de julio de 1938 a teniente provisional, con cuyo empleo fué licenciado, a petición propia, en 30 de abril de 1939. Durante su permanencia en el frente ha tomado parte en diversas operaciones y hechos de armas que se detallan en el certificado expedido por el comandante jefe de la 5ª Bandera de FET de Granada, unidad en que prestó servicio, habiendo citado como distinguido en varias

³⁸ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15.050, expedient d'Emilio Langle Rubio. I, AHUG, lligall 17-2, exp. 4. Patricia Zambrana Moral i Elena Martínez Barrios, "Notas sobre la depuración universitaria: algunos casos concretos", *Cuadernos Republicanos*, 46, Madrid, CIERE, juliol de 2001, pp. 35-37.

³⁹ No és l'únic en ser agregat. Només de la Universitat de Barcelona, per exemple, seran adscrits els catedràtics Eduardo Alcobé i Jesús Sánchez Diezma y Bachiller, el 21 de gener i 25 de febrer de 1937, respectivament.

ordenes y concediéndosele” la “Cruz de guerra, dos cruces rojas del mérito militar y medalla de la campaña”.

El seu esforç bèl·lic té una ràpida recompensa acadèmica i el 2 de març de 1939 guanya la càtedra de Dret civil a Granada. A més, ocuparà el càrrec de comissari director de l'Escuela de Comercio granadina entre el 24 de maig i el 1 d'octubre; serà nomenat assessor de l'Instituto de Estudios Políticos en qüestions de dret privat el 10 de gener de 1940; i el 6 de novembre de 1941 degà de la Facultat de Dret.⁴⁰

No és l'únic a fer valer els mèrits militars. L'ajudant granadí de classes pràctiques de Dret, Manuel de la Higuera Rojas, ja és auxiliar el 1940, però ha d'esperar al 3 d'abril de 1946 per aconseguir la càtedra de Dret romà a La Laguna i el vicerectorat. El 20 de gener de 1947 torna a Granada amb la mateixa càtedra. Rendibilitza així la condició d'alferes provisional per mèrits de guerra des de 1937 i tinent provisional de la Milícia de Falange des de 1938. Per la seva banda, l'auxiliar granadí de Dret, Antonio Mesa-Moles Segura, aconsegueix la càtedra de Dret administratiu a Santiago el 10 d'octubre de 1941, i el 31 de desembre de 1941 ja obté la de Granada. Durant la guerra civil havia sigut assessor jurídic, oficial del cos jurídic militar i secretari local de Falange. A més, de guanyar la medalla de la campaña i la creu roja del mèrit militar. No és d'estranyar que el cap de l'Oficina Técnico-Administrativa, Ángel Palencia Gallardo, comenti que “por los antecedentes y avales que se tienen del interesado se le considera persona muy afecta al Glorioso Movimiento Nacional” i, per tant, de depuració senzilla. Circumstància extrapolable als altres docents citats.⁴¹

Menys militar però també contundent és l'ascensió del catedràtic d'Anatomia descriptiva i embriologia, l'almeriense Miguel Guirao Gea. El desembre de 1936 és nomenat cap delegat de sanitat de l'Hospital de San Bartolomé y Santiago de Granada i el 17 de març de 1937 passa a dirigir l'Hospital marroquí de Granada. Acabada la guerra, els serveis prestats li seran reconeguts amb el deganat de Medicina el 6 de juny de 1940 i amb diferents càrrecs honorífics concedits per Itàlia el 1941.⁴²

⁴⁰ AHUG, lligall 17-1, exp. 7.

⁴¹ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1968, expedient personal de Manuel de la Higuera Rojas; i caixa 55/1969, expedient personal de Antonio Mesa-Morales Segura.

⁴² AHUG, lligall 17-1, exp. 10.

Evidentment, enmig d'aquest extrems, entre addictes al nou règim i assassinats per haver estat vinculats a la República i els partits d'esquerres, existia un àmplia casuística que la depuració maniquea de la Universitat de Granada no recollia. Més enllà dels catedràtics ja mencionats, la resta de professorat va ser rehabilitat de manera gairebé massiva. Per exemple, tot i que en una data sorprenentment tardana, el 11 de maig de 1943 rebien el vist-i-plau ministerial 4 ajudants i auxiliars de Medicina, 3 de Farmàcia, 1 de Filosofia i Lletres, 2 de Dret i 1 de Ciències.⁴³ Anteriorment a aquesta ampla rehabilitació, una de les poques localitzades, i ja mencionada anteriorment, correspon al catedràtic d'Otolaringologia, Federico Olóriz Ortega, datada el 18 de gener de 1940. L'encausat no havia pogut tornar a Granada fins al final de la guerra, ja que el 18 de juliol de 1936 es trobava estiuant a Miraflores de la Sierra (Madrid), però l'aval del rector i la seva actuació a favor d'aquest després de la seva dimissió durant la República van ser decisius.⁴⁴

⁴³ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3991, expedient de José María Casado Torreblanca. Medicina: l'auxiliar numerari José María Casado Torreblanca, els auxiliars temporals Juan Antonio Pulgar Ruiz i Antonio Azpitarte Rubio i l'ajudant Antonio Galdo Villegas. Farmàcia: els auxiliars temporals Ángel Mallol García i Antonio Ocaña Fábregas. Filosofia i Lletres: l'auxiliar temporal Luis Castillo Manzano. Dret: els auxiliars temporals Manuel de la Higuera Rojas i Luis Sánchez Agesta. Ciències: l'ajudant Magdalena Calvo Flores.

⁴⁴ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3999, expedient de Federico Olóriz Ortega.

LA UNIVERSITAT D'OVIEDO

En poc menys d'un parell anys Oviedo va ser escenari –l'únic escenari urbà— d'un doble i successiu episodi bèl·lic: primer una revolució obrera l'octubre de 1934 i més tard un setge militar republicà de 14 mesos. Ambdós fets van condicionar la història general de la ciutat i la regió, però també de manera especial la de la pròpia Universitat.

Per començar, les seves instal·lacions van ser pràcticament arrasades de manera consecutiva, i la destrossa material va afectar també als fons documentals. Amb l'incendi del 13 d'octubre de 1934 també es va perdre la important biblioteca del centre: més de cent mil volums, amb nombrosos incunables, exemplars rars dels segles XIV i XV i importants col·leccions de revistes. Finalitzada ja la rebel·lió, es feren crides a la comunitat nacional i internacional per tal de reconstruir el centre, principalment a través de la Asociación de Antiguos Alumnos y Amigos de la Universidad de Oviedo. Des del Ministeri també s'hi van abocar esforços, i el ministre Filiberto Villalobos anunciava el desembre de 1934 l'aprovació d'un projecte de reconstrucció, obra de l'arquitecte Avelino Díaz, per valor de 1.167.000 pessetes. Les Universitats de la resta de l'Estat també hi col·laboraren.¹

Tot plegat explica perquè l'arxiu universitari no conserva res anterior a l'incendi d'octubre de 1934, però no perquè la documentació posterior pateix grans buits. Aquests s'expliquen per l'ús dels lligalls antics com a combustible per a la calefacció durant la postguerra. A la seu ovetense, tan sols es conserven els llibres de les Juntes de Govern,² gràcies a què el secretari els va custodiar al seu domicili particular fins a la seva jubilació i, actualment, es troben dipositats al rectorat que es resisteix –davant dels precedents— a cedir-los a l'arxiu. Per tant, la recerca sobre el període republicà, la guerra civil i el primer franquisme a la Universitat asturiana es fa indispensable completar-la a l'Archivo General de la Administración (AGA).

Tanmateix, cap dels expedients conservats ens relaten l'esdeveniment més impactant i sagnant en relació amb la Universitat d'Oviedo: l'assassinat del rector i

¹ Mariano Pérez Galán, *La enseñanza en la Segunda República*, Madrid, Mondadori, 1988, pp. 239-240.

² La primera acta conservada és la del 30 d'octubre de 1934, com manifesta el rector "por las lamentables causas conocidas de todos, no puede darse lectura al acta de la sesión anterior, pues tanto los libros como los antecedentes de la Junta de Gobierno, han desaparecido completamente en la destrucción de la Universidad". Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 30 octubre 1934 a 24 junio 1936, Universitat d'Oviedo, sessió del 30 d'octubre de 1934.

catedràtic de Dret civil Leopoldo Alas Argüelles. Com si fos una premonició, ell mateix comentava el gener de 1936 que, sense tenir “afecto al cargo”, “no quisiera dejarlo por excitaciones de momento ni por causas ajenas a la Universidad”.³ Després d’una paròdia de judici, el 16 de febrer de 1937 –la vigília de la segona ofensiva de les tropes republicanes—, era afusellat pels insurgents i rematat amb un tret de gràcia, en haver errat la primera descàrrega.

Durant el franquisme l’execució va justificar-se per haver assistit “a meeting at which Azaña spoke”, i perquè Alas Argüelles havia ocupat la Subsecretaria de Justícia durant el ministeri d’Álvaro de Albornoz i el rectorat des de maig de 1931, poc després de la proclamació de la República.⁴ Però, com mostra la tesi doctoral de Francisco Galera, el seu assassinat no va deure’s a la seva ideologia ni als càrrecs desenvolupats, sinó que el rector ovetense pagava “por ser hijo del autor de *La Regenta*”.⁵

La violència desfermada per la guerra civil permetia una expressió pública contundent de l’odi de les classes dominants ovetenses contra *Clarín* en la figura del seu fill i del monument construït pels seus admiradors el maig de 1931. “Un grupo de jóvenes vestidos con camisa azul, correaes y pistolas” dinamitaren el bust del novel·lista, però abans li posaren unes enormes orelles de burro i es fotografiaren al davant.⁶

La barbàrie insurgent, representada per l’assassinat d’Alas Argüelles, no seria denunciada en cap moment pels seus antics companys de claustre. Els mateixos que a la Junta de Govern del 24 de gener de 1936 el qualificaven com a “un rector irreprochable” i li donaven tot el seu suport arran dels incidents produïts durant la vaga a la Facultat de Dret, en què molts estudiants “adoptaron aptitudes de insolencia y le faltaron al respeto”.⁷ Ara, ningú deia res.

³ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 30 octubre 1934 a 24 junio 1936, Universitat d’Oviedo, sessió del 24 de gener de 1936.

⁴ Isabel de Palencia, *Shouldering Freedom*, Londres, Víctor Gollanco, 1946, pp. 76-77, recull aquesta explicació i afegeix que “professors from every country in the world had done their utmost to save him”.

⁵ Citat per David Ruiz, “La memoria de Clarín en el Oviedo franquista”, dins *Claves de Razón Práctica*, 122, p. 54. La tesi doctoral va presentar-se a la Universitat Complutense de Madrid.

⁶ Gregorio Morán, “La resurrección de Clarín”, dins *La Vanguardia Digital*, www.lavanguardia.es, 26 de gener de 2002, p.; i Ruiz, “La memoria de...”, p. 54.

⁷ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 30 octubre 1934 a 24 junio 1936, Universitat d’Oviedo, sessió del 24 de gener de 1936. Fins i tot el germà del rector, Rodolfo Alas, falangista convers, va publicar uns textos manipulats del seu pare i ‘oblidava’ tant al seu germà assassinat com el seu passat com a governador civil republicà d’Almeria. Morán, “La resurrección de...”, p.

Fins i tot, el vicerector i catedràtic de Química inorgànica, Carlos del Fresno y Pérez del Villar, només declarava com “a los pocos días de iniciado el Movimiento fue detenido el entonces rector, Sr. Alas, por lo cual se hizo cargo inmediata y espontáneamente del Rectorado”. Cap comentari més.⁸ Del Fresno y Pérez Villar era el mateix catedràtic que havia dedicat el discurs inaugural del curs 1921-1922 a la Universitat d'Oviedo a la figura del seu amic *Clarín*. Ara, malgrat la suposada amistat que els unia i amb un expedient obert contra ell, no faria res per salvar-li la vida al fill del seu amic.⁹

El 9 d'octubre de 1940, en un full solt conservat dins el llibre d'actes de les Juntes de Govern, el rector comunicava al ministre d'Educación Nacional la instància remesa per la dona d'Alas Argüelles, i en nom de les seves filles menors d'edat, “en súplica de que le sean abonados los haberes devengados por el causante desde julio de 1936 a febrero de 1937, ambos inclusive”. Ni tan sols aleshores l'actuació franquista va tenir un mínim de benevolència, i la Universitat va endarrerir la tramitació de l'expedient “por determinadas diligencias que este Rectorado estimó necesario llevar a cabo antes de su curso”.¹⁰

El silenci entorn del rector i del seu pare s'estendria en el temps. Fins 1952, sota el rectorat de Torcuato Fernández Miranda, la Universitat no realitzarà un congrés en commemoració del centenari de Leopoldo Alas *Clarín*. Esdeveniment que devia més a l'enfrontament entre falangistes i catòlics, partidaris i contraris respectivament del novel·lista, que a un veritable reconeixement.¹¹

La figura d'Alas Argüelles no seria reivindicada fins el 13 d'octubre de 1967, pel regidor falangista Luis María Fernández Canteli des de les pàgines de *La Nueva España*, també dins la polèmica que enfrontava al partit únic amb els sectors catòlics a l'entorn del diari *Región*. Poc després, el 25 d'abril de 1968 a les cinc de la tarda, l'Ajuntament inaugurava la rehabilitació de l'estàtua de *Clarín* al Campo de San Francisco. Tot plegat duria una nova polèmica a la ciutat i, de fet, les autoritats municipals havien intentat

⁸ Archivo General de la Administración (AGA), secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15048, expedient personal de Carlos del Fresno y Pérez del Villar.

⁹ Julio Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez, de la Monarquía a la República*, Madrid, FUE, 1998, pp.65-69.

¹⁰ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 30 octubre 1934 a 24 junio 1936, Universitat d'Oviedo. Segons el document, l'ex rector havia “fallecido el día 20 de febrero de 1937”, quatre dies després de l'afussellament.

¹¹ El 27 d'abril de 1952, l'ajudant de Filosofia i Lletres, José María Martínez Cachero, es demanava des del diari falangista *La Nueva España* el perquè del silenci entorn del centenari de Leopoldo Alas *Clarín*. Aleshores, el rector recollia la proposta, contra l'opinió del bisbat. Ruiz, “La memoria de...”, pp. 55-56.

estalviar-se-la oferint, a finals d'abril de 1962, el bust a la Universitat. Ni tan sols ara l'odi ha desaparegut i encara l'any 2002 les tombes dels Alas, pare i fill, van ser violentades.¹²

Més enllà de l'assassinat del rector, la repressió va afectar molts d'altres docents a partir del trencament del setge de la ciutat el 17 d'octubre de 1936 per part de les tropes insurgents gallegues. Ja el 21 de desembre el president de la Comisión Depuradora del Personal Universitario, Arturo de Gregorio Rocasolano, proposava a la Comisión de Cultura y Enseñanza la suspensió de feina i sou dels catedràtics d'Oviedo Benito Álvarez-Buylla Lozano, Ramón Prieto Bances, Alfredo Mendizábal Villalba, Antonio Polo Díez i Emilio González López. S'accepten el 2 de gener.¹³ Finalment, els sancionats seran set, ja que s'afegiran els catedràtics Carlos del Fresno y Pérez del Villar i Teodoro González García.

Els noms no eren cap sorpresa. De fet, el procés de depurador es limitava a atorgar un vernís jurídic-administratiu a una repressió decidida amb anterioritat. Un document de la Sección de Servicio Especial de la Comandancia Exenta de Asturias, ja fixava la "relación del personal docente de esta Universidad que, en consonancia con los informes adquiridos por esta oficina, deben ser destituidos". Coincideixen amb els noms dels que després seran sancionats, fins i tot el rector García Alas y García Argüelles, només hi manca el professor Mendizabal Villalba.¹⁴

El rector accidental i degà de Dret, Isaac Galcerán, juga un paper cabdal en la repressió a través de la ratificació de les acusacions i la incorporació de nous càrrecs. Des del rectorat, per exemple, es remet a la comissió de Saragossa còpia dels informes del Govern Civil i de l'Audiència Territorial d'Oviedo el 8 i el 18 de febrer de 1937, respectivament. De manera general, els escrits vinculen políticament als imputats, amb major o menor grau, amb l'esquerra.

Com a "izquierdista" i "extremista" són qualificats els catedràtics Antonio Polo Díez de Dret mercantil, Emilio González López de Dret penal i Benito Álvarez Buylla de Química orgànica. Al primer, malgrat haver-se presentat voluntàriament a Corcubión (La Corunya), es diu que "la prudencia aconseja no perdure en la Cátedra" per la seva relació

¹² Ruiz, "La memoria de...", pp. 54-57.

¹³ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1465, expedient personal de Benito Álvarez-Buylla Lozano.

¹⁴ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1666, expedient personal de Eguren y Bengoa, còpia del document datada a Oviedo el 8 de gener de 1937 amb el segell de la Universitat i la signatura del rector accidental.

amb Azaña i Sánchez Román; al segon, diputat d'Izquierda Republicana per La Corunya i ex director general de l'Administració Local, se'l defineix com a "masón"; i al darrer no se'l considera perillós per limitar-se al món de les idees, ser "neurasténico", "de fondo bondadoso", "molt treballador", allunyat de la religió i "un tanto anormal" per la seva tendència a la vanitat. La valoració final és que cap d'ells "no conviene a la Universidad".

Dins de la categoria d'acomodatic i "expectante", són ubicats els catedràtics Carlos del Fresno y Pérez del Villar de Química inorgànica, Teodoro González García de Dret polític i Ramón Prieto Bances d'Història del dret. El primer hauria signat "a regañadientes" l'adhesió i, per tant, "no gana nada la Universidad si ha de ser ejemplo de ciudadanos, con la presencia de este profesor en su cátedra". Tampoc mereix confiança el següent docent tant pels seus vincles amb la Institución Libre de Enseñanza (ILE) i el ministre d'Hisenda Ramos, com per la manca d'implicació política –s'havia refugiat a la reraguarda "permaneciendo escondido e indiferente"— i docent –durant dos anys va estar-se voluntàriament a la Secretaria General del Tribunal de Garanties—.

El darrer, Prieto Bances –"tipo acabado del perfecto arrivista" [sic]—, seria el jutjat més severament: "En Oviedo figuró como hombre de derechas y buen católico; sin embargo, a partir de 1934 en que fija su residencia en Madrid con motivo de su nombramiento de subsecretario de Instrucción Pública y más tarde de ministro, se le ve desorientado y bastante ligado a las figuras representativas de la Institución Libre de Enseñanza. Al producirse el Movimiento Nacional, ausente en Londres, desempeñaba el cargo de secretario general de la Junta para la Ampliación de Estudios. No dará buen ejemplo en la Universidad por su conducta versátil y acomodaticia".

No és aliena a aquesta persecució el seu pas per la Universitat de Barcelona autònoma com a primer comissari general –fins que dimiteix el 22 de gener de 1935— nomenat pel govern de Madrid. Tot i actuar en lloc del Patronat suspès, en certs cercles la seva gestió va ser vista com a massa contemporitzadora. Com escriu ell mateix el 12 de juliol de 1935: "mis primeros actos como comisario fue gestionar la libertad del Patronato". Aquesta actuació independent li va suposar l'animadversió de personatges tan poderosos entre els insurgents com el vicepresident de la Comisión de Cultura y Enseñanza que urgeix personalment a que es "forme expediente y propuesta" contra el catedràtic d'Oviedo.

Finalment, fou “depurado sin sanción” però “con pérdida de los haberes no percibidos”, el 9 de maig de 1946 (BOE, 8 de juny) després d’un llarg procés.¹⁵

Cas a part és el catedràtic de Filosofia del dret, Alfredo Mendizábal y Villalba, considerat contrari al Movimiento per romandre a l’estranger. A més, se l’acusa d’absentar-se sovint de la càtedra i se’l defineix com “terco y tenaz”, “católico, pero de los que discuten hasta el Sumo Pontífice” i “de ideas liberales y demócratas avanzadas contrarias al fascismo italiano e hitlerismo”.¹⁶

El rector Galcerán no es limitava a la funció de transmissor, sinó que ratificava les acusacions i afegeix nous càrrecs. Per exemple, la seva opinió resulta decisiva en la separació definitiva i inhabilitació del catedràtic Benito Álvarez-Buylla el 24 de setembre de 1937. En el seu descàrrec, per tal de defensar-se de ser “izquierdista sectario” i de no estar “adherido al Movimiento Nacional”, l’imputat negava tota implicació política i recordava que el seu fill gran era voluntari de primera hora en la defensa d’Oviedo i una altra filla ajudava com a infermera. Aleshores, Galcerán remet un nou informe on, a banda de confirmar les acusacions, se’l qualifica de “laico” i simpatitzant de la FUE, i s’afegeix un cruel comentari: “Ha reaccionado más hacia el mismo [el Movimiento Nacional] desde que el cañón rojo mató a una nietecita e hirió a su señora y a la segunda de sus hijas”.

De fet, la revisió de l’expedient d’Álvarez-Buylla no serà concedida fins el 24 de juny de 1939 amb el canvi de rectorat en la figura de Sabino Álvarez-Gendín, que li dóna el seu suport i qualifica la seva conducta actual com a “verdaderamente ejemplar”. Gràcies als nous avals, a l’acreditació com a afecte de FET y de las JONS, a “la presencia de gravísimas desgracias de familia y [a] la entusiasta colaboración de sus seres más allegados al triunfo de las armas nacionales”, el 17 de juliol de 1940 se’l rehabilita. Tanmateix, el

¹⁵ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d’Oviedo, sessió del 12 d’abril de 1937. AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15052, expedient personal de Ramón Prieto Bances (núm. 11). I, *Cartas cruzadas entre don Ramón Prieto Bances, ministro de Instrucción Pública de la 2.ª República Española, y don Antonio Trías Pujol, Patrono de la Universidad Autónoma de Barcelona, corriendo el año de 1935*, Barcelona, germans Trías Fargas, 1973, p. 6. Patricia Zambrana Moral i Elena Martínez Barrios, “Notas sobre la depuración universitaria: algunos casos concretos”, *Cuadernos Republicanos*, 46, Madrid, CIERE, juliol de 2001, pp. 21-25, recullen el procés de depuració amb una redacció bastant enrevesada.

¹⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15048, expedient personal de Carlos del Fresno y Pérez del Villar; i IDD 1.03, caixa 31/1465, expedient personal de Benito Álvarez-Buylla Lozano.

Ministeri li manté la inhabilitació per a càrrecs, malgrat que el jutge depurador proposava l'exoneració absoluta.¹⁷

La vivència directa de la guerra a la ciutat d'Oviedo fa encara més exigent la demanda d'una adhesió clara i, alhora, més contundent el càstig contra els indecisos i els desafectes. El catedràtic i vicerector Carlos del Fresno y Pérez del Villar va ocupar el rectorat provisional, “inmediata y espontáneamente” des de l'inici de la guerra civil, però abans de signar tant les nòmines com les adhesions demana una confirmació directa per part del general Aranda de les seves funcions. Les consultes són interpretades com a resistència.

Quan després d'una breu estada a Salamanca –entre novembre i desembre de 1937— retorna a Astúries se li comunica la suspensió provisional com a rector i el 22 de gener de 1937 com a catedràtic. El 25 de setembre se'l separa definitivament i se l'inhabilita per tot càrrec. Els tres informes en què es basa la sentència –Govern Civil, Govern Militar i Rectorat— coincideixen a l'hora de destacar la no signatura immediata. Només el rector fa aportacions noves, com la pertinença a la ILE i la identificació amb Enrique Moles, “alma de la misma”.

El 24 d'agost de 1938 Del Fresno y Pérez Villar demana la revisió de l'expedient, i al·lega que el plec de descàrrecs va haver-lo de complimentar sota “el continuo cañoneo” enemic durant el setge d'Oviedo i sense poder aportar tots els avals necessaris. Tot i que el ministre li assegura verbalment a Burgos “que se procedería oportunamente a la revisión solicitada”, l'oportunitat no es produeix fins el 14 d'agost de 1939.

El 4 de gener de 1940 el jutge depurador de Universidades varias, Arturo Caballero, considera no desvirtuats els càrrecs d'haver votat les candidatures del Front Popular i d'haver mostrat “cierta resistencia pasiva a colaborar con la autoridad militar en los primeros momentos”. Al seu favor es té en compte la “certificación de la Jefatura de Fabricación de Asturias en la que constan servicios prestados” des d'abril de 1938 en la Sección de Estudios y Proyectos, especialment en relació amb la fabricació d'explosius. Tot plegat, la proposta final és “el oportuno traslado forzoso con prohibición de solicitar cargos

¹⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1465, expedient personal de Benito Álvarez-Buylla Lozano.

vacantes durante cinco años e inhabilitación para el desempeño de cargos de mando o de confianza”.¹⁸

Més enllà de la repressió, els esdeveniments bèl·lics marquen directament la vida acadèmica asturiana de forma directa. El setge provoca l'aïllament de la Universitat respecte del seu propi districte i de la resta de l'Espanya insurgent durant mesos, però en ser alliberada es planteja la necessitat de reconstruir unes instal·lacions absolutament arrasades –tres anys després de l'octubre de 1934— en un moment de replantejament del mapa universitari que podia comportar a l'eliminació del centre.

El 12 d'abril de 1937 la primera Junta de Govern insurgent, ja amb Sabino Álvarez Gendín com a rector, demana a les Universitats de Salamanca i Santiago que retornin les competències sobre el districte ovetense assumides provisionalment. Davant dels desperfectes “ocasionados por la aviación y cañones rojos”, es decideix traslladar les dependències rectorals, secció administrativa i inspecció de primer ensenyament a Navia, mentre que el material de la Facultat de Ciències s'intenta protegir d'un major deteriorament.¹⁹

Des del primer moment, les obres, els pressupostos i les dificultats financeres són una constant preocupació de les Juntes de Govern, provisionalment celebrades a Navia. El 15 de maig s'hi afegirien els rumors sobre la supressió de la Universitat d'Oviedo. Amb el suport de totes les institucions asturianes –Diputació, Ajuntament i Bisbat—, el rector visita el govern insurgent acompanyat per Eusebio González i Rodrigo Upría, representants de la corporació provincial i municipal respectivament.

“En Burgos conferenciaron con el Sr. Suñer, que les recibió en el acto diciéndoles que sólo se trataba de rumores. Les expuso sus ideas personales respecto a la reorganización de las Universidades. Se trató de la Facultad de Ciencias y la impresión que sacaron fue del todo favorable. De Burgos se trasladaron a Salamanca, donde el marqués de la Vega de Anzo les facilitó la visita a Su Excelencia. Éste les recibió también en el acto, como amigos, haciendo grandes elogios de Oviedo. Estuvo cordialísimo y después de

¹⁸ AGA, secció Educació, IDD, lligall 32/45/15048, expedient personal de Carlos del Fresno y Pérez del Villar.

¹⁹ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d'Oviedo, sessió del 12 d'abril de 1937. La darrera sessió de la Junta de Govern republicana havia tingut lloc el 24 de juny de 1936 sota la presidència del rector Leopoldo García Alas. Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 30 octubre 1934 a 24 junio 1936, Universitat d'Oviedo, sessió del 24 de juny de 1936.

recordarles otro intento parecido de supresión en la epoca del gobierno del sr. Primo de Rivera, les dijo que en estos momentos no podia pensarse en reducir la cultura. La impresión que recogieron en la visita a S.E. el Jefe del Estado no pudo ser más optimista, lo que se complace en comunicar a la Junta”.²⁰

Tranquil·litzats momentàniament, la por ressorgirà cíclicament.²¹ Així, en ser nomenat ministre d'Educación Nacional l'antic catedràtic d'Oviedo Pedro Sainz Rodríguez, es fa un nou intent per garantir la continuïtat, amb un document de 14 pàgines signat per totes les autoritats acadèmiques, estudiantils, religioses, judicials, falangistes i polítiques asturianes. Després d'un repàs històric als èxits assolits i les penalitats sofertes, “creemos que Oviedo tiene adquiridos suficientes méritos para seguir siendo la Universidad del Norte y además sería de patriótico efecto su total restauración y sostenimiento de sus enseñanzas como protesta viva contra la revolución que tan repetido interés tuvo en aniquilarla, haciendo de ella un símbolo, como se hizo de Lovaina destruida en los azares de una guerra”. A més, s'adjunten estadístiques sobre alumnes matriculats a Dret, que fan d'aquest centre el vuitè en número a Espanya, mentre que a Ciències se situa en el setè lloc.²²

Segurament, aquesta amenaça ajuda a entendre molts dels posicionaments del claustre asturià. Per exemple, l'entusiasme amb què la Universitat d'Oviedo s'afegeix el 15 de maig de 1937 a la proposta del rector de Santiago per elaborar un recull de les violències republicanes. Es parla de remetre “detalles de la segunda destrucción” de l'edifici universitari, de la catedral “y de otras riquezas artísticas, así como de la persecución de que han sido víctimas algunos universitarios”.²³ La manca de recursos els impedeix la presència en la trobada de rectors d'universitats “liberadas”, però remeten la seva adhesió a l'acord per difondre a l'estranger les malvestats republicanes i ràpidament es nomena una ponència per a fixar el text i escollir les fotografies del document de denúncia. Com a punt de partida, es pren la “relación hecha por D. José Sela del cañoneo de la Catedral y una descripción que hará el Sr. Quirós de la destrucción del Hospital; con el diario que hizo

²⁰ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d'Oviedo, sessió del 15 de maig de 1937.

²¹ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d'Oviedo, sessió del 29 d'abril de 1938.

²² Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR), caixa 89.

²³ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d'Oviedo, sessió del 15 de maig de 1937.

durante el sitio el Sr. Rector, así como otros relatos interesantes”.²⁴ El 20 d’octubre la Asociación Amigos de la Universidad comunica la decisió de subvencionar la publicació del fulletó sobre la destrucció de la universitat i dels monuments artístics.²⁵

Fins i tot, les penalitats financeres –que els duïen a reclamar sense èxit el material cedit a l’exèrcit²⁶— quedaven al marge quan es tractava de mostrar l’adhesió. Potser no hi havia prou diners per traslladar la biblioteca o reposar materials i edificis, però sí per encarregar un “retrato de S.E. el Jefe del Estado”, “para presidir el despacho del Rectorado”, i “otro cuadro con el nuevo escudo nacional”, amb un pressupost de 2.500 pessetes.²⁷ Més greu encara, en ser alliberada la Universitat, el nou rector decideix prendre la principal partida pressupostària, prevista inicialment per a l’adquisició de llibres, i dedicar-la a la compra de crucifixos i retrats del general Franco per a totes les aules.

El pressupost estava absolutament limitat en no existir activitat acadèmica, únicament els cursets propagandístics i les activitats vinculades a l’esforç bèl·lic, com ara els laboratoris de Ciències adscrits a la Jefatura de Fabricación de Asturias y Dirección de Guerra Química, “cuyos gastos decrecen al terminarse la guerra”. L’inici del curs el 1939 obliga a fer certes inversions “por la necesidad de ir poniendo el edificio reconstruido en condiciones de poder ser utilizado para la enseñanza después de todos los daños sufridos en el mobiliario y elementos de trabajo en los últimos años”.²⁸

Més en segon terme queden els actes acadèmics. El 1937 s’organitza el primer curs universitari de divulgació a l’Institut de Lluarca. L’inesperat èxit es vol interpretar com una mostra de “la vida y el arraigo que la Universidad tiene en Asturias”, i es plantegen contactar amb José María Pemán o Enrique Suñer Ordóñez per tancar l’acte.²⁹ El primer semestre de 1938 es realitzen uns nous cursets ara sota l’advocació de Menéndez y Pelayo, clausurats el 14 de juny, amb una segona edició a principis de 1939 amb l’assistència de

²⁴ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d’Oviedo, sessió del 14 d’agost de 1937.

²⁵ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d’Oviedo, sessió del 20 d’octubre de 1937.

²⁶ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d’Oviedo, sessió del 29 d’abril de 1938.

²⁷ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d’Oviedo, sessió del 4 de novembre de 1938.

²⁸ AGA, secció Educación, IDD, caixa 31/1061, Memoria sobre la liquidación del Ejercicio de 1939, Universidad de Oviedo, 20 de juliol de 1940.

²⁹ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d’Oviedo, sessió del 14 d’agost de 1937.

Jordana Pozas.³⁰ A més, es convoca un homenatge “a los estudiantes gallegos y asturianos caídos en la defensa y liberación de Oviedo”.

Entremig, sota la presidència de la dona del general Franco, Carmen Polo, es feia un cicle en reconeixement de les potències de l'Eix i Portugal, dirigit al professorat del districte universitari, i amb una conferència a càrrec de Antonio Goicoechea. A l'acte assisteixen l'ambaixador portuguès, Pedro Teotonio Pereira i l'acadèmic de Munic Reimer. Es convida de manera especial al “Sr. Entrambasaguas, Valdecasas, Goicoechea, D. Eugenio Montes y algún otro cuya oportunidad pueda presentarse”.³¹ La por a la supressió romania darrera cada acció de la Universitat d'Oviedo.

³⁰ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d'Oviedo, sessions del 20 d'octubre de 1937, del 14 de juny de 1938, del 30 de desembre de 1938 i del 31 de gener de 1939.

³¹ Libro de Actas de la Junta de Gobierno, 12 abril 1937 a 24 enero 1941, Universitat d'Oviedo, sessió del 4 de novembre de 1938.

LA UNIVERSITAT DE SALAMANCA

La proclamació de la República es viu amb expectació a Salamanca capital. Des de primera hora del 14 d'abril de 1931, la gent es concentra a la Plaça Major i a la Casa del Pueblo, mentre s'estén la notícia del que succeïa a Madrid. “En Salamanca la primera bandera republicana ondeó en el edificio de Correos, donde la colocaron los telegrafistas ante un gentío que daba vivas a la República”. Es llencen coets, es penja la bandera tricolor i els nous regidors electes es dirigeixen a l'Ajuntament, entre ells un aclamat Miguel de Unamuno y Jugo, catedràtic d'Història de la llengua espanyola. Aquest pren la paraula en nom dels partits republicans per proclamar que comença “una nueva era y termina una dinastía que nos ha empobrecido, envilecido y entontecido”.

El líder de la vaga general de 1917 a Salamanca, Primitivo Santa Cecilia, era elegit nou alcalde, amb l'única abstenció de la minoria monàrquica. El catedràtic d'Anatomia descriptiva i embriologia Casto Prieto Carrasco, d'Acción Republicana, es convertia en governador civil de Salamanca –més tard passaria a l'alcaldia— i Tomás Marcos Escribano en president de la gestora de la Diputació Provincial. Finalment, es nomenava Unamuno com a batlle honorari.¹

El mateix dia 14 també es reuneix el claustre universitari, sota la presidència del vicerrector i catedràtic de Dret civil Esteban Madruga Jiménez, i es decideix reobrir la Universitat –tancada des de feia setmanes— l'endemà i reprendre les classes el dilluns següent.² El 18 d'abril es torna a convocar al claustre. Abans de començar, “en el patio de la Universidad, se hace entrega a Unamuno de la primera bandera tricolor de Salamanca y se le ovaciona como futuro rector”. El centre es trobava sense direcció des del 25 de març arran de la dimissió del catedràtic d'Història d'Espanya José María Ramos Loscertales per “la desconsideración de los estudiantes que abandonaron la Universidad sin escucharle el día en que ésta fue asaltada y forzadas las puertas del Paraninfo”. Unamuno, amb Madruga Jiménez com a vicerrector, surt elegit “por veintitrés votos a favor y cinco en contra”, i el 23 de maig el Ministeri confirma els nomenaments. Al seu entorn se situen tot de

¹ Enrique de Sena, “Guerra, censura y urbanismo: recuerdos de un periodista”, dins Ricardo Robledo (coord.), *Historia de Salamanca*, volum V, Salamanca, Centros de Estudios Salmatinos, 2001, pp. 161-162.

catedràtics propers a les candidatures republicanes com Prieto Carrasco, Julio M. Sánchez Salcedo, Arturo Núñez García i Casimiro Población, a més de Nicolás Rodríguez Aniceto i Francisco Cantera Burgos.³

Durant el període republicà, Salamanca capital es mostra més d'esquerres que la província. Mentre que a la primera domina la Conjunción Republicano-Socialista, a la segona guanya el Bloque Agrario –on s'integra Acción Castellana— encapçalat per Lamamié i Gil Robles. El 1931 la candidatura de la Conjunción l'encapçalaven tres membres designats per l'Alianza Republicana (Partido Radical Federal, Acción Republicana y Agrupación al Servicio de la República), un socialista y un radical-socialista. Els tres primers eren els catedràtics Unamuno –triat per unanimitat del comitè de partits—, José Camón Aznar (Partido Republicano) i Prieto Carrasco (Acción Republicana); més la directora general de presons Victoria Kent (Partido Republicano Radical-Socialista) i el socialista Primitivo Santa Cecilia.

Com arreu, els fets d'octubre de 1934 van alterar la normalitat democràtica, fins que arran de les eleccions de febrer de 1936 es retornen els càrrecs als regidors sancionats. El diputat d'Izquierda Republicana, Prieto Carrasco, recupera la batlia. Tot i que, en trobar-se empresonat per la seva participació a les vagues de 1935, no pot prendre possessió fins el 22, i durant aquests dies el substitueix el també ex alcalde Primitivo Santa Cecilia.

L'aixecament militar del 18 de juliol de 1936 trenca de nou la normalitat democràtica. La mateixa nit, el governador militar, general Manuel García Álvarez, garantia a les autoritats civils la seva lleialtat constitucional. Tant el governador civil Cepas López, com l'alcalde Prieto Carrasco i el diputat socialista i president de la Federación Obrera, José Andrés Manso, el cregueren i desistiren de convocar una vaga general. Només va establir-se un comitè d'enllaç amb Madrid i grups de joves del Front Popular mantenien controls a la Plaça Major. Mentre les autoritats legítimes intentaven combatre els rumors sobre el triomf del cop militar, les forces simpatitzants de la insurrecció actuaven.

² Archivo Histórico de la Universidad de Salamanca (AHUSa), L.R. 336, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 14 d'abril i 22 de maig de 1931. Vull agrair l'ajut prestat a tot el personal de l'Arxiu Universitari.

³ AHUSa, llibre 548, Claustros, sessió del claustre ordinari celebrat el 18 d'abril de 1931. I, Valentín del Arco López, "El siglo XX. 1: 1900-1936", dins Manuel Fernández Álvarez (dir.), *La Universidad de Salamanca*, volum I, Salamanca, Universitat de Salamanca, 1989, pp. 278-282.

El 19 al matí els militars ja dominaven la situació a Salamanca amb la detenció dels principals líders de l'esquerra, incloent-hi l'alcalde Casto Prieto i el diputat Andrés Manso. Per consolidar el poder el següent pas era estendre el terror entre la població, i amb aquesta intenció es penja la declaració d'estat de guerra. El ban del general Saliquet acaba amb un "Viva la República" secundat per la gent que sortia de missa a l'església de San Martín. Enmig de la cridòria, algú fereix de bala a un cabo. "El piquete hizo una descarga y mató a varias personas (cuatro hombres y una niña). Después la Plaza quedó vacía, y vacías quedaron las calles de la ciudad todo el día y toda la noche. Los salmantinos se habían encontrado de bruces con el terror que les acompañaría los siguientes seis años". Es desferma la violència, fracassa tota resistència i cau la província sencera. "Durante años los apellidados Manso en Salamanca sentían miedo al tener que decirlo".⁴

No tot és oposició i sotmetiment. Els insurgents també troben un important número d'addictes, i s'adonen que "no podrían haber encontrado ciudad más comprensiva con sus intenciones". Abans fins i tot que existís la demanda per part dels militars, tant des de l'Església com des de la Universitat salmantina es preparen argumentacions per justificar l'aixecament i la posterior guerra civil, així com personal i ajuda material.⁵

Quan el 1 d'octubre de 1936, un cop assegurat el comandament únic, el general Francisco Franco decideix instal·lar el Cuartel General del Generalísimo al palau bisbal de Salamanca, la fins aleshores ciutat de províncies esdevé la capital insurgent i la demanda de locals per part dels organismes oficials i militars es dispara. La Universitat posa al servei dels insurgents no només les seves plomes i el seu prestigi, sinó també les seves instal·lacions.⁶ Com es recordaria en l'acte inaugural del curs 1939-40, "la Cátedra

⁴ Santiago López García i Severiano Delgado Cruz, "Víctimas y Nuevo Estado (1936-1940)", dins Ricardo Robledo (coord.), *Historia de Salamanca*, volum V, Salamanca, Centros de Estudios Salmantinos, 2001, pp. 224-241. De fet, diferents parents de Prieto Carrasco patirien detencions i sancions durant la guerra i la postguerra, Ronald Fraser, *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. 224-229.

⁵ López García i Delgado Cruz, "Víctimas y Nuevo...", p. 268.

⁶ Águeda M. Rodríguez Cruz, *Historia de la Universidad de Salamanca*, Salamanca, Fundación Ramon Areces, 1990, nota 7, pàgina 136, menciona un treball de Ángel Javier González García, *La Universidad de Salamanca durante la Guerra Civil Española*, manuscrit, conservat al departament de Teoría e Historia de la Educación de la Universitat de Salamanca, 1987-88. "En el curso 1988-1989 ha hecho un nuevo avance en su investigación: *La Universidad salmantina durante la Guerra Civil (1935-1939)*". I, A. Fuentes Labrador, M. A. Sampedro, F. Corrión i M. J. Velasco, "Apoyo institucional en un centro de poder: la Universidad de Salamanca durante la guerra civil. Un modelo de comportamiento", en J. J. Carreras Ares y M. Á. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad Española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, pp. 257-282.

salmantina fue entonces la Cátedra Nacional”, encapçalant la defensa “ante el mundo los principios de nuestra tradicional civilización cristiana” i cedint “hospitales, edificios, Bibliotecas y Laboratorios”.⁷

Pel que fa als edificis universitaris, el Palacio de Anaya, per exemple, a 200 metres de la residència oficial del *caudillo*, esdevé la seu del Servicio de Propaganda sota la direcció del general Millán Astray, tot i que l'autèntic cap seria Giménez Caballero ajudat per destacats falangistes. Des d'aquí comença les seves emissions Radio Nacional de España el 19 de gener de 1937. Salamanca és també la ciutat triada per ubicar-hi la Delegación del Estado para la Recuperación de Documentos, futur Archivo de la Guerra Civil, el 26 d'abril de 1938.⁸

La mateixa Biblioteca universitària adverteix aquesta transformació de la ciutat, ja que els usuaris varien i, en lloc d'estudiants –la major part mobilitzats—, els préstecs es realitzen a estrangers i alts càrrecs espanyols. L'augment d'usuaris il·lustres però, no reverteix en una major dotació. Al contrari, la Biblioteca pateix, a més de les retallades pressupostàries comunes a la resta de centres controlats pels insurgents, el segrest de volums valuosos. Acabada la guerra, el rector ha de reclamar al Ministeri una sèrie de llibres de dret internacional en poder de José María Trias de Bes, tot recordant que a Madrid existien prou biblioteques on obtenir-los.⁹ Durant la guerra, les adquisicions es limiten a les escasses donacions provinents de les ambaixades alemanya i italiana, a les importants cessions fetes per Unamuno i l'ex rector Enrique Esperabé de Arteaga, així com als volums requisats o lliurats voluntàriament –bàsicament obres ‘sospitoses’—.

No serà fins el trasllat del general Franco a Burgos, amb motiu de la creació del seu primer govern, que la Universitat recuperi part del Palacio de Anaya, ja que s'hi mantenen algunes oficines i el general Millán Astray s'hi estarà fins juny de 1939. Les instal·lacions quedaren molt deteriorades i va desaparèixer gran part del mobiliari i del material d'oficina. El col·legi Trilingüe, que acollia l'Escuela de Comercio primer i la Jefatura Superior de

⁷ “Relación hecha por el Excmo. Sr. Rector de la Universidad, Dr. Esteban Madruga Jiménez, al inaugurarse el curso académico de 1939 a 1940, de los actos más importantes celebrados en la Universidad durante los tres últimos años en que no se ha redactado la MEMORIA ANUAL reglamentaria”, *Memoria sobre el estado de la instrucción en esta Universidad*, Salamanca, Universitat de Salamanca, 1939-1940, pp. 43-45.

⁸ Josep Cruanyes, *Els papers de Salamanca*, Barcelona, Edicions 62, 2003, pp. 15-56, per una breu història d'aquesta institució.

⁹ AHUSa, caixa 1257, expedient 17.

Marina posteriorment, serà el més afectat, arran d'un incendi que provocarà unes pèrdues de 300 mil pessetes, sufragades pels soferts pressupostos universitaris.

Pel que fa a la construcció del canemàs ideològic, la Facultat de Dret es revelarà com la fàbrica d'idees del nou règim. Destaquen, entre d'altres, el vicerector i catedràtic de Dret canònic Teodoro Andrés Marcos com a membre de la comissió depuradora del personal universitari; el catedràtic de Filosofia del dret Wenceslao González Oliveros com a home de confiança del Cuartel General i posterior governador civil de Barcelona; el catedràtic de Dret polític Nicolás Rodríguez Aniceto, catòlic militant i vocal de la Junta d'Acción Católica; l'ex degà, catedràtic d'Història general del dret i diputat de la CEDA Manuel Torres López¹⁰ com a cap provincial i més tard director de la subdelegació de Prensa y Propaganda, membre de la comissió de 21 "hombres justos" encarregada de demostrar la il·legitimitat del règim republicà i alcalde de Salamanca; i el catedràtic de Dret penal Isaías Sánchez Tejerina com a membre de la comissió depuradora del personal universitari.¹¹

De tots ells, la figura de Sánchez Tejerina sobresurt com el gran teòric de primera hora i defensor entusiasta, per exemple, de la reposició del Santo Oficio. La seva doctrina plantejava "que la guerra tenía lugar entre España (la tradición) y la anti-España (las ideas foráneas, el marxismo, el liberalismo). Se trataba, por tanto, de una guerra de defensa de España contra las potencias extranjeras que querían destruir España valiéndose de españoles que no merecían tal nombre por estar poseídos por ideas extranjeras que negaban a Dios, a la tradición española y a la moral católica". Segons aquest raonament, els culpables dels suposats fets violents i criminals eren les víctimes per haver-ho provocat. D'ell també prové el vernís legal que permetia l'actuació contra la maçoneria, en fer equivaler el maçó amb el traïdor a la pàtria. Com a recompensa, el catedràtic salmantí seria nomenat vocal del Tribunal Especial de Represión de la Masonería y el Comunismo.¹²

Sánchez Tejerina no es trobava sol, sinó que els seus plantejaments eren recollits i compartits per l'associació, càtedra i Instituto de Derecho Internacional Francisco de Vitoria. Des de l'inici, aquesta institució va posar els seus contactes internacionals i els seus

¹⁰ No era l'únic catedràtic ex diputat de la CEDA proper al Cuartel General del Caudillo, en aquest entorn també trobem a l'influent Jesús Pabón catedràtic de Lletres a Sevilla.

¹¹ Tomás Pérez Delgado, "El siglo XX. 2: La guerra civil", dins M. Fernández (dir.), *La Universidad de Salamanca*, Salamanca, Universitat de Salamanca, 1989, pp. 291-292 i 316.

¹² López García i Delgado Cruz, "Víctimas y Nuevo...", p. 267.

coneixements al servei dels insurgents. En una reunió celebrada el 7 de gener de 1938, trobem aplegats des del rector Madrugá Jiménez i els bisbes Elijó Garay i Gascón y Marín, als catedràtics de Dret Manuel Torres López, Nicasio Sánchez Mata, Nicolás Rodríguez Aniceto, Isidro Beato Sala i Wenceslao González Oliveros, i a personatges rellevants com Yanguas Messía, Pedro Saínz Rodríguez, Antonio Goicoechea, Eloy Bullón, Fernández Prida, Trías de Bes, Alonso Getino, Menéndez Reigada, Guillermo Fraile i Vicente Beltrán de Heredia, entre d'altres. Alguns d'aquests, com ara Fernández Prida, González Oliveros, Trías de Bes i Torres López, repetiran a la Comisión de 21 Hombres Justos, creada el 21 de desembre de 1938 per a demostrar la il·legimitat dels poders públics actuants el 18 de juliol de 1936 i combatre la propaganda republicana.¹³

Més enllà de l'adhesió ideològica, els serveis prestats serien àmpliament retribuïts i compensats pel nou règim durant la postguerra mitjançant càrrecs i prebendes. Aquest seria el cas del catedràtic Wenceslao González Oliveros que, a finals de 1940, aconseguí imposar-se a les oposicions per la càtedra de Filosofia del dret a la Universitat de Madrid, enfront els catedràtics Luis Legaz Lacambra de Santiago, Eduardo Callejo de la Cuesta de Valladolid i Mariano Puigdollers Oliver de València. L'element decisiu en la tria eren "los servicios que los aspirantes hubiesen prestado y presten a la Causa Nacional" i aquí el guanyador comptava amb el seu pas per la Direcció General de Enseñanzas Superior y Secundaria i pel Govern Civil de Barcelona, entre d'altres. L'ascens de González Oliveros no s'aturaria aquí. Recordem que també presidiria el Tribunal Nacional de Responsabilidades Polítiques i seria vicepresident del Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo.¹⁴

Amb un caràcter més pràctic, també cal destacar la col·laboració dels docents de Medicina, com ara els catedràtics Primo Garrido, Miguel Moraza, José Pérez y López Villamil, Arturo Núñez García, Rafael Ramos Fernández, Gonzalo García Rodríguez,

¹³ Pérez Delgado, "El siglo XX...", pp. 293-296.

¹⁴ Archivo General de la Administración (AGA), secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15049, expedient personal Wenceslao González Oliveros. El 19 d'octubre de 1944 remet una interessant carta, amb membre de la presidència del Tribunal Nacional de Responsabilidades Polítiques, a "mi querido Ministorro y amigo" José Ibáñez Martín. En ella, li comenta que, durant el mes de juny, havia demanat al general Franco ser rellevat del tribunal "porque no puedo más, ni económica ni físicamente", "pero este verano se han precipitado tanto las cosas a peor" que va decidir retirar la súplica ja que no volia es confongués amb "deserción o huída". Tanmateix, veient que "esto de las Responsabilidades camina hacia su fin" i que no en té prou amb el sou de 800 pessetes, sol·licita "cobrar el sueldo de catedrático" i "reentrenarme en la profesión". La petició és ben acollida, i el mateix ministre anota a mà "Hablar".

Leonardo de la Peña i Fermín Querol, i els auxiliars Francisco Díez Rodríguez, Íñigo Machado, Ambrosio de Prada i Guillermo Martín Marín. La major part va quedar adscrita als diferents serveis mèdics militars, com especialistes, directors o assessors. A més, la Facultat de Medicina serà l'única que realitzarà activitat docent en forma de diferents cursos de perfeccionament dirigits a cobrir la creixent demanda de quadres sanitaris en el front i la reraguarda. Tot i l'ordre del 13 d'agost de 1936 de la Junta de Defensa que mantenia oberta la matriculació, aquesta quedaria en no res i tant el professorat com les instal·lacions universitàries serien reorientats.¹⁵

Sense tampoc oblidar els docents a qui la seva exaltada militància els duia a abandonar la reraguarda per incorporar-se a primera línia de front. Com en el cas del navarrès auxiliar de Filosofia i Lletres Francisco Indurain Hernández que s'incorpora voluntàriament al Requeté de Pamplona fins el setembre de 1936. Més tard, en ser cridada la seva quinta passa al cos d'enginyers, fins que el 12 de març de 1937 es llicencia per ser el tercer germà en files. Aleshores serveix voluntàriament a la Delegación del Estado para Prensa y Propaganda de Salamanca, és adscrit a l'Institut de Secundària i participa en els dos cicles de conferències "para exaltar la figura de Menendez Pelayo" de setembre de 1937 i maig de 1938. Calculat o no, el seu fervor era compensat el 7 de novembre de 1940 amb la càtedra de Llengua i literatura espanyoles a Oviedo i amb el trasllat de la mateixa a Saragossa el 7 de maig de 1941.¹⁶

A banda del suport material i ideològic, la Universitat de Salamanca també va jugar un paper important com a element de prestigi i contrapès al posicionament majoritari dels intel·lectuals a favor de la República. D'aquí la rellevància de la postura pública del centre i, especialment, del seu rector.

De bon començament, Unamuno ja va evidenciar la seva proximitat als insurgents amb la visita al governador civil, tinent coronel Santa Pau,¹⁷ i l'acceptació del càrrec de regidor el mateix 19 de juliol, tot i saber que l'alcalde legítim i company universitari Casto Prieto Carrasco es trobava empresonat, juntament amb els regidors Manuel del Alba

¹⁵ Pérez Delgado, "El siglo XX...", pp. 300-301. AHUSa, D1 L. 161 Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 685, número 680.

¹⁶ AGA, secció Governación, caixa 55/1968, expedient personal de Francisco Indurain Hernández.

¹⁷ Pérez Delgado, "El siglo XX...", p. 289.

Ratero, Casimiro Paredes Mier, Luis Maldonado Bomatti, Primitivo Santa Cecilia i Julio Sánchez Salcedo –també docent a la Universitat—.

Sota la presidència del comandant Del Valle i amb representants dels sectors professionals del comerç i la banca, Unamuno participa el dia 25 en la constitució del nou Ajuntament, “porque me considero un elemento de continuación, pues el pueblo me eligió concejal el 12 de abril, y porque el pueblo me trajo, aquí estoy sirviendo a España”. El novament regidor faria menció en el seu parlament a la necessitat de “salvar la civilización occidental, la civilización cristiana, tan amenazada”, per això calia una “operación de limpieza”, “en bien de la Patria y de la República”. De fet, el comandant militar García Álvarez havia finalitzat el seu primer ban amb un visca a la República.¹⁸

Però, per als veritables representants de la República, Unamuno havia esdevingut un traïdor. Opinió que aquest semblava decidit a reafirmar amb unes contundents declaracions publicades el 18 d'agost de 1936 a *El Adelantado* on atacava durament al govern de Madrid i recomanava a Manuel Azaña que se suïcidés “como acto patriótico”.¹⁹ Aquestes paraules provocaren la seva destitució per part del Ministerio de Instrucción Pública. “Con dolor”, comprovaven com Unamuno, “para quien la República había reservado las máximas expresiones de respeto y devoción y para quien había tenido todas las muestras de afecto”, no responia amb “la lealtad a que estaba obligado, sumándose de modo público a la facción en armas”. El 22 d'agost de 1936 (*Gaceta*, 23 d'agost) es derogava el nomenament com a rector vitalici fet el 30 de setembre el 1934, i gairebé immediatament, el 1 de setembre, el general Cabanellas des del Burgos insurgent el confirmava en el càrrec “con cuantas prerrogativas se le confirieron”.²⁰

En les següents setmanes Unamuno faria noves declaracions que semblaven voler confirmar les acusacions d'uns i les lloances dels altres. El 9 de setembre tornava a fer pública la seva adhesió als insurgents i a l'exèrcit, en la figura dels generals Mola i Franco,

¹⁸ Julián Casanova, “Rebelión y revolución”, dins Santos Juliá (coord), *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de Hoy, 1999, pp. 96-97.

¹⁹ En diverses entrevistes, Unamuno recomanava al president Azaña que seguís l'exemple del president xilè José M. Balmaceda que, a principis de 1891, va renunciar al poder després d'una cruenta guerra civil i, per impedir que els seus seguidors tornessin a combatre, se suïcida a l'ambaixada argentina on es trobava refugiat pel bé del país.

²⁰ Del Arco López, “El siglo XX...”, p. 285, nota 126. El 29 d'agost de 1936 havia sigut proposat pel claustre. AHUSa, D1 L.160. Libro de Registro de Salida de la Superioridad (1934-1944), p. 170, número 1.601.

al diari *Le Matin*. Fins i tot fa aportacions econòmiques,²¹ però als colpistes allò que els interessava era el seu prestigi com acadèmic i no els diners. Prova d'aquest pes específic són els pamflets publicats a l'estranger per un i altre bàndol, en què cadascun s'atribuïa el suport real del rector salmantí.²²

El 8 d'octubre es feia pública una declaració dirigida als universitaris estrangers, aprovada per la Junta de Govern salmantina per unanimitat el 26 de setembre anterior. L'escrit havia sigut redactat el dia 20 per Ramos Loscertales i Andrés Marcos, i sancionat – amb “algunos retoques semánticos” – pel mateix Unamuno.²³ En ell, es plantejava la lluita en territori espanyol com la defensa de “nuestra civilización cristiana de Occidente, constructora de Europa”, enfront “de un ideario aniquilador”. Es denunciaven “actos de crueldades innecesarios –asesinatos de personas laicas y eclesiásticas– y destrucción inútil –bombardeo de santuarios nacionales (tales El Pilar y La Rábida), de hospitales y escuelas, sin contar los sistemáticos de ciudades abiertas–, delitos de lesa inteligencia, en suma, cometidos por fuerzas directamente controladas o que debieran estarlo por el Gobierno hoy reconocido ‘de jure’ por los Estados del mundo”. Se subratllava la incapacitat del govern republicà, així com la seva manca d'humanitat o propòsit d'esmena, i es demanava als “compañeros en el cultivo de la ciencia”, “una expresión de solidaridad”.²⁴

La repercussió del document va ser important –tot i que a l'arxiu només quedí constància de les adhesions de les Universitats de Bonn i Budapest—,²⁵ i va formar part, a més, d'una estudiada campanya de propaganda internacional. La declaració universitària, difosa en premsa a partir del 8 d'octubre, suposava la legitimació des de l'àmbit acadèmic i seria acompanyada, a partir del dia 11, de la legitimació eclesiàstica, amb la publicació de la pastoral *Las dos ciudades* de Pla y Deniel –redactada el 22 de setembre—. El general

²¹ Eduardo Pascual Mezquita, *La política del último Unamuno*, Salamanca, Anthea, 2003, pp. 89-90.

²² Pel cantó republicà trobem per exemple: *Intellectuals and the Spanish Military Rebellion*, Londres, The Press Department of the Spanish Embassy in London, 1936, pp. 4-6, reproduïxen unes paraules d'Unamuno on declara que “the sight of Germans in Spain is enough to kill me”. Pel cantó insurgent: Juan de Castilla, *Les intel·lectuals espanyols davant la guerra i la revolució*, Anvers, 1937, “comme les rouges ne peuvent invoquer une seule phrase d'Unamuno qui démente son hostilité contre eux, ils utilisent ces dissentiments pour suspecter la sincérité du nationalisme du grand penseur”.

²³ AHUSa, llibre 548, Claustros, sessió del claustre ordinari celebrat el 26 de setembre de 1936. Del Arco López erròniament assegura que Unamuno no va assistir-hi, però a les actes sí que hi consta i, fins i tot, va prendre la paraula, “El siglo xx...”, pp. 285-286.

²⁴ Del Arco López, “El siglo xx...”, p. 286, nota 127. El 28 de setembre s'informa a la Junta Técnica de l'acord pres dos dies abans per protestar contra “los atentados cometidos contra la cultura por el Gobierno rojo”. AHUSa, D1 L.160. Libro de Registro de Salida de la Superioridad (1934-1944), p. 170, número 1.603.

²⁵ “Relación hecha por...”, pp. 47-48.

Franco just acabava de ser consagrat com a *generalísimo* i cap de govern, i les dues principals institucions salmantines li donaven la benvinguda i li agraïen així la tria de Salamanca com a Cuartel General.²⁶

Tanmateix, el 12 d'octubre de 1936 es trenca la imatge d'adhesió absoluta de la ciutat de Salamanca. Durant la celebració de la Fiesta de la Raza, el rector Unamuno –la principal figura intel·lectual del bàndol insurgent— criticava públicament el règim que fins aleshores havia recolzat. El canvi d'actitud no venia donat per un simple moment de rauxa, sinó que es devia a una lenta evolució arran dels excessos comesos pels militars colpistes. Evolució lenta i privada perquè com a rector havia presidit des del començament la comissió depuradora i, per tant, coneixia de primera mà i era partícip de l'acció repressora.

Tot i mantenir una postura pública de suport, les seves notes ja eren clarament crítiques: “El que una horda de locos energúmenos mate a un número de ricos sin razón alguna, por bestialidad, no me parece tan grave como el que unos señoritos asesinen a un profesor por suponerle masón”. La transformació coincideix amb la violència contra personalitats rellevants i coneguts del mateix Unamuno, com ara l'assassinat de l'alcalde Prieto Carrasco i del diputat José Andrés Manso a una cuneta de la carretera de Valladolid i la detenció a Salamanca del seu deixeble predilecte i rector de Granada, Salvador Vila Hernández, posteriorment afusellat. A partir del 2 d'agost comença a escriure al revers d'uns fulls oficials municipals l'esbós del que havia de ser *El resentimiento trágico de la vida. Notas sobre la revolución y guerra civil españolas*. Prioritzar l'ordre per sobre de la llibertat començava a revelar-se com una tria equivocada.²⁷

La seva correspondència s'omple de cartes desesperades, entre elles les de la dona del seu amic i únic pastor protestant de Salamanca, Atilano Coco, empresonat per maçó, i de la vídua de Prieto Carrasco, en una situació econòmica desesperada. Ana Carrasco li escrivia el 29 de setembre “para que interceda siquiera por mis hijos, para que estos

²⁶ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 290.

²⁷ Citat per Gregorio Morán, “El documento histórico del año”, *Llueve a cántaros*, Barcelona, Península, 1999, pp. 105-108.

terminen sus carreras”.²⁸ Un mes abans, el 10 d’agost, el seu amic, l’antic ministre d’Instrucción Pública i catedràtic Filiberto Villalobos, havia sigut detingut al seu domicili.²⁹

El 6 d’octubre fa un nou pas, ara ja en l’esfera pública, i visita personalment al general Franco al palau bisbal salmantí. Unamuno intenta intercedir pels seus amics Atilano Coco i Filiberto Villalobos, exposa la manca de base de moltes de les denúncies, els excessos i demana que no es bombardegi Bilbao ja que hi té dues cases. Franco només retindrà aquesta darrera sol·licitud.³⁰

La següent escena ens trasllada a la Fiesta de la Raza, quan després de la missa solemne —a la que el rector no assisteix i delega en el vicerrector Madruga Jiménez— se celebra un acte acadèmic. La sessió s’inicia amb unes paraules protocol·làries d’Unamuno, que ocupa la presidència en representació de Franco, amb la dona del general, Carmen Polo, al seu costat. Després pren la paraula el catedràtic José María Ramos Loscertales, el dominic i historiador Vicente Beltrán de Heredia, el catedràtic Francisco Maldonado de Guevara y Andrés, i José María Pemán. L’ordre previst és sacsejat per un brusc i violent incís del general Millán Astray. Els parlaments es reprenen, però el rector salmantí decideix respondre les paraules dels ponents i del militar i cerca un paper a les butxaques. En el sobre de la carta remesa per la dona d’Atilano Coco redacta el guió per a una intervenció final no prevista.³¹

Quan Pemán acaba el discurs, Unamuno es posa en peus: “Dije que no quería hablar, porque me conozco; pero se me ha tirado de la lengua y debo hacerlo. Se ha hablado aquí de guerra internacional y en defensa de la civilización cristiana: yo mismo lo he hecho otras veces. Pero no, la nuestra es sólo una guerra incivil. Nací arrullado por una guerra civil y sé lo que digo. Vencer no es convencer, sobre todo, y no puede convencer el odio que no deja lugar para la compasión; el odio a la inteligencia que es crítica diferenciadora, inquisitiva, mas no de inquisición. Se ha hablado también de los catalanes y los vascos, llamándoles la anti-España; pues bien, con la misma razón pueden ellos decir otro tanto. Y aquí está el señor obispo, catalán, para enseñaros la doctrina cristiana que no queréis

²⁸ Casanova, “Rebelión y revolución”, pp. 96-97.

²⁹ Luciano González Egido, *Agonizar en Salamanca*, Madrid, Alianza, 1986, pp. 70-71. Ofereix una versió dramatitzada dels darrers dies de Miguel de Unamuno, en especial a partir del 12 d’octubre de 1936 fins la seva mort, pp. 128-273.

³⁰ López García i Delgado Cruz, “Víctimas y Nuevo...”, pp. 322-323.

³¹ “Relación hecha por...”, p. 43.

conocer, y yo, que soy vasco, llevo toda la vida enseñándoos la lengua española, que no sabéis. Ése sí es Imperio, el de la lengua española, y no...”.

El general Millán Astray s'aixeca, colpeja la taula amb la seva única mà i intenta interrompre'l dues vegades demanant a crits: “¿puedo hablar?”. Finalment, aconseguix parlar i justificar la guerra amb el crit final de la Legió “¡Viva la muerte!”, secundat per la major part dels presents, al que segueix el famós “¡Mueran los intelectuales!”. D'altres autors inverteixen l'ordre dels crits. El resultat és el mateix: Unamuno intenta inútilment replicar i ha de ser escortat i protegit en la seva retirada del braç de Carmen Polo per la guàrdia personal de la dona del cap dels insurgents. En el cotxe oficial del Cuartel General l'acompanya a casa seva.³² Franco comentarà que “todo fue una réplica del general a la actitud bastante molesta del señor Unamuno, que no se justificaba en un acto patriótico, en un día tan señalado y en la España nacionalista que lucha en el campo de batalla con un feroz enemigo y con grandes dificultades para vencerlo”.³³

El tancament de files és immediat. La mateixa tarda se li fa el buit a la seva habitual tertúlia del Casino i poc després es desfà el nomenament com a president honorari. El dia 13, en sessió secreta, l'Ajuntament demana al governador civil la destitució d'Unamuno com a membre del consistori. El regidor Rubio Polo parla d'una “actitud incongruente, facciosa y antipatriótica”.³⁴ El 14 d'octubre de 1936, sota la presidència del degà de Ciències, Manuel González Calzada, i a proposta del degà de Filosofia i Lletres, José María Ramos Loscertales: “El Claustro de la Universidad de Salamanca, al retirar por unanimidad la confianza en su actual Rector, considera el cargo como vacante, y usando de su facultad de presentar a las Autoridades Académicas, propone al Alto Mando para el cargo de Rector de esta Universidad, al catedrático, Don Esteban Madruga Jiménez”.³⁵ Els mateixos que el 25 de gener de 1935 postulaven també per unanimitat la candidatura de Miguel de Unamuno al premi Nobel de Literatura,³⁶ recolzaven ara la seva defenestració. El 18 d'octubre és cessat oficialment.

³² Fraser, *Recuérdalo tú y...*, pp. 274-279. I, Narciso Alba, “Las actitudes difíciles”, *Tribuna de Salamanca*, Salamanca, dissabte 21 de desembre de 1996, p. vi.

³³ F. Franco-Salgado, *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona, Planeta, 1976, p. 431; i López García i Delgado Cruz, “Víctimas y Nuevo...”, p. 323.

³⁴ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, pp. 290-291 i nota 11, p. 291. I, López García i Delgado Cruz, “Víctimas y Nuevo...”, p. 324.

³⁵ AHUSa, llibre 548, Claustros, sessió del claustre ordinari celebrat el 14 d'octubre de 1936.

³⁶ AHUSa, llibre 548, Claustros, sessió del claustre ordinari celebrat el 25 de gener de 1935.

Miguel de Unamuno ja gairebé no sortirà de casa seva al carrer Bordadores. Pel carrer la gent l'increpa i un policia el segueix arreu. "He decidido no salir ya de casa desde que me he percatado de que al pobrecito policía esclavo que me sigue —a respetable distancia— a todas partes, es para que no escape —no sé a dónde— y así se me retenga en este disfrazado encarcelamiento como rehén no sé de qué, ni por qué ni para qué...".³⁷

Segons la seva filla María, "los hijos tenían miedo de lo que pudiera suceder, y por ello le pidieron a su padre, y casi le impusieron, que se quedara en casa y hablara lo menos posible con la gente, lo que era mucho pedir para su temperamento, y estaba deseando que le visitase cualquier amigo para desahogarse". Pocs eren els que s'atreviren a visitar-lo durant els seus darrers dies, a banda d'alguns falangistes que intentaven convèncer-lo perquè recolzés la seva causa i amb els que va tenir fortes discussions.³⁸

El 19 de desembre, la Junta Universitària, com si res hagués passat, llegia una carta del ja ex rector on reiterava que faria donació de la seva biblioteca. Els seus antics companys es limitaren a transmetre-li "su más grande agradecimiento" pel donatiu.³⁹

El dia 31 entre les quatre i mitja i les cinc de la tarda moria "intoxicado por el brasero", en una ciutat a les fosques per mor dels atacs aeris. Al dia següent, en el velatori s'aplegarien familiars, catedràtics i falangistes, aquests darrers aconseguirien fer-se amb el fèretre i enterrar-lo amb honors, com si fos dels seus. El seu nét de set anys, Miguel, corria espantat cridant "se llevan al abuelo, a tiarlo al río".⁴⁰

El mateix mes de desembre havia sigut afusellat el seu amic, el pastor protestant Atilano Coco.⁴¹ Dos dies abans de la seva mort, Unamuno escrivia: "Se ha derretido el engaño / ¡alimento me fue antaño! / ¡pobre fe!".⁴² Dies abans ja havia comentat amb Quintín de Torre: "¡Qué cándido y qué ligero anduve al adherirme al movimiento de Franco!".⁴³

³⁷ Carta de Miguel de Unamuno al rector Madruga datada el 23 de novembre de 1936, citada a González Egido, *Agonizar en Salamanca*, p. 191.

³⁸ Carta de María de Unamuno des de Connecticut datada el 22 de gener de 1956 i reproduïa a Eduardo Ortega y Gasset, *Monodiàlogos de Don Miguel de Unamuno*, Nova York, Ediciones Ibérica, 1958, p. 243 i 261.

³⁹ AHUSa, D1 L.160, Libro de Registro de Salida de la Superioridad (1934-1944), p. 171, número 1.608.; i L.R. 336, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 19 de desembre de 1936.

⁴⁰ González Egido, *Agonizar en Salamanca*, pp. 17-25.

⁴¹ López García i Delgado Cruz, "Víctimas y Nuevo...", p. 324.

⁴² Miguel de Unamuno, "1743", *Cancionero*, Madrid, Akal, 1984, p. 589.

⁴³ Carta de Miguel de Unamuno al seu amic Quintín de la Torre datada el 13 de desembre de 1936, citada a González Egido, *Agonizar en Salamanca*, pp. 226-228.

El professorat salmantí, el 14 d'abril de 1937 –sisè aniversari de la proclamació de la República—, es limita a fer constar en acta “el sentimiento de la Universidad y de su Junta de Gobierno por el fallecimiento del que fue su rector, Don Miguel de Unamuno y Jugo, irreparable pérdida por todos sentida, y á cuya moción se asocia la Junta en pleno, acordándose se comunique a la familia por la Secretaría general”. No hi haurà més referències.⁴⁴

Els incidents del 12 d'octubre de 1936 van suposar el nomenament del fins aleshores vicerrector Esteban Madruga el dia 22, del que pren possessió el 2 de novembre. A banda de la incorporació de Teodoro Andrés Marcos al vicerrectorat, la resta del claustre es mantindria sense alteracions. L'única excepció es produiria el 13 d'octubre, quan el catedràtic d'Anatomia topogràfica i otorrinolaringologia, Godeardo Peralta Miñón, dimiteix com a degà de Medicina, al·legant motius de salut. El seu lloc l'ocuparia el catedràtic d'Higiene, Serafín Pierna Catalán –substituint més tard pel catedràtic de Patologia mèdica Fermín Querol Navas—. ⁴⁵

La dimissió de Peralta Miñón s'avançava a la suspensió de feina i sou i inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança dictada per la Junta Técnica del Estado el 25 de novembre de 1936 (BOE, 28 de novembre), perllongada el 24 d'agost de 1937 fins el 22 d'agost de 1938.⁴⁶ A principis d'octubre de 1936 havia sigut detingut a Burgos per les autoritats militars arran de la denúncia del tinent de requetés i antic president de la Agrupación Escolar Tradicionalista, Fernando Bulnes y Alonso Villalobos. Segons el militar, el 27 de gener de 1936, l'encausat hauria fet detenir i multar amb 500 pessetes a quatre estudiants tradicionalistes per cridar “¡Viva España!”. Poc després, noves diligències l'exoneren i és alliberat, però el degà decideix dimitir i marxar a Burgos. El mateix denunciant formula nous càrrecs i assegura que l'acusat participava en les tertúlies del Casino de Salamanca amb “tonos antipatrióticos y de marcado matiz izquierdista”. Les autoritats militars reben noves informacions que el descriuen com “un destacado

⁴⁴ AHUSa, L.R. 336, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 14 d'abril de 1937. Es parla del mal estat dels comptes i de les invitacions de les Universitats de Coimbra i Göttingen (aquesta darrera via Burgos) perquè s'hi envii una delegació. A la primera s'hi envien als catedràtics Manuel García Blanco de Llengua espanyola i al de Dret administratiu José María Gil Robles, que ja es trobava a Portugal. A la segona, els catedràtics Teodoro Andrés Marcos i Isaias Sánchez Tejeira.

⁴⁵ AHUSa, D1 L.160, Libro de Registro de Salida de la Superioridad (1934-1944), p. 171, número 1.608.; i L.R. 336, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 19 de desembre de 1936.

⁴⁶ AHUSa, caixa 1339, expedient 24.

extremista, casi un comunista” i “amigo inseparable y asesor” dels catedràtics Población i Prieto Carrasco, propagandista de les pròpies idees a classe i perseguidor dels alumnes de dretes i Falange. Novament, el 19 d'octubre és detingut a Burgos i traslladat a la presó de Salamanca.

Peralta Miñón nega tota militància política, assegura que es va limitar a informar la policia de l'alteració de l'ordre a la Facultat de Medicina, ofereix testimonis per garantir la correcció de les seves converses privades i limita la relació amb Prieto Carrasco a l'amistat amb un antic auxiliar i company de feina. Tot i considerar-se provades la seva simpatia, sense militància, pel Front Popular i la seva intervenció en la detenció i multa d'estudiants tradicionalistes, l'auditor militar no troba “materia suficiente para proceder judicialmente”, ni per “continuar la detención”, però tramet la documentació a la Comisión de Cultura y Enseñanza per si vol depurar-lo. El 2 de gener de 1937 era posat en llibertat i el dia 20 s'iniciaven diligències contra ell des de la comissió depuradora del personal universitari. Nou dies més tard, Peralta Miñón reitera els descàrrecs ja presentats davant les autoritats militars, sense èxit. Tot i que el 25 de febrer la comissió proposa la suspensió de feina i sou per un any i la inhabilitació per a càrrecs, la Junta Técnica del Estado no ho ratifica fins el 21 d'agost de 1937.⁴⁷

Tanmateix, la repressió contra els docents havia començat molt abans de l'expedient obert a Peralta Miñón. Com ja hem comentat, va ser encetada sota la presidència de Miguel de Unamuno i abastava molts d'altres àmbits. Dins del districte universitari, el rectorat era responsable de tots els centres d'ensenyament i de les biblioteques.⁴⁸ De vegades però, les autoritats militars ‘facilitaven’ la feina, com en el cas dels instituts de secundària de Béjar, Peñaranda, Arévalo, Toro, Trujillo y Talavera de la Reina “clausurados durante la guerra”.⁴⁹

⁴⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/4000, expedient personal de Godeardo Peralta Miñón.

⁴⁸ El 13 d'octubre de 1937 es constitueix la comissió depuradora. En formaven part Torres López (president), García Blanco (secretari), Juan García, Riesco Bravo, Manuel Mendoza Esteban –substituit el 14 de juny de 1938 pel tinent coronel de carabiners retirat Sotero Cristos Blanco—, Sánchez Ferrero i Miguel García Conde. AHUSa, L.R. 335, Libro de Actas de la Comisión Depuradora de Bibliotecas Públicas; i D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 712, número 827.

⁴⁹ Del Arco López, “El siglo xx...”, p. 231.

La depuració universitària⁵⁰ ve molt marcada per la presència de dos catedràtics salmantins –el vicerector Teodoro Andrés Marcos i Isaías Sánchez Tejerina— a la Comisión Depuradora del Personal Universitario fins juliol de 1938 quan, en centralitzar la tasca a Saragossa, es va optar per vocals residents en aquella ciutat. El coneixement directe sobre el claustre i l'interès personal expliquen segurament moltes de les actuacions i d'algunes imputacions sense base documental.

A la major part dels represaliats, per exemple, se'ls imputarà la militància o simpatia cap a partits republicans. “Tal es el caso de los catedráticos Wenceslao Roces, del PCE y conocido traductor de *El Capital*, José Camón Aznar, radical, y Laureano Sánchez Gallego, Álvaro Calvo Alfageme y Miguel Moraza, sin filiación política concreta, pero de tendencias liberales. Lo mismo se puede decir de los auxiliares temporales de la Facultad de Derecho Luis Portillo Pérez, Agustín Íscar Alonso y Ángel Santos Mirat, templados republicanos de izquierda y buenos amigos, que tenían habitualmente una tertulia en el café Novelty, a la que en alguna ocasión asistieron Wenceslao Roces y Alfonso García Valdecasas”. Amb especial duresa seran castigats aquells docents que col·laboraren des de l'inici amb la República, com els juristes José Antón Oneca i José de Benito, o que ocuparen càrrecs com Luis Domínguez Guilarte, responsable a Salamanca de l'Instituto de Reforma Agraria.⁵¹

La presència a la comissió depuradora d'Andrés Marcos i Sánchez Tejerina no significava la inhibició per part de la Universitat en la repressió. El 18 de novembre de 1936 es remetien una sèrie de “informes del personal de esta Universidad y [la] propuesta de sanciones hecha por este Rectorado”. El llistat es complementa el 15 i 29 de desembre amb la “relación de personal ausente, perteneciente a este Distrito universitario con indicación de las causas de la misma” i el llistat de “funcionarios en filas”, respectivament.⁵²

Com a d'altres centres, la repressió no va tenir només un caràcter administratiu, sinó que també s'arribaria a la violència física i l'assassinat. Per la seva rellevància pública, sens dubte l'afusellament del catedràtic Casto Prieto Carrasco sigui el més conegut. El 29 de juliol de 1936, excitats per la mort d'Onésimo Redondo cinc dies abans, un grup de

⁵⁰ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 296, nota 28, denuncia com fins 1988 es van conservar a l'Arxiu els expedients de depuració, però aquests van desaparèixer per deixadesa de la direcció.

⁵¹ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 299.

⁵² AHUSa, D1 L.160, Libro de Registro de Salida de la Superioridad (1934-1944), p. 175, número 1.627, p. 181, número 1.656, i p. 174, número 1.661.

falangistes vallisoletans van endur-se de la presó provincial a l'alcalde Prieto Carrasco i al diputat José Andrés Manso, amb l'excusa de traslladar-los a Valladolid. A trenta quilòmetres de Salamanca, al terme municipal de La Orbada, els assassinaren en una cuneta. Al dia següent, un repartidor de llet els descobria i avisava a la Guardia Civil.⁵³

Indalecio Prieto, anys després, es demanava el per què d'aquesta i d'altres morts: “¿Qué delito purgó, al ser fusilado, el ilustre catedrático de Anatomía de la gloriosa Universidad, don Casto Prieto Carrasco? Ser republicano. ¿Qué pagó con la muerte el profesor de la Escuela Normal don José Andrés Manso? Ser socialista”.⁵⁴ Mesos més tard, també serien ‘passejats’ els auxiliars Julio Pérez Martín i Julio Sánchez Salcedo, el 12 i 21 de desembre de 1936, respectivament. La mort però, no els eximia de la repressió acadèmica i judicial, i ambdós Julios serien sancionats posteriorment amb la separació del servei.⁵⁵

Després d'una separació prèvia dictada el 25 de novembre de 1936 contra els professors més significats –com ara Camón Aznar, Portillo Pérez, Íscar Alonso o Calvo Alfageme—, les autoritats acadèmiques insurgents sancionaren de forma ferma a setze docents universitaris salmantins. Però el càstig també s'estenia a les altres categories. Així, es separa i inhabilita als alumnes interns Juan Alonso Maeso i Humberto S. del Olmo, i al metge de guàrdia Wilfrido Santos González. Mentre que se suspèn temporalment al radiòleg Gabriel Alonso García i l'alumne intern Manuel Prieto Carrasco amb la suspensió temporal de feina i sou –readmesos el maig de 1937—. ⁵⁶

Retornant als docents, la Comisión de Cultura y Enseñanza decreta en vuit casos “la separación definitiva del servicio”: el 24 d'abril de 1937 del catedràtic d'Història de l'art José Camón Aznar, el 7 de maig de l'auxiliar de Dret civil Luis Portillo Pérez, el dia 20 de l'auxiliar temporal de Dret civil Agustín Íscar Alonso, el 22 del catedràtic de Dret mercantil Álvaro Calvo Alfageme, el 12 de juny de l'auxiliar temporal d'Obstetrícia Julio Pérez Martín, el 25 de setembre del catedràtic de Dret romà Wenceslao Roces Suárez i del de

⁵³ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 316. I, López García i Delgado Cruz, “Víctimas y Nuevo...”, pp. 248 i 252.

⁵⁴ Indalecio Prieto, *Palabras al viento*, Mèxic, Oasis, 1969, pp. 247-248.

⁵⁵ López García i Delgado Cruz, “Víctimas y Nuevo...”, pp. 259-260.

⁵⁶ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 298.

Dret mercantil José de Benito Mampel –ambdós en excedència des de 1931—, i el dia 30 de l'auxiliar d'Oftalmologia Julio M. Sánchez Salcedo.⁵⁷

La sanció de suspensió “por un año de empleo y sueldo” s'aplica com a única sanció a set docents: el 25 de novembre de 1936 al catedràtic d'Anatomia Godeardo Peralta Miñón, als auxiliars temporals Teodoro López Jiménez de Ginecologia i Darío Carrasco Pardal de Patologia mèdica, al catedràtic de Dret romà Laureano Sánchez Gallego i a l'auxiliar temporal de Dret romà Luis Domínguez Guilarte; i el 30 d'octubre de 1937 –més la inhabilitació per a càrrecs— a l'auxiliar temporal de Dret internacional Jesús Esperabé de Arteaga y González i al catedràtic de Patologia quirúrgica Miguel Moraza y Ortega.⁵⁸

El càstig més lleu, la inhabilitació “para cargos directivos y de confianza”, s'aplica al catedràtic de Dret penal i antic degà, en excedència des de 1932 en haver sigut nomenat magistrat del Tribunal Suprem, José Antón Oneca el 28 de setembre. No seria rehabilitat fins el 8 de gener de 1948. Mentrestant, primer va ser reingressat el 24 d'abril de 1940 (BOE, 7 de juliol) a la Universitat de Santiago, fins que el 29 de setembre de 1941 hi ha una vacant a la càtedra de Dret penal salmantina. Un cop sense sanció, el 10 de novembre de 1956 se'l nomena vicedegà i el 14 de juny de 1962 se'l recompensa amb el pas a la de Madrid.⁵⁹

Molt més estesa en el temps seria encara la rehabilitació del catedràtic de Dret mercantil Álvaro Calvo Alfageme. Suspès provisionalment de feina i sou el 25 de novembre de 1936, en no haver-se reincorporat, posteriorment la comissió depuradora l'acusa de pertànyer al Partido Nacional Republicano en base als informes oficials; de formar part de la lògia maçònica de Béjar, segons assegura un informant anònim; i de faltar a la càtedra i passar la major part del curs a Madrid “dónde tiene casa abierta”. Tot i no comparèixer, la comissió continua la tramitació i el 13 de maig de 1937 és separat definitivament per la Junta Técnica del Estado.

⁵⁷ AHUSa, D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 691, número 696; caixa 1257, expedient 17; D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 691, números 710 i 712; caixa 1339, expedient 30; caixa 1340, expedient 24, i caixa 1331, expedient 7; i D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 702, número 768, respectivament.

⁵⁸ AHUSa, caixa 1339, expedient 24; D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 702, número 770 i 771, p. 690, número 704 i p. 692, número 715; i Pérez Delgado, “El siglo XX...”, pp. 297 i 298, respectivament.

Refugiat a Madrid durant tota la guerra, quan la capital de l'Estat és alliberada comença les gestions primer per reincorporar-se i després ja per aconseguir la revisió. El 2 i el 13 d'abril de 1939 remet les primeres instàncies, on recorda les persecucions patides en zona republicana, la col·laboració amb persones d'ordre i el seu posicionament contrari al separatisme a la Universitat de Santiago i a la FUE en general. Quan finalment s'accepta la reobertura, el 30 de gener de 1940, el jutge depurador, Arturo Caballero, proposa “sea repuesto en su cargo sin sanción ninguna”. Tanmateix, el Ministeri manté la sanció i el mes de juny la càtedra de Dret mercantil salmantina surt a concurs. Davant del silenci, el 11 d'octubre –i novament el 21 ja que els papers s'extravien— presenta noves proves, i recorda la sentència –ja remesa el 23 de juliol anterior— del Tribunal Regional de Responsabilidades Polítiques de Salamanca que el 6 d'abril l'exonerava de tot càrrec. Fins el 31 de gener de 1946 no se'l rehabilita, tot i que amb trasllat a un altre centre i sense recuperar els havers no percebuts. La decisió però, no veu la llum al BOE.⁶⁰

Com en el cas de Calvo Alfageme amb l'expedient obert pel Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas, la simultaneïtat de diversos processos repressors no era excepcional i aquest mateix tribunal jutjaria el 1940 als catedràtics Prieto Carrasco i Peralta Miñón,⁶¹ i el número 1 de Madrid al catedràtic de Dret romà, en excedència voluntària, Wenceslao Roces Suárez el 1942.⁶² Fins i tot, el 31 de març de 1938, l'Ajuntament de Salamanca obre diligències contra l'auxiliar temporal d'Obstetrícia i ginecologia, Julio Pérez Martín, “para depurar responsabilidades políticas y sociales del que fué Médico de la Beneficencia Municipal”.⁶³ I un altre ajuntament, en aquest cas el de Madrigal de las Torres (Àvila), serà l'impulsor d'un expedient que el 1941 acabarà en el Tribunal de Responsabilidades Políticas, on s'acusava a l'auxiliar Luis Portillo Pérez de pertànyer a

⁵⁹ AHUSa, D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 699, número 751; i caixa 1179, expedient 21.

⁶⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal d'Álvaro Calvo Alfageme.

⁶¹ AHUSa, caixa 1258, expedient 2, i caixa 1339, expedient 24, respectivament.

⁶² AHUSa, caixa 1340, expedient 24. El 1929 ja se li havia obert un expedient per no assistir a la Universitat. Primer se'l va sancionar amb nou dies, després amb la separació, però finalment es va decretar el sobreseïment.

⁶³ AHUSa, caixa 1339, expedient 30. L'auxiliar s'havia presentat davant del rector el 15 de setembre de 1936, però el 25 de novembre (BOE, 28 de novembre) la Junta Técnica del Estado el declara “suspense de empleo y sueldo” i el 12 de juny de 1937 es decretava “la separación definitiva del servicio”.

Izquierda Republicana “debido sin duda a creer que por este camino llegaba antes a la consecución de sus fines”.⁶⁴

L'obsessió per garantir l'adhesió activa dels responsables acadèmics es duia fins l'extrem i provocava situacions surrealistes. Així, el 6 d'octubre de 1938 el governador civil, Jaime Arias, multava al catedràtic Emilio Román Retuerto i al professor Manuel González Calzada amb dos mil i mil pessetes respectivament, a més de destituir-los com a degà de Ciències al primer i com a director de l'Institut de secundària al segon. El motiu era la no assistència a la recepció popular celebrada a l'Ajuntament amb motiu del 1 d'octubre, Fiesta del Caudillo, “por estimar que esto constituye una pública desafección al Jefe del Estado y una desatención y falta de respeto a la Autoridad, una flagrante violación del deber de español y un pésimo y escandaloso ejemplo”. Finalment, el rector ha d'aclarir que Román Retuerto no era degà des de 1931, que l'aleshores degà Manuel González Calzada sí que va assistir a la commemoració, juntament amb el director de l'Institut. Per tant, cap de les sancions estava justificada.⁶⁵

Un cop depurada la major part del claustre i amb el final de la guerra a prop, sorgia la necessitat de planificar la reobertura del centre. Per cobrir la corresponent demanda de professorat, calia recórrer sobretot als docents addictes, tant els residents a la ciutat com els ‘alliberats’, però també a alguns pocs rehabilitats. També hi havia els professors provinents d'altres centres i agregats provisionalment a la Universitat de Salamanca. Però, tot i el seu important número, les adscripcions eren més nominals que reals, ja que la major part ocupaven càrrecs dins de l'administració insurgent i quan es reintegraven a la docència ho feien al seu centre d'origen.⁶⁶

⁶⁴ AHUSa, caixa 1257, expedient 17.

⁶⁵ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/4000, expedient personal d'Emilio Román Retuerto.

⁶⁶ AHUSa, L.R. 333. Diario. Universidad de Salamanca. Registro de presentaciones de funcionarios conforme á lo ordenado por la Junta de Defensa Nacional de España en Decreto de fecha ocho del actual (BO del 12). El 14 de setembre de 1936 els professors universitaris d'altres centres agregats arribaven 25. Sis catedràtics de Madrid (Leonardo de la Peña y Díaz, Casimiro Población Sánchez, Cateyano Escribano [il·legible], Juan Hurtado de la Serna, Joaquín Garrigues Díaz-Canabate i Fernando Galán Gutiérrez); quatre de Barcelona (José María Trias de Bes, Juan Puig Sureda, Antonio Vila Nadal i Eugenio Cuello Calón) i un més de Santiago (Antonio Novo Campelo), Oviedo (Teodoro González García), Sevilla (Eusebio Oliver Madrazo) i València (Fernando Rodríguez-Fornos González). Quatre auxiliars de Madrid (Segundo Puerto Velasco, Luis Pescador del Hoyo, Ramón Rosto Rodríguez San Pedro i [il·legible] Escudero Bueno), dos de Barcelona (Alfredo Rocha Carlotta i Ángel Sánchez Rague) i un més de Múrcia (Antonio Reverte Morano) i València (Juan Bosch Maru). I, tres ajudants de Madrid (Salvador Fernández Ramírez, Hedwig Olmes i Paulina Junquera de Vega).

Pel que fa als rehabilitats, destacaven l'auxiliar Teodoro López Jiménez el 8 de maig de 1937 i Darío Carrasco Pardal el 17 de juny, Godeardo Peralta Miñon el 22 d'agost de 1938 i el catedràtic de Medicina Miguel Mozara y Ortega el 12 de novembre.⁶⁷ Es tractava de necessitat, no de benevolència. Només cal recordar el cas de l'auxiliar Portillo Pérez qui, tot i ser considerat “persona de orden, católico y de derechas”, no serà rehabilitat fins el 23 de juny de 1977, amb el retorn de la democràcia.⁶⁸

Des de finals de 1937, però especialment durant 1938, es produeix una reincorporació important de docents ‘alliberats’. Fins i tot, es crea un “registro de presentaciones de funcionarios” on s’inclouen noms, filiació, càrrec, lloc de residència, causes de la no incorporació i data de presentació, tant dels docents propis com dels pertanyents a d’altres districtes però refugiats a la ciutat.

Respecte del districte salmantí, el 18 de novembre de 1936 retorna des d’Alemanya el catedràtic de Patologia quirúrgica Miguel Moraza Artega; el 19 de maig de 1937 l'auxiliar de Ciències Manuel Madruga Tato des de Madrid, on estava fent oposicions de secundària; el 28 de maig el catedràtic d’Història del dret Manuel Torres López des de Madrid, evacuat a través de l’ambaixada de Bolívia; el 28 de setembre l'auxiliar de Filosofia i Lletres María Mercedes Vega Martín des de Madrid, on estava fent oposicions, gràcies a un passaport expedit per la Creu Roja; el 30 de setembre el catedràtic de Ginecologia i obstetrícia Manuel Usandizaga Sorduce, subdirector de l’Hospital de Valdecilla a Santander, on és alliberat; el 30 de gener de 1939 el catedràtic de Física teòrica i experimental José Baltá y Elías, alliberat a la seva Villafranca del Penedès natal; el 8 d’abril l'auxiliar de Ciències Eduardo Tapia Hernández des de Madrid, on estava per assumptes familiars i on va col·laborar amb els quintacolumnistes; el 21 d’abril el catedràtic de Química teòrica Carlos Nogareda Domenech des de València, on ha de cercar refugi després que la FAI l’amenacés tant a la seva Girona natal com a Madrid; i el 9 de maig l’ajudant Tomasa Oterino[?] Sánchez des de Madrid, on havia anat a estudiar.⁶⁹

⁶⁷ AHUSa, D1 L. 161 Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 690, número 704 i p. 692, número 715; caixa 1339, expedient 24; i D1 L. 161, Registro de Entrada. Comunicaciones de la Superioridad. Empieza el 11 de Abril de 1922. Concluye el., p. 725, número 839.

⁶⁸ AHUSa, caixa 1257, expedient 17.

⁶⁹ AHUSa, L.R. 333, Diario. Registro de presentaciones de funcionarios conforme á lo ordenado por la Junta de Defensa Nacional de España en Decreto de fecha ocho del actual (BO del 12). Salamanca 14 Septiembre de 1936, pp 9-23.

La Universitat es preparava per encetar un nou curs, però això no significava que les seves portes haguessin restat tancades durant aquells anys. Dins de l'àmbit més o menys acadèmic, l'activitat de més relleu són els cursets en memòria de Menéndez Pelayo. Conscients d'aquest ressò, es demana l'assistència "con traje académico" a la sessió inaugural del dia 15 dedicada a "El valor de la Cultura tradicional y de la Ciencia española, según las enseñanzas de Menéndez Pelayo", i a la missa prèvia "por las almas de los estudiantes caídos en los frentes de combate". El primer cicle es perllongaria fins a finals d'any, mentre que el segon començava a principis de 1938. L'intent de publicar les actes fracassa malgrat les gestions de Teodoro Andrés Marcos i Manuel García Blanco davant Prensa y Propaganda.⁷⁰

Ja sense l'advocació a Menéndez Pelayo, a finals de 1938 s'engegava un nou cicle de conferències que s'allargaria fins al final de la guerra. Si els dos anteriors havien tingut un caràcter històric –d'història rànica, conservadora, catòlica i imperial— i de legitimació de la insurrecció i la guerra, aquest s'obria a qüestions relacionades amb la definició del nou estat. Així, podem trobar conferències més compromeses amb el futur com "La extradición" de Máximo Peña i "Codelincuencia" de Sánchez Tejerina, en directa referència a la propera caiguda de Catalunya i a la necessitat del càstig, o "La estructura política del nuevo Estado: Individuo, Sindicato, Estado" de Torres López i "Autoridad, verdad y libertad" de Teodoro Andrés Marcos.⁷¹

Durant la guerra també es van realitzar d'altres petits actes de caire més o menys científic, així com conferències. Hi van haver col·laboracions amb les delegacions italianes i alemanyes per l'ensenyament dels respectius idiomes; i cursets dirigits als docents de primària per tal de reorientar l'ensenyament cap a la nova ideologia i desterrar pedagogies laiques, republicanes i estrangeritzants.⁷²

Dins de l'àmbit propagandístic, si bé sense el prestigi d'Unamuno, el claustre salmantí va intentar mantenir durant tota la guerra el paper cabdal, abans mencionat, a l'hora de contrarestar la percepció exterior de què els principals intel·lectuals espanyols havien pres partit per la República. El 9 de juny de 1937 es convoca una trobada dels

⁷⁰ AHUSa, L.R. 338, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 9 de juliol, 13 d'octubre de 1937, 22 de gener i 8 d'abril de 1938.

⁷¹ Pérez Delgado, "El siglo XX...", pp. 301-303.

⁷² Pérez Delgado, "El siglo XX...", pp. 303-308. Fa un repàs dels diferents actes.

“rectores de la España liberada” a Salamanca, per iniciativa del rector de Santiago Felipe Gil Casares a suggerència de l’Institut de la Corunya.⁷³ Al dia següent s’aprova un document, basat en una proposta aportada pel rector de Sevilla José Mariano Mota Salado i redactada pel catedràtic Ángel González Palencia:

“Los Rectores de las Universidades de Salamanca, Valladolid, Zaragoza, Sevilla, Granada y Santiago, con la conformidad de los de Oviedo y La Laguna, reunidos en la Universidad de Salamanca, reiteran su adhesión al nuevo Estado y a su Ilustre Caudillo, el Generalísimo Franco.

“Recogiendo el ambiente de sus universitarios y Centros de enseñanza que les son adscritos y ante la calumniosa campaña contra los ideales que animan el Movimiento Nacional, se proponen dirigirse a los hombres de ciencia de todos los países para informarles gráfica y documentalmente de la noble, caballerosa y valiente actitud del Ejército, secundado por la juventud española, en cuyas filas tantos estudiantes han ofrendado generosamente su vida a la Patria.

“Al mismo tiempo harán pública de modo bien patente, la labor destructora de los enemigos de la verdadera España, que sin reparar en los mas execrables procedimientos han atentado contra la vida de las personas no combatientes, la economía nacional y los más preciados valores artísticos y espirituales.

“Al desarrollar este programa, en nombre de la cultura nacional, sumandose a iniciativas anteriores, creen cumplir con un deber en defensa de la civilización cristiana”.

La Junta salmantina s’ofereix a col·laborar econòmicament en el recull gràfic i documental, “en el supuesto de que la Delegación de Prensa y Propaganda no facilitase fondos ó que estos fueran insuficientes”. S’acorda nomenar una comissió formada per catedràtics de Filosofia i Lletres per recollir informació sobre “los hechos vandálicos más destacados” contra el patrimoni cultural i artístic del districte universitari.⁷⁴

La capitalitat de Salamanca justifica que es triï la seva Universitat per a celebrar la constitució de l’Institut de España, que havia d’aplegar a totes les reials acadèmies espanyoles segons decret del 8 de desembre de 1937. L’acte té lloc el 7 de gener de 1938 al

⁷³ Archivo Histórico de la Universidad de Santiago (AHUS), Ensino Medio, Legaxo 510, document datat a La Corunya el 24 d’abril de 1937 per tot el claustre corunyès de secundària. I resposta entusiasta del rector l’11 de maig.

⁷⁴ AHUSa, L.R. 338, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 9 de juliol de 1937.

Paranimf, sota la direcció escènica d'Eugeni d'Ors i regulat per una ordre de la presidència de la Junta Técnica del dia 1. La intenció era assumir les competències de la dissolta Junta de Ampliación de Estudios (JAE) i garantir el compromís polític en el dia a dia intel·lectual i científic. “Los intelectuales –se decía—, como soldados de la cultura, movilizados –espiritualmente— al igual que los del frente, deberían abrir con su trabajo trincheras mentales que impidieran en el futuro el contacto del pueblo con las ideas que habían llevado al país a la decadencia y a la guerra civil; no se podía repetir con la cruzada lo que había sucedido con la Guerra de la Independencia, en que el enemigo, después de haber sido derrotado militarmente, había logrado imponerse por el subrepticio camino de la traición liberal”.⁷⁵ L'Institut mai reeixiria.

La Universitat celebraria d'altres actes propagandístics de caire menor com un “solemne acto conmemorativo del primer aniversario del Glorioso Movimiento Nacional”, l'adhesió a la proposta municipal per declarar al Caudillo “Señor de Salamanca”, o un “acto-lección en memoria del Martir del Glorioso Movimiento Nacional, José Antonio Primo de Rivera, a cargo del Catedrático D. Isaias Sánchez Tejerina” el 22 de novembre de 1938. Cap té la repercussió del manifest de 1936.⁷⁶

La voluntat d'exercir com a capital cultural insurgent es veu moltes vegades condicionada per la realitat econòmica. La memòria dels comptes de 1936, signats per l'administrador Teodoro Andrés Marco, es lamenta amargament del no abonament dels fons promesos per l'Estat. Davant la manca de recursos, el centre havia hagut de reorientar les despeses i limitar els pagaments als “absolutamente necesarios y urgentes”.⁷⁷

La cantarella es repeteix novament en els comptes de 1937. A més, la situació financera s'havia complicat perquè en romandre tancades les aules tampoc s'obtingueren els ingressos corresponents a matriculacions. El deute acumulat feia perillar fins i tot la supervivència del centre. Finalment, s'obté una subvenció de la Comisión de Cultura y Enseñanza per garantir el funcionament de les clíniques mèdiques, i una altra de la Comisión de Hacienda pels laboratoris de Ciències, “en atención a hallarse al servicio de

⁷⁵ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 314.

⁷⁶ AHUSa, D1 L.160, Libro de Registro de Salida de la Superioridad (1934-1944), pp. 235-236, número 1.943.

⁷⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1068, Administración del Patronato Universitario de Salamanca. Cuentas Generales. Año 1936. Memoria, 2 de gener de 1937.

guerra del Estado”. L’escàs restant pressupostari té com a objectiu la compra de material divers i el manteniment del servei de cultura general i la Biblioteca Universitària.⁷⁸

Durant 1938 les previsions es mantenen,⁷⁹ però l’any següent torna el deute degut a “una máxima actividad en el segundo semestre de 1939, gracias al fin de la guerra”. Les despeses encara augmenten més amb la creació de l’Escola de Filologia el 10 de febrer de 1939 i el no compliment dels compromisos financers per part de l’Estat.⁸⁰

Amb aquesta precarietat econòmica, la Universitat de postguerra salmantina enceta el nou curs el 1 d’octubre de 1939.⁸¹ “Para ganar el tiempo perdido” es desenvolupen dos cursos intensius, el primer del 23 d’octubre de 1939 al març de 1940 i el segon d’aleshores fins el 15 de juliol. Durant l’any s’expedeixen 1.140 títols de batxiller i 343 títols de llicenciats, practicants i matrones.⁸² El primer any després de la guerra l’alumnat va arribar als 4.985 matriculats, xifra que doblava els números republicans que s’havien mogut entre els 1.974 del curs 1931-32 i el 2.253 de 1933-34. Les dades entre 1935 i 1939 són parcials i referides a inscripcions i exàmens: 1935-36 2.394 inscrits i 1.119 exàmens; 1937-38 353 inscrits i 292 exàmens (només de Medicina) i 1938-39 915 inscrits i 1.931 exàmens.⁸³ Tomás Pérez Delgado rebaixa aquestes dades sensiblement en una comparativa entre el curs 1933-34 i 1939-40. Pel primer dóna 891 alumnes oficials i 1.336 lliures, i pel segon 855 i 1.837 respectivament. L’explicació al decalaix cal buscar-la segurament en què l’autor no té en compte la realització de dos cursos intensius dins el mateix curs.⁸⁴

En aquests primers anys, la Universitat de Salamanca no aconsegueix sostreure’s d’un cert aire de caserna, per la presència d’estudiants –més a Dret que a Medicina— amb uniformes militars, especialment durant l’època d’exàmens. “Se consideraba que el aprobado era una recompensa o un mérito de guerra. Y se cuenta que no faltó ‘flamenco’ aspirante a manejar leyes o fonendos, que al empezar el examen ponía la pistola sobre la

⁷⁸ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1068, Administración del Patronato Universitario de Salamanca. Cuentas Generales. Año 1937. Memoria, 1 de febrer de 1938.

⁷⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1069, Patronato Universitario de Salamanca. Administración. Cuenta de 1938. Memoria, 31 de desembre de 1938.

⁸⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1069, Patronato Universitario de Salamanca. Cuentas Generales de 1939. Memoria, 30 de desembre de 1939.

⁸¹ AHUSa, L.R. 338, Libro de Actas de la Junta de Gobierno del Patronato Universitario, 27 de juny de 1939. En la mateixa sessió es rebia “con satisfacción el que hayan sido reintegrados a sus funciones docentes los catedráticos, sres. Nogareda, Galán, García-Blanco Oyarzabal y Camón”.

⁸² “Relación hecha por...”, p. 43.

⁸³ Del Arco López, “El siglo XX...”, p. 236.

⁸⁴ Pérez Delgado, “El siglo XX...”, p. 319.

mesa del estrado para estar ‘más cómodo’. Si el profesor había sido depurado estaba en ‘tanganillas’ políticas, el aprobado era cosa sabida, sin que el examinado tuviera que hacer esfuerzo alguno para disimular su total ignorancia”. Enrique de Sena relata com els catedràtics de Filosofia i Lletres José María Ramos Loscertales i Manuel García Blanco “no pudieron soslayar las presiones a que fueron sometidos para, al menos, afiliarse a la Falange”.⁸⁵

Sobraven uniformes i es trobaven a faltar persones. Només del cantó franquista, havien mort 119 alumnes o ex alumnes. Pel que fa als professors, el claustre salmantí enumerava, barrejant assassinats i morts naturals, a Miguel de Unamuno y Jugo, Emiliano Rodríguez Risueño, José Téllez de Meneses, Francisco Madruga Noreña, Julián Sánchez Martín, Casto Prieto Carrasco i José de Bustos y Miguel. Els dos Julios –Pérez Martín i Sánchez Salcedo— ni tan sols eren mencionats.⁸⁶

⁸⁵ De Sena, “Guerra, censura y...”, pp. 347-348.

⁸⁶ AHUSa, llibre 548, Claustros, sessió del claustre ordinari celebrat el 1 de maig de 1939.

LA UNIVERSITAT DE SANTIAGO¹

La Universitat de Santiago s'ajustava a la típica descripció d'universitat de províncies: de dimensions reduïdes, on es formaven les elits necessàries pel funcionament de la regió –metges, advocats i farmacèutics, ja que fins 1922 no es van crear els estudis de Ciències i Filosofia i Lletres–, i totalment sotmesa a l'escalafó i al Ministeri. L'economia determinava la seva activitat: la del professorat perquè els sous baixos els duïen a cercar ocupacions extrauniversitàries, i la del centre perquè obligava a recórrer a auxiliars i personal gratuït, accentuant el greuge comparatiu respecte de la Universitat de Madrid. La precarietat docent s'agreujava per l'escassa implicació dels pocs membres forans, que entenien el centre compostelà només com un lloc de pas cap a d'altres de més categoria.²

Tanmateix, la manca de prestigi acadèmic, per la baixa qualitat docent i investigadora, no afectava al prestigi social. Durant el primer terç del segle XX es produeix, segons Ramón Villares, “una progressiva integració de la Universidad en el gobierno de la ciudad, mientras que la Iglesia, desposeída de su señorío urbano por la revolución liberal, se mantuvo al margen (o por encima) de la vida pública, pese a su notable influencia social e ideológica”.³ Per a molts docents, especialment els provinents de Medicina, el consistori esdevé una plataforma per a una doble carrera política i acadèmica, i diversos rectors – Troncoso, Torre, Blanco Rivero, Alejandro Rodríguez Cadarso, Pedro Pena Pérez, Felipe Gil Casares– van ocupar l'alcaldia abans que el rectorat.

Des de la Restauració, sota l'hegemonia dels seguidors d'Eugenio Montero Ríos i amb Armando Cotarelo Valledor al capdavant, al consistori compostelà hi trobem representants de l'elit mercantil i professional, com ara els docents universitaris, que cerquen fer currículum. La mort del dirigent gallec, el maig de 1914, i la dimissió de

¹ Vull agrair l'ajut rebut per realitzar aquest capítol de Xoán Carmona, Ricardo Gurriarán, Isaac Díaz Pardo, Alfonso Mato, María Diaz Rey, Ana Requejo, Andrés Santalla, Ramón Villares, Enrique Macías Virgós, i tot el personal del Archivo Histórico da Universidade de Santiago (AHUS). En la redacció d'aquestes línies m'ha sigut de gran utilitat la tesi doctoral presentada per Ricardo Gurriarán, *A investigación científica en Galicia (1900-1940): instituciones, redes formativas e carreiras académicas. A ruptura da Guerra Civil*, Santiago, Facultat de Xeografía e Historia, Universitat de Santiago, 2004.

² Isaura Varela, *La Universidad de Santiago de Compostela 1898-1936*, Extracte de la tesi doctoral, Santiago, Universitat de Santiago, 1987, p. 22.

³ Ramón Villares, inèdit. Haig d'agrar especialment al professor Villares que em deixés consultar el seu manuscrit sobre la ciutat de Santiago. I, Francisco Carballo i Alfonso Magariños, *La Iglesia en la Galicia contemporánea*, Madrid, Akal, 1978.

l'alcalde Blanco Rivero arran de la vaga general de 1917 van obrir el ventall polític. Els monteristes o demòcrates —encapçalats pel jove i actiu Rodríguez Cadarso— compartiran representació amb conservadors i republicans.

La dictadura del general Miguel Primo de Rivera va suposar una renovació de la classe política dominant a Santiago. D'acord amb les proclames contra el caciquisme i el clientelisme abanderades pel nou règim, el monterisme perd els darrers ressorts del poder i noves capes socials d'inspiració maurista o catòlica, fins aleshores al marge, ocupen el seu lloc. Entre els nous regidors nomenats per ordre governativa trobem igualment a catedràtics com Felipe Gil Casares —breument també alcalde, fins que una irregularitat administrativa l'obligui a dimitir—, Amando Castroviejo, Ciriaco Pérez Bustamante i Mariano Álvarez Zurimendi.

La caiguda de la dictadura va descol·locar momentàniament als polítics tradicionals. El novament alcalde Gil Casares es veuria censurat amb duresa en autoritzar l'entrada de la força pública a la Universitat a principis de 1931. Amb la proclamació de la Segona República, la desorientació s'accentuaria. A les reivindicacions de sectors socials temps enrera monteristes i durant la dictadura desatesos, s'hi afegien els nous desafiaments entorn el procés d'autonomia i galleguització.

L'Ajuntament de Santiago passa a encapçalar la dinàmica política gallega i la seva importància és reconeguda en atorgar-li la capitalitat. Els nous dirigents republicans —molt d'ells professionals liberals, artesans i comerciants— aconseguen una primera victòria a les eleccions municipals de 1931 amb 19 regidors enfront els onze de l'oposició. Amb la implicació de l'Ajuntament i de la Universitat de Santiago que els cedeix uns locals, l'Assemblea de Municipis de Galícia es reuneix el 1932 a la capital gallega. La tramitació de la fase municipalista compta amb la participació, a banda dels *concelleiros* republicans i galleguistes —Sebastián González García-Paz, Juan López Durá, entre d'altres—, de representants de la dreta catòlica com el professor universitari Enrique Rajoy Leloup, que serà secretari de la Comissió redactora de l'Estatut i del Comitè de Propaganda creat el 1933 per a preparar el plebiscit.

Si bé el procés estatutari i de galleguització disposava d'un cert suport popular i el Partit Galleguista veu com el 1933 obté el 11'7% dels vots a Santiago, la República no es podia donar per consolidada a Galícia. A les mateixes eleccions, la fragilitat republicana (i

segurament el rebuig a la secularització) es fa palesa amb la victòria de les candidatures de la CEDA i Renovación Española, amb Gil Casares com el diputat més votat a la província. Els posteriors fets d'octubre de 1934, amb destitucions i nomenaments governatius, mantingueren als republicans i galleguistes allunyats del poder municipal fins febrer de 1936. Aleshores, les urnes atorgaren l'alcaldia de Santiago a un galleguista, Anxel Casal, que posarà l'accent de nou en la galleguització i l'autonomisme. Procés escapçat per *la longa noite de pedra*, que s'endugué per davant al mateix alcalde, 'passejat', com molts d'altres, una nit d'agost d'aquell any i deixat a la cuneta de la carretera de Montouto prop de Cacheiras.

Una de les constants, doncs, a la política municipal compostelana és la presència, malgrat els canvis, de membres del claustre universitari al consistori. El triomf del cop d'estat del 18 de juliol de 1936 no canviarà aquesta dinàmica i, novament, trobem a catedràtics i professors implicats en la consolidació del nou règim i en la repressió dels docents representants –o sospitosos de representar– l'anterior. Com a la resta d'Espanya, no es tractava d'una depuració professional sinó política. En aquest judici retrospectiu es perseguia, com a arreu, les ideologies republicanes i d'esquerres, però també, de forma particular, el galleguisme. La simple passivitat era castigada i els aspirants, per exemple, a mestres que no justificaven “su no pertenencia a los partidos del llamado Frente Popular ni al Nacionalista” eren desestimats.⁴

Per un règim de nacionalisme excloent com el sorgit de l'*Alzamiento*, les cultures i les llengües no castellanes representaven un enemic a batre. L'al·lèrgia a la diferència convertia qualsevol particularisme en sospitós de separatisme, més encara quan aspirava a esdevenir alta cultura, “pues indudablemente no se puede llevar adelante un separatismo sin Universidad propia”. Aquest perill justificava, a parer de Julio Martínez Santa-Olalla, la “Revolución pendiente” com “el único modo de desalojar al separatismo de la Universidad y no de ser traidores a la sangre de nuestros cientos de miles de mártires y héroes caídos por la Unidad de Destino y la integridad de la Patria”.

Al capdamunt s'hi situava Catalunya, on “un buen día [...] se reaviva el virus separatista. [...] se van apoderando de la Universidad de Barcelona separatistas de toda laya. [...] se va organizando de manera bastante inteligente –es de justicia reconocerlo– una

dirección universitaria de todo el separatismo, que irradiando por el Institut d'Estudis Catalans, sociedades excursionistas, centros de lectura, museítos y ateneíllos, y sobre todo validos de la prepotencia de la Lliga, de la demagogia de la Esquerra más tarde y la hipocresía redomada del grupito del Matí, va infiltrándose en todas partes”. Però el mal també s'apreciava al País Basc, València i Galícia. En aquesta última comunitat, “los gallegos se van decidiendo a que todas aquellas cosas ‘intrascendentales’ de las ‘Irmandades da Fala Galega’, un poquito más elaboradas y tocadas de la pedantería europeizante por los grupitos de NOS y el ‘Seminario de Estudos Galegos’, vayan ‘estructurándose’ en la necesidad de que la Universidad de Santiago se convierta en el baluarte del galleguismo”.⁵

Certament el Seminario de Estudos Galegos (SEG) havia participat en la consolidació tant del projecte republicà com galleguista. Ells són els redactors del *Anteproyeito de Estatuto de Galiza* presentat el 4 de juny de 1931 a la Asamblea pro-Estatuto celebrada a La Corunya; i el 1 de juny de 1936 sol·licitaven al Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts “que fora aplicada en Galicia o decreto de bilingüismo escolar que rexía en Cataluña”.⁶

La repressió, per tant, va colpejar-los amb especial duresa. “Domenos 77 socios do Seminario foron asesinados, represaliados ou exiliáronse”.⁷ Les mateixes autoritats acadèmiques compostelanes declaren el 4 de desembre de 1939 que, atesos “los antecedentes relativos a dicha entidad especialmente en los primeros meses del Movimiento Nacional”, com a molt podia esdevenir “una dependencia o sección universitaria”. De fet, el seu interès es limitava a la incorporació de la biblioteca del SEG.⁸ La situació no es resol fins el 30 de novembre de 1944 quan es converteix en el “Instituto «Padre Sarmiento» de Estudios Gallegos, dependiente del Patronato «Marcelino Menéndez Pelayo»” del CSIC,

⁴ AHUS, lligall 380, comunicació del cap de la secció administrativa de primària de la província de Lugo al rector de la Universitat de Santiago, 12 de desembre de 1936.

⁵ Julio Martínez Santa-Olalla, “Ante la reforma universitaria. La Universidad y el separatismo”, *Libertad*, Valladolid, 10 de novembre de 1938.

⁶ Alfonso Mato, *O Seminario de Estudos Galegos*, La Corunya, Edicións do Castro, 2001, pp. 107 i 110-111. A banda, aquesta obra ofereix un molt bon estudi sobre el paper jugat pel SEG i sobre la posterior repressió franquista.

⁷ Mato, *O Seminario de...*, p. 132.

⁸ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 4 de desembre de 1939, p. 481.

una mena de centre de recerca local, de caràcter historicista, folklorista i amb la intenció d'usurpar la memòria dels seus antecessors.⁹

Tanmateix, la descripció del centre compostelà com a “baluarte del galleguismo” estava lluny de correspondre's amb la realitat. Tot i que la Universitat va participar del procés autonòmic i de galleguització, mai fou de forma majoritària i molts docents mantingueren majors o menors prevencions contra aquest. En el fons, el claustre no feia més que reflectir la fragilitat republicana també present a la societat gallega.

El nacionalisme gallec no va penetrar a la Universitat de Santiago fins els darrers anys de la dictadura, de la mà de “reducidos grupos universitarios sensibilizados ante la realidad gallega”, principalment a l'entorn de la naixent FUE. La nova organització qüestionava la tradicional hegemonia catòlica dins l'associacionisme estudiantil, i va impulsar la campanya “Galleguizar la Universidad” des de les pàgines del *El Pueblo Gallego*.¹⁰ Com a Catalunya, es tractava de lligar la reforma i la modernització de l'ensenyament amb la recuperació de la llengua i la cultura autòctones.

A la Universitat compostelana, l'alumnat provenia majoritàriament de Galícia, “destacándose las provincias del litoral atlántico”, excepte a Farmàcia on hi havia una forta presència d'altres regions.¹¹ A partir de la dictadura de Primo de Rivera es produeix un increment progressiu de matriculacions –coincidint amb una major implicació política—, i així es passa de poc més d'un miler d'alumnes el 1920 a 2.280 el 1935 (el curs 1935-36 va descendir a 1.813, a conseqüència de l'inici de la guerra civil que va impedir la formalització de matrícula dels alumnes lliures). El principal augment es va produir a Medicina, Facultat beneficiada per l'estrena d'un nou edifici el 1928, i “cunha matrícula [...] supón case o 40% da total”. També era un centre menys elitista que Dret, i més accessible a les estudiants. “As dúas primeiras licenciadas obténen o premio extraordinario en Medicina no ano 1919. Nos anos seguintes serán Farmacia e Ciencias os centros

⁹ Archivo General de la Administración (AGA), secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8543. A banda es feien “los siguientes nombramientos de personal del referido Instituto: Vicedirector Ilmo. Sr. Decano de la Facultad de Letras de la Universidad de Santiago: Jefe de la Sección de Filología, D. Abelardo Moralejo; Jefe de la Sección de Prehistoria, D. Florentino L. Cuevillas; Jefe de la Sección de Historia, D. Paulino Pedret Casado; Jefe de la Sección de Geografía, D. Ramón Otero Pedrayo; Jefe de la Sección de Folklore, D. Vicente Risco. Director de la Escuela Normal de Orense; Jefe de la Sección de Arqueología, D. Fermín Bouza Brey; Jefe de la Sección de Arte, D. José Filgueira; Jefe de la Sección de Estudios Compostelanos y en especial de la Peregrinación, D. Jesús Carro y Jefe de la Sección de Bibliografía y Publicaciones al Excmo. Sr. D. Francisco Javier Sánchez Cantón”.

¹⁰ Varela, *La Universidad de...*, 1987, pp. 29 i 20.

preferidos polas estudiantes, que no 1934 supoñen o 8'5% do alumnado. O seu acceso ós claustros foi aínda máis difícil: unha única profesora se contabiliza en letras a fins dos años vinte".¹²

L'activisme estudiantil, però, no va tenir una correspondència oficial en la vida política i universitària fins a la proclamació de la Segona República. Aleshores, la FUE va esdevenir col·laboradora tant del procés autonòmic encapçalat des de l'Ajuntament de Santiago, com dels intents renovadors de les noves autoritats acadèmiques.

El primer rector republicà va ser el catedràtic de Medicina Alejandro Rodríguez Casardo. Aquest antic monterista ja ocupava el càrrec des de març de 1930, nomenat pel ministre d'Instrucción Pública de l'anterior règim, Santiago Alba, en substitució del també catedràtic de Medicina Luis Blanco Rivero, que s'havia caracteritzat per la seva bel·ligerància contra la FUE i a favor dels sindicats catòlics. El canvi era un intent desesperat de la monarquia per desmarcar-se respecte de la Dictadura –en la mateixa línia s'aixecaren sancions i també se substituï el rector de València i es va nomenar al catedràtic d'Economia política i Hisenda pública José Maria de Zumalacárregui Prat—. El traspàs va fer-se amb total correcció: el rector entrant demanà una felicitació pública pel sortint i la Junta de Govern la féu extensiva al substitut.¹³

El govern republicà va ratificar al catedràtic d'Anatomia descriptiva Rodríguez Cadarso el 5 de maig de 1931 per la seva adscripció republicana, galleguista –diputat per l'ORGA— i favorable a la FUE, mentre que destituïa al vicerrector i acadèmic de la RAE, Armando Cotarelo, qui, per problemes de compatibilitat, va donar pas al catedràtic de Química inorgànica de Farmàcia Eduardo Montequi, que semblava més proper ideològicament al rector.

El nou equip es plantejava modernitzar la Universitat a través de “incisivas reformas republicanas, dirixidas a mellora-la formación científica de docentes e discentes” i crear “novos ámbitos de investigación”.¹⁴ Alguns canvis són tan bàsics com democratitzar els òrgans de govern i incloure, a partir del 23 de novembre de 1931, a representants dels

¹¹ Varela, *La Universidad de...*, 1987, p. 24.

¹² Lourenzo Fernández Prieto, “A Universidade de Santiago no século XX: da universidade de elites á universidade de masas”, dins de *Gallaecia Fulget (1495-1995). Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago, Universitat de Santiago, 1995, p. 438.

¹³ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 29 de març de 1930, p. 182. Era la primera Junta presidida per Rodríguez Cadarso com a rector.

auxiliars i de l'alumnat a la Junta de Govern. En canvi, els projectes més ambiciosos es veieren limitats per la manca de voluntat política des de Madrid, les dificultats pròpies del procés estatutari galleg i les dissensions dins del claustre. Tot i això, s'aconsegueixen certs increments pressupostaris en determinades partides que permetran crear un Institut d'Estudis portuguesos i projectar la Residència Estudiantil, que no s'iniciarà fins 1935 i no es conclourà fins els anys 50.

La historiadora Isaura Varela ha accentuat les diferències existents i ens mostra un claustre ràpidament polaritzat en dos bàndols ben marcats: “De una parte, los sectores prorepublicanos (fuístas y sectores progresistas del profesorado, amén de los círculos galleguistas del momento) y de otra los círculos reaccionarios cuya réplica a nivel escolar polariza la FEC”. Els primers volien una Universitat implicada activament tant en el procés autonòmic com en la pròpia galleguització del centre. Els altres pretenien aturar-ho tot i, si calia, retrocedir.¹⁵

La caracterització, però, peca d'un cert esquematisme, ja que tot i existir posicionaments particulars extrems, les votacions dels diferents organismes de representació, almenys durant el rectorat de Rodríguez Casardo, no responen a aquest maniqueisme. Per exemple, ja el 29 de març de 1930, a la primera Junta de Govern presidida pel rector Rodríguez Cadarso, s'encarrega als catedràtics Salvador Cabeza de León i Ciriaco Pérez Bustamante un estudi sobre la conveniència d'organitzar cursos d'estiu, amb la col·laboració del SEG.¹⁶ I, el 2 d'abril, s'aprova l'adhesió a una proposta per crear un Instituto Portugués similar al que funcionava a la Universitat de Tolosa, però advertint “siempre que esté alejado de toda idea política”.¹⁷

La precisió fa palès com tothom era conscient de les connotacions polítiques que prenia tot allò relacionat amb Galícia i el galleg, però com mitjançant una actitud conciliadora i poc bel·ligerant podia impulsar-se l'ensenyament i la recerca a partir de la llengua i de les temàtiques pròpies. Potser no s'avançava prou de pressa, però s'avançava. Fins i tot, els professors Ciriaco Pérez Bustamante i Sebastián González García-Paz, en bàndols oposats durant la guerra civil, elaborarien un llibre conjuntament on es destacava,

¹⁴ Fernández Prieto, “A Universidade de...”, p. 450.

¹⁵ Varela, *La Universidad de...*, 1989, pp. 92-97.

¹⁶ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 29 de març de 1930, p. 183.

¹⁷ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 2 d'abril de 1930, pp. 184-5. De fet no es constituirà fins el 27 de desembre de 1931.

juntament amb d'altres esdeveniments, el paper de la Universitat dins la societat, la ciència i la intel·lectualitat gallegues.¹⁸

La implicació en la renaixença gallega és creixent. El 24 de juny de 1930 la Junta de Govern s'adhereix a "la petición elevada por el Centro Gallego de Montevideo al jefe de Gobierno, para que se creen cátedras de Lengua y Literaturas Gallegas en la Universidad y Escuelas normales de la región"; el 29 de setembre s'aprova acollir al SEG dins dels edificis universitaris; el 30 de juny de 1931 es dóna suport a "la petición de creación de enseñanzas de Lengua y Literatura, Historia, Geografía y Arqueología Gallegas [...], a reserva de que por la Facultad de Filosofía y el Seminario de Estudios Gallegos se detallen los pormenores necesarios para ejecutar este acuerdo"; i el 3 de novembre de 1932 s'aprova estudiar la proposta del SEG per crear un Patronat per "la organización de los estudios regionales".¹⁹

Respecte de l'Estatut d'Autonomia de Galícia, la Universitat també jugarà el seu paper, sense estridències però sempre recolzant el lent procés polític. L'estiu de 1932 el rector participa en la reunió de municipis gallecs que havien de discutir sobre l'autonomia i, com abans s'ha mencionat, se cedeix un local universitari per tal de celebrar la trobada.²⁰ El 11 de gener de 1933 s'aprova per unanimitat col·laborar amb la Comissió de Propaganda de l'Estatut mitjançant "la cooperación de sus elementos y organismos docentes para los asesoramientos técnicos, jurídicos, económicos, etc. que juzgue necesarios, designando, a tal efecto como elemento de enlace entre la comisión y la Universidad al Sr. Rector".²¹ Fins i tot, la proposta sobre autonomia universitària que havia de ser inclosa a l'avantprojecte estatutari és aprovada amb 14 vots favorables i només 2 contraris (Salvador Cabeza León²² i Fernando Calvet Prats) i 2 abstencions (Luis Pereira Rial i Isidro Parga Pondal).

¹⁸ Publicat originàriament el 1934, ara es disposa d'una reedició: Ciriaco Pérez Bustamante i Sebastián González García-Paz, *La Universidad de Santiago. El pasado y el presente*, La Corunya, Edició do Castro, 1995.

¹⁹ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 24 de juny de 1930, p. 191; 29 de setembre de 1930, p. 197; 30 de juny de 1931, p. 244; i 3 de novembre de 1932, pp. 321-323.

²⁰ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 30 de juny de 1932, p. 292.

²¹ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 11 de gener de 1933, pp. 331-334. La proposta consensuada parteix de José Arias Ramos.

²² Mort el maig de 1934, sent degà de Dret.

Dissidències degudes, en aquest cas, a galleguistes que defensaven la preeminència de la regió per sobre de la Universitat.²³

Cal recordar que l'autonomia universitària era constant motiu de conflicte, especialment des de la seva concessió a la Universitat de Barcelona que, per certs sectors, s'entenia qüestionava la unitat nacional espanyola. Les referències al centre barceloní són així presents als claustres de la resta d'universitats i també a Santiago. El 28 de setembre de 1935 els professors Ramon Sobrino Buhigas i Abelardo Moralejo Lasso aprofiten la polèmica sobre una càtedra de Filosofia del dret a La Laguna per demanar que s'inclogui en la protesta la incorporació a l'escalafó dels docents de la suprimida Escola Superior de Magisteri “y el nombramiento de D. Pompeyo Fabra”, com a catedràtic i president del Patronat de la Universitat de Barcelona autònoma.²⁴

De res servirà la prudència quan, mesos més tard, els depuradors cerquin proves de separatisme. Qualsevol referència al SEG, a partides destinades al gallec, a circumstàncies polítiques o a drets dels estudiants o del personal administratiu i de serveis del centre recollides per les actes es troben subratllades en vermell. Tot servirà per fonamentar acusacions de separatisme i de simpatitzar amb el Front Popular.

Evidentment, també hi havia sector immobilistes anteriors al cop d'estat, però l'actuació mesurada els convertia en minoria. Dins de la Junta de Govern, només el catedràtic Carmelo Viñas Mey fa constar en acta la disconformitat per la participació de la Universitat en el procés autonòmic, en entendre que “como institución exclusivamente cultural, agena y superior á todo movimiento o campaña política, no puede ni debe participar –ni aun por la vía del asesoramiento solicitado—en ninguna campaña de carácter político, como es la de propaganda del Estatuto”. De fet, Viñas Mey vota en contra i en solitari fins i tot les partides econòmiques destinades a excavar els castros gallecs, no perquè s'hi oposi “sino como modo de expresar su protesta de que se trabaje exclusivamente en esa dirección arqueológica”.²⁵

²³ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 14 d'octubre de 1932, pp. 307-311. La proposta pel paràgraf quart de l'article tercer deia: “A propuesta de la Región, previo acuerdo favorable de la Universidad de Santiago, el Gobierno de la República podrá otorgar á dicho Centro docente un regimen de autonomía cuyo ámbito señalaría la Universidad en su acuerdo”.

²⁴ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 28 de setembre de 1935, p. 451.

²⁵ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 13 de febrer i 31 de maig de 1933, pp. 336-337 i 358-359.

El tomb polític cap a la dreta a les Corts espanyoles de 1933 i la sobtada mort en accident de trànsit del rector Rodríguez Cadarso al desembre d'aquell any van dur al rectorat el vicerrector Montequi i a Luis Iglesias Iglesias, membre del SEG, al vicerrectorat. El nou rector va mostrar-se especialment receptiu als nous aires provinents de Madrid. El 13 d'octubre de 1933 es prenen les primeres mesures de control sobre les associacions estudiantils, arran del discurs fet pel representant de la FUE a la inauguració del curs acadèmic, que va dur a l'enfrontament entre l'estudiant de la FUE Francisco Fernández del Riego i el catedràtic Carmelo Viñas Mey. La Junta de Govern aprovava mesures de controls sobre les associacions escolars: presentació obligatòria d'estatuts, de llistes d'afiliats i de còpies de l'elecció de càrrecs.²⁶

A partir dels fets d'octubre de 1934, va accentuar-se el procés involucionista: la convocatòria del Claustre s'espaiava en el temps, l'alumnat és marginat dels òrgans de govern, la Junta de Govern es redueix i es retallen les iniciatives galleguistes. Ja el dia 7 d'octubre se suspènien les classes “en vista de las circunstancias actuales de huelga general y declaración del estado de guerra”.²⁷

La polarització de la vida política i l'actuació de les noves autoritats acadèmiques va accentuar la radicalització ideològica dins del centre. Sovintejaven els enfrontaments al carrer entre membres de la FUE i membres de les associacions catòliques. A més, poc a poc, començaven a fer-se presents nuclis “jaimistas” i falangistes.²⁸ La Falange de Santiago tenia dos nuclis, un al voltant del farmacèutic madrileny Víctor Muñoz i l'altre a la Universitat a l'entorn de Santiago Montero Díaz. A partir de 1935, després de la unificació de Falange amb les JONS i de la segona visita de José Antonio a Galícia, es crea el SEU compostelà –gairebé clandestí fins el gener de 1936— i un primer sindicat d'oficis diversos.²⁹

Tot plegat, va situar la ciutat en un estat de semialerta permanent. De res serviren les denúncies de l'alcalde de Santiago al governador de La Corunya dels grups

²⁶ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 13 d'octubre de 1933, pp. 370-374.

²⁷ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 7 d'octubre de 1934, pp. 418-419.

²⁸ Varela, *La Universidad de...*, 1987, pp. 26-27. Tampoc després tindria gaire ressó, ja que durant la guerra es veuen obligats a omplir el diari local *El Compostelano* amb col·laboracions de militants no gallecs, “revelando la escasez de autores autóctonos y su débil implantación entre la juventud estudiantil”. Isaura Varela, “La Universidad de Santiago durante la guerra civil española (1936-1939)”, dins d'*Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, València, Universitat de València, 1988, p. 197.

autoanomenats “fascistas”, armats i dirigits “por un farmacéutico compostelano casado con una alemana” –l’atractiva Otilia Ulbricht—³⁰ que s’acarnissaven amb joves d’esquerra, socialistes i nacionalistes. La victòria del Front Popular el febrer de 1936 no va servir per atemperar els ànims, ni tampoc va repercutir directament en la vida universitària gallega, ja que la substitució del rector Montequi fou deguda estrictament a motius professionals. Novament el relleu és assumit pel vicerrector, en aquest cas el catedràtic Luis Iglesias Iglesias, Ciriaco Pérez Bustamante l’acompanya com a administrador i José Arias Ramos com a secretari-interventor. El nomenament d’Iglesias Iglesias suposava la seva dimissió com a president del SEG i la seva substitució per l’escriptor galleguista Ramón Otero Pedrayo.³¹

En canvi, el triomf de l’*Alzamiento* a Galícia sí que va repercutir directament. De seguida les autoritats militars van intervenir la institució perquè esdevingués “fiel guardiana de las nuevas ideas” i “ayudante/fiscalizador al servicio del nuevo régimen” en la tasca de reordenar els diferents nivells d’ensenyament. Per una banda, van practicar una primera depuració que, mesos més tard, seria refrendada pels organismes repressors; i, per l’altra, nomenaren una nova Junta de Govern constituïda per docents contraris a la República i a la FUE i que veieren “con desagrado la campaña de galleguización de la Universidad”.³²

Dins tot un conjunt d’ordres datades el 19 d’agost de 1936, la Delegación Militar de Instrucción Pública de La Corunya admetia “la dimisión presentada del cargo de Rector de esta Universidad a Don Luis Iglesias Iglesias”, a l’hora que destituïa i cessava al degà de Medicina Luis Morillo Uña i al secretari general José Arias Ramos –es feia constar que la sanció comptava a partir del 31 de juliol—.³³ La ‘dimissió’ i les destitucions convertien al catedràtic de Patologia mèdica i fins aleshores vicerrector Pedro Pena Pérez en el nou rector. L’acompanyaven el catedràtic de Filosofia del dret Luis Legaz Lacambra com a secretari-administrador –provisionalment, fins que el 1 de setembre de 1937 Ciriaco Pérez

²⁹ Carlos Fernández Santander, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, La Corunya, Edició do Castro, 2000, tomo I, pp. 40-41.

³⁰ Segons es comentava al Santiago de l’època, l’atractiva alemanya compartia els seus encants tant amb el farmacèutic falangista com amb un conegut canonge. Posteriorment, encara va protagonitzar una altra escena pròpia de vodevil quan, per honorar a Víctor Muñoz –assassinat a Madrid—, van rebatejar-se diferents indrets de la capital gallega i es va voler coronar a la dona del màrtir. El dia abans a l’homenatge es presentava davant les autoritats la muller legal i denunciava a Otilia Ulbricht com la ‘barragana’ del seu marit. Davant de l’escàndol, la festa es va anul·lar i el nom del falangista va desaparèixer.

³¹ Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 181. I, Mato, *O Seminario de...*, p. 132.

³² Varela, “La Universidad de...”, 1988, pp. 182-184.

Bustamante s'incorpora des de territori republicà— i el catedràtic de Dret civil Felipe Gil Casares com a interventor. Quant a degans, es nomenaren al vicerrector Tomás Batuecas Marugán a Ciències, a Antonio Eleizegui López a Farmàcia, a Luis Blanco Rivero a Medicina, a Felipe Gil Casares a Dret i a Abelardo Moralejo Lasso a Filosofia i Lletres.

Sobtadament però, el 8 de novembre de 1936 es nomenava nou rector a Gil Casares i nou dies més tard prenia possessió.³⁴ El santiagués Pena Pérez cau en desgràcia a conseqüència de tres informacions rebudes per la Junta Técnica del Estado que l'acusaven d'haver nomenat al director de l'Institut de Santiago, Ramón Sobrino Buhigas, com a inspector de l'Institut de Vigo tot i haver firmat el “documento de intelectuales en defensa de la autonomía gallega”; i d'haver presidit unes oposicions que atorgaren la plaça de cirurgia a l'Hospital Provincial de Pontevedra al doctor Caamaño, aleshores president de la Diputació nomenat per Manuel Azaña. Però els càrrecs definitius són ser el deixeble de Novoa Santos –i, per tant, proper a la ILE— i, sobretot, ser “de dominio público, que el padre del referido Dr. alardeaba de que su hijo era tan listo que a los quince años yá no creía en Diós [sic]”.³⁵

Desafortunades declaracions en un territori on el nacional-catolicisme esdevenia doctrina oficial i en una ciutat on l'Església era omnipresent. No obliden que, per exemple, ja el 28 de desembre el rectorat imposava a les escoles el crucifix i “como fondo o a sus pies, simbolizando la consustancialidad de Religión y Patria, deberá colocarse al lado la bandera nacional”. I, ahora, “se restablece la cristiana costumbre de comenzar y terminar diariamente las tareas escolares rezando a coro, el maestro y los niños, alguna plegaria adecuada (...) que no falte la salutación angélica del Ave María o la bellísima Salve Regina de inspiración gallega. Asimismo, los maestros relatarán en las inteligencias infantiles la idea de que aquellos que mueran por Dios y por la Patria, el Señor se lo premiará con bienaventuranzas”.³⁶

Pena Pérez es mantindrà com a professor, però no recuperarà la confiança de les autoritats fins anys 1948, quan és nomenat degà de Medicina, posteriorment també va ser

³³ Documentació facilitada per l'investigador Ricardo Gurriarán.

³⁴ AHUS, lligall 669-1, expedient personal de Felipe Gil Casares.

³⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15052, expedient personal de Pedro Pena Pérez (núm. 4).

³⁶ AHUS, Ensino Primario, caixa 177, esborrany de l'ordre del rectorat. I, Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo I, p. 227.

vicerector el 1952 i vicerector honorari arran de la seva jubilació el 1961.³⁷ En canvi, Gil Casares era un personatge de fidelitat provada. Poc després de l'*Alzamiento* el Delegado Militar de Instrucción Pública provincial el reincorporava, ja que es trobava en excedència com a diputat de la CEDA per La Corunya.³⁸ Amb Gil Casares com a rector, la Junta de Govern queda formada pel vicerector Tomás Batuecas Marugán, el secretari-administrador provisional Luis Legaz Lacambra, l'interventor i catedràtic de Llatí Aberlardo Moralejo Laso i els professors Antonio Eleizegui López, Luis Blanco Rivero, Manuel Antonio Romero Vieites, Francisco Romero Molezón,³⁹ Aniceto Charro Arias, Ramón Gallego García, Ramón Sobrino Buhigas i Manuel Villar Iglesias. Dels deganats només es renova el de Filosofia i Lletres i el de Dret que recauen en Ciriaco Pérez Bustamante i Manuel Antonio Romero Vieites, respectivament.

El nou equip rector —primer sota la direcció de Pena Pérez i després amb Gil Casares— intenta mantenir una façana de normalitat i, confiats en una ràpida victòria, el 5 de setembre obren les matriculacions pel curs 1936-1937. El dia 9, però, la Junta de Defensa Nacional suspèn tota activitat docent, ja que els universitaris “están luchando en los diversos frentes, ya como soldados voluntarios o forzosos, bien adscritos a las fuerzas militarizadas”. Com a la resta de l'Espanya rebel, la tasca del professorat fou redirigida cap a objectius bèl·lics, com ara els cursets d'habilitació encarregats a la Facultat de Medicina el 7 de novembre de 1937.⁴⁰ Pel que fa a l'equip rector, per una banda se li encarrega supervisar “el plan de trabajo presentado por las distintas facultades”,⁴¹ i per l'altra la repressió.

Si bé la repressió inicial havia estat en mans dels militars, va comptar amb la col·laboració necessària de les autoritats acadèmiques que, progressivament, van anar responsabilitzant-se i dotant-la d'un embolcall jurídic-administratiu. El traspàs de competències va provocar situacions paradoxals, ja que tot i el zel depurador del rectorat compostelà, de vegades es veien obligats a revisar a la baixa sancions imposades per les autoritats militars.⁴² La Junta de Degans rebrà la queixa formal del marquès d'Atalaya i ex

³⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15052, expedient personal de Pedro Pena Pérez (núm. 4).

³⁸ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3996, expedient personal de Felipe Gil Casares.

³⁹ Catedràtic de Medicina mort el gener de 1939.

⁴⁰ AHUS, llibre A-967, Actas Facultad Medicina, 7 de novembre de 1937, pp. 347-348.

⁴¹ AHUS, llibre A-1582, Consejo Universitario, Actas Junta de Decanos, 5 d'octubre de 1936, p. 68v.

⁴² Varela, “La Universidad de...”, 1988, pp. 193-194.

delegat militar d'Instrucció Pública a La Corunya, Jesús Quiroga, “en la que se lamenta de algunas determinaciones adoptadas [...] en relación con los maestros trasladados y sancionados por él en la época que ejerció el cargo, que estima atentatorias al prestigio de la autoridad militar que se vió obligada a tomar dolorosas medidas”.⁴³

El rectorat podrà escapolar-se de les crítiques gràcies a comptar amb la confiança de les noves autoritats centrals, i a una realitat que s'imposava: la manca de docents. La satisfacció de la Comisión de Cultura y Enseñanza es manifesta, per exemple, el juny de 1937, quan el seu vicepresident sol·licita els serveis de l'inspector en cap de primària d'Ourense, Alfonso Iniesta Corredor. Segons diu a la seva nota, la Junta Técnica del Estado volia “utilizar con mayor eficacia las condiciones de capacidad, celo, competencia e identificación con el Movimiento salvador de España” d'aquest funcionari. Així, se'l trasllada a Palència per tal que col·labori amb el rectorat de Valladolid en la reorganització de l'ensenyament primari de Biscaia”.⁴⁴

Pel que fa a les reposicions de mestres, tot i ser molt qüestionades, acaben esdevenint una necessitat per fer front a les creixent vacants. El 6 d'octubre de 1937 es rehabilita provisionalment a aquells “maestros propietarios suspensos empleo y sueldo [...] siempre que [la] sanción propuesta por Comisiones no sea separación definitiva”. La Comisión de Cultura y Enseñanza ja l'havia autoritzat el 26 de novembre de 1936 perquè resolgués els expedients de jubilació; i el 18 d'agost següent li ampliava la discrecionalitat perquè pogués resoldre en cas de conflicte entre reposició i interessos locals.⁴⁵ Difícilment es podien mantenir els números dels primers dies a Ourense, on el 2 d'octubre de 1936 ja s'havien destituït 118 mestres i onze dies més tard ja eren 150, o a Lugo, on el mateix dia 2 els docents sancionats eren 70.⁴⁶ Les autoritats acadèmiques necessitaven d'acusacions més

⁴³ AHUS, llibre A-1582, Consejo Universitario, Actas Junta de Decanos, 4 de desembre de 1936, p. 76v, i 17 de desembre de 1936, p. 78.

⁴⁴ AHUS, caixa 177.

⁴⁵ AHUS, lligall 295, telegrames al rector.

⁴⁶ AHUS, caixa 177. Mentre a Ourense tot eren destitucions, a Lugo trobem 9 suspesos de feina i sou, 7 suspesos de sou, 1 traslladat amb suspensió de sou i 53 traslladats. Per més informació sobre la depuració a la primària gallega: Anxo Serafín Porto Ucha, *Historias de vida. O maxisterio pontevedrés na II República, guerra civil e comenzos do franquismo*, Pontevedra, Alen Miño, 2003.

plausibles per justificar mínimament les condemnes que fitxes personals amb càrrecs com “mala persona” o “tuberculoso”.⁴⁷

Per si un cas, des del rectorat es fomentaven curssets de formació “para que tenga cada vez más el Caudillo la seguridad de que el Magisterio recoge íntegramente el sentir de la Nueva España”. La Federación Católica de Maestros Españoles de Pontevedra organitzava l’abril de 1938 unes jornades dedicades a el “Valor pedagógico del Evangelio”, la “Antología de héroes y mártires españoles”, el “Cultivo de la feminidad en la Escuela” o “Religión e Historia, bases de la Educación Hispana”, entre d’altres xerrades previstes.⁴⁸

Com veiem, la Universitat de Santiago s’encarregava tant de la repressió entre els seus propis docents, com dels ensenyaments primari i secundari. Al principi directament, a través del Consejo Universitario, però també mitjançant la Junta de Decans, convocada com a Comitè de Disciplina –des del 18 de juny de 1930 no es reunia—. El rectorat era, per exemple, el responsable de donar notícia “de las vacantes producidas”. Tasca que es tradueix en llistats setmanals de mestres d’escola sancionats com Manuel Otero Ferro, que té el dubtós honor de ser el primer docent suspès indefinidament de feina i sou per les autoritats acadèmiques insurgents.⁴⁹ Posteriorment, a partir del 4 de desembre de 1936, el rectorat passa a tenir una missió supervisora de la tasca de les comissions creades a l’efecte.⁵⁰

Pel que fa a les biblioteques, la fúria purificadora va amenaçar fins i tot la Biblioteca Universitària que, segons Torrente Ballester, s’hauria salvat malgrat que “un clérigo potente había gestionado, cerca de la autoridad militar, patente de corso con derecho a cacheo y a la quema, pero que el sentido común de alguien había parado el golpe y de este modo pudo llegarse al año treinta y nueve sin un solo rasguño en el catálogo, sin una sola llama de las purificadoras piras”.⁵¹ La salvació de les flames però, no evitava la seva condemna, i el 1 de gener de 1937 el rectorat publicava una circular “sobre libros

⁴⁷ AHUS, caixa 177. Carpeta de la Delegación Militar de Instrucción Pública sota l’epígraf “No público 1936-37” on es recullen fitxes personals i denúncies entusiastes d’autoritats menors (alcaldes i regidors principalment), companys de feina i particulars..

⁴⁸ AHUS, caixa 177, Ensino Primario, circular del 30 de març de 1938.

⁴⁹ AHUS, llibre A-1582, Consejo Universitario, Actas Junta de Decanos, 5 d’octubre de 1936, p. 68v.

⁵⁰ AHUS, llibre A-1582, Consejo Universitario, Actas Junta de Decanos, 4 de desembre de 1936, p. 76v, i 17 de desembre de 1936, p. 78.

⁵¹ Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 196.

«perniciosos», en los que se incluyen numerosas obras clásicas, como *La República* de Platón”.⁵²

L'accés, a més, era restringit i qualsevol consulta d'obres sospitoses necessitava d'aprovació: “Yo, durante el verano y otoño del 36, me dediqué a leer todo lo que caía en mis manos. Iba a la Biblioteca de la Universidad y solicitaba muchos libros de autores franceses, en particular románticos, y rusos. Me acuerdo que cuando pedí la *Historia de la Literatura rusa* de Alexander Brückner, e incluso *La revolución y la novela en Rusia* de doña Emilia Pardo Bazán, el encargado de la Biblioteca, señor Mochales, fue a consultárselo al bibliotecario, Bustamante, quien puso muy mala cara, aunque acabaron por facilitármelos”.⁵³

La incorporació des de territori republicà de Ciriaco Pérez Bustamante a la presidència de la Comisión Depuradora de Centros de Lectura encara enduriria molt més les restriccions i forçaria la dimissió d'Abelardo Moralejo “por incompatibilidad con el presidente” i la seva entusiasta radicalitat. Les instàncies menors prenen nota d'aquestes actuacions i ajuntaments com el de Rois remetia a Santiago un bon grapat de volums depurats de la seva Biblioteca municipal, com ara les obres del ministre Llopis o d'Engels, però també les Dostoiewsky, Tolstoi o Balzac.⁵⁴

La Universitat de Santiago no es limita a la salvaguarda de les essències espanyoles, sinó que es planteja fer-ne també difusió mitjançant l'organització d'un curset de clar contingut patriòtic. El degà de Filosofia i Lletres Pérez Bustamante serà l'encarregat de la conferència inaugural el 14 d'octubre de 1937, sota el títol “Cómo y cuándo se forma el concepto de la Monarquía Universal Hispana”.⁵⁵ La resta del programa, presentat dos dies després, mantenia la línia d'exaltació nacionalista: “Valor de la cultura tradicional” per l'auxiliar de Filosofia i Lletres Gonzalo Torrente Ballester; “La época de Felipe II”, “Aspectos de la colonización española en América” i “El siglo XVIII” novament per Pérez Bustamante; “La lengua española en el Siglo de Oro” pel catedràtic de Filosofia i Lletres José Gaviria Martín; i “El pensamiento jurídico español del siglo imperial” pel catedràtic de Dret Luis Legaz Lacambra. Entre gener i juny de 1938 se celebrava la segona edició dels

⁵² Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo I, p. 227.

⁵³ Fernández Santander, “Testimonio de Emilio Merino Losada, cabo en 1937 y futuro periodista”, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, p. 660.

⁵⁴ Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 186. I, AHUS, caixa 178.

⁵⁵ Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 186.

cursets, però aquesta vegada a La Corunya, amb l'animadversió de la ciutat de Santiago que veia posar en entredit el seu monopoli com a capital universitària regional.

El professorat triat es caracteritzava per la seva identificació amb els insurgents. Trobem els noms ja consolidats (Pérez Bustamante, Viñas Mey, etc.), però també joves estrelles ascendents com Gonzalo Torrente Ballester i Santiago Montero Díaz. El primer s'havia reincorporat a l'auxiliaria de Filosofia i Lletres des de París, on es trobava amb una beca d'estudis. De seguida va entrar a militar a Falange i s'integra, primer al grup d'intel·lectuals refugiats a Salamanca, i més tard a Burgos vora Dionisio Ridruejo. La seva adscripció li evita la depuració, però el seu fanatisme falangista –tot i que anys després declararia que hi va militar per evitar tenir problemes— provoca que li obrin un expedient el 1938, arran d'un article publicat a la premsa bilbaïna contra la institució familiar. Segons Torrente Ballester, l'educació dels joves calia deixar-la al partit, no als pares de família. Idea que lògicament no va agradar a la totpoderosa Església catòlica espanyola.⁵⁶

Ben complexa és també la figura del corunyès Montero Díaz, “uno de los personajes de ideología más cambiante de la política española contemporánea. De secretario de las Juventudes Comunistas pasó a ser, en 1933, uno de los escasos seguidores de Ramiro Ledesma y la Junta Ofensiva Nacional-Sindicalista (JONS), de la que llegó a ser consejero por Galicia”. Fugitiu de la zona republicana, s'allista voluntàriament a les banderes de Falange i la Legión. Anys més tard seguirà la seva evolució, fins que el 1965 se solidaritza amb els catedràtics Tierno Galván i López Aranguren, és expedientat i separat de la càtedra per dos anys.

Tanmateix això encara quedava força de lluny. De moment, a partir de 1939 va dedicar-se a rendibilitzar el pedigrí i el suport donat als insurgents. Acabada la guerra és premiat amb el deganat a Múrcia, d'on era catedràtic d'Història universal antiga i medieval. El 20 de setembre de 1940 ja guanya la mateixa càtedra a Barcelona. Els altres dos competidors, Julio Martínez Santa-Olalla i Alberto del Castillo Yurrita queden fora per presentar-se fora de termini i no reunir els requisits, respectivament. Del guanyador es destaca com a decisiu els serveis “que le adornan como leal y abnegado servidor de la

⁵⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2207, expedient personal de Gonzalo Torrente Ballester. Fernández Santander, “Gonzalo Torrente Ballester, profesor de Literatura y escritor”, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, pp. 726-727.

Causa Nacional en los frentes de combate de Balaguer, Ebro y Segre y, después en la rotura del frente catalán”.

Sens dubte, però, també hi va influir el fracàs sofert el dia anterior, quan, per manca de mèrits, va quedar fora del repartiment de quatre càtedres d’Història. La resolució final les havia atorgat a quatre dinosaures dels més ranci conservadorisme espanyol: Ciriaco Pérez Bustamante la d’Història d’Espanya de Valladolid, Miguel Lasso de la Vega la d’Història d’Espanya de Saragossa, Cayetano Alcázar Molina la d’Història d’Espanya de Sevilla i Carmelo Viñas Mey la d’Història medieval de Valladolid. Montero Díaz seguiria insistint, i finalment aconseguiria recalar a Madrid.⁵⁷

Abans de finalitzar la guerra, la Universitat gallega encara canvia una vegada més de rector. Gil Casares deixa el càrrec el 30 de novembre de 1938, en ser nomenat magistrat del Tribunal Suprem cinc dies abans. El rectorat quedarà vacant durant uns mesos, fins que el recentment “liberado de la zona roja” Carlos Ruiz del Castillo en prengui possessió el 1 de febrer, amb l’habitual “satisfacción de la Junta” de Govern. L’equip el completen Valeriano Fernández Bacarreu com administrador provisional fins que el 17 d’octubre es nomena Luis Iglesias Iglesias, i Abelardo Moralejo que es manté com a interventor.⁵⁸ Durant la guerra, aquest directori, i especialment el rector, aniran assumint en solitari la major part de competències. Les Juntes de Govern se celebren de manera cada vegada més espaiada⁵⁹ i la Junta de Degans es reuneix per darrer cop el 13 de gener de 1937. Tot i ser responsable d’elaborar els llistats de personal disponible a cada Facultat, el seu darrer acord serà encarregar a “un artista de la localidad” un retrat del general Francisco Franco.⁶⁰

El nou equip hereta els reiterats problemes econòmics ja constatats des del 13 de gener de 1937, i s’intenta que la Junta Técnica del Estado aprovi un pressupost extraordinari, sense gaire èxit. Finalment, la Universitat de Santiago es veu obligada a seguir els decrets sobre despesa universitària emesos des de Burgos per tot el territori insurgent, i que limiten el pressupost “a los gastos estrictamente indispensables”. De fet,

⁵⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/8534, expedient personal de Santiago Montero Díaz. I, Fernández Santander, “Rubia Barcia, el exilio norteamericano”, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, p. 718. “Es, también, la época de los refugiados. Uno de ellos fue Santiago Montero Díaz. Yo sabía que estaba escondido en una pensión detrás de las Cortes. Lo sacamos en un coche de la Consejería de Propaganda y lo llevamos a una Embajada”; i “Montero Díaz: comunista, jonsista y antifranquista”, tomo II, pp. 839-840

⁵⁸ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 3 de febrer de 1939, p. 474; i llibre A-652, Actas de la Comisión Ejecutiva, pp. 9v-11.

⁵⁹ El 1938 només se celebren dues: el 7 de maig i l’11 de juliol.

pràcticament fins el 17 de gener de 1940 no es pot aprovar un pressupost especial i és destinat a “la lápida de los Universitarios Caídos que asciende a unas tres mil pesetas”.⁶¹

A la manca de fons, especialment a Medicina, s’afegeix la de personal. En un document datat el 2 de desembre de 1936 es compten fins a 20 professors absents. Segons el llistat deu es trobaven a Madrid (els catedràtics Ciriaco Laguna Serrano de Medicina, Carlos Ruiz del Castillo –vocal del Tribunal de Garanties— i Jesús Prados Arrarte de Dret, Mariano Álvarez Zurimendi i José Rodríguez Sanz de Ciències, i Carmelo Viñas Mey i Julio Martínez Santaolalla de Filosofia i Lletres; l’ajudant de Ciències Elisa Díaz Riva; i l’auxiliar Luis Pereira Rial i l’ajudant Juan Montero Botana de Filosofia i Lletres), a tres a Barcelona (els catedràtics de Medicina Miguel Vilar Vidal i Jaime Pi-Suñer Bayo, i el de Filosofia Juan David García Bacca), tres a d’altres llocs d’Espanya (l’auxiliar de Farmàcia Francisco Verdú Bergadá a Fraga; i de Filosofia i Lletres el catedràtic Ciriaco Pérez Bustamante a Casar de Periedo i l’auxiliar Juan Pérez Millán a Bilbao), tres al front (de Medicina, el catedràtic Lorenzo Gironés Navarro a Astúries i l’auxiliar Fernando Alsina González, i l’ajudant de Ciències José Cepeda Vidal com a capellà del creuer Canàries) i un a l’estranger (l’auxiliar de Ciències Ernesto Seijo Espiñeira a Alemanya).⁶²

En finalitzar la guerra, dels 36 catedràtics que composaven la plantilla universitària, només dotze s’havien mantingut ininterrompudament a la Universitat i d’aquests encara hi havia dos que ocupaven llocs de responsabilitat a Justícia i a l’Exèrcit. Dels altres, vuit havien sigut sancionats –tot i que quatre s’havien pogut reincorporar després de complir la sanció—, cinc havien mort i els altres onze estaven fora de Santiago –set seran rehabilitats i els altres sis sancionats a les universitats d’origen—. ⁶³

Poca repercussió docent tenien adscripcions com la del saragossà Luis Jordana de Pozas, catedràtic de Dret administratiu a València incorporat a Santiago el 23 de juny de 1938.⁶⁴ La seva adhesió primerenca als insurgents, el 18 de juliol ja participava des de la Comandancia de Melilla, feia preveure una escassa dedicació a la càtedra –de fet, la càtedra

⁶⁰ AHUS, llibre A-1582, Consejo Universitario, Actas Junta de Decanos, 13 de gener de 1937, p. 79.

⁶¹ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 13 de gener de 1937, p. 470; llibre A-652, Actas de la Comisión Ejecutiva, 2 d’abril de 1937, p. 6; 3 d’agost de 1937, p. 6v; i 17 de gener de 1940, p. 13.

⁶² AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15049, expedient personal de Lorenzo Gironés Navarro (núm. 5).

⁶³ Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 195.

es trobava buida “por excedencia voluntaria de su titular”—. Jordana de Pozas va ocupar el càrrec de subdirector del Gabinete —més tard Oficina— de Prensa y Propaganda de la Junta de Defensa Nacional, d’oficial de premsa al front de Madrid i, finalment, de vicepresident de la Comisión de Trabajo de la Junta Técnica del Estado i president de la Comisión Nacional de Previsión Social.⁶⁵

Alhora, també l’excés d’adhesió provocava baixes al claustre, com la del professor de Dret Fermín Zelada de Andrés qui, com a bon ex militant de la Unión Regional de Derechas de Galicia i fundador de la Falange Española a Santiago el 1934 per encàrrec de José Antonio, marxa voluntari al front en ser alliberat per les autoritats republicanes. Més tard serà nomenat tinent auditor de l’Armada i ocuparà diferents càrrecs dins Falange i el posterior govern franquista.⁶⁶

No és d’estranyar, per tant, que rehabilitacions com la de Mariano Gómez Ulla, tot just arribat des de zona republicana a principis de 1939, fos rebuda entusiàsticament, o que la Junta de Medicina remetés el seus millors desigs a Vilar Vidal en relació a la seva depuració i futura reincorporació.⁶⁷ La manca de docents va agreujar-se a partir de juny de 1939, quan cal compatibilitzar el curs universitari normal amb els cursets de repàs dirigits a aquells alumnes que havien perdut el contacte amb les aules a conseqüència de la guerra. Així, el 23 de setembre la Facultat de Filosofia i Lletres comunicava la impossibilitat d’iniciar el curs perquè només un dels quatre catedràtics del centre no estava adscrit a d’altres funcions.⁶⁸ La precarietat docent s’estenia als espais hàbils, absolutament insuficients.

⁶⁴ Curiosament, Jordana de Pozas havia estat en excedència des del 8 de gener de 1927, fins el 25 de juny de 1936 (*Gaceta*, 21 de juny), ja que ocupava el càrrec de cap de la Oficina de Asuntos Generales y Legislación del Consejo Superior de Ferrocarriles.

⁶⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15050, expedient personal de Luis Jordana de Pozas (núm. 3). El 1940 es nomenat Consejero Permanente del Estado, i el juny de 1941 Comisario del Instituto Nacional de Previsión, amb categoria administrativa de director general. A banda, des del 4 de desembre de 1940 (BOE, 12 de gener de 1941) ocupava la càtedra de Dret comparat (Doctorat) a Dret de Madrid. Evidentment, el 25 de maig de 1945 (BOE, 4 de juny) se’l declarava exempt de depuració “por haber ostentado y ostentar cargos de confianza desde la iniciación del Glorioso Movimiento Nacional”.

⁶⁶ Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, p. 1120. Als anys seixanta evoluciona cap a posicionaments més moderats, catòlics i monàrquics (va ser membre del Consell Privat de don Joan).

⁶⁷ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 3 de febrer de 1939, p. 474.; i llibre A-967, Actas Facultad Medicina, 9 de maig de 1939, p. 357.

⁶⁸ AHUS, llibre A-723, Actas de las Juntas de Gobierno, 23 de setembre de 1939, p. 477. I, Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 188. “La numerosa correspondencia cruzada entre ministerio y rectorado indica hasta qué punto la solución de este problema se consideraba un aspecto clave para la normalización de tareas universitarias”.

En general, la Universitat gallega va treure pocs beneficis directes de l'estreta vinculació de bona part dels seus docents en el bàndol insurgent. Tot i l'activa participació de Pérez Bustamante en l'elaboració de l'avantprojecte de llei de reforma universitària de setembre de 1938, Santiago va seguir tenint un pes menor dins el mapa universitari espanyol.⁶⁹ Fins i tot, com ja hem comentat, el SEG és suprimit i no és fins el 30 de novembre de 1944 que es crea el Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos. Ben diferent eren els efectes a nivell personal i, per exemple, el rector Ruiz del Castillo serà recompensat amb diferents prebendes com la presidència de l'Instituto Francisco de Vitoria i la secretaria del Raimundo Lulio, ambdós pertanyents al CSIC.

Tot plegat ajudava a mantenir la percepció del centre compostelà com a una universitat menor i centre de pas. El desdeny d'alguns docents arribava a exasperar a les indolents autoritats acadèmiques de províncies, com en el cas de la denúncia contra el catedràtic d'Història antiga universal i d'Espanya a Filosofia i Lletres de Santiago, però agregat a Barcelona des del 25 d'octubre de 1940, Martín Almagro Basch. Almagro Basch havia declinat l'oferta per fer el discurs inaugural del curs 1941-42, i havia provocat la indignació del rector que argumentava davant del Ministeri que "las obligaciones no se renuncian", i menys quan "la sistemática negativa de toda aportación de esfuerzo por parte de catedráticos que optaron, mediante su oposición, a desempeñar sus funciones en esta Universidad, crea a ésta una situación precaria". El 29 d'abril de 1941, però, el director general desestimava la denúncia i recomanava que el claustre encarregués el discurs a algú altre.⁷⁰

L'ortodòxia ideològica dels homes de major pes dins del claustre dificultava encara més qualsevol intent de prestigiar acadèmicament o científica la Universitat de Santiago. Només l'adhesió inquebrantable garantia l'ascens, com en el cas de l'auxiliar Amadeo Fuenmayor Champín que guanyava la càtedra de Dret civil el 13 d'abril de 1943 (BOE, 29 d'abril). A la seva defensa, l'aspirant es felicitava perquè "por fortuna nos ha tocado asistir

⁶⁹ Varela, "La Universidad de...", 1988, p. 189. Detalla els diferents canvis a la llei proposats pel claustre, pp. 189-191.

⁷⁰ AGA, secció Governación, caixa 55/1964, expedient personal de Martín Almagro Basch. No podia ser d'una altra manera, si tenim en compte que la seva depuració va ser un mer tràmit, donat que va participar com a oficial d'infanteria a l'Acadèmia Militar de Granada i, segons el rector de la UB, destacava "su ferviente españolismo y su demostrada adhesión al Régimen". El 20 de juliol de 1940 ja era rehabilitat plenament i ràpidament va ocupar diferents càrrecs al CSIC i la direcció del Museu Arqueològic de Barcelona.

a la agonía irremediable –a la liquidación, diríamos jurídicamente— del mundo moderno. La modernidad –y es ésta cuestión que no se discute científicamente— está llamada a desaparecer en esta guerra que nos rodea”. A continuació, després de la victòria de les potències de l’Eix, es podria “liberar a España de los últimos focos de rebeldía nacional, anidados en los centros universitarios”; eliminant per exemple “ese falso dogma liberal de la libertad de cátedra”.⁷¹

Com ja hem comentat, durant les primeres setmanes la depuració universitària va ser exercida directament per la Delegació Militar de Instrucción Pública de La Corunya, mentre que el rectorat es limitava a fer de mitjancer entre aquesta i els imputats. El primer decret militar data del 17 d’agost de 1936 (BOP de La Corunya, 18 d’agost), setmanes abans de la publicació dels criteris depuradors oficials.⁷²

Dos dies més tard, a través de tres comunicats diferents, l’autoritat militar corunyesa encarregada de l’ensenyament destituïa als catedràtics Francisco Giral González de Farmàcia, Fernando Calvet Prats de Ciències, Adolfo Miaja de la Muela de Dret i secretari d’aquesta Facultat, i als ja citats Morillo Uña i Arias Ramos. Suspenia de feina i sou per dos mesos als auxiliars Sebastián González García-Paz de Filosofia i Lletres i Antonio Baltar Domínguez de Medicina; per tres mesos al catedràtic viguès de Tècnica física i anàlisi químic i secretari de Farmàcia Aniceto Charro Arias; i de manera indefinida als auxiliars Juan Brañas Cancelo, Juan López Durá i Enrique Rajoy Leloup de Dret, Leoncio Virgós Guillén de Farmàcia i Isidro Parga Pondal de Ciències.

Alhora s’ordenava l’excedència forçosa “con los dos tercios del sueldo que disfrutan” de l’auxiliar de Medicina Baldomero Casal Aboy i del catedràtic de Farmàcia Carlos Puente Sánchez. S’inhabilitava absolutament als ajudants de classes pràctiques Manuel Rey Busto, Mario López Durá, Francisco Fernández del Riego i José García Torrado; i per un any a Narciso Carrero Nine. Les sancions no es limiten als docents, i dins

⁷¹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1469. Dins l’expedient de Amadeo Fuenmayor Champín, *Concepto, método y fuentes del Derecho Civil español, común y foral*, pp. 264-271. Constantment es remet a l’obra de Montero Díaz, *Misión de la Universidad. Discurso de Apertura del año académico de 1939 a 1940*, Múrcia, 1939. Dins la mateixa provisió de càtedres de Dret Civil també són nomenats Antonio Hernández Gil i José Valiente Soriano, per Granada (torn d’auxiliars) i La Laguna (torn lliure), respectivament.

de les mateixes ordres s'inclou la suspensió de feina i sou durant dos mesos dels porters Ramón Silva Vázquez i Jesús Posse García, i la definitiva de Juan Castro Castro.⁷³

El 20 de novembre de 1936 (BOE, 23 de novembre) la Junta Técnica del Estado confirmava administrativament algunes de les sancions ja dictades prèviament des de l'àmbit militar. El decret destituïa als ajudants de Dret Francisco Fernández del Riego i José García Torrado, als de Medicina Manuel Rey Busto i Arturo Cervigón Díaz; i suspenia de feina i sou al catedràtic de Dret Jesús Prados Arrarte, al de Ciències Fernando Calvet Prats, al de Farmàcia Francisco Giral González, als auxiliars de Dret Juan López Durá, Enrique Rajoy Leloup, Juan Brañas Cancelo, de Farmàcia Leoncio Virgós Guillén i de Ciències Isidro Parga Pondal.

Posteriorment s'afegiran els auxiliars temporals de Medicina Baldomero Casal Aboy, José Carrero Nine i Ramón Baltar Domínguez –germà del també sancionat i exiliat Antonio—, els ajudants de Medicina Narciso Carrero Nine i Mario López Durá, i l'ajudant de Ciències Antonia Ferrín Moreiras, inhabilitats “para el desempeño de cargos directivos y de confianza en Instituciones Culturales y de Enseñanza”; l'auxiliar temporal Sebastián González García-Paz i l'ajudant Felipe R. Cordero Carrete de Filosofia i Lletres, l'auxiliar temporal Antonio Baltar Domínguez i l'ajudant Eladio López Jiménez de Medicina, i el catedràtic de Fisiologia general Jaime Pi Suñer Bayo, separats definitivament i el primer a més inhabilitat per ocupar càrrecs de confiança; i el catedràtic de Farmacologia i Legislació a Farmàcia Carlos Puente Sánchez suspès “de empleo y sueldo por dos años, abonándole el tiempo desde que quedó excedente hasta la resolución de este expediente, teniendo que reintegrar al Estado los haberes que como Catedrático hubiese percibido”.⁷⁴

Ferrín Moreiras sembla ser que va aconseguir la revisió del seu cas, però en l'expedient no consta la resolució. A Puente Sánchez, sorprenentment, la sanció proposada per unanimitat en primera instància era només de “suspensión de empleo y sueldo durante un año”. En canvi, la Comisión de Cultura y Enseñanza la va doblar, malgrat el voluminós

⁷² Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 192. També s'hi fa referència a Fernández Prieto, “A Universidade de...”, p. 441.

⁷³ Tots tres documents m'han sigut facilitat per l'investigador Ricardo Gurriarán. Ofereixen llistats semblants José Antonio Tojo Ramallo, *Testimonios de una represión. Santiago de Compostela, julio 1936 – marzo 1937*, La Corunya, Ediciós do Castro, 1990, p. 35; i Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo I, p. 222.

descàrrec amb avals de religiosos i d'alumnes i els reculls de premsa que l'exoneraven d'estar implicat políticament. Les puntualitzacions sobre els havers no és un tema menor i, en el cas de Puente Sánchez, encara va passar gairebé un any abans no es van posar d'acord quants diners i com cobrar-los. Gairebé al mateix temps, el 19 d'agost de 1938, finalitzava la sanció. La rehabilitació es confirma el 5 de novembre de 1943 quan és nomenat vicedegà.

Només dos sancionats l'agost de 1936 no repeteixen: Adolfo Miaja de la Muela i Aniceto Charro Arias. El primer, però, catedràtic vallisoletà de Dret internacional i antic president d'Izquierda Republicana a Santiago tenia poques esperances de clemència. Segons l'investigador Ricardo Gurriarán, va ser castigat a dotze anys de presó major.⁷⁵ El segon era un cas completament diferent, ja que el període d'inhabilitació havia vençut i s'havia reincorporat activament a la nova direcció acadèmica.⁷⁶

No es tractava d'un cas únic. A les Juntes de Facultat de Medicina comproven com els docents amb sancions menors els era permès seguir exercint la docència i intervenir en els òrgans de govern. Aquestes sessions eren aprofitades freqüentment per evidenciar l'adhesió al nou règim i esborrar l'estigma de la depuració. El professor Novo Campelo exemplifica perfectament aquest docent sobtadament fervorós, en proposar fer constar en acta "la satisfacció de la Facultad [de Medicina], por la victoriosa terminación de la guerra" i, posteriorment, en defensar reconèixer als estudiants caiguts mitjançant misses, honors i nomenaments o llicenciatures honoris causa.⁷⁷

L'estudi de la repressió topa sovint amb dificultats a l'hora d'accedir a la documentació. En el cas de la Universitat de Santiago el gran problema és la sospitosa manca de documentació. El seu Archivo Histórico pateix de sobtats buits, ja denunciats per Isaura Varela.⁷⁸ Hi ha expedients com el del catedràtic penedesenc de Química orgànica

⁷⁴ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2206, expedients personals el primer, segon, tercer, quart, cinquè, novè i desè; caixa 31/2207, expedient personal, el sisè, setè i vuitè; i caixa 31/4000, expedient personal, el dotzè; secció Justícia, caixa 55/1971, expedient personal, l'onzè.

⁷⁵ L'investigador Ricardo Gurriarán va poder accedir a aquests documents, però després de la seva consulta semblen haver desaparegut.

⁷⁶ Disposem, per exemple, de la comunicació del rector datada el 20 de novembre de 1936 on s'informa que "habiendo terminado el 19 del actual la sanción de suspensión de empleo y sueldo por tres meses del Catedrático de esta Universidad, Don Aniceto Charro Arias, procede se incluya nuevamente en nómina a partir de la indicada fecha". Document facilitat per l'investigador Ricardo Gurriarán.

⁷⁷ AHUS, llibre A-967, Actas Facultad Medicina, 9 de maig de 1939, p. 353; 18 d'octubre de 1939, pp. 362-363; i 25 de gener de 1941, respectivament.

⁷⁸ Varela, *La Universidad de...*, 1989, p. 93.

Fernando Calvet Prats que només conserven les tapes,⁷⁹ mentre d'altres no contenen cap rastre documental sobre la depuració com els dels catedràtics de Farmàcia pràctica Carlos Puente Sánchez, d'Obstetrícia i ginecologia Luis Morillo Uña i de Dret romà José Arias Ramos.⁸⁰

Es tracta, sens dubte, de desaparicions interessades ja que investigadors com Ricardo Gurriarán han aconseguit còpies de documents que apareixen i desapareixen capritxosament a les lleixes compostelanes. Més encara quan sí que trobem referències a sancions d'altres períodes, com les recaigudes entre 1929-1930 sobre l'auxiliar compostelà de Dret civil Enrique Rajoy Leloup –juntament amb l'auxiliar Augusto Bacariza Varela—.

En canvi, res no ens indica que l'aleshores degà del Col·legi d'Advocats de Santiago fos separat de la docència i l'advocacia per les autoritats insurgents el 1936.⁸¹ Afortunadament, gràcies a les còpies custodiades a l'AGA podem reconstruir expedients com els de Rajoy Leloup a qui, malgrat la seva militància en partits d'ordre i de ser el substitut habitual de Gil Casares, la seva participació en la redacció de l'Estatut d'Autonomia –l'*Alzamiento* el sorprèn de camí cap a Madrid per dipositar-ne l'esborrany i decideix tornar a Santiago— el convertien en un galleguista acomodaticí, segons la nomenclatura de l'època.⁸²

També mitjançant les fonts secundàries podem saber que Calvet Prats va participar activament en els moviments republicans i galleguistes, i per això va ser apartat de la docència l'agost de 1936 mentre es trobava fent una estada a Suècia. En acabar la guerra va treballar a l'empresa privada, concretament a Zeltia, fins que el 1945 és rehabilitat i, després d'una temporada als Estats Units, el 1950 es reincorpora com a docent de la Universitat de Barcelona.

Zeltia esdevé per molts científics foragitats per raons polítiques de la Universitat i la ciència oficial espanyola un autèntic recer. L'empresa naixia a Porriño (Pontevedra) el 2 d'agost de 1939 de la mà dels germans lucenses Fernández López –Antonio, José i Concepción— i amb la col·laboració del ja citat Calvet Prats, el científic galleguista Obella Vidal i els germans Isla Couto.

⁷⁹ AHUS, lligall 179, expedient personal de Fernando Calvet Prats.

⁸⁰ AHUS, lligalls 1.132, 898 i 76, expedients personals de Carlos Puente Sánchez, Luis Morillo Uña i José Arias Ramos, respectivament.

⁸¹ AHUS, lligall 1.152, expedient personal d'Enrique Rajoy Leloup.

⁸² AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2206, expedient personal d'Enrique Rajoy Leloup.

Els germans Fernández López s'havien enriquit durant la guerra gràcies als colpistes. Malgrat la seva proximitat ideològica als cercles galleguistes, republicans i institucionistes, la peculiaritat geografia del cop d'estat de 18 de juliol de 1936 els converteix en col·laboradors indispensables dels insurgents. Fills d'un tractant de ramaderia i propietaris dels escorxadors de Porriño i Mérida, els generals es dirigeixen a José i Antonio per abastir les seves tropes. Amb el monopoli dels escorxadors, els coneixements agropecuaris adquirits durant la República i els contactes amb la noblesa portuguesa, creen un circuit tancat d'abastiment de carn, amb ramats criats a territori portuguès i després traslladats a les instal·lacions d'Extremadura i Galícia.

Finalitzada la guerra, s'adonen del malbaratament científic provocat per la repressió franquista i de les penúries de molts antics companys ideològics. Disposen de capital, contactes i un projecte: crear una empresa que aculli i reculli a tots aquests docents. “José, que tiña acceso aos ministros e ao propio Franco, en certa oportunidade abordaría a este espetándolle que se o xefe do Estado necesitaba carne, el precisaba homes, e os homes que el necesitaba estaban no cárcere, entón, que se se dispoñía a liberalos podería contar con el”. A la nova empresa s'incorporava Andrés León Maroto, Miguel Catalán Sañudo, Álvaro Gil Varela, Faustino Cordón Bonet, Isidro Parga Pondal i el mateix Calvet Prats, entre d'altres. Tanmateix, Zeltia era una excepció.⁸³

Aquest mateix galleguisme que unia als impulsors de Zeltia esdevé alhora una de les obsessions de la repressió franquista a la Universitat de Santiago. Tant si s'havia tingut una actuació destacada, com ara Juan López Durá i Isidro Parga Pondal representants del SEG a la Asamblea do Estatuto Galego, com si únicament eren membres del seminari (Sebastián González García-Paz, Juan Brañas Cancelo, Fernando Calvet Prats, Aniceto Charro Arias i Francisco Fernández del Riego).

Atesa aquesta al·lèrgia a la diferència, els imputats eren conscients que –a banda dels avals— “alegar una actitud antiestatutaria –cuanto más radical mejor– eliminaba toda duda respecto a la «lealtad» del hipotético culpable”.⁸⁴ Posicionaments contraris no només a l'Estatut d'Autonomia de Galícia, sinó també al de Catalunya i a l'universitari. “Os

⁸³ Ricardo Gurriarán, Manuel Bermejo i Francisco Díaz, “Repercusións da Guerra Civil no profesorado das Facultades de Medicina, Farmacia e Ciencias da Universidade de Santiago”; i Ricardo Gurriarán, “Galegos, ciencia e investigación no contexto da sublevación do 36: os exilios. O caso da empresa Zeltia”. Tots dos dins *Relatorio Congreso Internacional O Exilio Galego*, Santiago, setembre 2001, en premsa.

⁸⁴ Varela, “La Universidad de...”, 1988, p. 195.

méritos políticos substitúen agora ós académicos”,⁸⁵ com descobreix l’ovetense Camilo Barcia Trelles, catedràtic de Dret Internacional Públic i Privat a Valladolid adscrit provisionalment a Santiago el 10 de novembre de 1936.

La seva depuració es complicarà a conseqüència de la seva pertinença a la Lliga de Drets de l’Home –evidència de militància d’esquerres segons es diu en l’escrit de l’acusació—, el seu comportament durant un judici per tinença il·lícita d’armes i, sobretot, “por su actitud en el Claustro universitario de Valladolid en la sesión relacionada con el proyecto del Estatuto catalán, el 15 de Junio de 1932”. La Comissió de Saragossa arriba a demanar la seva separació i inhabilitació per creure que sota la ciència pura que l’imputat diu defensar s’amaga “aquel espíritu anticatólico, antinacional y antijerárquico”. Afortunadament per Barcia Trelles, el director general José Pemartín s’acaba interessant pel cas i decreta, de puny i lletra, la inhabilitació per a càrrecs directius i el trasllat el 4 d’agost de 1939 (BOE, 18 d’agost). Es tractava d’una sanció benvolent, ja que el trasllat volia dir mantenir-se a la Universitat de Santiago. El 6 de juliol de 1942 se’l destina definitivament a Santiago i el 27 d’octubre aconseguix la rehabilitació absoluta. El 16 de gener de 1952 se’l nomenaria degà de Dret.⁸⁶

A banda de la persecució de tot tret diferencial, la resta de la depuració va tenir característiques similars a la realitzada a la resta de centres espanyols que van caure des del primer moment en mans dels insurgents: substitució de les autoritats acadèmiques per docents amb un passat de militància en partits d’ordre i sanció dels docents amb militància d’esquerres.

Durant el procés de depuració podem observar com els càrrecs es repeteixen a gairebé tots els represaliats, amb petites variants. Se’ls acusa de pertànyer o simpatitzar amb forces d’esquerra, galleguistes i de la FUE; de maçó; d’amistat amb figures republicanes o revolucionàries prominents; i de cotitzar a favor del Socorro Rojo. Potser el més contundent plec de càrrecs és el del saragossà Virgós Guillén, acusat de ser instructor revolucionari i “dinamitero” responsable de les bombes posades a La Corunya, pro-soviètic i antimilitarista, socialista i d’esquerres.⁸⁷

⁸⁵ Fernández Prieto, “A Universidade de...”, p. 441.

⁸⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de Camilo Barcia Trelles (núm. 3).

⁸⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/2206, expedient personal de Leoncio Virgós Guillén.

En realitat Virgós Guillén era un dels responsables de l'agrupació socialista de Santiago, i a la rebotiga de la seva Farmàcia acostumaven a celebrar-se reunions. Poc després de l'aixecament militar i just abans de l'arribada d'un escamot a casa seva per detenir-lo, algú l'adverteix i pot amagar-se en el doble fons d'un armari, per després emprendre el camí de l'exili a través de Vigo cap a l'Argentina. Allà primer exerceix com a metge rural a la Patagònia, abans de tornar a Buenos Aires on mor de tuberculosi el 2 de novembre de 1938.⁸⁸

Les mateixes autoritats reconeixien la precarietat de certs càrrecs, com en el cas del pontevedrès Sebastián González García-Paz, quan en un paper manuscrit pel ponent de la Comisión de Cultura y Enseñanza es diu que “por tratarse de un cargo temporal, y confesar el interesado que es galleguista, y no haber lugar a un traslado, tal vez la sanción pueda pasar, pero parece excesiva para persona que no hace ostentación ni propaganda de ideas”, i s'afegeix “Muy pocos informes”.⁸⁹

Tanmateix, això no invalidava les acusacions, ja que l'aparell repressor demanava que fos el mateix imputat qui en demostrés la falsedat. Fins i tot, com que les diferents administracions compartien les informacions i desinformacions, es donava el cas de rebre diferents sancions pels mateixos càrrecs. L'ajudant Fernández del Riego ens relata com rep l'ofici que el separa i inhabilita com a docent i “casi simultáneamente, el Tribunal de Responsabilidades Políticas dictó sentencia inculpándome como enemigo del nuevo Régimen”.⁹⁰

La injustícia del sistema afectava, de vegades, fins i tot a addictes a l'*Alzamiento* com l'auxiliar temporal de Farmàcia Modesto Pavón Rodríguez. El 18 de maig de 1937 se'l separa i inhabilita en primera instància per marxista i per haver aconseguit el càrrec durant el bienni “social-azañista”. El posterior descàrrec qualifica les acusacions de “burdas especies calumniosas”, “una mera afirmación, puramente arbitraria, sin fundamentarse en demostración alguna, ya que, de lo contrario, se me hubiera transcrito con los cargos esa fundamentación, para analizarla en la defensa, requisito indispensable a una resolución imparcial”. Aconseguida la rehabilitació, Pavón Rodríguez demana saber “[¿]quién es ese

⁸⁸ Agraeixo aquestes dades al senyor Enrique Macías Virgós, parent de Leoncio Virgós Guillén.

⁸⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2207, expedient personal de Sebastián González García-Paz.

⁹⁰ Fernández Santander, “Francisco Fernández del Riego, escritor y militante galleguista”, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, p. 609.

informante que así degrada su categoría oficial; que tan bajamente responde, cuando se le requiere, por Dios y por la Patria a emitir dictamen en asunto de tamaña trascendencia cual la depuración del profesorado ? [...]. No es un espíritu vengativo el que me determina a recabar lo antedicho sino el ansia, pura y recta, de una necesaria y sana ejemplaridad”.⁹¹

L'exemplaritat de la repressió insurgent no es limitava a les mesures administratives i/o penals, sinó que podia acabar amb la mort –directa o induïda— de l'imputat. A Santiago, aquest fou el cas del catedràtic d'Obstetrícia i ginecologia, Luis Morillo Uña. Tot i ser un home de consens, com ho mostra l'acta de la primera i única Junta de Facultat que va arribar a presidir el 15 de juliol de 1936,⁹² el 19 d'agost la Delegación Militar de Instrucción Pública de La Corunya el destituïa com a degà de Medicina. La simpatia cap a ell perdura i a la següent sessió, presidida pel catedràtic de Terapèutica i patologia quirúrgica Luis Blanco Rivero –degà des del 24 de setembre—, se li dedica “un aplauso” i es recorda com des de la Facultat s'havia treballat “desde los primeros momentos de acuerdo con el entonces decano [...] en bien de la Patria y su glorioso Ejército”. De res va servir, ja que “el cinco de enero de 1937 aparece muerto el antiguo decano [...]. La causa de la muerte fue estimada como «anemia aguda por hemorragia»”.⁹³

Segons algunes versions, pressionat constantment per falangistes locals, Morillo Uña havia acabat suïcidant-se. El 16 de gener la Junta de Medicina fa constar en acta per unanimitat “el sentimiento producido”.⁹⁴ Ateses les circumstàncies i la rellevància del cas, resulta difícil creure una innocent casualitat la novel·leta *Muerte de un decano*, publicada al poc temps pel també professor compostelà –però del bàndol dels vencedors— Gonzalo Torrente Ballester.

La coincidència del cop d'estat amb les vacances estivals va salvar a molts d'altres docents de compartir la sort de Morillo Uña. Segurament, aquest va ser el cas dels significats i recentment nomenats catedràtics a Santiago, però encara no incorporats, Jesús Prados Arrarte, Jaime Pi Suñer Bayo i Francisco Giral González. Tots tres eren separats definitivament al llarg del mes de maig de 1937, amb acusacions ben contundents. Entre d'altres coses, el primer, catedràtic basc d'Economia política i hisenda pública, constava

⁹¹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/2206, expedient personal de Modesto Pavón Rodríguez.

⁹² AHUS, llibre A-967, Actas Facultad Medicina, 15 de juliol de 1936, pp. 329-330.

⁹³ Tojo Ramallo, *Testimonios de una...*, p. 45. Notícia també recollida per Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo I, p. 223. L'autor, erròniament, li atorga el deganat de Farmàcia.

⁹⁴ AHUS, llibre A-967, Actas Facultad Medicina, 24 de setembre de 1936 i 16 de gener de 1937, pp. 331-336.

com a cap d'Estat Major de la 45 Divisió de l'Exèrcit republicà i el catedràtic d'Història del dret a Múrcia, Alfonso García-Gallo de Diego, el delataria com a “teniente de la columna motorizada roja de Madrid, socialista”. Al segon se l'acusava de ser “separatista, masón y afecto al Frente Popular”; mentre que del tercer es deia militava a Izquierda Republicana i que era “digno hijo de su padre, el Ministro del Frente Popular y masón grado 33. No creo haga falta decir mas de este sujeto”.⁹⁵

Tanmateix, la contundència dels càrrecs no sempre resultava decisiva, ja que l'altre característica del procés repressor era la seva arbitrietat. L'auxiliar Manuel Villar Iglesias veu com se'l sanciona amb el trasllat i inhabilitació el 3 d'agost de 1939 per part de la Junta Técnica del Estado, malgrat el pronunciament favorable a la seva rehabilitació emès per la Comissió de Saragossa en considerar neutralitzades les acusacions de “ser izquierdista de conveniencia y haber estado en contacto con los dirigentes del Frente Popular”. I aleshores, el 23 de juliol de 1941, tot torna a canviar i el Ministeri anul·la la sanció prèvia per passar a subscriure el criteri de la primera comissió i confirmar-lo en el càrrec.⁹⁶

L'arbitrietat i discrecionalitat encara s'accentuava més quan interferien en els procediments les autoritats civils i militars. I no sempre en sentit condemnatòri. El catedràtic corunyès de Terapèutica Antonio Novo Campelo, per exemple, aconseguia que li revoquessin la inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança el 31 de maig de 1940 gràcies al suport personal del ministre —a més de diferents descàrrecs que mostraven el seu treball a favor de la unitat d'Espanya—. El 3 d'agost de 1939 Ibáñez Martín, de puny i lletra, ja havia reduït la primera proposta de sanció de trasllat i inhabilitació, i ara provocava la confirmació “en su cargo con todos los pronunciamientos favorables”, malgrat les acusacions de ser azañista d'esquerres, d'ajudar al Socorro Rojo d'amagat, de vantar-se d'amistat amb Casares Quiroga i d'haver ocupat el deganat de Medicina durant gairebé tot el període republicà. Poc temps després, el 3 de febrer de 1941, a la jubilació de Blanco Rivero, les noves autoritats li confiaven novament el deganat fins la seva mort.⁹⁷

En la mateixa línia, el barceloní Lorenzo Gironés Navarro, catedràtic de Patologia mèdica de Medicina, salva la seva compromesa situació gràcies a l'aval del seu superior el

⁹⁵ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1971, expedients personals de Jesús Prados Arrarte i Jaime Pi Suñer Bayo; i caixa 55/1968, expedient personal de Francisco Giral González. Subratllat amb llapis blau a l'original.

⁹⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3992, expedient personal de Manuel Villar Iglesias.

⁹⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/3999, expedient personal d'Antonio Novo Campelo.

general Aranda –a més d’altres descàrrecs com un article favorable publicat a la premsa alemanya—. El 18 d’abril de 1939 la Comisión Superior Dictaminadora encara l’amenaçava amb el trasllat per cinc anys i la inhabilitació per càrrecs de confiança i directius, per ser “simpatizante y acérrimo defensor del Frente Popular”, robar un aparell de raigs X i dissimular, en no poder fugir a zona lleial, el seu passat incorporant-se com a voluntari al bàndol insurgent. Dos dies més tard, l’aval del general Aranda provocava la “confirmación en el cargo” manuscrit pel mateix ministre.⁹⁸

Per tant, més enllà de les imputacions, allò que resultava decisiu en la resolució era l’aval que garantís l’adhesió als insurgents. Dins aquest joc macabre per desgràcia són tant escasses les actuacions heroïques, com freqüents les que revelen la misèria humana. Dins aquest darrer apartat caldria incloure a l’auxiliar cordovès de Medicina a la Universitat de Madrid, Francisco García-Valdecasas Santamaría, adscrit a Santiago durant la guerra.

L’expedient s’inicia el 28 de setembre de 1939 amb la declaració de l’interessat, on es relata com “se presentó voluntario en la Caja de Recluta de la Coruña en 24 de julio de 1936 y en setiembre del mismo año presentó declaración jurada e hizo acto de adhesión ante la Universidad de Santiago de Compostela, donde, como adscrito provisionalmente a ella, percibió sus haberes como tal profesor auxiliar y desempeñó servicios al Ejército en el Hospital Militar de San Cayetano de la misma localidad”. El desembre de 1937 “salió voluntariamente para el frente”, “como médico de la 1ª Bandera de Falange Española Tradicionalista y de las JONS de La Coruña. En febrero del año 1938 apareció en el B.O. su asimilación a alférez médico y se le destinó a la Plaza de la Coruña donde desempeñó sus servicios en el Cuartel de Falange de 1ª Línea de dicha Plaza, hasta que fue desmovilizado por la Subsecretaría de Guerra en Julio del año 1939”.

Malgrat els mèrits i els avals presentats,⁹⁹ el jutge instructor de la Universitat de Madrid, Enríquez Salamanca, proposa la seva inhabilitació el 11 d’octubre de 1939, “puesto que no le considero imbuido del sano patriótico y universitario que ha de tener todo profesor de la juventud española”. Se l’acusa d’endarrerir la seva incorporació, d’haver

⁹⁸ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15049, expedient personal de Lorenzo Gironés Navarro (núm. 5).

⁹⁹ Presenta avals de l’advocat Valeriano Rubira, delegat local de Justícia i Dret de Falange a Chamartín de la Rosa, del tinent metge Julio Peñarrocha, del tinent d’artilleria José Toscano, del tinent coronel de cavalleria i cap provincial de la milícia de Falange a La Corunya Fernando Aparicio i del tinent coronel metge i director de l’Hospital de San Cayetano Juan Barcia.

cobrat els havers i de tenir “antecedentes izquierdistas”. Dos avals d’última hora, del tinent coronel i cap provincial de Falange a La Corunya Fernando Aparicio i del tinent coronel metge Juan Barcia, capgiren la situació en aclarir que el jutge ha confós l’encausat amb el seu germà José. El 20 de desembre se’l rehabilita.

Tanmateix, el cas es reobre l’11 de novembre de 1940 quan l’agent comercial Luis Murillo García l’acusa de tenir “ideas francamente izquierdistas” i d’haver protegit “elementos izquierdistas” amb l’ajut de Arturo Blanco González; de trobar-se a Galícia convidat pel darrer governador civil republicà corunyès; de no ser afecte al nou règim, d’incorporar-se tard a milícies i de no ser adscrit a la Universitat de Santiago fins el nomenament de Felipe Gil Casares com rector, ja que Pedro Pena Pérez no el va admetre. De tots els càrrecs, serà la suposada “amistad íntima con el Gobernador rojo de la Coruña que fue fusilado por los nacionales” l’única que es mantindrà.

El governador civil republicà de La Corunya Francisco Pérez Carballo feia només tres mesos que ocupava el càrrec en el moment del cop d’estat, havia sigut membre de la FUE, militava a Izquierda Republicana, era lletrat del Congrés i professor auxiliar de Dret romà a Madrid. Aquest jove madrileny de només 25 anys va intentar resistir a l’edifici del Govern Civil amb un grapat de militars lleials. Finalment és capturat i condemnat a mort en sentència dictada per Consell de Guerra el 24 de juliol de 1936. Aquella mateixa matinada és afusellat a Punta Herminia (La Corunya), juntament amb el comandant Quesada i el capità Tejero.

La seva dona Juana Capdevielle San Martín, llicenciada en Filosofia i Lletres i arxivera de la Universitat de Madrid, també és detinguda i empresonada, malgrat el seu avançat estat de gestació. “En la cárcel se enteró del asesinato de su marido, sufriendo un ataque de nervios que le provocó, al parecer, el aborto, ayudada por el médico y diputado de Esquerra Republicana García Ramos, que se hallaba también detenido. Fue puesta en libertad, pero a mediados de agosto la detuvieron de nuevo grupos paramilitares de Falange. La violaron y asesinaron, dejando su cuerpo abandonado en un paraje cerca de Rábade”.¹⁰⁰

La delació assegurava que García Valdecasas hauria aprofitat les vacances d’estiu per visitar al seu antic company d’Institut i aleshores governador civil. Fins i tot s’afirmava

¹⁰⁰ Julián Casanova, *La Iglesia de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2001, pp. 93-94.

que en el moment de la detenció de Pérez Carballo, l'encausat s'hi trobava de visita i n'hauria fugit pel balcó. L'imputat minimitzarà la relació assegurant que “solo le saludó en una única ocasión” i que la seva estada a La Corunya era per trobar-se la seva xicota. Aleshores, un informe de Falange denuncia que aquesta, Leonor Lorenzo Lorenzo, també es relacionava “con bastante confianza con la señora del gobernador”. Tot i la gravetat de les imputacions, aquestes no impedeixen que el 16 de novembre García Valdecasas guanyi la càtedra de Farmacologia experimental, terapèutica general i matèria mèdica a Medicina de Barcelona.

El 18 de gener de 1941 el Ministeri l'inhabilita “para el ejercicio de cargos directivos y de confianza”. Sanció lleu si tenim en compte que els informes de Falange i de l'ORGA demostraven la “amistad íntima con el Gobernador rojo de la Coruña”, que estava “mal conceptuado desde el punto de vista de sus ideas religiosas” i que havia sigut “remiso en prestar su colaboración al Movimiento Nacional”. A banda es deixaven les imputacions recollides pel jutge instructor sobre “las supuestas inmoralidades económicas [que] no son de la incumbencia de este Juzgado”, que justificaven una actitud de “precaución y vigilancia de su conducta, hasta que se pruebe con hechos repetidos su plena conformidad con la nueva España”.

El delator Murillo García, no satisfet amb la resolució, remet nous càrrecs el 22 de gener, on l'acusa de robar i falsificar avals. Tres dies més tard, la Delegación Provincial de Información e Investigación de La Corunya remet un informe que contraresta bona part de les imputacions contra García-Valdecasas, des de la manca de catolicitat a la fugida per la finestra. Finalment, el 27 de febrer de 1946 s'arxiva l'expedient i se'l dóna per rehabilitat.¹⁰¹

Pel que fa als docents absents, aquells que es trobaven atrapats en territori republicà i es reincorporaven posteriorment al bàndol insurgent havien de mostrar activament la seva adhesió a través d'una declaració sobre l'actuació passada, amb bons avals i delacions. Escrits com el presentat pel catedràtic alabès de Física i degà de la Facultat de Ciències de Santiago, Mariano Álvarez Zurimendi, on recorda el seu pas per l'Ajuntament de Santiago com a regidor i tinent-alcalde durant la dictadura del general Miguel Primo de Rivera; la pertinença al Somatèn; la col·laboració amb el Socorro Blanco a València on és agregat

¹⁰¹ AGA, secció Governación, 55/1967, expedient personal de Francisco García-Valdecasas Santamaría.

durant la guerra; i acusa com a enemic del nou règim al degà de Ciències a Madrid Pedro Carrasco, entre d'altres. La seva depuració esdevé un pur tràmit i el 30 de gener de 1940 ja el reintegren “a su función activa, sin imposición de sanción”.¹⁰²

En canvi, la depuració d'aquells que es trobaven a l'estranger depenia de la rapidesa amb que es reincorporaven. Així, mentre el metge de guàrdia Gumersindo Fontán Aaquierais i l'auxiliar temporal Ramón Villarino Ulloa renunciaven a les seves estades a Alemanya per reincorporar-se “al servicio de España”,¹⁰³ el galleguista tot i que cubà de naixement Juan López Durán, també a Berlín però en missió diplomàtica, es nega a sumar-se als insurgents i és sancionat.

En un país amb reconeguda tendència a l'emigració, la marxa forçada va colpejar amb duresa els cercles intel·lectuals i universitari. A l'exili s'hi van dirigir aquells més implicats amb el republicanisme i el galleguisme que, moltes vegades, coincidien amb els docents més joves i preparats, agreujant encara més la pèrdua qualitativa. Gent com l'auxiliar compostelà d'Histologia Antonio Baltar Domínguez són acollits en terres argentines. Allà funda un sanatori amb el professor de la Universitat de Saragossa Sánchez Guisande, i acaba exercint com a catedràtic d'Histologia i anatomia patològica a la Universitat de Mendoza. Malgrat la distància manté “o compromiso do exilio” amb la seva cultura i ideals, i s'integra en els cercles culturals i polítics galleguistes.¹⁰⁴

D'altres queden marginats de la docència i han de viure una mena d'exili interior. L'auxiliar corunyès de Química inorgànica i anàlisi, Isidro Parga Pondal, és potser una de les excepcions en el desànim que envaeix a molts dels sancionats. En ser castigat amb la suspensió, el galleguista Parga Pondal dirigeix les seves energies cap a la creació de l'empresa minera Kaolines i el Laboratori Geològic. Des del seu poble natal de Laxe posa en marxa una sèrie d'iniciatives que generaran riquesa per la regió i llocs de treballs per alguns dels seus antics companys també depurats, a més de participar també a Zeltia. Amb

¹⁰² AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1465, expedient personal de Mariano Álvarez Zurimendi. En el seu expedient hi ha l'aval de José Blanco Novo, comandant de la Guàrdia Civil de Lugo, que el considera “adicto incondicionalmente”, el 31 de maig de 1939; i el 5 de juny de l'advocat i alt càrrec del règim, Mauro Guillén Prats. El 8 de març de 1940 ja era degà de Ciències i el 24 de novembre de 1942 vicerector fins la seva mort l'11 de novembre de 1944.

¹⁰³ AHUS, llibre A-967, Actas Facultad Medicina, 16 de gener de 1937, p. 339.

¹⁰⁴ María Díaz Rey, *Antonio Baltar. O compromiso do exilio*, La Corunya, Edición do Castro, 2002. Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, p. 990. David Simón Lorda, *Médicos ourensais represaliados na Guerra Civil e na posguerra. Historias da “longa noite de pedra”*, Ourense, Fundación 10 de marzo, 2002, pp. 96-97.

la tornada de la democràcia, se li retirarà la inhabilitació el 28 de novembre de 1983, amb efectes a partir del 24 de desembre de 1975.¹⁰⁵

La torna són els fidels al nou règim que aprofiten per escalar posicions dins de l'escalafó i repartir-se les sobtades vacants. Personatges com l'auxiliar temporal de Dret a Barcelona, José María Pi Suñer, protagonitzen ràpids ascensos. El 7 de novembre de 1940 (BOE, 17 de novembre) ja ocupa la càtedra de Dret administratiu de Santiago i, pocs mesos després, el 7 de maig de 1941 (BOE, 25 de maig), tornava a ser promocionat i passava a la Universitat de Barcelona.¹⁰⁶

Les convocatòries de càtedra també esdevenen terreny propici pel més pur mercadeig durant la immediata postguerra. La mateixa convocatòria ja establia la importància de tenir en compte els “servicios al nuevo Estado” com a criteri decisiu. Evidentment, la superació de la depuració sense sanció era imprescindible. El catedràtic de Dret romà José Arias Ramos perd la càtedra a Salamanca el 21 d'agost de 1940 davant José Santa Cruz Teijeiro provinent de La Laguna, perquè havia sigut “sancionado en su expediente de depuración” i destituït de la secretaria general de la Universitat gallega.¹⁰⁷

El 29 de maig de 1942 té lloc un dels concursos més disputats dels primers anys del franquisme, per tal de fer-se amb la titularitat de la càtedra d'Història antiga i medieval d'Espanya a Madrid. Els tres aspirants inicials, Juan de la Mata Carriazo Arroquia, Antonio de la Torre y del Cerro i Carmelo Viñas Mey, ràpidament queden reduïts als dos darrers per “las ideas [...] y los servicios que han prestado a la Causa Nacional”.

De la Torre es destaca perquè, malgrat haver de “actuar durante la República en un ambiente hostil a la unidad de la Patria, se mantuvo libre de toda sospecha de apoyo o concomitancia con los enemigos de España y de sus tradiciones, y advenido el Movimiento Nacional se puso, tan pronto como le fué posible, a las órdenes del Gobierno Nacional, que le señaló para varios puestos de confianza, entre los cuales se ha de mencionar el de Vicedirector segundo del Instituto ‘Jerónimo Zurita’, dependiente de este Consejo [CSIC]”.

De Viñas, “se observa, que su trayectoria no puede ser más limpia y laudable y que ya en 1913, formó parte del grupo de la revista *Filosofía y Letras* que se distinguió frente a

¹⁰⁵ Fernández Santander, *Alzamiento y guerra...*, tomo II, pp. 1106-1107. I, document procedent del rectorat facilitat per l'investigador Ricardo Gurriarán.

¹⁰⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15052, expedient personal (núm. 10). El 17 de novembre de 1944 se'l nomenava vicedegà de Dret i el 7 d'abril de 1948 degà, fins el 10 de març de 1958.

¹⁰⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8534.

la Institución Libre de Enseñanza, y de que en 1933, siendo catedrático de la Universidad de Santiago, colaboró con la Junta Central de Acción Católica en las semanas ‘Pro Ecclesia et Patria’ y prestó su apoyo personal y económico a las organizaciones jonsistas, entonces nacientes, colaborando en su semanario *Unidad*, e interviniendo en actos públicos nacional sindicalistas. Víctima en época anterior de las campañas difamatorias de las izquierdas, con su magnífica actitud frente al separatismo gallego y a los núcleos marxistas, fué objeto desde entonces de ataques e insidias, cada vez más intensos, por parte de los elementos republicanos y socialistas. Sorprendido en Madrid el 18 de julio de 1936 no firmó jamás manifiestos rojos, por lo cual quedó cesante de su cátedra el 27 de enero de 1937; formó parte de las milicias clandestinas de Falange, organizó el Socorro Blanco a favor de los catedráticos destituidos y anteriormente del Servicio Español del Profesorado”.

Davant la igualtat, el tribunal proposa salomònicament desglossar l’assignatura en dues càtedres: antiga per Viñas Mey i medieval per de la Torre y del Cerro.¹⁰⁸

¹⁰⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8539.

LA UNIVERSITAT DE SARAGOSSA¹

La depuració de la Universitat de Saragossa es veu condicionada per la situació geoestratègica del seu districte universitari i per la personalitat del seu rector, el catedràtic Gonzalo Calamita Álvarez. Pel que fa al primer determinant, cal recordar que l'Aragó va estar, durant bona part de la guerra, travessat per la línia de front i això va donar a les autoritats militars una especial rellevància –ja de per si important dins del territori insurgent— en la repressió. La criminalització i la violència van anar dirigides tant contra les classes populars anarquistes i les classes mitges republicanes, com contra les milícies provinents de Catalunya. En l'imaginari aragonès, l'enemic prendrà la forma del català, republicà i separatista, i contra ell es desenvoluparà un discurs intransigent.²

Paradoxalment, amb l'inici de l'ocupació de Catalunya i el País Valencià, i a l'espera de la conquesta de Barcelona i València, les autoritats aragoneses seran les responsables del territori provisionalment. Així, el 30 de juny de 1938 el rector de Saragossa declarava “adscritos a este rectorado, hasta nueva orden, los territorios liberados de los distritos universitarios de Barcelona y Valencia”, en concret diverses poblacions de Lleida, Tarragona i Castelló. El 13 d'octubre de 1938 s'acabarà establint que la Comissió d'Osca s'encarregui de Lleida i la de Saragossa de Tarragona i Castelló.³

La virulència antirepublicana i anticatalanista es veurà alimentada per la gran quantitat de docents procedents d'altres centres refugiats a la Universitat de Saragossa. En un document de finals de 1937 se'n comptabilitzen fins a 21.⁴ Es tracta de personatges com

¹ La major part de la documentació utilitzada pel cas saragossà s'ha extret de quatre carpetes amb documentació que custodia el professor Julián Casanova al Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat de Saragossa. Vist el desori i la desídia de la persona que atèn als investigadors a l'Arxiu Universitari de la Universitat de Saragossa (AUHZ), s'entén que aquesta encara no hagi sigut lliurada. Vull agrair l'ajut rebut tant de Julián Casanova com d'Ángela Cenarro.

² Per aquest període, l'obra de referència a nivell històric i per a aquest capítol és el treball de Julián Casanova (coord.), Ángela Cenarro, Julita Cifuentes, M. Pilar Maluenda i M. Pilar Salomón, *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Saragossa, Mira, 2001.

³ Carpeta 2.

⁴ AHUZ, carpeta 18-D-3, “ADSCRIPCIONES de personal de los Centros del Distrito durante la Guerra de Liberación. Registros de presentaciones de personal docente procedentes de zona liberada”. A la mateixa carpeta trobem un “registro de funcionarios públicos que se han presentado en este Rectorado a los efectos del Decreto nº 101 de la Presidencia de la Junta de Defensa Nacional”. Deu de Madrid (els catedràtics Luis Bermejo Vida de Química orgànica, Cándido A. González Palencia de Literatura àrabe, José Gascón y Marín de Dret administratiu, Pascual Galindo vicerector, Luis de Rio y Laro jubilat, Francisco Navarro Borrás de Ciències i Emilio Fernández Galiano de Ciències, i els auxiliars Ramón García de Linares de Filosofia i Lletres, Manuel González Ralero de Medicina i Juan de Torres y Contreras de Psicologia experimental), vuit

el catedràtic de Madrid i estiuejant a la província de Terol, Cándido Ángel González Palencia. En conèixer l'aixecament, ràpidament es dirigeix a Saragossa i, mentre els fills marxen voluntaris al front, ell s'implica en la depuració universitària i la propaganda exterior.⁵

Bona part d'aquests catedràtics refugiats signen una declaració el 2 de novembre de 1936 perquè el rector la faci arribar al general Franco on s'assegura que "la fuente de donde han surgido los males que hoy padecemos ha sido el Ministerio de Instrucción Pública". "La semilla revolucionaria la ha sembrado en muchos pueblos el Maestro de Escuela" ateu, amb el vist-i-plau d'una Universitat dominada pels enemics de la pàtria i adoctrinada des de la maçònica i l'improductiva Institución Libre de Enseñanza (ILE). Cal una "reforma honda y profunda y urgentísima [...], y si en algún Ministerio hay que entrar a sangre y fuego, sin respeto a nada de lo preexistente es el de I.P.". Es demana espanyolitzar i netejar "de antipatriotas y elementos revolucionarios el escalafón de catedráticos de Universidad, con lo cual se lograrán dos beneficios, el de depurar y el de ahorrar", ja que molts nomenaments s'imputen a la directa influència institucionista i no a mèrits acadèmics.⁶

Pel que fa al rector saragossà, destacarà ràpidament dins aquest entorn ideològic. El fins aleshores discret catedràtic Calamita Álvarez, preocupat pel baix nivell educatiu espanyol, crític amb el "agobiante centralismo" i amb els propis companys docents massa burocratitzats,⁷ dóna pas a un entusiasta col·laborador i propagandista del nou règim, amb

de Barcelona (els catedràtics Emilio Gimeno Gil de Química inorgànica, Eduardo Pérez Agudo de Geografia, Luis García de Valdeavellano Arcimis d'Història del dret, Benito Fernández Riofrío de Ciències, José Mur Ainsa i Inocencio Jiménez Vicente, l'auxiliar temporal Francisco Salamero Castrillón de Patologia quirúrgica, i l'ajudant Teodoro Asensio Aperte de Dret civil), dos de València (el catedràtic Antonio Ipiens Lasaca de Química general i l'auxiliar temporal Joaquín Candela Pastor de Medicina) i un de Múrcia (el catedràtic Gonzalo González-Salazar Gallar de Física).

⁵ "Contestación del Excelentísimo señor D. Miguel Artigas y Ferrando", dins de *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública del Señor Don Ángel González Palencia*, Madrid, Imprenta de Estandislaio Maestre, 1940, pp. 63-64. Accepta "una invitación de la Universidad de Stanford en California para enfervorizar a unos cuantos hispanistas en pro del Movimiento Nacional".

⁶ Carpeta 4. Declaració signada pels catedràtics "pertenecientes a Universidades sitas en territorio no liberado por el Ejército salvador de España, pero que residen accidentalmente en Zaragoza".

⁷ Gonzalo Calamita Álvarez, *Discurso leído en la solemne apertura de los estudios del año académico de 1911-1912*, Saragossa, Universitat de Saragossa, Tipografía de Casaña, 1911, pp. 9-10, 19 i 34. "Nadie ignora el triste panorama que la enseñanza presenta en nuestra patria. Mirad á la primaria: donde hay local, á veces no hay maestro; donde este existe, nos faltan las escuelas, y donde por casualidad se encuentran ambos, no siempre halláis alumnos, y no nos costaría gran trabajo encontrar pueblos donde los tres elementos sean casi desconocidos". Tot plegat havia fet "de España un país de semianalfabetos, peor aún que los analfabetos", ja que els porta "camino del abismo". A la secundària la "degradación" és la mateixa. I encara més greu a la Universitat, perquè afecta a "las clases directoras" i, per tant, difícilment poden "inculcar á los demás la actividad y conocimientos indispensables para elevar el nivel moral, intelectual y material de la nación".

posicionament públics contundents i moltes vegades en oberta contraposició respecte de declaracions anteriors. El partidari “de una universidad moderna y técnica” defensa ara “una universidad militarizada y fascista”.⁸

Segurament, aquesta transformació s’explica, per una banda, per la radicalització general i, per l’altra, perquè la guerra comporta la revalorització de les Ciències. Anys enrera, Calamita Álvarez s’havia queixat amargament de la seva condició de ventafocs, “porque los químicos no han tenido la debilidad de *hacer política*, al tenor de cual la hacen otros hombres que rindiendo al Estado mucho menos, consiguen cuanto quieren para sus Facultades, secciones ó enseñanzas”.⁹ Ara, en canvi, el conflicte bèl·lic justifica la implicació directa en política i fa sobresortir la seva disciplina. Ell mateix ja era conscient d’aquesta possibilitat quan dedica la lliçó inaugural de 1935-36 a *La guerra química*.¹⁰ En consonància, a més del rectorat i de l’Asesoría de Instrucción Pública, es farà càrrec dels serveis químics de guerra de la Quinta División i de la secció a Saragossa del Servicio Nacional de Guerra Química.

A petició del general Cabanellas, la Facultat de Ciències va crear el Servicio Químico de Guerra, encapçalat pel mateix Calamita Álvarez i els professors auxiliars Bernal, Romeo i Martínez, l’enginyer de mines voluntari Escudero i el capità d’enginyers Bordín. S’encarregaven d’aconseguir combustible per l’aviació i ampolles incendiàries, de racionar l’ús de productes químics i farmacèutics, de facilitar l’ús de xatarra per fer projectils i dels preparatius de defensa passiva contra una possible guerra química, entre d’altres.¹¹

Calamita Álvarez encapçala personalment campanyes com “nuestros clásicos intelectuales” que es difon per ràdio, premsa i a les assemblees de Magisteri del seu districte. I el 12 de maig de 1937 remet un telegrama a la Universitat de Londres en protesta pel seu silenci davant el bombardeig republicà publicitat pel general Queipo del Llano com un “atentado contra las joyas artísticas de Granada”, en contrast amb les denúncies internacionals quan els bombardeigs (“infamias”) afectaven l’altre bàndol (“la civilización

⁸ Juan José Carreras Ares, “Epílogo: la Universidad de Zaragoza durante la guerra civil”, *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983, p. 422.

⁹ Calamita Álvarez, *Discurso leído en...*, p. 36.

¹⁰ Gonzalo Calamita Álvarez, *La guerra química. Lección Inaugural 1935-1936*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1936.

soviética”).¹² El rector remet còpia a tot el districte universitari, a la secretaria general de la Delegación para Prensa y Propaganda i, lògicament, al “LOCUTOR DE HONOR de la España Nacional, tan gran militar como buen español”.

Evidentment, quan arran d’aquest mateix bombardeig el rector de Santiago, Felipe Gil Casares, convoca una reunió dels rectors de les universitats insurgents “para organizar la campaña por nuestra querida España” el 10 de juny a Salamanca, s’adhereix immediatament. Nou dies més tard, un Calamita entusiasmat comunica a la Junta de Govern ordinària la necessitat de complir amb l’acord pres de recopilar les barbaritats “rojas” per redactar un document amb acompanyament gràfic i enviar-lo a tots els centres i universitats del món. Al dia següent es publica amb el títol “Por la verdad”, l’acord general dels rectors i el nomenament per la Universitat de Saragossa d’Andrés Giménez Soler, perquè “haga el acopio de datos sobre los daños y desastres causados por los marxistas en el distrito”.¹³ El 23 de juliol es demana al general en cap del Quinto Cuerpo de Ejército “cuantas fotografías acrediten aquellos daños en las provincias de Zaragoza, Huesca, Teruel y Guadalajara”.¹⁴

L’anècdota més reveladora de la transformació del rector saragossà és, sens dubte, el seu contundent article, titulat “¡El peor estupefaciente!”, on declarava que “el fuego purificador es la medida radical contra la materialidad del libro”.¹⁵ La mateixa persona que el 1935 advertia davant del perill de crear unes “generaciones incultas”,¹⁶ ara es manifestava obertament a favor de la crema inquisitorial. En aquestes circumstàncies es feien difícil de creure les proclames del SEU on s’assegurava que “la Biblioteca es para

¹¹ Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR), caixa 8, Gonzalo Calamita, “Al Excmo. Sr. Don Pedro Sáinz Rodríguez Ministro de Educación Nacional”, dins una carpeta titulada “Iniciativas”, pp. 11-14.

¹² “Los horrendos crímenes de todo orden de Gobierno Valencia que culminan con bombardeo joyas artísticas Granada y Zaragoza colman indignación Universidad española contra intelectualidad mundial que con su silencio los ampara protestando ante V.E. de actuación Universidades de su país cómplices indirectos de tantas infamias de la civilización soviética que con su conducta aparentan patrocinar para su Patria. Hago extensivo este telegrama Universidades francesas y belgas con las cuales es imposible comunicar”.

¹³ Carpeta 4. “Acuerdos de los Rectores en Salamanca y propaganda universitaria antibolchevique, alocuciones y gestiones rectorales”.

¹⁴ AHUZ, carpeta 18-D-1.

¹⁵ Publicat a finals de 1936 al *Boletín de Educación de Zaragoza* i citat per: Julián Casanova, *La Iglesia de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2001, p. 136; i Ángela Cenarro, *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón, 1936-1945*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1997, p. 239.

¹⁶ Calamita Álvarez, *La guerra química...*, pp. 30-31. “Dios ilumine a todos para rectificar tantos errores, y malditos de Dios sean y mil veces malditos, los que en vez de estimularla para el trabajo, la conducen por el camino de la indisciplina”. El mateix rector saragossà és qui proposa la recuperació de la celebració de la

nosotros el templo y hasta si queréis, el cuartel de una nueva arma, donde nosotros soldados de la revolución permanente, cambiamos el fusil por el libro”.¹⁷

Calamita Álvarez porta la seva adhesió al paroxisme. Totes les seves accions i pensaments estan orientats en benefici del Movimiento fins arribar al ridícul. La Quinta División rep propostes surrealistes com l’advertència que fa contra “el incendio de numerosas pajeras”. Segons el rector, “esto que en tiempos normales, es costumbre en vísperas de la recolección, cree el que suscribe que hay que evitarlo en el momento actual, pues dada la escasez de fibras para la fabricación de papel, pudiera ser necesario el uso de la paja para dicho fin”.¹⁸ No és d’estranyar que el també catedràtic de Química orgànica a Santiago, però fidel republicà, Francisco Giral s’enrigués del protagonisme adquirit per un científic de qui “sólo sus amigos tenían noticia de su existencia. [...] ¿Sinceramente, no es un sarcasmo que un hombre a quien faltan tres años para jubilarse, se acuerde ahora de decir que hay que hacer una nueva España?”.¹⁹

Tanmateix, caricaturitzaríem en excés el procés si ho imputéssim tot al rector. Evidentment, els insurgents vam comptar amb la col·laboració de molts d’altres catedràtics, alguns d’ells ben prestigiosos dins la societat aragonesa i espanyola. Els primers responsables del nou Govern Civil, per exemple, van ser tant militars com docents universitaris vinculats al diari catòlic *El Noticiero*, com ara Manuel de Lasala Llanas, Luis del Valle Pascual, Miguel Sancho Izquierdo, Luis Sancho Seral i Sánchez del Río Peguero. Aquest col·lectiu garantia l’arrelament del nou règim, gràcies a la seva ascendència pública. També en trobem en d’altres nivells de l’administració com ara a l’Ajuntament de la capital o a les Diputacions Provincials. És el cas de Miguel Allué Salvador, Juan Bautista Bastero Beguiristain, Vicente Gómez Aranda, Fernando Solano Costa, Pedro Antonio Muñoz Casayús o el ja citat Miguel Sancho Izquierdo, entre d’altres.²⁰

“Zaragoza en el verano de 1936 encarnaba todos los demonios que el fascismo pretendía anular con la intervención del ejército: una izquierda política y reformista

Caristia a la primària. Proposta acceptada i feta resolució oficial el 1 de març de 1937 (BOE, 3 d’abril), José Pérez Gomis, *Nueva Legislación de Educación Nacional*, Santander, Aldus, 1938, p. 136.

¹⁷ AHUZ, carpeta 18-D-1, “Biblioteca Universitaria Imperial”, panflet editat pel SEU.

¹⁸ AHUZ, carpeta 18-D-1. Comunicació datada el 16 de juny de 1937 i dirigit al general en cap del 5º Cuerpo de Ejército.

¹⁹ Francisco Giral, *La ciencia al servicio de la independencia de España*, Conferencia Nacional de Juventudes, JSU, gener 1937, pp. 9 i 10.

²⁰ Cenarro, *Cruzados y camisas...*, pp. 210-211 i 406-412.

instalada perfecta y legalmente en el poder y unos sindicatos que estaban dispuestos a lograr sus peticiones por medio de la negociación pacífica o de la acción directa”. Tot plegat, a més de la conjuntura econòmica desfavorable, va convèncer a les forces conservadores, a l’elit catòlica i als sectors més reaccionaris i radicals per donar suport al cop d’estat. També Falange va participar, però els seus escassos 700 membres d’abans de la guerra, tenien poc pes.²¹

Mitjançant una combinació de catolicisme integrista, nacionalisme exclusivista, necessitat d’un poder fort i demonització de l’enemic van crear una coalició de forces capaç de “captar y asegurarse la colaboración de amplios sectores de las capas medias españolas”. Es tractava de justificar-se i convèncer a la població “de la inevitabilidad del pronunciamiento armado y del necesario uso de la violencia que éste conllevaba”. Posteriorment, quan ja seria massa tard, molts descobriren amb rebuig que “más que una «operación de emergencia» era una guerra de exterminio”.²²

Ja no n’hi havia prou amb pertànyer a la burgesia acomodada, calia una adhesió activa i notòria, i molts quedaren pel camí. Va ser el cas de “Luis Orensanz, nombrado presidente de la Diputación Provincial de Zaragoza el 19 de julio, que además de ser cesado el 16 de agosto vio como fusilaban a su propio hermano Buenaventura, acusado de masón [...]; de Alfonso Sarria, radical-socialista y empresario, al que asesinaron en el plazo de un par de meses a dos hermanos del mismo partido, Casimiro y Venancio, este último delegado del gobierno en la Confederación Hidrográfica del Ebro y Venerable de una logia masónica zaragozana; y Genaro Sánchez Remiro, fusilado el 21 de agosto, a pesar de su estrecha vinculación con los círculos financieros y patronales de la ciudad”.²³

En canvi, d’altres en saberen treure partit. El jove saragossà de vint-i-cinc anys Luis Martín-Ballester Costea exemplifica aquest col·laborador tècnic entusiasta dels insurgents i alhora beneficiat professionalment. El 1936, després de fugar-se de Madrid, marxava voluntari al front i obtenia “todas las cruces de la Campaña”, però ràpidament es reorienta

²¹ Julia Cifuentes i Pilar Maluenda, “Introducción”, *El asalto a la República: los orígenes del franquismo en Zaragoza (1936-39)*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1995, p. 7. De les mateixes autores, també resulten de molt d’interès els capítols “De las urnas a los cuarteles: la destrucción de las bases sociales republicanas en Zaragoza” i “El ocaso de la República y los orígenes del nuevo orden en la provincia de Zaragoza”, dins Casanova (coord.), Cenarro, Cifuentes, Maluenda i Salomón, *El pasado oculto...*, pp. 41-86 i 89-132, respectivament.

²² Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, pp. 41-42.

²³ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, p. 43.

cap a l'administració. Tot i ser fiscal només des de 1935, la seva fidelitat el converteix en fiscal delegat de la Regió Militar d'Albacete i, més tard, en oficial primer del Cos Jurídic Militar Fiscal dels Consells de Guerra de la Plaza de Madrid. El 1940 se'l nomenava auxiliar de Dret civil i fiscal de la Audiència Territorial de Saragossa i fiscal instructor de la Causa General a l'Aragó. Lògicament, se'l va considerar exempt de depuració. La seva carrera continua i el 1946 se li concedia la càtedra a La Laguna que pràcticament no va arribar a ocupar en ser nomenat governador civil d'Àlaba. El 1946 aconseguia la càtedra saragossana.²⁴

Sorprenentment per a molts, l'aixecament va tenir èxit a la capital aragonesa, gràcies a un cúmul de circumstàncies: els dubtes del governador civil Ángel Vera Coronel, l'actitud ambivalent del capità general de la Quinta División —de passat republicà i maçònic— Miguel Cabanellas, la no repartició d'armes, el buit de poder, el decantament de totes les forces d'ordre públic, la contundència dels insurgents i la desunió del moviment obrer. “Destruído el marco legal republicano, proclamado el estado de guerra, y con las fuerzas de orden público en las calles, sólo les quedaba a los mandos militares proceder a la conquista definitiva de la ciudad”, mitjançant el terror i el nomenament d'una nova administració.²⁵

La creació d'una administració afecta va ser un dels primers objectius insurgents, i la depuració del funcionariat va mostrar-se com l'eina perfecte. Es tractava “de que ni uno solo de los empleados públicos careciese de un pasado intachable”. En el fons només canviaven els rostres de l'escalafó, però no les bases econòmiques i socials existents. En el cas de l'ensenyament aragonès, Ángela Cenarro subratlla la importància de la repressió, “no tanto por el número de destituidos o fusilados como por la trascendencia que este hecho tuvo en una zona rural y atrasada, donde la presencia de maestros comprometidos con las directrices republicanas era el único atisbo de modernización”.²⁶ Per a la Asociación de Maestros Católicos de Saragossa, es tractava d'una “medida necesaria, gracias a la cual el

²⁴ Archivo General de la Administración (AGA), secció Governación, caixa 55/1969, expedient personal de Luis Martín-Ballesteros Costea

²⁵ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, pp. 13-28.

²⁶ Ángela Cenarro, *El fin de la esperanza: fascismo y violencia en la provincia de Teruel (1936-1939)*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1996, pp. 109 i 119.

magisterio recuperaría el «prestigio» perdido durante la República, como consecuencia de su compromiso con las reformas”.²⁷

Com hem vist, la mateixa professió demanava una depuració dels diferents nivells d’ensenyament. Les Juntes de totes les Facultats saragossanes redacten un document conjunt el 26 de novembre de 1936 de condemna de l’ILE per haver creat “un ambiente sectario, perturbador y funesto para la Patria” i una Universitat estèril, sectària i propagandista “de ideas nocivas para la salud de la Patria”. Per la Facultat de Filosofia i Lletres la solució era “la extirpación total y absoluta de esa Institución y la separación de sus hombres de la enseñanza”.²⁸

El document no desentonava amb el ja citat signat vint-i-quatre dies abans pels catedràtics refugiats a Saragossa, i se situava en la línia ideològica encetada pel catedràtic aragonès Domingo Miral Lòpez. El discurs inaugural de 1908-1909 a Salamanca –la seva primera destinació— ja el dedicava a *La crisis de la Universidad*, que imputava a la burocràcia, a la Revolució liberal espanyola i al centralisme –que acabava per fomentar el separatisme—. La solució passava pel retorn a la tradició i a la religiositat, i el combat directe contra el laïcisme i la ILE, ja que si guanyaven la lluita per l’escola després iniciarien la lluita per la propietat. El 1940 col·laborava al llibre *Una poderosa fuerza secreta: la Institución Libre de Enseñanza*.²⁹

La contínua acumulació de desqualificatius, però, convertia en sospitosos de deslleialtat a la totalitat dels docents. Per combatre-ho, eren habituals declaracions d’adhesió inquebrantable, les lloances a Franco i els llistats de caiguts, com fa la Junta de la Facultat de Dret el 17 d’octubre de 1936. El desprestigi creixent va acabar obligant al rector a rebatre el 16 de juny de 1937 a les pàgines de *El Noticiero* un article previ on s’acusava a tots els professors universitaris d’inculcar “ideas comunistas a los estudiantes”. Calamita Álvarez ho lamenta i recorda que no es pot generalitzar ja que “centenares [...] hemos

²⁷ Cenarro, *Cruzados y camisas...*, p. 239.

²⁸ Carpeta 4. L’afirmació de la Facultat de Filosofia i Lletres pertany a un document datat el dia 19 i que havia servit com a esborrany preparatori de la declaració conjunta.

²⁹ Alberto Gil Novales, “El «marxismo» de un franquista anónimo, 1937”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982, volum II, pp. 159-161. La cita correspon a Domingo Miral López, *La crisis de la Universidad*, Salamanca, El Castellano, 1908; i l’obra en què col·labora Miral està editada a Sant Sebastià, Editorial Española, 1940.

combatido siempre que la política se lleve a la Universidad, y nos confunden con los que tuvieron la cobardía de estimular la formación de organizaciones escolares izquierdistas”.³⁰

La voluntat de discriminar entre bons i dolents no s’ha de confondre amb una major benevolència. Fins al nomenament de les comissions depuradores concretes, la Quinta División Orgánica –a partir de finals d’agost de 1936 sota la nova direcció de Miguel Ponte y Manso de Zuñiga, en substitució de Cabanellas— i el rector Calamita Álvarez, com a màximes autoritats militar i acadèmica respectivament, coincidiren en una tasca de repressió implacable. El 17 de novembre de 1937 el mateix rector sol·licita la pròpia depuració, de la que estava exclòs pel seu càrrec i “la gran confianza que tenía el gobierno militar en su persona y actuaciones”.³¹

Des de la Universitat s’assumirà directament la purga de la primària i la secundària, i a principis de setembre ja es tenia “la primera lista de maestros suspensos de empleo y sueldo, que junto a otra de noviembre del mismo año afectaba a 30 personas”.³² La duresa a secundària era similar i les resolucions sobre els instituts de Sòria, Burgo de Osma o Tudela es basaven senzillament en l’informe de l’Alcaldia. Amb les dues paraules, o com a molt una frase, que acompanyaven cada nom, ja en tenia prou. Si deia “afiliado al Partido Fascista” se’l rehabilitava, si deia “izquierda y en moral, nada contrario” se’l sancionava. La prioritat era la repressió i, tot i ser conscients de la manca d’equitat i de la necessària revisió de les penes, es posposava a un futur “en momento oportuno”.³³

Rector i autoritats insurgents mantindran la seva ascendència sobre la repressió. Els membres de les comissions eren nomenats a proposta de Calamita Álvarez,³⁴ amb el vist-i-plau del govern civil i/o militar, i, per tant, refrendaren majoritàriament les primeres sancions decretades.

³⁰ Carpeta 4. “Angel Pérez y Pérez, Angel Blasco del Cacho, Teodoro Ripollés Aznárez, José Luis Herrero Checa y el Licenciado José Abadía Balduque, salvo omisión posible por desconocimiento involuntario”.

³¹ Carreras Ares, “Epílogo: la Universidad...”, p. 422.

³² Cenarro, *El fin de...*, pp. 119-120. A Terol, per exemple, “el rector propuso a Manuel Pardos Alonso, catedrático de instituto, y a Luis Alonso Fernández para la primera [la C], así como a Joaquín Vela Gonzalo y a Juan Espinal Ocón, inspector de 1ª Enseñanza, para la segunda [la D]”.

³³ Carpeta 1. Telegrama de la Comisión al rector, el 13 de noviembre de 1936: “Creadas comisiones depuradoras del personal docente por decreto de 8 de los corrientes que examinaran todos los casos y sanciones impuestas no admita recurso alguno interpuesto por los interesados contra acuerdos de sanción ya que podran y deberan ser oidos por dichas comisiones en momento oportuno”.

³⁴ Carpeta 1. Telegrama de la Comisión de Cultura y Enseñanza dirigit al rector: “Ruegole proponga posible urgencia nombres personal docente maximo prestigio y energia para puestos comisiones depuradoras provinciales creadas decreto 66”.

De fet, la voluntat de regeneració, entesa com recatolització i reespanyolització, era àmpliament compartida per tots els partidaris de l'aixecament militar i s'estenia fins i tot a la nomenclatura dels centres educatius. L'Ajuntament de Haro demanava el 11 de desembre de 1936 canviar el nom de l'Institut de Secundària Manuel Bartolomé Cossío, ja que es tractava d'un divulgador de les idees de l'ILE, "principal causa de la guerra que actualmente se desarrolla en España". No era l'únic centre dedicat a Cossío. L'Asociación de Maestros de San José de Calasanz denunciava el 30 de desembre de 1936 que "en Zaragoza un grupo escolar de reciente construcción" duia el nom d'aquest "institucionista", i proposaven com alternativa a Andrés Manjón, "el fundador de las Escuelas del Ave-María, institución educadora netamente cristiana y española".

Un mes més tard, el governador civil remetia un llistat amb "nombres relevantes en la historia regional" per tenir en compte en futurs rebateigs. S'inclouïen noms com Santa Isabel de Aragón, Juan Pablo Bonet, P. Juan Bonal, Venerable M. Maria Ráfols, Isaac Peral, Francisco Pradilla, Don Roberto Casajús y Gómez del Moral, Enrique Casanova y Cos, Lupercio y Bartolomé Leonardo de Argensola i Baltasar Gracián. Tot venia donat per un telegrama de la Comisión de Cultura y Enseñanza on es demanaven els "nombres de grupos escolares e institutos y proponga otros nombres personalidades o glorias regionales para sustituir aquellos cuando sean antipatrioticos o anticatolicos".³⁵

Pel que fa a la repressió universitària,³⁶ fins a la constitució de la Comisión depuradora del Personal Universitario instal·lada –i no per casualitat– a Saragossa, les sancions eren dictades directament des de les instàncies militars. El 29 d'octubre, l'Estat Major suspenia als catedràtics "Francisco Aranda Millán (que se hallaba preso en la Cárcel de Torrero), José Carlos Herrera y Félix Monterde, de Medicina y Juan Martín Saurás, de Ciencias" i als auxiliars "Rafael Sánchez Ventura (Filosofía y Letras), Félix Alloza (Medicina) y [el catedràtic] Juan Cabrera (Ciencias)".³⁷

Tanmateix, fins el 3 de desembre Gonzalo Calamita no va ratificar-les, ja que es trobava a l'espera de "la publicación definitiva del decreto que regulaba la creación de las comisiones encargadas de depurar el personal universitario". Aleshores, a les set

³⁵ AHUZ, carpeta 18-D-1.

³⁶ Per una visió general i resumida, Carreras Ares, "Epílogo: la Universidad...", pp. 419-434. En canvi, a Eloy Fernández Clemente, *El exilio. Los aragoneses en América (siglos XIX y XX)*, Saragossa, Govern d'Aragó, 2003, pp. 65-73 i 79-88, se centra més en la pèrdua que suposa l'exili de part del professorat.

³⁷ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, pp. 111-112.

separacions prèvies s'hi afegiren onze més, ja que l'autoritat militar “se resistía a perder la primacía que había mantenido desde el principio en estas tareas”. Es tractava dels catedràtics Benigno Lorenzo, Santiago Pi y Suñer, Lorenzo Velázquez, Gumersindo Sánchez Guisande i Felipe Jiménez de Asúa, de Medicina, i Juan Moneva Puyol, Francisco Hernández Borondo i Enrique Rodríguez Mata de Dret, a més dels dos auxiliars de Medicina, Francisco Lana i José María Muniesa, i un de Ciències, Mariano Velasco.³⁸

Per la major part d'aquestes sancions, l'autoritat militar pren com a base els informes sobre el comportament polític i moral dels encausats, resumits en un document de set pàgines del 6 de novembre. Destaca la mescla de calúmnies i càrrecs enviada des del Govern Civil, on s'hi barreja l'haver sigut regidor radical-socialista a l'Ajuntament de Santiago (Sánchez Guisande) amb acusacions d'haver comès “actos inmorales con enfermeras” (Carlos Herrera), de ser “separatista, amigo de los catalanes” (Moneva Puyol), o de cotitzar al Socorro Rojo (Martín Saurás).³⁹

La constitució de la Comisión para la Depuración del Personal Universitario implicava la reobertura d'expedients, tot i que la major part de les sancions són assumides. A recomanació seva, el 9 d'abril de 1937 (BOE, 10 d'abril) la Junta Técnica del Estado ratifica la “separación definitiva del servicio, baja en el escalafón y la inhabilitación para cargos directivos y de confianza” de Felipe Jiménez de Asúa, Francisco Hernández Borondo, Rafael Sánchez Ventura i Mariano Velasco. El rector Calamita Álvarez esdevé la corretja de transmissió entre la repressió militar i l'administrativa. De seguida, el 26 de novembre de 1936, els traspassa tota la documentació –tretze documents— relativa als docents saragossans⁴⁰ i, fins i tot, els fa d'interlocutor en temes més prosaics. Arriba a negociar amb l'exèrcit que “les facilite [als membres de la comissió] la gasolina y engrases precisos”, per tal de fer front als desplaçaments ja que “no tienen subvención de ningún género, ni viáticos, pero cumplen patrióticamente su deber con entusiasmo y atienden de su peculio particular todos los gastos”.⁴¹

³⁸ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, p. 112.

³⁹ Carpeta 1. Hi ha informes sobre els professors Gumersindo Sánchez Guisande, Santiago Pi Suñer, Felipe Jiménez de Asúa, Enrique Rodríguez Mata, Francisco Aranda Millán, José Carlos Herrera, Rafael Sánchez Ventura, Juan F. Alloza Feced, Juan Cabrera Felipe, Benigno Lorenzo Velázquez, Juan Martín Saurás, Félix Monterde Fuertes, Juan Moneva Puyol i Francisco Lana Martínez; i sobre el personal administratiu i de serveis Carmen Cucarella Sivera i Tomás Iglesias López.

⁴⁰ Carpeta 3.

⁴¹ AHUZ, carpeta 18-D-1.

L'entusiasme, però, no era gratuït. Com ja hem comentat, la repressió té sempre una tercera dimensió –més enllà del càstig als vençuts i l'acovardiment dels indecisos— moltes vegades obviada i ben exemplificada pel president de la comissió, el catedràtic saragossà de Ciències Antonio de Gregorio Rocasolano: el benefici directe pel repressor cohesionador dels addictes. A la seva mort el 1941, aquest “capitán de la ciencia española, maestro preclaro de generaciones universitarias, falangista entero en servicio permanente y espíritu selecto en la visión de la enseñanza nacional” ja havia sigut recompensat amb la vicepresidència del CSIC, la presidència honorària del Consejo Técnico Asesor de la Delegación Provincial de Educación i la presidència de l'Asamblea Nacional del Colegio Oficial de Licenciados y Doctores en Ciencias y Letras de Saragossa.⁴²

Tampoc no hem d'entendre que l'actuació dels repressors estava sempre lligada directament al posterior benefici. En casos com Gregorio Rocasolano existia una prèvia coincidència amb l'ideari insurgent. Anys abans ja havia manifestat la seva al·lèrgia a la diferència i el 1923 assegurava que “España fue grande por sí misma, libre del influjo de elementos extraños, y puede volver a los días gloriosos de su pasada grandeza”, per tal de crear “una Nación nuestra y culta entre las más cultas”.⁴³

Si bé la comissió depuradora va tenir uns inicis contundents fruit de la revisió de les sentències ja dictades pels militars i del convenciment ideològic, posteriorment aniria alentint la seva actuació. Respecte dels docents saragossans, només s'obrien diligències en cas de rebre nous informes o de la reincorporació d'algun professor des del cantó republicà. En aquest darrer cas, però, es tractava normalment de gent fidel al règim que era depurada sense sanció, com ara el catedràtic de Filosofia i Lletres i vicerrector, el sacerdot Pascual Galindo Romeo, rehabilitat el 7 d'octubre de 1937. Tot i que, va refugiar-se prudentment a casa del també capellà i professor Felipe Peña, per si encara se'l considerava sospitós de republicanisme.⁴⁴

El millor resum de les sancions imposades al claustre de la Universitat de Saragossa ens l'ofereix el mateix rector en dues cartes que remet el 8 de novembre de 1939 al

⁴² Delegación provincial de Educación Nacional de Zaragoza, *Homenaje de los Colegios Oficiales de Licenciados y Doctores en Ciencias y Filosofía y Letras, de España a la memoria de D. Antonio de Gregorio Rocasolano presidente de su Asamblea Nacional*, Saragossa, Artes Gráficas E. Berdejo Casañal, 1941.

⁴³ Antonio de Gregorio Rocasolano, *Discurso leído en la solemne apertura de los estudios de 1923 a 1924*, Saragossa, Tipografía de G. Casañal, 1923, p. 78.

president del Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas sobre funcionaris susceptibles de sanció. Classificats segons el càstig i amb informació actualitzada més enllà de la primera sanció, retrobem els depurats ja citats anteriorment.

En primer lloc es mencionen els separats del servei “por resolución de la autoridad militar primero y por resolución ministerial después”. Es tracta dels catedràtics Enrique Rodríguez Mata de Dret,⁴⁵ Santiago Pi Suñer, Felipe Jiménez de Asúa i Gumersindo Sánchez Guisande de Medicina, acusats de militar en “partidos políticos integrantes del llamado Frente Popular” i ocupar “en ellos, o en el régimen político impuesto por dicho Frente, cargos directivos y puestos destacados”. Posteriorment, l'autoritat militar proposaria la destitució dels auxiliars Rafael Sánchez Ventura de Filosofía i Lletres i Juan Félix Alloza Feced de Medicina, però la Junta Técnica només confirmaria la primera, sota l'acusació d'afiliat a partits d'esquerra.⁴⁶

També se sancionaren amb “la baja en el escalafón” els catedràtics Mariano Velasco Durantez de Ciències, en no tornar d'una estada a la Universitat de Londres en el termini reglamentat, i Francisco Hernández Borondo de Dret, “en zona roja [a Barcelona]”. Quan finalment es reincorporen, al primer se'l sanciona amb “seis meses de suspensión” i la “inhabilitación para cargos directivos y de confianza” per haver militat a Acció Republicana –tot i haver-se donat de baixa quan es va convertir en Izquierda Republicana—,⁴⁷ mentre que el segon seria el darrer cas tractat per la comissió de Saragossa, un cop decretada ja la seva abolició i a l'espera de trametre la documentació als jutjats corresponents.⁴⁸

⁴⁴ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15048, expedient personal de Pascual Galindo Romeo. Pedro Laín Entralgo, *Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral, 1970, p. 220.

⁴⁵ Carpeta 3. El 20 de març de 1937 el jutjat de primera instància i instrucció de Saragossa demana informació sobre Enrique Rodríguez Mata a qui vol exigir responsabilitats civil per “su oposición al triunfo del Movimiento Nacional”.

⁴⁶ També es proposa la separació de l'auxiliar administrativa Carmen Cucarella Sivera i del subaltern Tomás Iglesias. Els posteriors expedients de depuració confirmen la primera sanció i converteixen la segona en trasllat. Carpeta 3. La Quinta División Orgánica destitueix a Pi Suñer, Jiménez de Asúa i Sánchez Guisande el 10 d'octubre de 1936, Alloza Feced el 29 i Sánchez Ventura el 3 de novembre.

⁴⁷ Carpeta 3. El nou d'abril de 1937 la Junta Técnica del Estado decretava “la separación definitiva del servicio, la baja en el escalafón y la inhabilitación para el desempeño de cargos directivos y de confianza” de Jiménez de Asúa, Velasco Durantez, Hernández Borondo, Sánchez Guisande, Rodríguez Mata i Sánchez Ventura.

⁴⁸ Carpeta 1. La comissió de Saragossa es dona definitivament per tancada el 4 d'abril de 1939, quan els tres únics membres que restaven traspassen la documentació al Ministeri. Els depuradors aclareixen que, des de l'ordre del 18 de març, s'han inhibit davant les sol·licituds d'obertura de nous expedients i revisions, excepte en el cas d'Hernández Borondo, a qui han fet arribar el plec de càrrecs i li han recollit els descàrrecs, sense fer res més.

Com ja hem vist, al catedràtic de Dret mercantil Hernández Borondo ja se l'havia separat el 9 d'abril de 1937. L'informe definitiu per la seva condemna va ser la delació confidencial remesa pel rector de La Laguna, José Escobedo, al seu col·lega saragossà: un autèntic compendi de “arbitrariedades” administratives suposadament comeses durant el seu pas pel rectorat canari, per tal d'afavorir a “sus amigos políticos, por ejemplo Aurelio Lerroux y Ramón González Nogueras”. Es tractava, segons paraules del mateix Escobedo, de la lluita entre un “defensor del republicanismo frente a un Claustro de derechistas y *cavernícolas*”, que acaba amb el seu trasllat a Saragossa.

El 17 de març de 1939 Hernández Borondo retornava a la capital aragonesa des de Catalunya i sol·licitava la revisió. En els descàrrecs puntualitzava que durant el seu pas per La Laguna havia intentat sostreure's a l'interès localista en els nomenaments i procedit al sanejament de les finances. Tot plegat li havia comportat “el odio, la enemistad, la venganza y hasta la calumnia”. El jutge depurador ratificava la sanció el 10 d'agost de 1939, sense tenir en compte les al·legacions, ni el fet de què havia sigut cessat pels republicans. El nomenament com a nou jutge d'Arturo Caballero Segarés tampoc va millorar la seva situació. Finalment i per sorpresa, el director general José Pemartín modificava la sanció de puny i lletra i establia la “postergación por 5 años con suspensión empleo y sueldo [illegible], traslado e inhabilitación para cargos”.⁴⁹

Respecte de les suspensions de feina i sou, l'autoritat militar decreta i la Comisión de Cultura y Enseñanza confirma la dels catedràtics Juan Cabrera Felipe de Ciències, Juan Martín Saurás, Félix Monterde Fuertes, Benigno Lorenzo Velázquez de Medicina, José Carlos Herrera de Medicina i Francisco Aranda Millán de Ciències.⁵⁰ Més tard es confirmaria en el càrrec a Lorenzo Velázquez; es reposarien, però amb inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança, a Cabrera Felipe, Martín Saurás —que passaria breument per un camp de concentració—⁵¹ i Monterde Fuertes; i serien separats definitivament Carlos Herrera i Aranda Millán, “ya fallecidos”. Per la seva banda, el rectorat, “a la vista de

⁴⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15049, expedient personal de Francisco Hernández Borondo.

⁵⁰ Carpeta 3. La Quinta División Orgànica decreta el 29 d'octubre la destitució de Carlos Herrera i la suspensió de feina i sou de Martín Sauras, el 2 de novembre suspenen a Lorenzo Velázquez, al dia següent destitueixen Aranda Millán i suspenen Monterde Fuentes, i el dia 6 suspenen de feina i sou a Cabrera Felipe.

⁵¹ Carpeta 1. Martín Sauras va presentar-se a diputat a Corts pels socialistes el 1931 quan era catedràtic a Santiago de Compostel·la, encara que a Saragossa, des de l'estiu de 1936, es va mostrar “afecto a la Causa Nacional”.

las informaciones oficiales, propuso la suspensión de empleo y sueldo” del catedràtic Juan Moneva y Puyol. La sanció és ratificada en primera instància, però revocada posteriorment.⁵² Finalment, es fa menció del catedràtic José Camón Aznar traslladat per sanció des de la Universitat de Salamanca, després que en primera instància hagués sigut separat.

La segona carta afegeix alguns comentaris sobre activitats polítiques de diferents encausats i actualitza algunes sancions. A Camón Aznar, que va passar la guerra a Barcelona, finalment se l’inhabilitava tant per a ocupar càrrecs com per a demanar trasllats durant cinc anys, mentre que Francisco Lana Martínez ha de respondre a denúncies sobre la seva actuació professional. El llistat es tanca amb el catedràtic de Medicina Augusto Muniesa Belenguer, “ya fallecido”, de qui es diu que va pertànyer al Front Popular.⁵³

Els asèptics “fallecidos” camuflaven l’assassinat per part de les autoritats insurgents dels catedràtics Carlos Herrera, Aranda Millán i Muniesa Belenguer, a més del germà d’aquest últim i auxiliar a Medicina José María.⁵⁴ L’assassinat de professors universitaris, com el de metges i jutges entre d’altres, s’ha d’inscriure dins una política de terror contra els “profesionales liberales pertenecientes a la exigua burguesía progresista de las capitales aragonesas”, però també contra qualsevol reducte republicà i d’aquí la mort de 90 mestres a l’Aragó.⁵⁵ “Para los poetas preñados, los filósofos henchidos y los jóvenes maestros y demás parientes, no podemos tener más que como en el romance clásico: un fraile que los confiese y un arcabuz que los mate”. La Facultat de Medicina va esdevenir un improvisat dipòsit de cadàvers, on es penjaven els edictes amb el llistat de morts per tal que les famílies anessin a identificar-los.⁵⁶

⁵² El mateix passa amb l’interí Francisco Lana Martínez. En el cas de Moneva Puyol segurament les constants referències a la seva amistat amb Serrano Suñer no són alienes a la resolució favorable de l’expedient. APSR, caixa 87.

⁵³ Carpeta 1. El Tribunal ja havia fet una primera demanda el 17 d’agost sense èxit. De fet, el rector assegurava de no disposar de cap informació especial, ja que havia traspasat tota la documentació a la comissió A.

⁵⁴ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, pp. 71-72.

⁵⁵ Cenarro, *Cruzados y camisas...*, p. 44. Per un major detall de la repressió i la depuració de la primària i secundària a les diferents províncies aragoneses cal dirigir-se a l’obra col·lectiva ja citada *El pasado oculto* de Casanova (coord.), Cenarro, Cifuentes, Maluenda i Salomón. Per Saragossa capital: pp. 73-76; per la província: pp. 113 i 120-122; per Osca: pp. 158-160; i per Terol: pp. 202-203.

⁵⁶ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, p. 71, la cita està extreta de la revista *Amanecer*, 13 de març de 1937; i p. 49 i 55, nota 40: “Sobre la llegada de cadáveres a las salas de la Facultad de Medicina, su habilitación para realizar autopsias y el traslado posterior hacia la incineración en el cementerio de Torrero, puede verse de nuevo en las patéticas memorias de Pablo Uriel, *Mi guerra civil*, p. 32”.

Francisco Aranda Millán havia rebut el 11 de gener de 1937, del director de la presó provincial de Saragossa, el plec de càrrecs remès pel rectorat al “recluso”.⁵⁷ Se l’acusava de pertànyer a Lògia Constància on era conegut amb el nom de Hermano Haeckel, d’haver sigut governador civil de Badajoz durant el bienni azañista i de ser “peligroso en sus enseñanzas”. La sanció dictada en primera instància per l’autoritat militar era ratificada pel rector i de poc havia de servir-li la qualificació de “catedrático competente”, o haver-se ofert als militars el setembre de 1936 conjuntament amb el catedràtic Antonio de Gregorio Rocasolano i l’ajudant Enrique Beltrán Ausejo.⁵⁸

De la presó de Torrero només sortiria per a ser traslladat al centre penitenciari de Tarazona el 20 de juliol de 1937, segurament per celebrar l’aniversari del triomf de la insurrecció a Saragossa. El recent nomenat delegat d’Ordre Públic, el tinent coronel de la Guàrdia Civil Eulogio Pérez, justificava el trasllat perquè calia “descongestionar de presos la cárcel y otros establecimientos análogos”. El comboi especial –“por ser los reos de mayor importancia”— mai va arribar a la seva destinació.

Segons l’informe oficial va haver-se d’aturar prop del poble saragossà de Pedrola, “debido a unos montones de piedras que había en la carretera y seguramente puestos de acuerdo los presos, pidieron permiso Vera Coronel y Ángel Montejano para hacer una necesidad corporal”. Aleshores els presos haurien intentat fugir i es va donar l’orde d’obrir foc, només sis van sobreviure. Eren assassinats “por disparos de la Fuerza Pública” i en aplicació de la llei de fugues una vintena de presos. Entre ells, a més d’Aranda Millán, es trobaven l’ex governador civil Ángel Vera Coronel i el regidor socialista Joaquín Uriarte. Segons Gumersindo de Estella, el tinent coronel Eulogio Pérez –“árbitro de las ejecuciones”— hauria comentat que “están cayendo los de alpargata (...) y alguna vez han de caer los de corbata”.⁵⁹

José Carlos Herrera era assassinat el 20 d’abril de 1938, després d’haver sigut separat definitivament per la Junta Técnica del Estado el 12 de juny de 1937. Es tractava de la confirmació de la sanció prèvia dictada per l’autoritat militar, en base als càrrecs remesos

⁵⁷ Carpeta 3.

⁵⁸ Carpeta 1 i AHUZ, carpeta 18-D-1. El 29 de setembre de 1936, la Cinquena Divisió Orgànica agraeix l’oferiment dels tres professors de Ciències.

⁵⁹ Casanova, *La Iglesia de...*, pp. 131-132; Julián Casanova, “Rebelión y revolución”, dins Santos Juliá (coord), *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de Hoy, 1999, pp. 88-89; i, Cifuentes i Maluenda, *El*

des de Santiago de Compostela on havia exercit anteriorment. Se l'acusava d'haver "formado parte de partidos de izquierda sin poder concretar cual, persona poco recomendable por su poca moralidad sexual, exacerbado, lo que fue causa de varios disgustos durante su permanencia en dicha Ciudad [Santiago] y persona desprestigiada".⁶⁰

Pel que fa als germans Muniesa Belenguer, José María i Augusto, en una notificació de desembre de 1936 el rector informa que es troben empresonats. Clar que el mateix rector responia l'octubre de 1940 al jutge instructor de Responsabilidades Políticas, en referència a Augusto Muniesa Belenguer, que "tal vez por haber fallecido dicho señor en los primeros meses del Movimiento Nacional, no existe en esta Universidad antecedente alguno relativo al mismo". En realitat, els dos germans havien sigut afusellats el 7 d'octubre de 1936 i la seva mort registrada com "fractura base cráneo".⁶¹

El mateix llistat, on trobem la major part de docents posteriorment sancionats, ens revela el per què la nòmina d'executats no va ser més àmplia: la major part es trobaven "en territorio no liberado desde antes del movimiento".⁶² Ni tan sols la mort, però, feia aturar la màquina repressora franquista. El jutge instructor provincial del Tribunal de Responsabilidades Políticas demanarà informació al rector el 10 d'abril de 1940 sobre els catedràtics Aranda Millán i Carlos Herrera, i el 31 d'octubre sobre Augusto Muniesa Belenguer. Des de la Universitat es respondrà amb les resolucions de depuració, sense fer constar el seu assassinat.⁶³ El mateix Calamita Álvarez no s'havia estat de suspendre de feina i sou el 17 de setembre de 1936 a 23 mestres, encara que tres d'ells ja havien sigut afusellats a l'agost.⁶⁴

asalto a..., pp. 73-74 i 57. Relat extret del lligall 17, Asuntos núm. 932, Causa 1183-37, Juzgados Militares Togados.

⁶⁰ Carpeta 3.

⁶¹ Casanova, *La Iglesia de...*, p. 132.

⁶² AHUZ, carpeta 18-D-1. Es tracta d'una relació de funcionaris no presentats, sol·licitada pel decret del 9 de desembre de 1936. De Filosofia i Lletres s'inclouen als catedràtics Pascual Galindo Romeo, Rafael Sánchez Ventura i José María Castro Calvo; de Medicina, als catedràtics Santiago Pi Suñer, Gumersindo Sánchez Guisande, Felipe Jiménez de Asúa, Leopoldo López Gómez, Juan Cabrera y Felipe i Juan Martín Sauras, i els auxiliars Fernando Alonso Lej, José María Muniesa Belenguer i Augusto Muniesa Belenguer; de Ciències, els catedràtics Mariano Velasco Durantez, Gabriel Galán y Ruiz, José Amat Castellar i Francisco Aranda Millán, i l'auxiliar José Ardanuy y Ulzurrun de Asanza. Calamita aclareix que Alonso Lej havia desaparegut en combat, Velasco Durantez es trobava a l'estranger, i els germans Muniesa Belenguer i Aranda Millán romanien empresonats.

⁶³ Carpeta 3. El mateix 10 d'abril de 1940 també es demana informació sobre l'auxiliar Rafael Sánchez Ventura i els catedràtics Mariano Velasco Durantez, Juan Martín Sauras i Francisco Hernández Borondo. El 11 d'abril també s'interessa per l'auxiliar Juan F. Alloza Feced.

⁶⁴ Casanova, "Rebelión y revolución", p. 95.

L'extrem de la mort, però, no ens ha de fer menystenir els altres nivells de repressió. Decisions com la no prorrogació de les auxiliaries, tal i com fixava la normativa de la Comisión de Cultura y Enseñanza del 17 de novembre de 1936 (BOE, 18 de novembre), afectaren a desenes de docents. Alhora, els sancionats eren desposseïts dels seus drets i les autoritats s'apropriaven impunement dels seus béns. Per exemple, en els cas de les biblioteques particulars dels catedràtics Gumersindo Sánchez Guisande, Santiago Pi Suñer i Felipe Jiménez de Asúa incautades pels militars i preteses per la Universitat.⁶⁵ Tots tres també patirien d'altres formes de repressió econòmica a través dels expedients de responsabilitat civil oberts durant el primer semestre de 1937.⁶⁶

No ens ha d'estranyar aquesta activitat corsària per part del rectorat si tenim en compte que, per la seva banda, la Quinta División Orgánica requisava instal·lacions, com ara edificis docents i hospitals, però també equipament científic (microscopis i estufes de cultiu, tisores i escalpels) i general (taules, cadires i màquines d'escriure), amb el beneplàcit de les autoritats acadèmiques.⁶⁷ Es tractava d'una actuació que comptava amb el vist-i-plau del mateix rector que ja el 19 de juliol de 1936 havia posat el centre al servei de l'exèrcit.

La militarització de la ciutat de Saragossa i l'actitud complaent del rector es deixen notar de seguida en l'àmbit universitari.⁶⁸ Si bé en un primer moment els docents es veuen obligats a presentar un pla de treball a desenvolupar durant el curs 1936-37 com si res hagués passat, l'ordre de la Junta de Defensa del 5 de setembre de 1936 queda en no res. Tanmateix, entre els que remetien la documentació demanada, no casualment trobem catedràtics posteriorment sancionats com Benigno Lorenzo Velázquez de Farmacologia experimental, matèria mèdica i terapèutica general, i Félix Monterde Fuertes de Patologia mèdica, que cercaven congraciarse amb el nou règim.⁶⁹

⁶⁵ AHUZ, carpeta 18-D-1. El 17 de novembre de 1936, el rector es dirigeix a l'autoritat militar sol·licitant siguin destinades a la Universitat. En un primer moment la incautació de la biblioteca de Jiménez de Asúa estava prevista pel 12 de gener de 1937 a les 10'30 del matí. Carpeta 3. S'accedeix a la petició i el rector delega en el degà de Medicina, Antonio Lorente Sanz, perquè es faci càrrec de tots aquells volums que puguin "ser de utilidad para esta Universidad". Hi ha un llistat exhaustiu de les obres dels tres catedràtics de Medicina sancionats, intervingudes entre el 28 de desembre de 1936 (Santiago Pi Suñer), l'onze de gener de 1937 (Sánchez Guisande) i 19 de gener (Jiménez de Asúa).

⁶⁶ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, p. 116, nota 46.

⁶⁷ AHUZ, carpeta 21-2.

⁶⁸ Per seguir l'evolució des del punt de vista intern, Gonzalo Calamita, *La Universidad de Zaragoza en la guerra de liberación*, Saragossa, Universitat de Saragossa, 1939.

⁶⁹ AHUZ, carpeta 21-2.

Com dèiem, el miratge desapareix de seguida i tant el professorat com les infraestructures universitàries es posen al servei del general Cabanellas des de “las primeras horas del día 19 de julio de 1936”.⁷⁰ A banda dels professors de Ciències, ja mencionats, també d’altres docents tenen gran implicació, com ara els de Medicina – molts d’ells militaritzats—,⁷¹ o els de Dret, que participaren activament en el desenvolupament de la política econòmica insurgent i del Fuero del Trabajo.⁷²

Els catedràtics Miguel Sancho Izquierdo, Leonardo Prieto Castro i Antonio Muñoz Casayús transvasaran “los contenidos del corporativismo católico al sindicalismo franquista, al afirmar que, si bien «el Nacionalsindicalismo quiere empezar y acabar en el sindicato», en realidad, «el sindicato vertical por ramas de la producción no significa otra cosa que la corporación»”. Una continuïtat no gaire evident i que va obligar a realitzar “piruetas teóricas que situasen el punto de inflexión en el «Glorioso Movimiento Nacional» o en la superioridad de la organización sindical española con respecto a la italiana, donde la corporación todavía tenía un peso importante”.⁷³

L’encàrrec venia donat tant per la seva rellevància i sintonia ideològica, com per la coneixença directa que tenia d’ells el totpoderós Ramón Serrano Suñer a través del director de *El Noticiero* José Maria Sánchez Ventura. José María –el seu germà Rafael era l’ovella negra d’una família de dretes— esdevé una important baula de connexió entre la societat aragonesa i el poder insurgent. A llarg de la guerra seria el cap de premsa del Govern Civil saragossà, el responsable de la subdelegació de Prensa y Propaganda, el director del

⁷⁰ APSR, caixa 8, Gonzalo Calamita, “Al Excmo. Sr. Don Pedro Sáinz Rodríguez Ministro de Educación Nacional”, dins una carpeta titulada “Iniciativas”, p. 11. S’acompanya d’una memòria detallada de la col·laboració de les diferents Facultats. I, Calamita, *La Universidad de...*, pp. 15-33, recull actualitzat de les accions protagonitzades pel centre.

⁷¹ AHUZ, carpeta 18-D-1. “Relación de personal docente, administrativo y subalterno perteneciente a los Centros dependientes del Ministerio de Educación Nacional enclavados en este Distrito, que se encuentra militarizado”. De Ciències, l’auxiliar temporal Julián Bernal Nievas, els auxiliars honoraris –per haver-los caducat el nomenament– Fermín Romeo González de Santa Cruz, Eduardo Martínez Morales i José Biel Lucea, i els ajudants de classes pràctiques Eugenio Ugarte Hermosilla i Luis Elvira Goicoechea. De Medicina, els catedràtics Octavio García Burriel i Juan Sánchez Cózar, els auxiliars temporals José María Vizcaino Fabregues, Antonio Ramón Vinós, Ricardo Lozano Blesa, José Escolar García, José María Bastero Beguiristain, Federico García Dihinx i José Sancho Castellano, i el professor interí Alejandro Palomar de la Torre. En canvi, no consta cap ni a Dret, ni a Filosofia i Lletres.

⁷² Cursos “Menéndez Pelayo”. Conferencias desarrolladas en el Curso Académico de 1937-38. *Cursillo divulgador del Fuero del Trabajo*, Saragossa, Universitat de Zaragoza, 1938.

⁷³ Cenarro, *Cruzados y camisas...*, p. 376, nota 113, per la primera cita i p. 376, per a la segona.

Servicio Provincial de Prensa i, posteriorment tot i que mantenint el control sobre la premsa saragossana, governador civil de Terol des de setembre de 1940.⁷⁴

La col·laboració universitària s'estenia fins i tot a coses tan concretes com la censura postal. El 18 de setembre de 1937, en resposta a la crida del governador civil, el rector nomenava a diversos docents encapçalats pel degà de Dret Manuel de Lasala Llanas per a revisar les trenta mil cartes –“debido a la concentración de fuerzas en este frente”— rebudes diàriament.⁷⁵

En un intent per recuperar una certa normalitat acadèmica, però dins l'ortodòxia ideològica característica del rector Calamita Álvarez, s'organitzen dos cicles de conferències sota l'advocació de Menéndez Pelayo, tal i com marcava l'ordre del 16 de setembre de 1937 de la Junta Técnica del Estado. Es tractava de la versió universitària de les misses diàries, les lectures religioses i els himnes patriòtics,⁷⁶ que a “la verdadera escuela” buscava inculcar l'amor “en Dios, nuestro Padre, y en la Patria, nuestra Madre”.⁷⁷

Els primers curssets es desenvolupen durant el curs 1937-38 entre els mesos d'octubre i desembre. Hi destaquen les conferències de Miguel Sancho Izquierdo “La lucha contra las corrientes filosóficas, heterodoxas y antiespañolas”, de Carlos Riba García “Catolicidad e Imperio”, d'Álvaro de San Pío “Ideas, sentimientos y virtudes de la España Imperial”, de Benigno Lorenzo Velázquez “Estudio histórico comparativo sobre la Farmacología experimental en España, Alemania, Italia y Portugal”, i d'Antonio de Gregorio Rocasolano “Sobre la valiosa cooperación de la cultura española al progreso mundial de la ciencia pura y aplicada”. L'assistència era lliure i als matriculats se'ls expedien certificats acreditatius. Per Facultats, Filosofia i Lletres va tenir el major número d'alumnes amb 404, la seguien Dret amb 135, Ciències amb 112 i Medicina amb 86.

En la segona part, entre els mesos de febrer i maig de 1938, hi sobresurten les conferències del rector Calamita Álvarez sobre “La instrucción pública en España”, les del

⁷⁴ Cenarro, *Cruzados y camisas...*, pp. 210-211.

⁷⁵ AHUZ, carpeta 18-D-1. En concret són el catedràtic Carlos Riba García i l'auxiliar José María Castro Calvo de Filosofia i Lletres, l'auxiliar de Ciències Jesús Camón Cano, els catedràtics de Dret Gregorio de Pereda Ugarte, Luis del Valle Pascual i Salvador Minguijón Adrián, els catedràtics de Medicina Antonio Lorente Sanz (degà) i Ángel Abós Ferrer i els auxiliars de la mateixa Facultat Joaquín Aznar Molina, Alfredo Hernández Irirbarren, Marino Alvira Lasierra i Francisco Oliver Rubio.

⁷⁶ Cifuentes i Maluenda, *El asalto a...*, p. 238.

⁷⁷ AHUZ, carpeta 20-A-7. Extret del discurs “A la memoria del Protomártir Excmo. Sr. D. José Calvo Sotelo” fet per l'inspector de primària Emilio Morente Calvete “en cumplimiento de la Circular dictada por la Jefatura

professor Aguilar “La segunda enseñanza en España. Cómo es y cómo debe ser”, de Jiménez Soler “Los Reyes del yugo y las flechas”, de Lasso de la Vega “Continuidad histórica de las esencias imperiales en el seiscientos”, d’Allué Salvador “Psicología del héroe” i de Sancho Seral “El derecho civil de la postguerra”. L’assistència fou inferior amb només 69 persones en les lliçons de caràcter general i 25 als cursos monogràfics.⁷⁸

Més enllà d’aquests curssets patriòtics, ja el 1938 es comença a plantejar la futura obertura de la Universitat com a tal. El 30 de març, el rector remet un informe sobre els funcionaris al seu càrrec, teòricament 94 professors —49 catedràtics i 45 auxiliars—, 14 administratius i 17 subalterns. En realitat, la guerra havia reduït els números a 58 —31 catedràtics i 27 auxiliars—, 9 i 17, respectivament. Tanmateix, Calamita Álvarez no s’atreveix a fer una previsió de necessitats futures del seu centre i ho fa dependre “del alcance de la futura reforma universitaria”.⁷⁹ No hem d’oblidar que en aquells moments, les autoritats acadèmiques insurgents es plantejaven seriosament aprofitar una futura nova llei universitària per a reduir centres i facultats.⁸⁰ En no afrontar el problema, el 22 de juny de 1939 el degà de Ciències s’ha de dirigir al Ministerio amb una proposta de nomenament per 15 auxiliars. En cas contrari, la Facultat no podria obrir.⁸¹

La possible reducció d’universitats, però, no era vista amb preocupació per Calamita Álvarez, sinó com una oportunitat per relleçar el propi centre i sostreure pes

del Servicio Nacional de Primera Enseñanza, con el objeto de rendir homenaje a la memoria del protomártir” en el segon aniversari de la mort.

⁷⁸ AHUZ, carpeta 18-A-3; i *Cursos “Menéndez Pelayo”*, p. 7.

⁷⁹ AHUZ, carpeta 18-D-1. A banda, AHUZ, carpeta 18-D-3, “registro de funcionarios públicos que se han presentado en este Rectorado a los efectos del Decreto nº 101 de la Presidencia de la Junta de Defensa Nacional”. Jesús Canón Cano, professor auxiliar de Ciències a Saragossa, “por hallarse en San Sebastián”, “en el Gobierno civil de Guipuzcoa”, 16 d’octubre de 1936; José Ardanuy y Ulzurrun de Asanza, professor auxiliar de Ciències a Saragossa, “procede de Badalona (Barna), 13 de febrero de 1939; José Pou de Foxá, catedràtic de Saragossa, “procede de Barcelona”, 16 de febrer de 1939; Juan María Amat Castellar, catedràtic de Ciències, “procede de Masnou (Barcelona)”, quatre de març de 1939; Leopoldo López Gómez, catedràtic de Medicina a Saragossa, “procedente de Valencia”, 12 d’abril de 1939; Francisco Bonet Ramón, catedràtic de Dret a Saragossa, “procede de Valencia”, 22 d’abril de 1939; Eduardo Lon Romeo, professor auxiliar de Filosofia i Lletres, “soldado voluntario en el Regimiento de Infantería nº 18”.

⁸⁰ AHUZ, carpeta 18-D-1 i carpeta 12-C-5. La reforma universitària havia preocupat històricament al centre saragossà. De fet, ja el 27 de setembre de 1921 s’havia convocat un Claustre únicament per parlar d’una futura autonomia universitària i fins i tot es va redactar un projecte d’Estatut. L’elaboració de documents va ser una constant, tant abans el 1916 i 1918, com després el 1923 i el 1926. Evidentment, l’exemple barceloní també va ser seguit d’aprop i es conserven fins a tres còpies en castellà de l’Estatut, amb forces apunts i correccions, sobretot en temes de llengua. Eloy Fernández Clemente, “La Universidad de Zaragoza durante la Dictadura de Primo de Rivera y la Segunda República”, *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983, pp. 384-391, “En pro de la reforma universitaria”.

⁸¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2217, “Auxiliares de la Facultad de Ciencias de la Universidad de Zaragoza”.

acadèmic i científic a d'altres menys addictes. Pel rector saragossà “la Universidad más cavernícola de España, como la calificaban los hombres del Frente Popular”, s’havia caracteritzat per la seva “brillantez y patriotismo” i, per tant, era lògic esperar alguna recompensa.⁸²

Aquestes insinuacions anaven dirigides clarament contra la Universitat de Barcelona i cal entendre-les dins el sentiment anticatalà abans mencionat. De fet, es produïen al mateix temps que Calamita Álvarez justificava els avantatges que tindria traslladar el teixit industrial de “zonas antiespañolas” de la perifèria, “a las regiones del interior, que en todas las épocas desde la Unidad Nacional, fueron españolas de corazón”. Fins i tot concreta la seva proposta i planteja que l’Aragó acollís la indústria siderúrgica (pels jaciments de ferro), metal·lúrgica (per seguretat militar), tèxtil (per ser allà on es produeixen les fibres), combustibles (pels jaciments de carbó), i agrícoles derivades.⁸³ Aviat però, les esperances del rector saragossà es mostrarien infundades. El 19 de maig de 1939 amb motiu dels actes per a “solemnizar la Victoria de los Ejércitos del Generalísimo Franco”, es lamentava que “casi todo el mundo ignora la labor callada, pero intensa, de la Universidad de Zaragoza”.⁸⁴ Calamita Álvarez s’haurà de conformar amb el reconeixement tardà d’Ibáñez Martín al “vigoroso y brillante historial de cultura y fervoroso sentido nacional” saragossà, el “día de la conversión de San Pablo de 1945”.⁸⁵

⁸² APSR, caixa 8, Gonzalo Calamita, “Al Excmo. Sr. Don Pedro Sáinz Rodríguez Ministro de Educación Nacional”, dins una carpeta titulada “Iniciativas”, p. 11.

⁸³ APSR, caixa 8, Gonzalo Calamita, “Al Excmo. Sr. Don Pedro Sáinz Rodríguez Ministro de Educación Nacional”, dins una carpeta titulada “Iniciativas”, pp. 2-10.

⁸⁴ Carreras Ares, “Epílogo: la Universidad...”, p. 434.

⁸⁵ José Ibáñez Martín, *Ordenación de la Universidad Española. Textos legales y glosas a los mismos*, Saragossa, Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 1945.

LA UNIVERSITAT DE SEVILLA¹

El predomini militar a la zona insurgent té a Sevilla una característica diferencial en la figura del general Gonzalo Queipo de Llano, cap de la Segunda División Orgánica, que durant divuit mesos estableix un virregnat més o menys independent, fins a la consolidació del comandament únic del general Francisco Franco. Tal i com ha mostrat l'investigador Francisco Espinosa, la repressió hi juga un paper cabdal en l'assentament i extensió d'aquest control en un territori amb una majoria de població —especialment la mateixa ciutat de Sevilla— vinculada a les forces republicanes d'esquerres i als sindicats.² Diferents institucions sevillanes col·laboren en aquesta tasca, amb un paper destacat del bisbat i de la Universitat de Sevilla, mitjançant suport material i humà, doctrina i propaganda.

Durant la celebració de la Fiesta de la Raza, el 12 d'octubre de 1936 al Paraninf, sota la presidència del Gran Visir, Queipo de Llano ja agraïa aquest ajut. “Yo, como militar, creo que el cuartel es escuela de ciudadanía; pero la Universidad debe ser centro de estudios superiores de ciudadanía, que arsenando ideas de orden recuerde a todos el camino del deber y salve la civilización, en peligro de perecer por las hordas rojas”.³

Per tant, conscient de la importància del màxim centre acadèmic, el 14 d'agost de 1936 nomena un nou rector d'evident afinitat ideològica amb els insurgents. L'elegit és el catedràtic i fins aleshores degà de Ciències, José Mariano Mota y Salado, vinculat a la CEDA durant la República i de llarga experiència. Amb 69 anys complerts, es mig lamentarà al rector d'Oviedo que “mi jubilación quedó paralizada a causa de las actuales circunstancias”.⁴

Tot i ser el més destacat, no és l'únic canvi dins el directori universitari per motius ideològics. Al poc temps, el 26 de setembre es proposa com a nou degà a Ciències a

¹ Vull agrair l'ajut prestat a Francisco Espinosa, Carmen Maestre i Arcángel Bedmar per a realitzar aquest capítol.

² Francisco Espinosa Maestre, *La justicia de Queipo*, Sevilla, l'autor, 2000; “Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio” dins Julián Casanova (coord.), *Morir, matar, sobrevivir*, Barcelona, Crítica, 2002; i *La columna de la muerte*, Barcelona, Crítica, 2003.

³ “La Universidad de Sevilla recibe la visita de S.E. el Gran Visir y al general Queipo de Llano”, *FE*, 13 d'octubre de 1936, p. 5, retall inclòs dins l'expedient personal de Jorge Guillén Álvarez, Archivo General de la Administración (AGA), secció Gobernación, caixa 55/1968.

⁴ Archivo Histórico de la Universidad de Sevilla (AHUSe), lligall 1257, expedient número 10; i José Luis Rubio Mayoral, “El profesorado de la Universidad de Sevilla. Aproximación al proceso de depuración

Patricio Peñalver Bachiller, i el 3 d'octubre el catedràtic de Ciències Pedro de Castro Barea cedeix el càrrec d'administrador i secretari general, de manera interina, al funcionari i llicenciat en Dret, Manuel de Jesús López Guerrero.⁵ En la immediata postguerra la Junta de Govern del rector Mota Salado estava composta per Francisco Murillo Herrera com a degà accidental de Filosofia i Lletres, Peñalver Bachiller de Ciències, Carlos García Oviedo de Dret, Francisco Javier Aguilar de Medicina a Sevilla i Enrique Muñoz Beato de Medicina a Cadis.

El nomenament de Mota Salado suposava el cessament del catedràtic de Dret mercantil, Francisco Candil Calvo, el 11 d'agost de 1936. Si bé Manuel Cuenca Toribio assegura que el tinent coronel de la Guàrdia Civil Bruno Ibáñez, conegut com Don Bruno, va estar a punt d'avançar-se a tota decisió ja que poc dies després de l'aixecament havia decretat l'afusellament del rector republicà. “La acción inmediata de su discípulo predilecto, el entonces alcalde de Priego [de Còrdova] y futuro gobernador civil de Sevilla, José Valverde, lo impidió, con la colaboración, como no, de un cumplidor teniente de la Benemérita”.⁶

Don Bruno era un enemic perillós. Com a cap d'Ordre Públic de Còrdova declarava públicament que eliminaria de la població “todo libro pernicioso para una sociedad sana”. Els ciutadans estaven obligats a lliurar les obres “pornogràficas, revolucionarias o antipatrióticas”. “Dos semanas después, se jactaba de haber destruido 5.450 libros. «Don Bruno», ese «hombre bueno», católico de misa diaria, dedicado día y noche a la «limpieza de marxistas», prohibió también las películas de índole «inmoral y antimilitarista». Los cines, en cambio, proyectaban *Maniobras militares en Nuremberg*, cinta rodada en presencia de Hitler para mayor gloria del potencial bélico alemán”. No era l'únic que xalava amb la repressió. L'estudiant catòlic de Dret, Roberto Solís, recordava com “mi padre se enteró al poco de que un catedrático de la universidad llevaba a su hijo de 14 años a presenciar las ejecuciones”.⁷

política (1936-1939)”, dins María Nieves Gómez García, *Universidad y poder*, Sevilla, Gihus, 1993, p. 69. La presa de possessió té lloc el 17 d'agost de 1936, juntament amb la del nou president de l'Audiència territorial.

⁵ AHUSe, carpeta 3082, números 7 i 8, i números 9 i 10.

⁶ Manuel Cuenca Toribio, *Semblanzas andaluzas (Galería de retratos)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1984, p. 174. Tanmateix, les informacions facilitades per Cuenca Toribio cal prendre-les amb precaució.

⁷ Julián Casanova, *La Iglesia de Franco*, Madrid, Franco, 2001, p. 136. I, Ronald Fraser, *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. 212-214.

El cessament del cordovès Candil Calvo –rector des del 23 de gener de 1934 i anteriorment vicerector— va ser força confús. En primera instància, li havia sigut refusada la dimissió presentada per carta el 31 de juliol de 1936 al mateix Queipo de Llano, en protesta per haver sigut “vejado injustamente al serme negada la licencia de uso de armas”. En la nota recordava el seu apoliticisme, el suport gairebé unànime dels claustrals i la gestió equànime “y exenta siempre de sectarismo”, reafirmava la seva “total oposición al movimiento marxista que combate España en tonos de epopeya”, però renunciava “con carácter irrevocable del cargo de rector de esta Universidad, pidiéndole perdón por haber distraído su atención unos instantes”. Algú afegia: “Queda anulada la presente comunicació”.⁸

Dotze dies més tard s’hi repensaren. Candil Calvo era destituït i es retirava a Priego de Còrdova com a guàrdia cívica. A les poques setmanes se li obria un expedient militar arran de la denúncia de Francisco Iriarte, “afiliado a las Fuerzas Cívicas”, que l’acusava de difondre “noticias falsas del estado de la Guarnición de Sevilla” de camí cap al poble, entre els operaris d’una finca de Puente Genil. Demostrada la falsedat de les imputacions i seguint el criteri de l’auditor Francisco Bohorquez, el 23 de setembre Queipo de Llano exonerava al catedràtic i, excepcionalment, multava amb cinc centes pessetes la “ligereza por parte del denunciante”. Alhora però, advertia al rector i al governador civil de certa “inconsistencia ideologica” en l’imputat, ja que havia col·laborat econòmicament a favor d’Acción Republicana per amistat amb el seu candidat.

Aquest càrrec serà ratificat pel nou rector i se sumarà als aportats pel SIM i a les delacions remeses al vocal de la comissió de Saragossa, Ángel González Palencia. La comissió depuradora l’imputa ser “izquierdista”, utilitzar el rectorat com a plataforma pròpia i al servei del Front Popular, secundar al catedràtic i secretari general Pedro Castro Barea i considerar el “Viva España” un crit subversiu. Candil Calvo nega les acusacions, justifica el lliurament de cent pessetes per una aposta, recorda la cooperació amb l’aixecament i la seva elecció com a rector amb només un vot en contra i tres en blanc. A més, aporta una còpia de la resolució de l’Auditoria de Guerra i l’aval de José González-Meneses Jiménez que dirigeix una carta personal al vicepresident i home fort de la Comisión de Cultura y Enseñanza, Enrique Suñer Ordóñez.

⁸ AHUSe, carpeta 3082, números 7 i 8.

La comissió de Saragossa no es fa enrera i el 4 d'octubre de 1937 proposa la separació i inhabilitació definitives. Si bé, conscient de la rellevància del personatge, inclou de manera excepcional –no a Sevilla, on hi ha algun cas més— un paràgraf justificatiu de la decisió: “la inegable actuación del Sr. Candil en connivencia con los elementos del Frente Popular, así en la preparación de las elecciones de febrero de 1936, como en el funcionamiento de la desdichadísima Universidad popular en la Universidad de Sevilla, donde se hacía gran propaganda de las ideas extremistas”.

Tanmateix, la proposta queda en l'aire i Candil Calvo es manté com a docent. Fins el 18 d'abril de 1939 la Comisión Superior Dictaminadora no reprèn l'expedient i proposa la confirmació en la càtedra amb el trasllat per cinc anys i la inhabilitació. Finalment, s'optarà per la sanció apuntada pel director general de Enseñanzas Superior y Media, José Pemartín, de suspensió de feina i sou per dos anys i inhabilitació per a càrrecs el 3 d'agost (BOE, 18 d'agost). Segons l'alt càrrec, aquesta era “menos gravosa” per algú tan “arraigado personalmente a Sevilla”.

Candil Calvo sol·licita poc després la revisió de la sanció i, el 6 de març de 1940, li és concedida personalment pel ministre José Ibáñez Martín, contra el criteri expressat el 5 d'octubre anterior per José Pemartín en considerar que ja se l'havia tractat amb “evidente indulgencia, dentro de la justicia”. El criteri ministerial s'imposa amb rapidesa, i vuit dies més tard se'l declara rehabilitat. L'exoneració es justificava perquè “la acusación carece de consistencia al confrontarse con los descargos y, sobre todo, que la altas cotas intelectuales y el gran valor científico del expediente aconsejan la mayor benevolencia en alguna pequeña falta si la hubiere, tratándose, como se dice en uno de los informes, de un elemento sano y aprovechable por la Nueva España”.⁹

Pel contrari, el nou rector Mota Salado garantia l'adhesió al nou règim des del principi. El 17 d'abril de 1937 en el Saló d'Actes de la Universitat, durant la clausura d'un curset per 250 mestres i sota la presidència del cardenal arquebisbe Eustaquio Ilundain Esteban, es posicionava clarament amb un discurs recull de tots els tòpics nacional-catòlics. La intervenció justificava la guerra (“España necesitaba esta sacudida para que despertara del letargo”), negava les llibertats (“causa principal, entre otras, la tan cacareada libertad de pensamiento, que hizo posible todas las propagandas”), criminalitzava l'ensenyament (“la

labor sectaria del Maestro es la más perjudicial; por el contrario, la actuación del Maestro bueno es la que rinde mayores beneficios”) i defensava els interessos eclesiàstics (“la Iglesia es por institución divina de naturaleza docente”).

Aquest alineament el convertiria en un dels protagonistes de la reunió de rectors insurgents a Salamanca el 9 de juny de 1937, proposada pel rector de Santiago, Felipe Gil Casares a suggerència de l’Institut de la Corunya. Mota Salado hi assisteix amb un document previ acordat en una reunió de l’equip directiu sevillà i acompanyat del catedràtic González Palencia –redactor de la proposta— i del secretari de la Universitat. S’hi defensava la necessitat de deixar constància que l’aixecament “no fue faccioso [...] sino una protesta justa y una defensa obligada”, que va avançar-se a una “revolución social” ja preparada, que “los rojos realizan la guerra contrariando toda clase de normas morales y jurídicas”, que es pretenia “restaurar los valores tradicionales de España” i que la Universitat espanyola se’n feia portaveu. El dia 21 encara es fan més suggerències des de Sevilla, com ara la publicació del document aprovat el dia 10 signat per tots els rectors de la zona nacional i, més endavant, un volum “en total unas cincuenta páginas de literatura, empezando por el manifiesto firmado por nosotros y unos doscientos fotograbados de los publicados aquí [es refereix als “Avance” fets a Sevilla] a los que se agregarían otros, unos cincuenta, de los aportados por Vdes.”¹⁰

Dins de l’expedient de Mota Salado trobem un altre document mecanografiat, sense data, on el rector realitza una valoració personal de la situació espanyola encara més esbiaixada. Després d’un dramàtic repàs del període republicà (convulsions, crisis, desastres i intents revolucionaris), ens presenta l’aixecament com una defensa dels valors autènticament espanyols per a frenar la revolució i restaurar la pau i la religió. A l’altre cantó només hi havia salvatges destructors: “así ha desaparecido todo el románico en Cataluña, y todas las iglesias de Valencia”. Trobades com la de Salamanca havien de servir per obrir els ulls als estrangers i aconseguir simpaties vers l’esforç “quijotesco en pro de la Civilización Occidental, amenazada gravemente”, molt en la línia dels discursos de Queipo de Llano.

⁹ Expedients personals de Francisco Candil Calvo: AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047; i AHUSe, lligall 1994-C, expedient número 4.

¹⁰ AHUSe, lligall 1257, expedient número 10. Hi ha còpia d’aquests documents i de l’entusiasta resposta del rector de la Universitat de Saragossa, Gonzalo Calamita Álvarez, conservada a la Carpeta número 4 dels papers custodiats pel professor Julián Casanova.

Respecte de la Universitat, el rector sevillà parlava del “gran ejemplo de abnegación y de sacrificio” dels alumnes: molts moriran amb glòria, d’altres “trocaran las armas por los libros”. Pel que fa al professorat, s’assegurava que “muchos han vuelto con nosotros” des de la zona republicana, mentre que d’altres han hagut de fugir fora del país ja que, tot i “haber sido figuras relevantes de la política republicana, antes y después del Frente Popular, se han visto perseguidos, mofados, burlados por sus antiguos amigos, y han tenido que buscar un refugio en el extranjero para salvar la vida. Con su silencio están diciendo a toda persona culta que no se puede vivir en la zona roja. En la zona nacional a nadie se le ha ocurrido emigrar; todos estamos aquí sirviendo a España. El contraste es claro y significativo”.¹¹

Més enllà de la parcialitat en el judici de Mota Salado, certament la Universitat de Sevilla va acollir a diversos docents provinents d’arreu de l’Estat. El 28 de setembre de 1936 ja es remetia una primera “relación de los funcionarios del Estado que con causa justificada se encuentran fuera de su residencia oficial y que en no poder reintegrarse a ella, se han presentado en el rectorado”, tal i com dictava el decret 101 de deu dies abans de la Junta de Defensa Nacional. En aquest primer comunicat només hi constaven dos noms: els catedràtics Francisco de las Barras y de Aragón i Antonio de la Torre y del Cerro. El primer, catedràtic d’Antropologia a Madrid i director del Museu Antropològic d’aquella ciutat es trobava estiuellant a Sevilla, mentre que el segon, catedràtic d’Història d’Espanya a Barcelona, passava les vacances a Còrdova.¹² Al llarg de la guerra, però, seran 13 els docents universitaris externs adscrits a centres sevillans.¹³

De vegades però, la precipitació a l’hora d’acceptar agregacions de professors provinents del cantó republicà no era ben vista des de la Junta Técnica del Estado. El catedràtic de Patologia general a la Facultat de Medicina de Cadis –agregat a Barcelona des del 21 de maig de 1934—, el gironí Juan Cuatrecasas Arumí, es presenta a Sevilla el 4 de novembre de 1936, després d’evadir-se el 20 d’agost de Catalunya “bajo el pretexto de

¹¹ AHUSe, lligall 1257, expedient número 10.

¹² AHUSe, carpeta 3082, números 7 i 8.

¹³ AHUSe, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937. Dos catedràtics de Madrid (Juan Cuatrecasas Arumí i Francisco de las Barras y de Aragón), dos de València (Ricardo Mur Sancho i Enrique Castell Oria), dos de Barcelona (Fernando Casadesús Castells i Eduardo Alcobé Arenas) i un de Valladolid (Vicente Gay Forner). Dos auxiliars de Madrid (Francisco López-Bres Lluria i Ángel Ferrari Nuñez), dos de València (Jaime Mur

asistir a un Congreso Internacional de Reumatismo”. El rector l’adscriu provisionalment a Cadis, però el 23 de novembre es rep una ordre telegràfica de Burgos en sentit contrari i al dia següent queda separat provisionalment. Les autoritats insurgents li retreuen que la seva reincorporació no hagués sigut immediata, ja que, després de creuar França i Itàlia, va dirigir-se de nou a Marsella per esperar l’arribada de la seva dona embarassada.¹⁴

Segurament no va ser aliena a la decisió l’informe que el vocal de la Comisión de Cultura y Enseñanza, el catedràtic d’Histologia i anatomia patològica, Ángel Ferrer Cagigal, també de Barcelona, remetia el mateix dia, on qualificava a Cuatrecasas Arumí com “el más eficaz colaborador del Dr. Antonio Trias, en todos los asuntos de tipo separatista é izquierdista en que actuó de modo muy preponderante la Asociación de Estudiantes Catalanes Nacionalistas y el Patronato de la Universidad. Dicho sr. cobijó en su clínica del Hospital, a buen número de rabassaires, complicados en los sucesos del 6 de octubre (vergonzosa y cobarde intentona separatista). Además este sr. ha estado en constante colaboración con su hermano, el catedrático de Farmacia de Madrid actual jefe de la Farmacia del Hospital rojo establecido en el Casino de Madrid y ambos hermanos, los íntimos y colaboradores del Sr. Bolívar, catedrático cacique y secretario del monstruo de las verrugas [el catedràtic Juan Negrín]. El sr. Cuatrecasas que fue uno de los Profesores más asiduos en el empleo de la lengua catalana, incluso en las Juntas de Facultad, obtuvo algunas prevendas como el concurso de Balnearios y asistencias a Congresos, como el último al que concurrió ó que dijo concurría, presentándose en Italia, a los cónsules rojos. Lo menos que podía hacer este sr. es tener el valor de convivir con el estado de cosas a que él, tanto ha contribuido y seguir siendo un factor importante de la ‘Universidad autónoma de Barcelona’ viviendo en Barcelona”.¹⁵

No va ser l’única delació. La dona de Ferrer Cagigal i el professor auxiliar a Barcelona Benet Perpinyà Robert fan arribar la seva “gran extrañeza” des d’Itàlia, en assabantar-se que s’havia acceptat a aquest “elemento peligroso”. Poc després Cuatrecasas Arumí aconseguia marxar de nou d’Espanya i el 25 de novembre de 1939 se’l declarava

Sancho i Enrique Castell Oris) i un de Barcelona (Santiago Alcobé Noguer). I un ajudant de Barcelona (José Monche Escubó)

¹⁴ AHUSE, lligall 1994-A, expedient número 17.

¹⁵ AHUS, lligall 1257, expedient de Juan Cuatrecasas Arumí (número 10).

“incurso” en no presentar-se davant les autoritats acadèmiques. A més, el Tribunal de Responsabilidades Políticas li obria un expedient.¹⁶

Pel que fa a les absències en el cantó insurgent, aquestes existien, com també existien les persecucions, malgrat els intents del rector per maquillar la realitat. La primera circumstància ja es fa present el 28 de setembre de 1936 a través d’una primera “relación de los funcionarios afectos a esta Universidad que no se encuentran en la actualidad desempeñando sus funciones, con expresión de las causas exactas o probables a que ello obedece”. Tot i l’intent de precisió per part de l’autoritat acadèmica, la major part de les absències s’adscriuen sota l’epígraf “se ignora su paradero”. És el cas dels catedràtics de Filosofia i Lletres Juan de Mata Carriazo y Arroquia, Jesús Pabón y Suárez de Urbina, Juan Maria Aguilar Calvo, José Vallejo Sánchez i del degà (jubilat) José de Castro y Castro; dels de Dret Manuel Martínez Pedroso, José Antonio Rubio Sacristán i Rafael de Pina Millán; i del de Medicina Daniel Cándido Mezquita Moreno. Així com dels auxiliars de Ciències María del Rosario Montoya Santamaría, Julio Monzón Rivas, Alfonso Guiraum Martín i Julián Rodríguez Velasco, i el de Medicina Francisco Javier Conde García. Dels cinc restants, dos es trobaven a Madrid (els catedràtics de Filosofia i Lletres Diego Angulo Iñiguez i Ángel Bozal Pérez), i un a Santander (el catedràtic de Dret Ignacio de Casso y Romero), a Alemanya (el catedràtic de Dret Felipe González Vicén) i a Barcelona (el catedràtic de Dret José Quero Molares).¹⁷

Encara el 1937 el rector Mota Salado reclama a través del BOP la presència de diferents docents absents per tal de respondre als plecs de càrrecs remesos per la comissió de Saragossa. El dia 8 de febrer (BOP, 11 de febrer) de Pina Millán, Quero Molares, Martínez Pedroso, Conde García i Aguilar Calvo; el 3 d’abril (BOP, 29 de juny) de Rubio Sacristán i dels catedràtics Ramón Carande Thovar de Dret i Francisco Orts Llorca de Medicina; i el 25 de juny de 1937 (BOP, 29 de juny) de Carriazo Arroquia i Montoya Santamaría.¹⁸ D’altres catedràtics com Bozal Pérez i Vallejo Sánchez de Filosofia i Lletres,

¹⁶ AGA, secció Governación, caixa 44/3911; i secció Educación, IDD, lligall 83/31019, expedient personal de Juan Cuatrecasas Arumí.

¹⁷ AHUSE, carpeta 3082, números 7 i 8.

¹⁸ AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

i Mezquita Moreno de Medicina seran rehabilitats el 4 de setembre de 1939, en reincorporar-se des de zona republicana.¹⁹

Pel que fa a la repressió del claustre sevillà, aquesta comença tan aviat es consolida el poder insurgent i s'exerceix des del mateix rectorat, amb tot el suport de la Segunda División Orgánica, com ja hem vist en el cas de l'ex rector Candil Calvo. Si bé l'historiador José Luis Rubio Mayoral intenta rebaixar-ne la importància en considerar que la depuració s'atenia a pautes legals, en realitat es tractava d'una forma diferent de violència exercida sobre el funcionariat en general i la docència en particular, on el llenguatge administratiu i judicial únicament camuflava la purga política.²⁰ La repressió sempre anava per davant de la justícia i es limitava a intentar justificar els excessos comesos.

En aquest intent perquè la realitat no malbaratés la propaganda, el 1941 el rectorat limitava a vuit professors el “personal de los diversos centros que fue sancionado”. Aquestes excepcions es repartien set a les Facultats de Sevilla –Aguilar Calvo, Castro Barea, González Vicén, Martínez Pedroso, Pina Millán, Quero Molares i Rubio Sacristán— i un a la Facultat de Medicina de Cadis –Felipe Morán Miranda—. ²¹ Els comptes però no sortien si es tenien en compte els traslladats, els no renovats, els exiliats, els excedents i jubilats més o menys voluntàriament i els que havien aconseguit la revisió de les primeres sancions.

La repressió havia començat amb la suposada intenció de “normalizar la vida docente” al districte universitari, que comprenia les províncies de Sevilla, Còrdova, Huelva, Cadis i Badajoz. Seguint l'ordre del 28 d'agost de 1936 (BOE, 30 d'agost), es comencen a demanar informes sobre “los antecedentes y conducta política y moral de todo el Profesorado”, als governadors civils i als alcaldes. En base a aquests, i assessorat per la Junta de Degans, el rector proposa la suspensió de feina i sou o la destitució com a directors de centre educatius a aquells docents de “conducta antipatriotica o amoral”.²²

El 19 de setembre de 1936 el rector remet a la Junta de Defensa Nacional una “relación del personal docente dependiente del rectorado de la Universidad de Sevilla,

¹⁹ AHUSE, lligall 1994-C, expedient número 3.

²⁰ Rubio Mayoral, “El profesorado de...”, p. 59.

²¹ AHUSE, carpeta 3334, Depuración.

²² AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

propuesto a la Comisión de Cultura y Enseñanza, para que sean sancionados”.²³ Es demanaven cinc suspensions de feina i sou de manera indefinida (del catedràtic Juan María Aguilar y Calvo de Filosofia i Lletres, i dels catedràtics de Dret Manuel Martínez Pedroso, Rafael de Pina y Millán i José Quero Molares, i de l’auxiliar temporal de Dret Francisco Javier Conde García), i tres de dos mesos (de l’auxiliar numerari Guillermo Vilches Romero, i dels auxiliars temporals José María de la Peña Cámara i José Moreno Cenicerros, tots de Medicina).

De seguida s’evidencia el caire polític de la purga, centrada en la militància en partits d’esquerres i republicans. Aguilar Calvo, Martínez Pedroso i Pina Millán són suspesos en haver sigut diputats per Izquierda Republicana (Sevilla), el PSOE (Ceuta) i Unión Republicana (Sevilla), respectivament. De Quero Molares es diu que pertanyia a Estat Català i “Esquerra Catalana”, i de Conde García a “partidos de extrema izquierda y desde hace unos tres años se procuró un cargo en el Ministerio de Instrucción Pública, abandonando sus obligaciones docentes”. Respecte dels tres darrers, Peña Cámara i Moreno Cenicerros són definits com a socialistes –militant del PSOE el primer i moderat el segon— però complidors professionalment; mentre que a Vilches Romero se’l qualifica com “de mediana solvencia moral y por sus condiciones personales y docentes, es elemento poco útil a los fines de la enseñanza”.²⁴

El caràcter determinant de la ideologia per sobre de l’activitat purament acadèmica a l’hora de sancionar encara es fa més palès en la “relación del personal docente de la Universidad de Sevilla” remesa el 28 de setembre de 1936. El document resumeix diferents informes personals i, curiosament, la major part, un cop caracteritzats políticament a favor o en contra, són qualificats com a persones de bona conducta i complidors de les obligacions acadèmiques. Però l’important és la ideologia.

La relació inclou a la totalitat del claustre, fins i tot al secretari general interí, Manuel de Jesús López Guerrero, i al rector. En aquests dos casos el informes són lògicament laudatoris: de dretes –militant d’Acción Popular el primer i “apolítico” el

²³ El caràcter decisiu dels informes del rector s’evidencia per la impaciència de la Junta de Defensa Nacional. El 23 de setembre de 1936, quan el comunicat de Mota Salado ja es trobava de camí, se li torna a reclamar per telegrama que remeti “las propuestas medidas disciplinarias” contra els docents del districte universitari. AHUSe, carpeta 3353, Comunicaciones con el rector, 1936.

segon—, “de buena conducta moral y religiosa” i complidors “con exceso las obligaciones propias de su cargo”. Amb les mateixes paraules que Mota Salado són qualificats 60 docents més.²⁵ Només tres professors d’aquest gran primer grup mereixen algun comentari més sobre la seva militància: el catedràtic de Filosofia i Lletres i diputat d’Acción Popular, Jesús Pabón y Suarez de Urbina, considerat “persona de orden, de buena conducta moral y religiosa y fiel cumplidor de sus obligaciones profesionales”; i els catedràtics de Dret Ignacio de Casso Romero –militant a partits de dretes— i Manuel Giménez Fernández –diputat per Acción Popular—.

La resta de docents –excepte dos professors de qui no es té prou informació—²⁶ conformen el llistat de sospitosos per simpaties amb les esquerres. Els informes que els acompanyen són en general bastant moderats i molts es remeten a l’escrit del rector de nou dies abans. S’enumera als catedràtics José Quero Molares, Manuel Martínez Pedroso, Rafael de Pina Millán, Francisco Candil Calvo i Felipe González Vicén, de Dret; Juan Maria Aguilar Calvo, Pedro Jorge Guillén Álvarez –presta “servicios como guardia cívico”—, i Juan de Mata Carriazo y Arroquia –absent—, de Filosofia i Lletres; Pedro de Castro y Barea de Ciències; i José Cruz Auñón –“adherido al movimiento salvador”—, de

²⁴ AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937. Després venen els professors de centres de secundària i especials.

²⁵ De Filosofia i Lletres: el degà jubilat José de Castro y Castro (jubilat), els catedràtics José Vallejo Sánchez, Ángel Bozal Pérez, Francisco Murillo Herrera i Diego Angulo Iñiguez, el professor especial Ángel Camacho Baños, l’auxiliar numerari Cristobal Baermúdez Plata i els auxiliars temporals José Hernández Díaz, Antonio Domínguez Ortíz, Francisco Collantes de Terán y Delorme i Antonio Sancho Corbacho. De Ciències: el degà accidental Luis Abaurrea Cuadrado, els catedràtics Manuel López Domínguez, Patricio Peñalver Bachiller, Francisco Yoldi Bereau i Manuel Lora Tamayo, els auxiliars temporals Jaime Gastalver Jimeno, Manuel Moro Beato, Julio Monzón Rivas, José María Piñar Miura, Alfonso Guiraúm Martín i Juliá Rodríguez Velasco, i els ajudants Mariana Garrido Blanco i Guillermo Lasso Simarro. De Dret: el degà Carlos García Oviedo, els catedràtics Federico Castejón y Martínez de Arizala, Francisco de Pelsmaecker Ibáñez, l’auxiliar numerari Baldomero Campo-Redondo, els auxiliars temporals Miguel Royo Martínez, José María Domenech Romero i Manuel Gordillo García, i l’ajudant Joaquín Ruiz del Portal y Rosillo. De Medicina de Sevilla: el degà Francisco Javier Aguilar Castelló, el vicerector José González-Meneses Jiménez, els catedràtics Miguel Royo González, Daniel Cándido Mezquita Moreno, Antonio Cortés Lladó, Luis Recasens Serrano, José María Cañadas Bueno, José Sopeña Bonempte, Valentín Matilla Gómez, Juan Andreu Urrea i Pedro Rodrigo Sabalette, el professor Julio Cobos Carceller, els auxiliars numeraris José Salvador Gallardo, Jacinto Ovín Corte i Camilo González y González, els auxiliars temporals Ramón Rodríguez Galindo, Mauricio Domínguez-Adame Romero, Francisco Romero Rabana, Emilio Espejo López, Salvador Andrés Traver, Juan Delgado Roig, Antonio González-Meneses Meléndez, Enrique Sánchez Bich, José Bolinches de la Rosa, Antonio Cuellar Rodríguez, Sebastián Vizcaya Lozano i Juan Salas González, i l’ajudant José María Cubero Orellana.

²⁶ El catedràtic de Dret José Antonio Rubio Sacristán –vicesecretari de la UIMP, no s’havia pogut reincorporar a Sevilla— i l’auxiliar temporal de Ciències Luis Rey Guerrero –de qui es desconeixen “sus ideales políticos”—.

Medicina. Tanquen el llistat el professor de Medicina Alejandro del Barrio Martínez – “adherido al movimiento salvador” —, l’auxiliar numerari de Medicina Guillermo Vilches Romero, i sis auxiliars temporals: José Sánchez Romero – “prestando servicios en la Guardia Cívica como oficial de complemento” —, i María del Rosario Montoya Santamaría, de Ciències; Francisco Javier Conde García i José María de la Peña y de la Cámara – anteriorment ubicat per error a la Facultat de Medicina —, de Dret; i Federico Jiménez Ontiveros – “adherido al movimiento salvador” —, i José Moreno Cenicerros, de Medicina.²⁷

La suspensió de feina i sou era una primera mesura d’urgència presa pel rectorat, amb el vist-i-plau de les autoritats insurgents, contra els docents “que de un modo fehaciente hayan intervenido en la subversion que sufre España”, a l’espera de revisions posteriors.²⁸ La separació no exclouïa noves sancions i, de fet, des de les diferents instàncies que s’anaven creant sobre la marxa es demanaven nous informes que alimentessin els nous òrgans depuradors, viciats ja des de la seva mateixa creació. Com bé aclaria el membre de la Comisión de Cultura y Enseñanza, Ferrer Cajigal, el 11 de novembre de 1936, la paraula del rector seguia sent decisiva i les comissions depuradores s’havien de limitar a tramitar amb celeritat els expedients. “Por lo tanto no le extrañe a Ud. ver en el Boletín como definitivas las sanciones que Ud. propuso como transitorias. Esto se ha hecho en todas las Universidades”.²⁹ A partir de novembre de 1936 la Comisión para la Depuración del Personal Universitario es farà càrrec de la repressió dels docents universitaris i, la major part de propostes, reafirmaran la condemna prèvia.

Bon exemple d’aquesta dinàmica és el cas dels quatre catedràtics següents: el sevillà Juan María Aguilar Calvo d’Història d’Espanya moderna i contemporània, el cubà Manuel Martínez Pedroso de Dret polític espanyol comparat, Rafael de Pina Millán de Dret processal i el barceloní José Quero Molares de Dret internacional. Tots ells són suspesos “definitivamente de empleo y sueldo con incautación de haberes no percibidos” per la Junta Técnica del Estado el 29 d’octubre de 1936 (BOE, 2 de novembre), arran de l’informe del rectorat.

²⁷ AHUSe, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

²⁸ AHUSe, carpeta 3353, Comunicaciones con el rector, 1936. Telegrama de la Comisión de Cultura y Enseñanza del 24 d’octubre de 1936.

²⁹ AHUSe, lligall 1257, expediente número 10.

Cadascuna de les sancions respon a la vinculació directa dels professors amb la Segona República i/o els partits republicans i d'esquerres. No es tracta d'hipòtesis. A l'expedient de Martínez Pedroso, per exemple, els càrrecs es limiten a “diputado a Cortes socialista” i “intensas actividades políticas de carácter extremista”.³⁰ Així, no és estrany trobar dins d'alguns expedients còpies de les intervencions al Congrés dels Diputats com a proves de culpabilitat. Com ja hem comentat, els tres primers eren diputats i es trobaven en excedència de la seva càtedra. A més, Martínez Pedroso havia ocupat diferents càrrecs tècnics en organismes internacionals en representació del govern republicà –auxiliar a la legació espanyola a Varsòvia el 1937, per exemple—, diputat a Corts el 1936 i magistrat del Tribunal Suprem; Pina Millán governador civil de Tenerife entre setembre de 1933 i juny de 1934; i Quero Molares vocal de la Comissió Mixta de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya.

Quan la comissió de Saragossa reprèn els expedients, confirma “la separación definitiva del servicio, la baja en el escalafón e inhabilitación para el desempeño de cargos directivos y de confianza”. El 9 d'abril de 1937 es dictaminava el cas dels catedràtics Martínez Pedroso –fet públic el 22 de febrer de 1939 (BOE, 25 de febrer)— i Aguilar Calvo –el 29 de juliol (BOE, 18 d'agost)—; el 24 de setembre de 1937 (BOE, 28 de setembre) és el torn de Pina Millán; i al dia següent (BOE, 29 de setembre) de Quero Molares. No seria la darrera sanció ja que als tres primers se'ls obriria un expedient de responsabilitats polítiques el 1940 per part del jutjat instructor de Madrid, però tampoc la primera.

El 7 de desembre de 1932 el claustre de La Laguna ja havia censurat al catedràtic Pina Millán arran d'unes “manifestaciones sobre la Universidad, que resultaban además de totalmente desprovistas de fundamento, extremadamente molestas para el conjunto de los Claustrales y singularmente insidiosas para la representación Escolar oficial, a la que se acusaba, injustamente repito de sectarismo político religioso”.

I, ja durant la guerra, al catedràtic Martínez Pedroso se li incautava la biblioteca personal “por traidor a la Patria”. El 30 d'agost de 1938 el comissari de multes de la Delegación de Asuntos Indígenas a Tetuán, Manuel Abril, comunicava al degà de Dret sevillà la decisió d'adjudicar-la a aquesta Facultat: en total vint caixes amb 500 llibres

³⁰ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1969, expedient personal de Manuel Martínez Pedroso.

valorats en set mil pessetes. Poca cosa si tenim en compte que se li havia imposat una multa d'un milió de pessetes. Fins el 29 de setembre de 1982, ja en democràcia, no seria rehabilitat. Massa tard, ja que el 10 de maig de 1958 moria a l'exili a Ciutat de Mèxic on va exercir com a catedràtic de Dret a la UNAM.³¹

Els càrrecs de caire polític no tenien caducitat, ni tampoc s'esgotaven amb la primera sanció. Com ja hem comentat, el catedràtic de Mineralogia i botànica, Pedro Castro Barea, és destituït com a secretari general i administrador del Patronat. El 23 de setembre de 1937 se'l sanciona de nou, ara amb la separació definitiva del servei. La purga es basa tant en la sanció prèvia, com en una delació que el definia com a “sectario, simpatizante de Izquierda Republicana, de la Institución Libre de Enseñanza y alma del movimiento izquierdista”.³²

Dins de l'estudi de la repressió a la Universitat de Sevilla, resulta d'especial rellevància el cas del santanderí Felipe González Vicén, catedràtic de Filosofia del dret, a conseqüència de l'enfrontament dialèctic a les pàgines de la revista *Sistema* entre diversos historiadors andalusos.³³ A González Vicén l'aixecament militar el sorprèn a Berlín, on es troba ampliant coneixements. Des d'allà, el 1 de setembre i el 19 d'octubre de 1936, es posa en contacte amb les autoritats acadèmiques per informar-los que no pot reincorporar-se immediatament pels perills del viatge per la dona i la filla.³⁴

El rector sevillà i el degà de Dret, Carlos García Oviedo, coincideixen a l'hora de respondre-li què no hi ha classes, però que en arribar haurà de “justificar el por qué no se presentó el día 15 de septiembre”, ja que només es concedien permisos “por motivo justificado de enfermedad”. Finalment, el 21 de novembre es reintegra. Set dies més tard, la

³¹ AHUSE, lligall 1992, Expedientes personales de catedráticos de la Universidad de Sevilla (separados del servicio por O.M. Año 1939). AGA, secció Governación, caixa 55/1969, expedient personal de Manuel Martínez Pedroso. Respecte de Martínez Pedroso, el degà de Dret declarava el 30 de desembre que havia sigut “militant activo del partido socialista y organizador y alentador de las actividades revolucionarias de la F.U.E. realizando en todo momento campaña vigorosa, dentro y fuera de la Universidad, en favor de los ideales que profesaba”. Rubio Mayoral, “El profesorado de...”, pp. 89-100, analitza la depuració de tots quatre catedràtics.

³² Rubio Mayoral, “El profesorado de...”, pp. 100-101.

³³ José Calvo González, “Guerra civil, universidad y censura. Sobre las sanciones y depuración al profesor Felipe González Vicén (primeras noticias)”, *Sistema*, 109, juliol de 1992, pp. 45-72. Juan José Gil Cremades, “Un expediente sancionador. Sobre un capítulo de la biografía intelectual de González Vicén”, *Sistema*, 113, març de 1993, pp. 37-55. José Calvo González, “Algo más sobre guerra civil, universidad y censura. De las sanciones y depuraciones a González Vicén (en ocasión de contar historias)”, *Sistema*, 116, setembre de 1993, pp. 85-100. Benjamín Rivaya García, “En torno a la Universidad y la guerra: el caso González Vicén (¿últimas noticias?)”, *Sistema*, 121, juliol de 1994, pp. 97-112.

Comisión de Cultura y Enseñanza li comunica per telegrama la suspensió de feina i sou, en estar imputat en un expedient depurador.

L'expedient no es resoldria fins el 13 d'octubre de 1937 amb "la separación definitiva del servicio" i la inhabilitació per a càrrecs. De res sembla servir-li l'informe laudatori remès el 8 de desembre de 1936 pel cap de premsa i propaganda de Falange d'Andalusia –militant i "elemento indispensable en la tarea de reconstrucción de nuestra Nueva España"—, ni la destacada ascendència del seu germà Luis sobre el partit únic com a president de la Junta Política de FET y de las JONS.

Per a la comissió de Saragossa, el raonat i avalat descàrrec de González Vicén no desvirtua les acusacions de no haver-se reincorporat immediatament –"porque no quiso"— i de "izquierdismo marcado". Com fan notar els diferents investigadors, en la sanció hi pesen factors interns i externs a la pròpia depuració, com ara les delacions d'enemics personals dels dos germans, que centren les imputacions en la baula més dèbil: Felipe. L'anàlisi d'aquestes raons de fons centren l'agre debat entre historiadors, abans mencionat.

Si bé la duresa de la sanció pot imputar-se a moltes causes –fins i tot hi ha insinuacions sobre que el seu matrimoni amb una alemanya deixava "bastante que desear"— i segurament l'explicació està en la confluència de totes elles, hi ha una circumstància amb molt de pes propi no prou destacada pels investigadors: el seu pas per la Universitat de Valladolid. La depuració del professorat vallisoletà està estretament lligada al Claustre celebrat el 15 de juny de 1932. Aquell dia es debatia una proposta que cercava un pronunciament en contra dels Estatuts català i universitari barceloní. La moció va ser desestimada amb un majoritari "no ha lugar a deliberar" recolzat pels "once alumnos de la FUE" i els docents "amigos velados" de l'autonomia, entre ells l'auxiliar González Vicén.³⁵

Mesos més tard, totes les depuracions de docents vallisoletans són acompanyades d'una còpia de l'acta amb el nom i l'actitud de tots els claustrals i, al costat, una sèrie d'anotacions –algunes a mà, d'altres mecanografiades— reveladores de la transcendència

³⁴ L'investigador Calvo González menciona una tercera carta prèvia al degà en el mateix sentit. Calvo González, "Guerra civil, universidad...", pp. 57-60.

³⁵ Archivo de la Universidad de Valladolid (AUVa), llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 15 de juny de 1932. Votaren a favor de "no ha lugar a deliberar" vint-i-un claustrals (els catedràtics Barcia, Melón, Alarcos, Vidal Jordana, Costero, Guilarte i Abad; els auxiliars Landrove, Miaja, González Vicén i Suárez; i els alumnes Suárez Carreño, Infante, Garnacho, Alonso Gamo, Mantilla, Huelga, Santamaría, Villarreal, Alfageme i Lefler) i en contra setze (els catedràtics Luna, Valverde, Pérez Martín, Torremocha,

de la votació: “expediente”, “fallecido”, “fusilado”. Vora el ja catedràtic de Sevilla trobem un manuscrit “expediente”.³⁶

Vistes les circumstàncies, González Vicén decideix tornar a marxar i es refugia a Alemanya durant els primers dies de juliol de 1937. Fins deu anys després no li serà concedida la revisió i el 8 de juliol de 1947 pot reincorporar-se, “sin sanción alguna”, a la primera vacant existent. Aquesta serà a la Facultat de Dret de La Laguna. En la rehabilitació, tot i que en un centre allunyat i amb tant de retard, segurament no són aliens els canvis a Espanya i a Europa, i el manteniment de la influència del seu germà Luis.³⁷

Amb la mateixa sanció de separació i inhabilitació per a càrrecs són sancionats els catedràtics d’Història general del dret espanyol, el zamorà José Antonio Rubio Sacristán, i el de Dret civil espanyol comú i foral, el madrileny Demófilo de Buen Lozano, el 24 i 25 de setembre de 1937 (BOE, 28 i 29 de setembre), respectivament. Les revisions posteriors tenen una sort desigual. Rubio Sacristán aconsegueix la revisió de la sanció inicial “por la de traslado a otra Universidad, con pérdida de los haberes no percibidos, reintegrándole a su Escalafón en el puesto que le corresponde” el 20 de gener de 1944 i el dia 26 ja el destinen a la Facultat de Dret de Granada, i posteriorment passaria a Valladolid. En canvi, De Buen Lozano veu com el càstig és ratificat el 4 de febrer de 1939 (BOE, 17 de febrer), ja que no se li perdona l’haver sigut consejero de Estado amb la República.³⁸ Ironies de la història, per aquest mateix nomenament anys enrera havien sigut felicitats tant ell mateix com Ramón Carande Thovar.³⁹

Carande Thovar, nascut el 1888 a Palència, era catedràtic d’Economia política i hisenda pública, però des del 1933 es trobava en excedència, primer pel nomenament com a consejero d’Estado pel president Niceto Alcalá Zamora, i després per passar al Banc

Mantilla, López Prieto, Bartolomé del Cerro, Ferrández, González de Echávarri, Bañuelos, Otto, Rubio i Galindo; i els auxiliars Durruti, No Hernández i Gómez Sigler). El rector Torre Ruiz es va afegir a la majoria.

³⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.03, 31/3996, expedient de Vicente Gay Forner i 31/2210, expedient personal de Francisco Suárez López.

³⁷ AHUSE, lligall 1993, expedient número 20. L’investigador Rivaya García parla de 1946, un any abans.

³⁸ AHUSE, lligall 1993, expedient número 39; i lligall 1992, Expedientes personales de catedráticos de la Universidad de Sevilla (separados del servicio por O.M. Año 1939), respectivament. Rubio Sacristán havia aconseguit reobrir el seu cas el 26 de maig de 1939 i el 1941 el Ministeri va començar a abonar-li “el 50% del sueldo que tuviera asignado”. Per aquest docent també es pot recórrer a la consulta de Patricia Zambrana Moral i Elena Martínez Barrios, “Notas sobre la depuración universitaria: algunos casos concretos”, *Cuadernos Republicanos*, 46, Madrid, CIERE, juliol de 2001, pp. 47-50.

³⁹ AHUSE, Libro de Actas de Claustro y Juntas de Gobierno 1900-1939, lligall 1998, claustre ordinari del 9 de maig de 1931, pp. 88-90.

Urquijo com a assessor financer per indicació del seu mestre Antonio Flores de Lemus. Curiosament, els dos catedràtics que es tornarien a l'hora d'acumular la seva càtedra, Martínez Pedroso i González Vicén, també serien sancionats.

Com que Carande Thovar va passar la guerra a Madrid, li va ser impossible respondre als càrrecs i el seu expedient es va tramitar ràpidament. El 24 de setembre de 1937 la Junta Técnica del Estado decretava “la separación definitiva” i “la inhabilitación para cargos directivos y de confianza”, acusat de ser “hombre de ideas izquierdistas, favorecido por los republicanos con cargos importantes, como el de Vocal del Consejo de Estado”. Els càrrecs venien avalats per una “nota informativa entregada al sr. González Palencia”, secretari de la comissió de Saragossa: “Competente y buen profesor, pero tipo clásico de los intelectuales. Mimado por los izquierdistas y favorecido con altos cargos por la República. De buena posición económica y en el fondo un conservador cien por cien”. La darrera frase no es va tenir en compte.

No seria l'únic procés. El setembre de 1937 la Comisión de Hacienda s'interessava per la sanció dictada contra ell per la Comisión de Cultura y Enseñanza. El motiu era que “dicho señor se dá la circunstancia de que forma parte del Consejo de Administración de la Compañía Arrendataria del Monopolio de Petróleos, aunque no en representación del Estado”, i es volia saber si hi havia motius per també actuar contra ell en aquest àmbit. Posteriorment, el 20 de gener de 1939 el jutjat d'Olivenza (Badajoz) el declarava lliure de tota responsabilitat en un procés sobre incautació de béns, i el primer de juliol també l'Auditoría de Guerra del Ejército de Ocupación l'exonerava de tota responsabilitat gràcies a un informe del SIPM que confirmava les persecucions sofertes durant la guerra i que era “persona completamente adicta al G.M.N.”.

Carande Thovar, però, seguia sancionat com a catedràtic i el 17 d'abril de 1939 presenta una instància i una declaració jurada per aconseguir ser rehabilitat. A la declaració assegura que va intentar infructuosament fugir de zona republicana, nega tota militància més enllà d'un breu pas per l'agrupació Al Servicio de la República fins desembre de 1931, recorda que es trobava en excedència i en plantilla del Banc Urquijo com assessor tècnic, enumera les persecucions sofertes durant la guerra (primer es refugia a l'ambaixada de Mèxic per l'assetjament de la CNT, després l'incauten la casa, el detenen l'agost de 1937 i la Caja General de Reparaciones li obre un expedient) i s'absté de delatar a ningú en

assegurar que tots els catedràtics es van comportar “con toda pulcritud” i si col·laboraven amb la República era perquè “se vieron forzados a ello”.

Quant a avals, aporta declaracions favorables del catedràtic i acadèmic de la Història Antonio Ballesteros Beretta, del consejero nacional Javier Martínez Bedoya i del delegat de propaganda del Ministerio de la Gobernación Melchor Fernández Almagro. Posteriorment, el 3 de juliol, hi afegeix l'exoneració del jutjat d'Olivenza i l'aval del secretari general del Banco Urquijo, José de Vivar y Soto. Malgrat que la revisió li havia sigut concedida el 15 de maig de 1939, durant mesos no es produeix cap avanç.

De sobte, tot s'accelera el 4 de novembre, amb la carta remesa personalment pel ministre d'Educación Nacional, José Ibáñez Martín, on demana “la máxima urgencia” al president de la Comisión Superior Dictaminadora, Antonio de Santiago, en les diligències de revisió de l'expedient, “dentro siempre de los principios de rápida y serena justicia, norma del Nuevo Estado”. La pressió dóna els seus fruits, i tres dies després ja es proposa “la confirmación en su cargo, con abono de los haberes dejados de percibir”, proposta ratificada el mateix dia pel ministre. El raonament de De Santiago considera “que el único cargo contra él formulado de haber sido vocal del Consejo de Estado, durante el Gobierno Azañista, debe ser estimado como un nombramiento para un cargo, en la más alta esfera, de índole administrativa y que la posible culpabilidad proveniente de su aceptación, está plenamente compensada por la actitud y conducta del catedrático citado bajo la dominación roja, su indiscutible identificación con la Causa Nacional y su alto prestigio, no debiendo el Estado rechazar los servicios que se le ofrecen de personas que, como el Sr. Carande, pueden contribuir excepcionalmente, por su aptitud y amor a la Causa, a la tarea de la reconstrucción y engrandecimiento de España”.⁴⁰

L'argumentació no era diferent a la que s'hauria pogut fer mesos abans, o a la que hem citat anteriorment referida a l'ex rector Candil Calvo. En el cas de Carande Thovar, segurament la diferència caldria cercar-la en les pressions realitzades pels avaladors i pels representants del Banc Urquijo, però no exclusivament. Amb el final de la guerra les autoritats ministerials són més conscients de les necessitats de professorat. Això no significa que es produeixi un relaxament general, ni un perdó massiu. L'amnistia no existia pel franquisme.

⁴⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de Ramón Carande Thovar.

El catedràtic de Patologia general, José Cruz Auñón, estava des del 4 d'octubre de 1937 pendent de la ratificació de la proposta de separació definitiva defensada per la Comissió de Saragossa, arran de “las reiteradas informaciones del SIM acerca de la labor disolvente de este catedrático”. Fins el 18 d'abril de 1939 no hi ha una resolució definitiva i aleshores el director general de Enseñanzas Superior y Media, José Pemartín, decreta primer el “traslado e inhabilitación para cargos directivos y de confianza”, per després canviar d'idea i tatxar en el mateix full la primera part de la sanció i deixar només la inhabilitació.

De la primera proposta a la definitiva, res havia variat a l'expedient. El doble plec de càrrecs mantenia les mateixes acusacions: “izquierdista. Dio conferencias en Morón [de la frontera (Sevilla)] sobre el amor libre. Dirigía la FUE en los disturbios estudiantiles. Propagandista del comunismo y enemigo de la Iglesia”; i “gran propagandista del comunismo, enemigo público de la Iglesia y de la Patria, en cuya labor disolvente se afanaba en Morón de la Frontera. Sin haber dejado sus ideas naturales está en Falange Española como un fervoroso más”.

Tampoc res s'havia afegit en el descàrrec. En ell, Cruz Auñón recordava la seva adhesió a l'aixecament el 19 de juliol i com la seva dona –alemanya protestant— s'havia convertit al catolicisme per poder casar-se per l'Església catòlica. Aportava, a més, l'afiliació a Falange i l'aval dels presidents de la Asociación de Estudiantes Católicos i del SEU. La referència a la religió de la muller no estava fora de lloc. De fet, un dels vocals de Saragossa feia constar com a càrrec el rumor de que “se cree que su mujer es judía alemana”. El canvi era en l'entorn, no a l'expedient.⁴¹

També la vida privada, en aquest cas el divorci, resulta d'especial rellevància en la depuració del catedràtic d'Obstetrícia i ginecologia, el barceloní Luis Recasens Serrano. El trencament del que es considerava el sagrat vincle del matrimoni i les maledicències sobre la convivència amb “una enfermera y matrona” condicionen la depuració. Així, el 4 d'octubre de 1937, la comissió de Saragossa justificava la proposta de suspensió de feina i sou per dos anys i la inhabilitació per “la innegable actuación izquierdista” a Saragossa i “la poca ejemplaridad de su vida privada, con el consiguiente escándalo para el elemento estudiantil”.

⁴¹ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de José Cruz Auñón.

Els càrrecs es basen en delacions facilitades a vocals de la comissió depuradora i el plec es redacta bàsicament a partir d'aquestes. Se l'acusa "de avanzada ideología política y religiosa", d'identificar-se amb el catedràtic Santiago Pi Suñer i les esquerres, de "conducta privada escandalosa" i "amoral", i de tenir "mal ambiente entre los estudiantes". En el descàrrec nega cap vincle polític i limita la relació amb Pi Suñer a la coincidència en el claustre de Saragossa, fa menció dels fills voluntaris a les files insurgents i aporta l'aval de la mare superiora de les Hermanas de la Caridad.

Com en d'altres casos, la proposta de sanció resta pendent de ratificació fins al final de la guerra. Aleshores, si bé en primera instància la Comisión Superior Dictaminadora de Expedientes de Depuración planteja la separació i inhabilitació definitiva, finalment el director general Pemartín ho rebaixa a inhabilitació per a càrrecs el 3 d'agost de 1939 (BOE, 18 d'agost).⁴²

La mateixa sanció recau el 13 de desembre de 1937 sobre el catedràtic de Llengua i literatura espanyoles, el vallisoletà Jorge Guillén Álvarez i, de nou, amb referències a la moral familiar durant la tramitació. A l'expedient se l'acusava de simpatitzar amb les esquerres, Acció Republicana i el Front Popular, d'haver demanat permís per marxar a Buenos Aires per fer una conferència i de mantenir una "avanzada ideología en el orden político y religioso". Un anònim catedràtic de Sevilla relata la sorpresa amb què el reberen a la ciutat donada "su compenetración y convivencia con los catedráticos izquierdistas", i aprofita per denunciar a Carande Thovar, Martínez Pedroso, Ots Capdequí, de Mata Carriazo i Rubio Sacristán.

El catedràtic i poeta no aconsegueix desvirtuar els càrrecs amb les seves al·legacions, ni tan sols amb el discurs que el 12 d'octubre de 1936 fa en motiu de la Fiesta de la Raza davant del general Queipo de Llano i del Gran Visir. En contra seu s'apleguen multitud d'informes oficials i delacions, que creen un absolut caos entorn de la seva figura. Tot i les contradiccions evidents entre uns i altres, la comissió opta sempre per afavorir la credibilitat de les acusacions més greus. S'acusa al seu pare de representant de Santiago Alba a Valladolid i d'estar implicat en negocis tèrbols, se li retreu estar casat amb una francesa jueva i de combatre amb ella el catolicisme (la filla no estudiava religió), de fer masses viatges a França (el mateix informant confon la Universitat de la Sorbona amb la

d'Osborne que, com aclareix un altre informe, “es la marca de un vino”), s’assegura que el seu sogre és jueu i maçó i, per tant, “no tendría nada de particular que lo fuera el referido”.⁴³

Curiosament, tant Guillén Álvarez com Recasens Serrano veuran trastocada la seva activitat acadèmica pels retards i les incerteses del procés depurador. Al primer li serà denegat per aquest motiu, l’agost de 1936, el permís per traslladar-se a la reunió del Pen Club a Buenos Aires, que havia sol·licitat des de Pamplona, i el segon no podrà assistir tampoc al XI Congreso de la Sociedad Internacional de Cirugía a Viena el 1938. Guillén Álvarez aconseguirà un passaport i demana l’excèdència voluntària el 7 d’octubre de 1939, per marxar amb la família primer a França i després a Canadà; mentre que Recasens Serrano seguirà al país i fins el 6 de setembre de 1946 no serà rehabilitat.⁴⁴

Pel que fa a la Facultat de Medicina de Cadis, la depuració té allà unes característiques pròpies per la presència al capdavant del deganat, durant tota la República, del catedràtic de Fisiologia Leonardo Rodrigo Lavín. El governador civil insurgent de Cadis el considerava “ABSOLUTAMENTE INCOMPATIBLE con la situación actual”. Una valoració que assegurava compartia “la clase médica y escolar” i “toda la parte sana de la población civil que coincide con el sentir de la nueva España”. Se’l qualifica com a “persona poco moral, de clara inteligencia y demasiado hábil” i “de ideas francamente izquierdistas y anticatólicas”. Al seu torn, el 17 de maig de 1938, el rector es mostrava més conciliador –havien coincidit a Cadis entre 1904 i 1920— i el descrivia com una persona “de gran cultura y capacidad y, aunque no comulgaba en las ideas católicas”, d’ordre i no militant de cap partit.⁴⁵

El santanderí Rodrigo Lavín era inhabilitat per a càrrecs el 3 d’agost de 1939 (BOE, 18 d’agost). A banda del seu apoliticisme i de l’enfrontament amb el SEU, l’element

⁴² Expedients personals de Luis Recasens Serrano: AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15053; i AHUSe, lligall 1994-C, expedient número 11.

⁴³ Expedients personals de Jorge Guillén Álvarez: AGA, secció Gobernación, caixa 55/1968; i AHUSe, lligall 1993, expedient número 22. L’estiu de 1937 Guillén es posava en contacte amb el rectorat des de França per comunicar la impossibilitat de reincorporar-se, contestar el plec de càrrecs o desplaçar-se a Burgos per malaltia. Fins el mes d’agost no retorna a Sevilla i el 1938 es desplaça amb la família a Valladolid per passar l’estiu. Vicente Llorens, “La emigración republicana de 1939”, dins J. L. Abellán (dir), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum I, p. 97, assegura que el juliol de 1936 va ser detingut a Pamplona i empresonat durant pocs dies a principis de setembre.

⁴⁴ AHUSe, lligall 1993, expedient número 22, i lligall 1994-C, expedient número 11, respectivament.

⁴⁵ AHUSe, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

decisiu en la seva sanció va ser l'odi que li professava un auxiliar anomenat Lenzano, aleshores màxim dirigent del Col·legi de Metges. El delator l'acusava “del más ominoso caciquismo a ultranza, que con poderes omnímodos viene ejerciendo, de tiempo inmemorial [...], sobre la clase médica gaditana, víctima de un desaprensivo nepotismo sin precedente y cuyos inexecrables designios deja sentir implacable contra el médico que osa oponerse a su nefasto y despótico influjo”. Malgrat les advertències del degà accidental, el catedràtic d'Obstetrícia i ginecologia Enrique Muñoz Beato, sobre la gravetat dels càrrecs, sembla ser que Rodrigo Lavín va restar al balneari de Solares a Santander sense fer-ne gaire cas.⁴⁶

La figura del degà planarà en tots els informes i expedients referents a la Facultat gaditana. Ja en el primer informe remès pel Govern Civil de Cadis a l'entorn de 1937 és perceptible aquesta circumstància. El document dibuixa un claustre dividit en tres grans grups: addictes,⁴⁷ sense valoració per manca d'informació en ser de nomenament recent⁴⁸ i desafectes en major o menor grau, depenent de la seva relació amb el degà republicà.

Respecte dels no addictes, la tardana i anhelada documentació –al llarg del darrer trimestre de 1936, es dóna pressa al Govern Civil de Cadis perquè remeti els informes—⁴⁹ descriu de manera benèvola al catedràtic d'Obstetrícia i ginecologia Enrique Muñoz Beato qui, tot i militar en “partidos republicanos moderados o no afectos al Frente Popular” i defensar al degà Rodrigo Lavín, s'havia declarat “afecto al actual movimiento nacional”; a l'auxiliar temporal José Villar Viñas qui, malgrat ser “incondicional” de l'anterior degà, no s'havia oposat a l'aixecament; i al catedràtic de Patologia mèdica Felipe Morán Miranda “ausente”, pero “no se le supone con los enemigos de España”. Més contundents resulten

⁴⁶ AHUSE, lligall 1994-B, expedient personal de Leonardo Rodrigo Lavín (número 8).

⁴⁷ Els catedràtics Enrique Alsina Quesada de Patologia quirúrgica, Buenaventura Carreras Durán d'Oftalmologia, Eduardo Guija Morales de Medicina legal, Francisco Orts Llorca d'Anatomia descriptiva, Joaquin Portela González d'Otorrinolaringologia, Tomás Sala Sánchez de Pediatria, els auxiliars numeraris José Jiménez Labrón i Justo Juliá Necochea, els auxiliars temporals Francisco Fernández Mier, Juan J. García Sánchez, Rafael Giralón Mallolfi, Juan Igueravide Cordero, José Luis Martínez Rovira, Pedro Melero Llovet, Germán Muñoz Beato, Pedro Noriega Rubín, Juan Portela Rodríguez, Francisco Ramos Martín i Adolfo Vila Rodríguez.

⁴⁸ Els catedràtics Miguel Carmona Villarta de Patologia general –però es té una impressió favorable d'ell—, Gerardo Clavero del Campo d'Higiene i microbiologia, José Conde Andreu d'Anatomia descriptiva, Manuel Diaz Rubio de Patologia i clínica mèdica, Francisco García González de Química, Enrique Hernández López de Patologia quirúrgica, Juan María Herrera Bollo d'Histologia i anatomia patològica, Rafael Salvia Hernández de Física, i Gabriel Sánchez de la Cuesta de Farmacologia.

⁴⁹ AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

els informes dels auxiliars temporals Julián Alonso Rodríguez i Vicente Carrasco Illescas, qualificats com a “indeseable” i d’extrem “izquierdismo”. El primer pels seus vincles amb la ILE i trobar-se segurament allistat amb la República; el segon per “masón”.

L’obsessió contra Rodrigo Lavín no significa que es menystinguessin els càrrecs clàssics de caire ideològic.⁵⁰ De fet, a més dels informes personals, el Govern Civil gadità remet un primer llistat de docents cessats per “incompatible con la situación actual”, és a dir, per raons polítiques. És el cas dels ajudants de pràctiques Manuel Mari Martínez – “Partido Radical Socialista”—, Federico Portillo –“compromisario del Frente Popular”— i Manuel de los Reyes García –“masón. Ha sido expulsado de F.E.”—; i de l’auxiliar temporal José Pérez Llorca –militant del “Partido Azañista”—.

De vegades, la discrecionalitat d’aquestes expulsions cridava l’atenció fins i tot del mateix rector que no es pot estar d’afegir a llapis a l’expedient de Pérez Llorca “Confusión?”, en observar que al mateix informe es justificava la necessitat de sanció “aunque no se le haya conocido actividad, en contra del movimiento nacional”. A petició del rectorat, el 27 de gener de 1937 el governador civil de Cadis amplia l’informe i el vincula al grup Al Servicio de la República, tot i que segueix sense trobar-se “ningún motivo por el que pueda suponersele no leal al Movimiento”.⁵¹

Finalment, la Comisión de Cultura y Enseñanza decretaria “la cesantía de los catedráticos de esa Facultad [de Medicina de Cadis], Sres. D. Felipe Morán Miranda, D. Manuel Diaz Rubio y D. Francisco Orts Llorca”, el 25 de febrer de 1937 (BOE, 27 de febrer).⁵² Morán Miranda s’havia desplaçat el maig de 1936 a Madrid per col·laborar en el Instituto de Investigaciones Médicas amb el catedràtic Jiménez Díaz i des d’allà aconseguí fugir a París on assegura a les autoritats insurgents que es troba convalescent.

⁵⁰ El 16 d’abril de 1937 el rector remet a la Comissió de Saragossa un llistat amb els docents de Medicina militants a Izquierda Republicana: l’auxiliar Vicente Carrasco Illescas, l’ajudant Manuel de los Reyes García i l’alumne intern José García López. AHUSe, lligall 1994-B, expedient número 8. Rubio Mayoral, “El profesorado de...”, p. 106, recull l’expedient obert contra l’alumne intern García López que conclou amb la separació i inhabilitació definitiva dictada el 27 d’octubre de 1937 per la Junta Técnica del Estado.

⁵¹ AHUSe, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

⁵² AHUSe, lligall 1992, Expedientes personales de catedráticos de la Universidad de Sevilla (separados del servicio por O.M. Año 1939), expedient de Felipe Morán Miranda. De res li havia servit al catedràtic de Patologia mèdica, el zamorà Morán Miranda, el certificat mèdic per justificar la seva permanença a París per malaltia el 24 de novembre de 1936, ni posar-se a les ordres de la Creu Roja de Burgos a París el 7 de gener de 1937. Aquest docent veuria com la comissió de Saragossa ratificava la sanció de “separación definitiva del servicio” i inhabilitació per a càrrecs el 20 d’octubre (BOE, 22 d’octubre). Fins el 7 de gener de 1965 no seria reintegrat al servei.

La comissió de Saragossa l'acusarà de servir a “los rojos” i de no presentar-se a les autoritats corresponents a França, sense donar credibilitat al relat de persecucions sofertes i als serveis prestats a l'estranger a favor de l'aixecament. El 20 d'octubre (BOE, 23 d'octubre) es confirmava la sanció amb la separació i inhabilitació definitiva, i no seria reintegrat fins el 7 de gener de 1965.⁵³ Orts Llorca, catedràtic d'Anatomia, se'l suposava a València, donades “sus simpatías por los grupos extremistas” del Front Popular.⁵⁴

El 22 d'octubre (BOE, 25 d'octubre) també cessen el catedràtic d'Histologia i tècnica microgràfica i anatomia patològica, Juan Miguel Herrera Bollo –abocat a l'exili, el 1950 des de Panamà sol·licitaria li fos remès el diploma de catedràtic—, i l'auxiliar temporal d'Anatomia descriptiva, Vicente Carrasco Illescas. Al primer se l'acusava d'haver participat en els fets de 1931 a la Universitat de San Carlos que desembocaren en la mort d'un dels guàrdies civils enviats a restablir l'ordre. Al segon, el Govern Civil de Cadis el qualificava de maçó i militant d'Izquierda Republicana.⁵⁵

Per agreujar encara més la situació docent, alguns addictes aprofiten per donar el salt a d'altres Universitats. És el cas del catedràtic toledà de Patologia general Miguel Carmena Villarta que aconsegueix passar de la Facultat de Cadis a la de Sevilla el 1941, i un any després a València derrotant en el concurs a Lorenzo Gironés de Barcelona. Sens dubte, el seu historial militar l'afavoreix i ell mateix destaca els “certificados de mi actuación en tiempo de nuestra Cruzada por lo que me concedieron la Medalla de Campaña con pasador de vanguardia y la Cruz Roja del Mérito Militar”. Després d'incorporar-se al bàndol insurgent des de Gibraltar –havia fugit de Sant Sebastià a través de França, Suïssa i Itàlia—, s'havia afiliat a Falange a finals de 1936 i servia com a metge militaritzat. “Más tarde pasó a servicios de vanguardia voluntariamente siendo asimilado a Capitán Médico honorario actuando cómo director de los Hospitales de vanguardia de Llerena y Castuera (Badajoz) hasta el fin de la Cruzada”.⁵⁶

⁵³ Rubio Mayoral, “El profesorado de...”, pp. 101-104.

⁵⁴ AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937, informe del 27 de gener de 1937 del governador civil de Cadis a petició del rectorat.

⁵⁵ AHUSE, lligall 1992, Expedientes personales de catedráticos de la Universidad de Sevilla (separados del servicio por O.M. Año 1939) i Expedientes personales de profesores auxiliares temporales (separados del servicio año 1937), respectivament. Rubio Mayoral, “El profesorado de...”, pp. 104-106.

⁵⁶ AGA, secció Governación, caixa 55/1965, expedient personal de Miguel Carmena Villarta. Se'l declara rehabilitat el 31 de juliol de 1942 (BOE, 19 d'agost).

Com arreu, també hi havia destitucions motivades per la simple caducitat del càrrec com ara els ajudants de pràctiques.⁵⁷ A Sevilla, per exemple, l'auxiliar temporal a Ciències, la madrilenya María del Rosario Montoya Santamaría, seria cessada i inhabilitada per a càrrecs el 11 de desembre de 1937 (BOE, 13 de desembre). Quan el 23 de febrer de 1940 fos revisat l'expedient i es limités la sanció a la inhabilitació per a càrrecs, la seva auxiliaria feia temps que s'havia extingit.⁵⁸ La caducitat afectava també a addictes al règim com Enrique Alcina Lainez qualificat com a “católico y leal al movimiento”. En canvi, d'altres cessaments tenien un rerafons més tràgic, com el de l'auxiliar temporal Rafael Calbo Cuadrado, tancat amb un sospitós mort “el 20 de agosto último”.⁵⁹

La tasca de depuració va centrar l'activitat universitària de manera especial durant el primer any de guerra, tant la del propi centre com la referida al districte⁶⁰ i més enllà. Així, a l'arxiu sevillà es conserven les sancions dictades a centres de les Balears, com ara la del catedràtic d'Institut Gabriel Alomar Villalonga: “separación definitiva 14-10-937”.⁶¹ La repressió se simultanejava amb el suport material, doctrinari i propagandístic a les autoritats insurgents abans comentat i, progressivament, prengué major protagonisme.

Les mateixes autoritats acadèmiques destacaven com “su Profesorado coopera igualmente a este movimiento salvador prestando servicios en la siguiente forma: los de Medicina en Hospitales de sangre; los de Ciencias fisico-químicas en servicios químicos de guerra, observatorios astronómicos o meteorológicos, laboratorios de mecánica, balística, etc.; los de Derecho en la Administración de justicia, así como de asesores jurídicos en los

⁵⁷ Enrique Alcina Lainez, José María Ventín González, José Paradas Sanjurjo, Ramón Díaz Martínez, Agustín Bernal Sánchez, José Álvarez de la Torre —“cesó en 30 de septiembre—, Pedro Vélez García, Antonio Calbo Cuadrado, Juan Ortiz Gallardo, José López Cruces, Manuel Sánchez Rodríguez, Antonio Torrecillas Carrión, Francisco Ruiz-Mateos Valiente, Antonio Gil Clarte, José Braza Coucelo, Miguel de los Ríos Pérez, Cesareo Ramón Miranda i Fernando Venero Sañudo. Dels dotze darrers es diu: “sin informes del Gobierno”.

⁵⁸ AHUSE, lligall 1992, Expedientes personales de profesores auxiliares temporales (separados del servicio año 1937).

⁵⁹ AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

⁶⁰ Tant la depuració del personal docent com la dels mateixos centres escolars. El 11 de desembre de 1936 la Comisión de Cultura y Enseñanza reclamava per telegrama “nombres personalidades o glorias regionales o nacionales para sustituir aquellos cuando sean antipatrióticos o anticatólicos”. AHUSE, carpeta 3353, Comunicaciones con el rector, 1936.

⁶¹ AHUSE, carpeta 3334, Depuración.

organismos regionales o locales del Distrito; y los de Ciencias exactas, Naturales y Letras, ejerciendo funciones docentes supletorias en los Institutos de 2ª Enseñanza”.⁶²

El catedràtic xeresà de Química orgànica –des de novembre de 1935 també acumulava la càtedra de Química teòrica—, Manuel Lora Tamayo, i el catedràtic sevillà de Dret administratiu i degà des del 30 d’abril de 1936 –ja ho havia sigut el 1931 i el 1934—, Carlos García Oviedo, exemplifiquen perfectament aquesta implicació amb el nou règim. El primer mantenia relacions estretes “con los grupos católicos de la ciudad y con falangistas como Pedro Gamero del Castillo”, i va treballar a la Junta Reguladora de Importación y Exportación del Ejército del Sur. El febrer de 1942 era recompensat amb el vicerectorat sevillà, i el mateix any passava a la Universitat de Madrid, de la que també seria vicerector poc després. No era el darrer ascens, ja que el 1962 ocuparia el Ministerio de Educación Nacional.⁶³

El segon era nomenat el 5 d’abril de 1938 vocal de la Comisión General de Codificación i el 4 de novembre vocal de la comissió encarregada de redactar un projecte de llei de govern i administració local. Finalitzada la guerra, seria recompensat amb la presidència del Patronato Local de Formación Profesional de Sevilla el 3 d’agost de 1939, la vocalia del Patronato Raimundo Lulio del CSIC el 16 d’agost de 1940, el vicerectorat el 17 d’octubre de 1942 i el rectorat el 2 de març de 1951, fins que el 9 de juliol de 1954 és nomenat rector honorari.

La col·laboració també revertiria en una depuració tranquil·la pels docents addictes. Com per exemple el catedràtic de Química inorgànica, el navarrès Francisco Yoldi Bereau, que va posar els seus coneixements “al servicio de la guerra química” i va ocupar “el cargo de Jefe de Sección Técnica de Andalucía”.⁶⁴ La depuració esdevenia un pur tràmit per catedràtics com l’alabès Juan Andreu Urra de Patologia i clínica mèdica, que s’hi sotmet a sol·licitud pròpia el 22 de desembre de 1947 per poder concursar a una nova càtedra.⁶⁵

⁶² AHUSE, lligall 1992, Depuración del personal docente, administrativo y subalterno de la Universidad de Sevilla y centros de enseñanza del distrito. 1936-1937.

⁶³ Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*, Madrid, Dykinson, 2002, pp. 378-382.

⁶⁴ AHUSE, lligall 1257, expedient número 9, declaracions de la seva vídua el 12 de juliol de 1948 en demanda d’una pensió, ell havia mort el 14 de gener de 1947.

⁶⁵ AHUSE, lligall 1994-C, expedient número 2.

El tancament de les aules per la mobilització de la major part de l'alumnat és aprofitat per membres del SEU per ocupar les instal·lacions universitàries i col·locar-hi la bandera de Falange. El rector Mota Salado no dubta de denunciar l'apropiació a l'autoritat militar que, finalment, ordena la devolució.⁶⁶ Satisfet amb la resolució del conflicte, el 22 de setembre de 1936, el rector ofereix els locals universitaris per impartir els cursos de preparació d'alferes.⁶⁷

Com ja hem vist, l'entusiasme en l'adhesió esdevé característic del claustre i el rector sevillans, sigui per felicitar al nou cap d'Estat "con todo entusiasmo" el 2 d'octubre de 1936,⁶⁸ sigui per donar la "entera aprobación" al projecte de llei sobre reforma universitària "elaborado con muy selectas colaboraciones técnicas" en el primer claustre acabada la guerra.⁶⁹ Quedava lluny el posicionament d'aquest mateix òrgan el 9 de maig de 1931 quan s'adherien "a la República instaurada" i s'aprovava la proposta a favor "de que todas las reformas de enseñanza se inspiren en un amplio espíritu democrático".⁷⁰

Amb el final de la guerra i davant la perspectiva de reprendre l'activitat acadèmica, l'adhesió entusiasta no pot amagar la precarietat docent. Tal i com reconeix el propi rector, la manca de professors provoca "inmediatos problemas en la normal organización de la enseñanza" i impedeix que es doni "el ambiente propicio a que esta alta función se cumpla con el rigor que su importancia exige".⁷¹

Les absències no es devien únicament a la depuració, sinó que tenien també a veure amb la promoció i recompensa dels addictes. Les càtedres esdevenen botí de guerra, i especialment llamineres eren les de la capital de l'Estat. El catedràtic de Dret civil espanyol comú i foral, el sevillà Ignacio de Casso Romero, rebia una càtedra provisional a Madrid el 26 d'octubre de 1939, que el 22 de novembre següent passava a ser definitiva, amb els elogis del degà madrileny, Eloy Montero Gutiérrez, que el qualifica de "catedrático meritisimo", "de sólida reputación, de brillante actuación profesional, su colaboración en

⁶⁶ AHUSE, lligall 1257, expedient número 10.

⁶⁷ AHUSE, carpeta 3082, números 7 i 8.

⁶⁸ AHUSE, carpeta 3082, números 9 i 10.

⁶⁹ AHUSE, Libro de Actas de Claustro y Juntas de Gobierno 1900-1939, lligall 1998, claustre ordinari del 11 de maig de 1939, pp. 133-134.

⁷⁰ AHUSE, Libro de Actas de Claustro y Juntas de Gobierno 1900-1939, lligall 1998, claustre ordinari del 9 de maig de 1931, pp. 88-90.

⁷¹ AHUSE, Libro de Actas de Claustro y Juntas de Gobierno 1900-1939, lligall 1998, claustre ordinari del 11 de maig de 1939, pp. 133-134.

nuestra Facultad redundará en prestigio para la misma y justificará siempre lo acertadísimo de la designación”.

Se'l premiava així per les penalitats sofertes durant la guerra –s'havia reincorporat a Sevilla el 26 de febrer de 1937 provinent de Santander on participava en uns cursos de Acción Católica— i per la seva participació en les estructures repressives insurgents. El 18 d'abril de 1938 era nomenat vocal de la Comisión General de Codificación, i el 13 d'abril següent jutge instructor d'universitats diverses, càrrec que abandona pel de director general dels Registros y Notariado el 25 d'agost.⁷²

Almenys altres cinc professors de la Universitat de Sevilla són traslladats a Madrid: el catedràtic d'Història universal moderna i contemporània, el sevillà Jesús Pabón y Suarez de Urbina, el 26 d'octubre de 1939 provisionalment i el 30 de juliol de 1940 de forma definitiva; el catedràtic de Llengua i literatura llatines, el sevillà José Vallejo Sánchez, el 25 d'octubre provisionalment i el 9 de novembre de 1940 de forma definitiva; el catedràtic d'Oftalmologia a la Facultat de Medicina de Cadis, el gironí Buenaventura Carreras Durán, el 26 d'octubre de 1939 provisionalment i de manera definitiva el 22 de novembre de 1940; el catedràtic d'Higiene, el zamorà Valentín Matilla Gómez, el 26 d'octubre de 1940 provisionalment i de forma definitiva el 22 de novembre; i el catedràtic d'Història de l'art hispano-colonial, l'onubense Diego Angulo Iñiguez, el 1940.

Pabón y Suárez de Urbina es trobava en excedència en haver sigut elegit diputat a Corts per Sevilla el 1936 –anteriorment havia ocupat el mateix escó el 1934, fins que el 1935 va ser nomenat director general de Treball—. La Comisión de Cultura y Enseñanza decideix confirmar-lo en el càrrec el 30 d'abril de 1937, després que el catedràtic s'hagués reincorporat a Sevilla i ofert incondicionalment, tot fugint de Madrid “evacuado por la Embajada de Chile”. El 15 de maig ja era adscrit a la Delegación de Prensa y Propaganda. Vallejo Sánchez va passar la guerra a Barcelona i el 11 de febrer de 1939 es presenta a Sevilla. Dos dies després, el director general José Pemartín l'autoritza a reintegrar-se a la seva càtedra en espera de depuració. Mentrestant, el 19 d'abril ja s'incorpora al Servicio Militar de Recuperación de Patrimonio Artístico. El 4 de setembre, dins una ordre col·lectiva, se'l reintegra sense imposició de sanció, juntament amb els catedràtics Daniel Cándido Mezquita de Medicina i Ángel Bozal Pérez de Filosofia i Lletres. Matilla Gómez

era també subdirector de Sanidad Exterior del port de Sevilla i, durant la guerra, desenvolupa la funció de director de Sanitat Exterior del port d'El Ferrol per nomenament del governador civil de La Corunya. El 17 d'octubre de 1940 és reintegrat sense sanció. I Angulo Iñiguez se'l reintegra a la càtedra el 7 de febrer de 1939 provinent de Barcelona. El 9 d'octubre el Ministeri el declara rehabilitat sense sanció i, des del 24 de març, ja està destinat al Servicio Militar de Recuperación del Patrimonio Artístico.⁷³

Tres docents més, dos en direcció Saragossa i l'altre cap a València, deixen el centre sevillà: el catedràtic d'Anatomia descriptiva i topogràfica a la Facultat de Medicina de Cadis, el saragossà José Conde Andreu, el 22 de desembre de 1936 provisionalment i el 14 d'agost de 1940 de manera definitiva; el catedràtic d'Histologia a la Facultat de Medicina de Cadis, Ramón Martínez Pérez, el 22 de novembre de 1940; i el catedràtic a la Facultat de Medicina de Cadis, el toledà Miguel Carmena Villarta, el 12 de desembre de 1942. El primer durant la guerra es manté a Saragossa per malaltia i allà és adscrit; el segon es trobava en excedència des del 30 de setembre de 1934, i el 20 de juliol de 1939 és readmès a la funció activa, a l'espera de la resolució de la depuració; i el darrer és reintegrat sense sanció el 31 de juliol de 1942 (BOE, 19 d'agost).⁷⁴

A banda dels catedràtics, també la no renovació de les ajudanties i la depuració havien deixat molt mermada d'auxiliars la Universitat sevillana. El 23 de juny de 1939 el secretari general remet una proposta que aplega tots els noms suggerits des de les Facultats per ocupar auxiliaries temporals. Es proposen cinc per Filosofia i Lletres, deu per Ciències, quatre per Dret i nou per Medicina de Sevilla. Només en el cas de Ciències, a més de l'assignatura per la qual és proposat, s'inclou alguna nota sobre la seva significació política.⁷⁵

En canvi i a diferència de la dinàmica de la resta de centres insurgents, l'economia de la Universitat de Sevilla era prou bona en acabar la guerra. Les dificultats s'havien limitat al període inicial de la guerra quan, malgrat rebre amb normalitat les assignacions

⁷² AHUSE, lligall 1993, expedient d'Ignacio de Casso Romero (número 10). Arxiu de la Universitat Complutense de Madrid (AUCM), expedient personal d'Arturo Caballero Segarés.

⁷³ AHUSE, lligall 1993, expedients personals de Jesús Pabón y Suarez de Urbina, José Vallejo Sánchez, Buenaventura Carreras Durán, Valentín Matilla Gómez i Diego Angulo Iñiguez (números 33, 45, 9, 28 i 2), respectivament.

⁷⁴ AHUSE, lligall 1993, expedients personals de José Conde Andreu, Ramón Martínez Pérez i Miguel Carmena Villarta (números 13, 27 i 8), respectivament.

⁷⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/2216.

estatals –no tothom podia dir el mateix al bàndol colpista—, el tancament de les aules havia reduït els ingressos propis provinents de matricules. Això va comportar una sèrie de restriccions com ara la supressió dels professors d'idiomes i esports, la prorrogació del pressupost, la renúncia al sou per part dels membres de la Junta de Govern, i la prioritització de les partides destinades a les Clínicas de les Facultats de Medicina de Sevilla i Cadis –al servei de l'autoritat militar—.

Ahora li calia cobrir les necessitats d'organismes instal·lats a les seues universitàries com la Junta Reguladora de Importación y Exportación, el SEU, la Comisión del Servicio de Defensas del Patrimonio Artístico, la Escuela Normal, el Conservatorio Oficial de Música, la Sección Administrativa de 1ª Enseñanza la Sección Técnica de Andalucía del Servicio de Guerra Química, la Comisión Depuradora del Magisterio i la Inspección de Primera Enseñanza. En col·laboració amb aquestes institucions o pel seu compte, la Universitat realitzava cursos d'alferes, d'infermeres, de puericultura, de formació per mestres, d'italià, d'alemany, d'espanyol per estrangers, i lògicament diversos actes de caràcter patriòtic i religiós. El rector no s'estava de destacar l'argument del culte a la Capella universitària, des de que s'hi havia dipositat “una de las Imágenes más veneradas por el pueblo sevillano, salvada milagrosamente”.⁷⁶

La “desorientación” econòmica s'acaba el 1938. Les autoritats acadèmiques sevillanes preparen un pressupost extraordinari en previsió de la victòria insurgent i la propera reobertura dels centres.⁷⁷ “Las geniales disposiciones de nuestro invicto Caudillo” en el camp militar tenen correspondència en l'economia universitària gràcies a les gestions personals del rector per obtenir subvencions privades i públiques. A més, s'obtenen nous ingressos extraordinaris pels “exámenes de ingreso, no previstos por la Comisión, el número insólito de los exámenes de Estado y la participación del Patronato en las matrículas, en términos verdaderamente incalculables y sin precedente”. Tot plegat obliga

⁷⁶ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1070, Memoria del año 1936 y prórroga del 1937. Universitat de Sevilla. 30 de juny de 1938.

⁷⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1070, Memoria para el año 1938. Universitat de Sevilla. Primer de juny de 1939.

també a realitzar despeses extraordinàries per l'adequació i el manteniment de les aules necessàries.⁷⁸ Tot un luxe a l'Espanya franquista.

⁷⁸ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1070, Presupuesto adicional del Patronato de esta Universidad correspondiente al año 1939. Universidad de Sevilla. 8 de gener de 1940; 12 d'abril de 1940. Presupuesto del Patronato de la Universidad de Sevilla. Año 1940. Memoria para los Presupuestos. 30 d'abril de 1940.

LA UNIVERSITAT DE VALLADOLID

La depuració de la Universitat de Valladolid va estranyament lligada als processos autonòmics catalans, tant del govern de la Generalitat com de la Universitat de Barcelona. Per iniciativa del vocal de la comissió depuradora i catedràtic vallisoletà, Lorenzo Torremocha Téllez, la Comisión de Cultura y Enseñanza incorpora als diferents expedients sancionadors una còpia de l'acta del Claustre celebrat el 15 de juny de 1932.¹ Aquell dia es debatia una proposta signada per vint-i-quatre claustrals –vint-i-tres catedràtics i un auxiliar—² que cercava un pronunciament en contra dels Estatuts català i universitari barceloní. Segons el relat posterior de la Comisión para la Depuración de Personal Universitario, tot naixia dels “sentimientos patrióticos [que] se oponían a la ruptura y desquiciamiento de la Unidad de la Patria” i a que l'Estat fes “dejación” de les competències sobre ensenyament.

Tanmateix, la moció va ser desestimada amb un majoritari “no ha lugar a deliberar” recolzat pels “once alumnos de la FUE” i els docents “amigos velados” de l'autonomia. Acusació també estesa a aquells que signaren la proposta però després no assistiren a la reunió o fins i tot canviaren el sentit del vot.³ Torremocha Téllez pren nota i acompanyarà la còpia de l'acta d'un document resum amb tres llistes sota els epígrafs: “firmaron la instancia pidiendo claustro”, “firmantes de la proposición de «no ha lugar a deliberar»”, i “votaron a favor de la proposición «no ha lugar a deliberar»”. Al costat s'afegeixen una

¹ Archivo General de la Administración (AGA), secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de Rafael Argüelles López. La proposta de Torremocha Téllez es cursa el 13 d'octubre de 1937 a la Comisión de Cultura y Enseñanza, “por si juzga conveniente incorporar los documentos a los respectivos expedientes”.

² Calixto Valverde, Claudio Galindo, Cayetano de Mergelina, Vicente Guilarte, César Mantilla, Nicolás S. de Otto, Manuel Ferrandis, Leopoldo López García, Salvino Sierra y Val, Lorenzo Torremocha, Isidoro de la Villa, Federico Murueta-Goyena, Rafael Argüelles, Ramón López Prieto, Nicolás de la Fuente Arrimadas, Leopoldo Morales, Mariano A. de Montserrat Abad, Gregorio Vidal Jordana, Cloaldo García, León Corral, Ricardo Royo-Villanova Morales, Mariano Sánchez y Sánchez, Eduardo Ferrández i Arturo Pérez Martín.

³ Archivo de la Universidad de Valladolid (AUVa), llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 15 de juny de 1932. Votaren a favor de “no ha lugar a deliberar” vint-i-un claustrals (els catedràtics Barcia, Melón, Alarcos, Vidal Jordana, Costero, Guilarte i Abad; els auxiliars Landrove, Miaja, González Vicén i Suárez; i els alumnes Suárez Carreño, Infante, Garnacho, Alonso Gamo, Mantilla, Huelga, Santamaría, Villarreal, Alfageme i Lefler) i en contra setze (els catedràtics Luna, Valverde, Pérez Martín, Torremocha, Mantilla, López Prieto, Bartolomé del Cerro, Ferrández, González de Echávarri, Bañuelos, Otto, Rubio i Galindo; i els auxiliars Durruti, No Hernández i Gómez Sigler). El rector Torre Ruiz es va afegir a la majoria. Vull agrair les atencions prestades pel personal de l'Arxiu universitari.

sèrie d'anotacions –algunes a mà, d'altres mecanografiades— reveladores de la transcendència de la votació.

Alguns noms del primer llistat no tenen comentaris,⁴ però d'altres sí que van acompanyats de notes mecanografiades com “no asistió al Claustro”⁵ o “se revotó”.⁶ Cas a part constitueix Leopoldo Morales Aparicio de qui es diu “firmó, asistió, habló y se retiró sin votar”. Tanmateix, són les notes manuscrites les més frapants, ja que es refereixen a la sort dels docents. Vicente Guilarte González i Isidoro de la Villa y Sanz tenen vora seu “expediente”, mentre que a Rafael Argüelles López l'acompanya “destituido” i a Arturo Pérez Martín “fallecido”.

Molt més nombroses i contundents són les notes manuscrites en els altres dos llistats. Dels sis noms que componen el segon llistat, només Carlos García García es troba net. Vicente Gay Forner és l'únic a qui es dedica un aclariment mecanografiat: “no asistió al Claustro, pero dijeron que él era el redactor de la proposición”. Tant ell com Camilo Barcia Trelles i Felipe González Vicén veuran els seus noms acompanyats d'un manuscrit “expediente”. Respecte d'Adolfo Miaja Eguren es diu “condenado a 12 años” i de Federico Landrove López “fallecido” o “fusilado” dependent de la versió del document.

Pel que fa al tercer llistat només els catedràtics Gregorio Vidal Jordana i Mariano M. Abad no tenen cap anotació. Els acompanya el mot “expediente” als catedràtics Barcia Trelles (ja citat), Amando Melón y Ruiz de Gordejuela, Emilio Alarcos García (i s'hi afegeix “en Valencia”) i Vicente Guilarte González, i a l'auxiliar González Vicén (ja citat). Figuren com a “destituido” el catedràtic Isaac Costero Tudanca i l'auxiliar Francisco Suárez López. Tanquen la llista d'auxiliars els ja citats Miaja Eguren (“condenado a 12 años”) i Landrove López (“fallecido” o “fusilado”). Per últim, els onze representants dels estudiants són qualificats com “todos de la FUE” i vora l'alumne Félix Lefler Benito s'afegeix “fusilado” o “preparador explosivos” i “fallecido” segons la còpia consultada.⁷

⁴ Calixto Valverde, Claudio Galindo, César Mantilla, Nicolás S. de Otto, Lorenzo Torremocha, Ramón López Prieto, José Ferrández i Arturo Pérez Martín.

⁵ Cayetano de Mergelina, Manuel Ferrandis, Leopoldo López García, Salvino Sierra, Federico Murueta Goyena, Nicolás de la F. Arrimadas, Clodoaldo García, León Corral, Ricardo Royo Villanova Morales, Mariano Sánchez, Isidoro de la Villa i Rafael Argüelles.

⁶ Vicente Guilarte, Mariano M. Abad i Gregorio Vidal Jordana.

⁷ AGA, secció Educación, IDD 1.03, 31/3996, expedient de Vicente Gay i 31/2210, expedient personal de Francisco Suárez López.

La Universitat de Valladolid⁸ s'havia caracteritzat pels incidents estudiantils durant el primer terç del segle XX i, especialment, a partir dels darrers anys de la dictadura de Primo de Rivera, quan fins i tot es va decretar el tancament del centre. El 13 de maig de 1930, en la darrera sessió de la Junta de degans abans de la proclamació de la República, es decideix reobrir, tal i com recomana el govern, amb l'objectiu "de evitar dentro de la Universidad todo disturbio y posible choque entre alumnos, ya que en ellos se dibujaban dos tendencias contrarias".⁹

La politització no es limitava als estudiants, sinó que també afectava als docents. Durant la disputada votació per nomenar el primer equip rector de l'època republicana, els claustrals es mostren dividits sobre la necessitat de fer una tria còmplice, o no, amb la nova realitat política. Finalment surt elegit Hilario Andrés Torre-Ruiz amb tretze vots sobre 30, mentre que el rector sortint, José Ferrández González, n'obté vuit i Gregorio Vidal Jordana set. Aquest últim és el més votat pel vicerectorat amb 17 vots sobre 30, mentre que el vicerector sortint, Misael Bañuelos García, només en treu nou. Posteriorment Vidal Jordana aconsegueix un trasllat a Barcelona i el 28 de febrer de 1933 Rafael Argüelles López el substitueix. El nou vicerector aconsegueix 22 vots sobre 41, enfront dels 13 d'Emilio Gómez Orbaneja.¹⁰

Durant la presa de possessió, el 22 de maig de 1931, el nou rector demana ajut per a aconseguir "la pacificación de los espíritus" mencionada pel rector sortint, i assegura "que nunca convirtió su cátedra en sitio ó lugar de propaganda política, ni tampoco expuso en la misma sus particulares ideas" i, per tant, tampoc ho pensa fer ara. Segurament, és un aclariment necessari després de la polèmica del claustre anterior sobre la tria política o no d'un nou rector.¹¹

Les bones paraules, però, no eviten que els incidents estudiantils i les mesures a prendre esdevinguin, de manera reiterada, tema central de la major part dels òrgans de

⁸ Hi ha tres obres publicades a Valladolid per la Universitat vallisoletana que són utilitzades a bastament en aquest capítol, especialment la primera: Jesús María Palomares Ibáñez, "Cien años de vida universitaria. La Universidad de Valladolid 1900/2000", a *Tradición y futuro. La Universidad de Valladolid a través de nueve siglos*, 2002; Engracia Niño, *Historia de la Facultad de Ciencias*, 1967; Filemón Arribas Arrans, *Historia de la Facultad de Filosofía y Letras de Valladolid*, 1971; i Juan José Martín González i Maragarita Torremocha, *La Universidad de Valladolid*, 1997.

⁹ AUVa, llibre 2910, Actas de las Juntas de los Señores Decanos, 1902-1932, sessió del 13 de mayo de 1930.

¹⁰ AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 6 de maig de 1931. AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 28 de febrer de 1933.

¹¹ AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 22 de maig de 1931.

govern. Per exemple, la primera sessió republicana de la Junta de degans, el 25 de novembre de 1931, decideix tancar la Facultat de Dret durant tres dies arran de l'assalt per part d'un grup d'estudiants del Paraninf i de les instal·lacions universitàries, aquell mateix dia.¹² Durant les següents setmanes, la Junta passa a reunir-se com a Comitè de Disciplina, amb convocatòries gairebé diàries i de vegades amb més d'una sessió.

Els disturbis s'incrementen amb el nou any i, especialment, arran de la discussió i posterior aprovació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya i de l'autonomia de la Universitat de Barcelona al Congrés dels Diputats. Bona part del protagonisme se l'enduen individus vinculats a associacions catòliques com l'estudiant José Antonio Girón. El Comitè de Disciplina es reuneix diverses vegades al llarg dels mesos d'abril-juny per intentar posar fi als incidents, però el problema resulta de difícil solució perquè les "causas no [són] académicas, sino de carácter político, que reflejan en la Universidad el estado de revuelta de la calle".¹³

De fet, el 23 de maig de 1932, la Junta de degans recomana al rector d'endarrerir la convocatòria del Claustre que havia de debatre la polèmica moció sobre la situació catalana. Es recorda com des del dia 9, data de la presentació de la proposta, "la corriente de opinión suscitada por el proyecto de Estatuto para Cataluña, dió lugar á sucesos luctuosos que ocasionaron disturbios públicos y tumultos en que tomó parte la clase escolar y que produjeron en nuestra ciudad víctimas, creen los reunidos que la prudencia aconseja demorar la celebración del Claustro que se solicita, hasta que, en calma las pasiones y sosegados los ánimos, no exista el menor peligro de que aquellos penosos sucesos puedan reproducirse".¹⁴

El conflicte s'enquista al centre vallsolèta i distorsiona la vida acadèmica. Com comenta el catedràtic Misael Bañuelos García en el seu discurs inaugural el 1935, fins i tot "se ha hecho de rigor el que, en las aperturas de curso, el catedrático disertante, dedique algunas palabras a la convivencia universitaria, turbada, durante más de un lustro, por

¹² AUVa, llibre 2910, Actas de las Juntas de los Señores Decanos, 1902-1932, sessió del 25 de novembre de 1931.

¹³ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, 22 d'abril de 1932 i 17 de febrer de 1934. En aquesta darrera Junta, el rector informa sobre la reunió celebrada a Madrid amb el ministre i diversos rectors on, entre d'altres coses, analitzen els constants incidents a les universitats. Palomares Ibáñez, "Cien años de...", p. 45.

¹⁴ AUVa, llibre 2910, Actas de las Juntas de los Señores Decanos, 1902-1932, sessió del 23 de maig de 1932.

agitaciones escolares variadas”.¹⁵ En el cas del curs 1932-33, el catedràtic de Geografia, Amando Melón y Ruiz de Gordejuela, no deixarà de lamentar els creixents incidents “imputables solamente a una pequeña minoría de la masa escolar, cegada de irreflexión y movida por no sé qué quimeras”. I recorda als representants estudiantils, en concret de la FUE, que la participació a les Juntes de Facultat “lleva consigo ciertas renunciaciones, ciertos sacrificios” com ara oposar-se a la violència. En cas contrari, l’única sortida és la renúncia “a aquella representación que una ley demasiado generosa os concedió”. Si no s’aturen els enfrontaments, el desprestigi augmentarà i amb ell els comentaris de l’estil: “claro... se comprende... esta es la Universidad del aprobado general”.¹⁶

El canvi de majories a les Corts sembla portar una disminució de la conflictivitat. El discurs inaugural del curs 1933-34 del catedràtic Abelardo Bartolomé y del Cerro recull aquesta sensació de major “paz y tranquilidad” respecte a “alguno anterior de inquietudes y violencias, que jamás debieron ocurrir”.¹⁷

Tanmateix, la tranquil·litat s’esvaeix de sobte. El 6 de març de 1934, el rector Torre Ruiz remet un greu telegrama al Ministeri: “Estudiante herido disturbios producidos domingo consecuencia mitin político, ha fallecido. Medida preventiva suspendí clases. Grupo numeroso estudiantes penetró Universidad pretendiendo agredirme. El haber impuesto sanciones graves cursos anteriores ha concitado contra mí enemiga parte masa escolar. Convencido mi dimisión contribuiría encalmar ánimos, resolver conflicto hágolo carácter irrevocable”. Al dia següent, el Ministeri li accepta.¹⁸

El 7 d’abril el Claustre elegeix com a nou rector al catedràtic d’Obstetrícia, Isidoro de la Villa y Sanz, amb 22 vots sobre 24, i el 11 de maig pren possessió.¹⁹ A més de la mort de l’estudiant de Medicina –Abella–, les noves autoritats acadèmiques hauran de fer front a un nou augment dels incidents.²⁰ Sembla però que se’n surten i que cap a final d’any el

¹⁵ Misael Bañuelos García, *Fundamentos aparentes del mundo de lo organizado*, Discurso inaugural del año académico 1935 a 1936 leído en la Universidad Literaria de Valladolid, Valladolid, Tip. Cuesta, 1935, p. 111.

¹⁶ Amando Melón y Ruiz de Gordejuela, *A. de Humboldt en América española*, Discurso leído en la Universidad de Valladolid en la solemne inauguración del curso académico de 1932 a 1933, Valladolid, Tip. Cuesta, 1932, pp. 99-101.

¹⁷ Abelardo Bartolomé y del Cerro, *De mi Universidad, por y para ella*, Discurso leído en la Universidad de Valladolid en la solemne inauguración del curso académico de 1933 a 1934, Valladolid, Tip. Cuesta, 1933, p. 95.

¹⁸ AUVa, llibre 2915, Claustro de sesiones y asuntos varios, 1938-1939.

¹⁹ AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 7 d’abril i del 11 de maig de 1934.

²⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de Rafael Argüelles López. A la postguerra, dins l’informe del SIM, es comenta la implicació que els ajudants del catedràtic Argüelles López

centre s'ha normalitzat. Encara que, el 10 de desembre, el catedràtic Arturo Pérez Martín de Ciències denuncia la manca de disciplina escolar, les amenaces que l'impedeixen donar classe, que els estudiants s'agafin vacances de Nadal anticipades i les absències dels catedràtics de Dret que donen arguments als estudiants.²¹

La Universitat de Valladolid recupera una mínima calma fins a les següents eleccions legislatives. El febrer de 1936 tornen a repetir-se les tensions i se suspelen les classes. De nou, els estudiants protesten “con motivo de los sucesos ocurridos en la Universidad de Barcelona”.²² El 26 de març la força pública ha de desallotjar la Facultat de Medicina i la Junta de Govern arriba a plantejar-se tancar les portes fins el 15 d'abril i excloure dels exàmens a aquells alumnes que no s'hi presentin aleshores. Però el delegat del govern, Moles, comunica que des de Madrid s'ha prohibit la suspensió o tancament universitari. S'acorda per tant, obrir, però exigir identificació a l'entrada dels edificis, fins que no es normalitzi la situació.²³

La calma estival es veurà trencada pel cop d'estat que, a Valladolid, s'imposa ràpidament. La ciutat esdevé la capital de l'*Alzamiento* i la Universitat també reflexa aquesta nova realitat. José Ferrández González, catedràtic i degà de Dret, es converteix en un dels nous homes forts en assumir alhora els càrrecs de governador civil i rector accidental en absència del titular retingut a la Universitat Internacional Menéndez y Pelayo de Santander.

El 11 d'agost de 1936, Ferrández González destitueix des del Govern Civil al vicerrector i catedràtic de Patologia i clínica quirúrgica, Rafael Argüelles López, i nomena en el seu lloc els catedràtics Ramón López Prieto de Medicina i Julián María Rubio y Esteban d'Història d'Espanya.²⁴ Com veurem, la decisió no és aliena a la postura jugada per l'ex vicerrector –i coneguda de primera mà pel catedràtic i governador— respecte l'autonomisme el 1932. Segurament, també hi pesa en la substitució del rector De la Villa Sanz, retornat a la ciutat el 1 de setembre. Pel que fa als deganats, es mantenen els

haurien tingut en la mort de l'estudiant Abella. Concretament se sospita de Julián García Álvarez, a qui s'acusa de comunista i seria sancionat amb la suspensió de feina i sou, i d'Evaristo Pedrero Mardones. Aquest darrer seria jutjat per la República i condemnat a nou mesos de presó per la seva implicació directa en l'assassinat.

²¹ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 10 de desembre de 1934.

²² AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 4 de febrer de 1936.

²³ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 26 de març de 1936.

²⁴ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de Rafael Argüelles López.

catedràtics Ferrández González a Dret i Lorenzo Torremocha Téllez a Medicina, mentre que Pérez Martín dóna pas a Rafael Luna Nogueras a Ciències i Amando Melón y Ruiz de Gordejuela a Manuel Ferrandis Torres a Lletres.²⁵

El 12 d'octubre, la Junta Técnica del Estado nomena al catedràtic de Dret, José María González de Echávarri y Vivanco, com a nou rector. A la presa de possessió només assisteixen els interessats i el secretari general Francisco Martín Sanz. Com deixa escrit aquest darrer, “las circunstancias por la que atraviesa la Nación durante el Movimiento Nacional, aconsejaron prescindir en la posesión del Rectorado de toda aquella solemnidad tradicional en la Universidad”.²⁶

González de Echávarri aportava sens dubte experiència, tant vital –63 anys— com en el càrrec –havia ocupat el rectorat entre 1929 i 1930—, però també la voluntat de mantenir un perfil propi. Si bé es troba fora de lloc qüestionar la seva lleialtat al nou règim, sí que estem davant d'un personatge amb criteri personal. El xoc serà inevitable i, abans d'acabar la guerra, serà rellevat del rectorat. Així, per exemple, a la seva primera Junta de Govern, el 14 de juny de 1937, després de les salutacions i declaracions patriòtiques de rigor, es fa constar “en acta el sentimiento de la Junta por el fallecimiento de los catedráticos señores Pérez Martín y Mendoza, así como tambien por los escolares caidos en la lucha en defensa de Dios y de la Patria”. Fer menció en una mateixa frase d'un catedràtic afusellat pels propis insurgents i dels estudiants caiguts es pot considerar una decisió més que arriscada, per molt que aquests darrers fossin lloats i es parlés de celebrar “solemnes funerales” i “grabar sus nombres en artística lápida que se colocará en el Paraninfo”.²⁷

L'enfrontament, però, no es produirà fins a finals d'any. Mentrestant, la seva tasca resultava de gran utilitat pels insurgents. De fet, la Junta de Govern abans mencionada tenia en realitat com a tema central els acords presos pels rectors de les universitats de “zona liberada” reunits a Salamanca. Un González de Echávarri emocionat, destaca la voluntat “de que la Universidad Española haga conocer al mundo civilizado la verdad de la guerra

²⁵ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 12 de juny de 1936 i del 14 de juny de 1937. Comparació entre la darrera Junta republicana, a la què també assisteixen els secretaris Rubio de Lletres, Nicolás S. de Otto de Dret i Bartolomé de Ciències, els vocals catedràtics Alarcos de Lletres, Luna de Ciències i Morales de Medicina, i l'auxiliar Pérez Torres i la primera insurgent. Pel que fa a aquesta segona, també hi eren presents els secretaris Viani de Dret, González Bernabé de Medicina i Magdalena de Lletres, i el vocal catedràtic Guilarte.

²⁶ AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 12 d'octubre de 1936.

²⁷ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 14 de juny de 1937.

que padecemos, con todos los horrores y destrucciones cometidos por los rojos, en relación con personas y cosas”. El retret se centra en la Universitat de Londres, a qui decideixen remetre una queixa formal amb un llistat “de los bombardeos incalificables de que fueron objeto, sin justificación de ninguna clase, ciudades abiertas”.²⁸ Per tot plegat, es demana a la Universitat de Valladolid de realitzar un informe, amb documents i fotografies, sobre “la actuación rojo-separatista” a “las provincias Vascongadas” i a Santander —“una vez que esta sea liberada”—, amb intenció de publicar-lo. L’encàrrec es delega en el degà de Filosofia i Lletres, Ferrandis Torres, i els auxiliars Antón i Magdalena.²⁹

El 27 de novembre es dóna compte dels treballs realitzats per la comissió al País Basc i es destaca com el treball “ha sido acogido con grandes elogios por la Junta Técnica y por la Delegación de Prensa y Propaganda, quienes ofrecieron contribuir á la impresión y tirada de la oportuna publicación, hoy en prensa”. Ferrandis Torres proposa augmentar la tirada i repartir-la “gratuitamente por todos los Centros de enseñanza del mundo y principalmente de Europa y América”, ja que “se espera con gran interés por muchas personas y entidades particulares, según pudo comprobar la Comisión en su viaje”.³⁰

Per un observador extern, la Universitat de Valladolid esdevenia l’exemple perfecte d’implicació i “de colaboración constante” amb els insurgents. El centre prestava serveis diversos com la “formación de equipos quirúrgicos”,³¹ “trabajos de Laboratorio”, “entrega de material de todas clases, libros, hojas del Mapa Topográfico”, “cesión de locales” i demés. Això sí, “todo ello ha de ser objeto de inventarios detallados”.³² Un afegitó que donava a entendre que no tot era de color de rosa i que va evidenciar-se el novembre de 1937, quan les noves autoritats necessitades d’infraestructures es plantejaren ocupar els

²⁸ Aquí es recorda com el propi centre havia patit “agresiones” i com el catedràtic de Medicina Clodoaldo García Muñoz va ser ferit. Finalment, el catedràtic no es va recuperar de les ferides i va morir. La Junta de Govern deixa constància de “su sentimiento por el fallecimiento del catedrático de la Facultad de Medicina D. Clodoaldo García Muñoz”. AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 23 de maig de 1938.

²⁹ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 14 de juny de 1937.

³⁰ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 27 de novembre de 1937.

³¹ Leopoldo Morales Aparicio, *Heridas de Arma de Fuego*, Discurso leído en la Universidad Literaria de Valladolid en la solemne apertura del curso académico 1939 a 1940, Valladolid, Tip. Cuesta, 1939, pp. 6 i 67-68. Destaca el paper jugat pel professorat, i especialment per la Facultat de Medicina que va contribuir amb sis cap d’equip quirúrgic. El conferenciant no s’està de subratllar la pròpia aportació i recorda que “este discurso inaugural hubo de ser preparado en los meses de máxima actividad del final de nuestra Guerra de Salvación. Cuando aún tenía a mi cargo tres Hospitales Militares, con un total de 490 camas; más dos salas de cirugía civil en el Hospital Provincial, que sumaban cerca de 100 camas”.

³² AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 14 de juny de 1937.

immobles universitaris.³³ El claustre va negar-se a una cessió absoluta i va convertir el control de l'edifici de Santa Cruz en una qüestió de principis. Finalment, el rectorat aconsegueix imposar-se sobre els militars.³⁴

Es tractava d'una victòria pírrica, ja que la demanda d'espai per part dels organismes insurgents anava en augment a mesura que es consolidava l'estructura de poder i s'avançava cap a la creació d'un govern més estructurat. Tot i els intents de resistència camuflats rere retòriques declaracions de lleialtat, la Junta de Govern ha de cedir el 31 de gener de 1938 a les pressions de Burgos i acatar una cessió parcial.³⁵ La convivència no resulta senzilla i de seguida hi ha topades amb el recent creat Ministerio de Orden Público instal·lat en el centre universitari amb intencions monopolístiques. Les protestes del rector González de Echávarri puguen de to i intenta inútilment fer-les públiques a través d'un article a la premsa amb el títol "El Ministerio de Seguridad se instala en la Universidad". Finalment, el 12 de febrer aprofita la conferència del catedràtic Calixto Valverde i Valverde per fer pública la nota de protesta. La dissidència li costa el càrrec.

El rector accidental, el catedràtic José Ferrández González —en substitució del catedràtic Julián María Rubio y Estaban que tot i ser nomenat oficialment el 16 de febrer no pot prendre possessió del càrrec per malaltia—,³⁶ informa al Ministerio de Educación Nacional de l'actitud de González de Echávarri. La Junta de Govern rectifica i recolza unànimement les actuacions de Ferrández González. És a dir, la denúncia de l'ex rector i la satisfacció de les noves demandes d'espai del Ministerio de Orden Público.³⁷

El ser descavalcat del rectorat no significa la marginació de l'ex rector, ni un canvi ideològic de l'interessat. Durant la primera setmana de març, i dins el Curso de Conferencias sota l'advocació de Menéndez y Pelayo,³⁸ dissertarà públicament sobre

³³ No només edificis universitaris, sinó també de primària, secundària, entre d'altres. Jesús María Palomares Ibáñez dona un llistat de grups escolars requisats per l'exèrcit. *La guerra civil en la ciudad de Valladolid*, Valladolid, Ajuntament de Valladolid, 2001, pp. 64-65.

³⁴ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 27 de novembre de 1937.

³⁵ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 31 de gener de 1938.

³⁶ Finalment, el 8 de març de 1938 prenia possessió del càrrec Julián María Rubio y Estaban, de mans del rector provisional José María Ferrández González. Un traspàs novament sobri i amb l'única presència del secretari general Francisco Martín Sanz, que ho justifica per la precarietat que imposa la guerra. AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 8 de març de 1938.

³⁷ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 1 de març de 1938.

³⁸ *Curso de Conferencias y Cursillos en las distintas Facultades*, Valladolid, Universidad Literaria de Valladolid, gener-maig de 1938.

S'hi fa referència a AUVa, llibre 2910, Actas de las Juntas de los Señores Decanos, 1902-1932, sessió del 20 de setembre de 1937.

Revolución y Sociedad de Naciones, i arremetrà contra la Lliga dels Drets de l'Home pel seu "origen masònic", contra la diplomàcia internacional per no intervenir contra Rússia i, finalment, contra "los forjadores judeomasónicos de la Sociedad de Naciones", "la nueva Babel".³⁹ L'atac contra l'organisme internacional, a més de situar-se dins la doctrina nacional-catòlica, responia set anys més tard a la conferència inaugural del catedràtic represaliat Camilo Barcia Trelles a favor de la Societat de Nacions.⁴⁰

La precària salut del rector Rubio Esteban farà que el vicerector Morales Aparicio hagi d'assumir sovint la direcció. El centre vallisoletà vigilarà de no tornar a desafiar a les autoritats civils i militars, i destacarà per la seva adhesió, especialment fervorosa amb motiu de la conquesta de Catalunya. Les reunions de la Junta de Govern passaran a estar centrades, com a la resta de centres insurgents, en la precarietat econòmica. Dificilment es poden quadrar els comptes amb els escassos recursos que els són destinats i alhora respondre a les demandes de col·laboració humana i material amb l'esforç bèl·lic i de construcció de l'estat nacional-catòlic.⁴¹

Sense el caràcter reivindicatiu de González de Echávarri, la Universitat no pot menys que lamentar-se per no poder disposar dels propis locals i, a sobre, haver-ne de sufragar el manteniment. A més, "los gastos de representación se incrementaron enormemente en tales circunstancias, en las cuales hubo necesidad de atender en aquellos primeros momentos al sostenimiento del destacamento antiaéreo establecido en la torreta del Observatorio Meteorológico, así como contribuir con distintos y no pequeños donativos en suscripciones abiertas en la Ciudad para fines de guerra, en las que no podia faltar la Universidad, al igual que las demás Corporaciones y organismos de la misma".⁴²

La situació econòmica encara s'agreuja més la nit del 4 al 5 d'abril de 1939, quan un incendi destrueix la seu universitària. Al dia següent, el Claustre decideix traslladar momentàniament els serveis a l'edifici de Santa Cruz per evitar la paralització de l'activitat,

³⁹ José María González de Echávarri y Vivanco, *Revolución y Sociedad de Naciones*, Discurso inaugural como rector y conferencias pronunciadas los días 3 y 8 de marzo de 1938, sobre el tema, Valladolid, Tip. Zapatero, 1938.

⁴⁰ Camilo Barcia Trelles, *La Constitución Norteamericana y el Pacto de la Sociedad de las Naciones*, Discurso leído en la Universidad de Valladolid en la solemne inauguración del curso académico de 1930 a 1931, Valladolid, Tip. Cuesta, 1930.

⁴¹ La Universitat participa directament en l'esforç bèl·lic i durant el curs 1937-38 trobem diferents factures referents a jornals i materials per a la confecció d'equipaments pels soldats. AUVa, lligall 8111, Taller del soldado, Guerra civil, 1937-1938.

iniciar la recerca de fons per la reconstrucció i denunciar a les autoritats el sinistre.⁴³ El 10 de maig de 1939 es presenta un primer pressupost que valora en 886.050 pessetes, aproximadament, el cost de les pèrdues més la reconstrucció dels edificis afectats, “sin contar aquellos muebles, cuadros y piezas de Museo cuya evaluación no se hace, por su carácter artístico o arqueológico”.⁴⁴

La Universitat de Valladolid reobre parcialment les seves portes el curs 1939-40, sota el rectorat del catedràtic d'Arqueologia, numismàtica i epigrafia, Cayetano de Mergelina y Luna, per la mort del rector Rubio Esteban el 29 d'agost de 1939. Es tracta d'una mesura més propagandística que efectiva, ja que la manca d'infraestructures, materials i llibres era gairebé absoluta. L'activitat es redueix als cursos abreviats dirigits als alumnes ex combatents.⁴⁵ Tot i la precarietat, el primer discurs d'inauguració de curs posterior a la guerra lloa la tranquil·litat de les aules, en comparació amb l'època republicana. Pel conferenciant, “eliminado el germen asiático de perturbación, que hacía imposible toda tarea”, ara és possible gràcies a l'amor a la pàtria i a la disciplina apreses durant la guerra fer “más fecunda la labor universitaria”.⁴⁶

En un temps record, el 4 de novembre de 1940 s'inaugurava a la vegada el nou curs acadèmic i la nova seu universitària.⁴⁷ Els actes, amb totes les autoritats encapçalades pel general Franco, començaren lògicament amb una missa a la catedral. “A continuación formaban apretadas filas los componentes del Claustro Universitario, comisiones militares, gestores provinciales y municipales, toda clase de representaciones y las milicias del S.E.U. Marchaba inmediatamente el Muy Ilustre Sr. Magistral, Dr. González Oliveros, que llevaba el Santísimo Sacramento bajo palio, acompañado de los beneficiados Sres. Pastor y Población; las varas del palio eran llevadas por los Decanos de las cuatro Facultades, Sres. Luna, Ferrández, Melón y Royo Villanova, por el Director de la Academia de Caballería Sr. Pita da Veiga y Director del Instituto Zorrilla Sr. Hoyos. Les seguían los reverendos Padres de las Ordenes Religiosas, el Sr. Arzobispo, con el Vicario General Sr. Zurita y Secretario

⁴² AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1073 Universidad de Valladolid. Patronato Universitario. Cuenta general de ingresos y gastos de 1936. A la Junta de Gobierno.

⁴³ AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 5 d'abril de 1939.

⁴⁴ AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940.

⁴⁵ Jesús María Palomares Ibáñez, *El primer franquismo en Valladolid*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002, pp. 142-143. Per saber més de Cayetano de Mergelina, pp. 157-167.

⁴⁶ Morales Aparicio, *Heridas de Arma...*, pp. 5-7.

de Cámara”. I darrera Franco amb el rector, les autoritats ministerials, els membres de la casa civil i militar, i les diferents autoritats.⁴⁸

Després de voltar per la ciutat i un cop a la Universitat, el rector Mergelina Luna fa un discurs de benvinguda amb tres crits finals de “La Universidad de Valladolid por Franco” que troben ressò entre els assistents. De fet, s’aprofita la seva presència amb motiu de la inauguració de l’edifici universitari i del curs acadèmic per fer efectiu el nomenament com a rector honorari.⁴⁹ Paradoxalment, l’impulsor havia sigut González de Echávarri, el rector defenestrat durant la guerra. La mesura s’havia pres el 27 d’agost de 1937 per agrair-li “la gloriosa conquista de Santander [que] libera la totalidad del Distrito Universitario de Valladolid integrado por siete provincias de las cuales tres estuvieron completamente dominadas por el marxismo en infame unión con el separatismo vasco y otras tres parcialmente afectadas por la horda roja”. Per la premsa insurgent, el tractament tradicional de ‘magnífic’ pels rectors encaixava perfectament en la figura de Franco ja que etimològicament significa “el que hace grandes cosas”.⁵⁰

Ara, tres anys després, el dictador agraiïa l’homenatge amb un simple “¡Arriba España!”. Més llargues van ser les intervencions del catedràtic d’Història d’Espanya contemporània i Història universal moderna, Manuel Ferrandis Torres, responsable del discurs inaugural,⁵¹ del cap nacional del SEU Guilarte i del ministre José Ibáñez Martín. L’acte finalitza amb les rituals paraules “Queda abierto el Curso Académico de 1940 a 1941 en todas las Universidades de España”, pronunciades per Franco. “Inmediatamente abandonó el Salón a los acordes del Himno Nacional, y entre dos filas de brazos en alto que le ofrecían su admiración y respeto”.⁵² Com destaca Jesús María Palomares, “la institución

⁴⁷ AUVa, llibre 3.044, Actas de la Junta de Gobierno, sessió del 15 de febrer de 1940. Palomares Ibáñez fa un esplèndid resum de les gestions, *El primer franquismo...*, pp. 142-146.

⁴⁸ *Apertura de curso 1940-41*, Universidad de Valladolid, Valladolid, Tip. Aguado, 1940, p. 11.

⁴⁹ AGA, secció Educación, IDD 1.08, caixa 32/19648. La decissió de fer coincidir ambdós actes es pren el 12 d’octubre de 1940.

⁵⁰ AUVa, llibre 2914, Junta de Gobierno, 1933-1938, sessió del 27 d’agost de 1937, i llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 27 d’agost de 1937. La proposta va ser acollida immediatament amb entusiasme pels degans i per la premsa insurgent, com ho mostra l’article “El homenaje de nuestra Universidad al Caudillo, salvador de España”, *El norte de Castilla*, diumenge 29 d’agost de 1937, p. 1. El 4 de setembre de 1937 Franco acceptava el nomenament, però posposava l’acte de lliurament. AUVa, llibre 2915, Claustro de sesiones y asuntos varios, 1938-1939.

⁵¹ Manuel Ferrandis Torres, *La coyuntura de España*, Discurso de apertura (curso de 1940-1941), Valladolid, Tip. Cuesta, 1940, p. xxix.

⁵² *Apertura de curso...*, pp. 18-60

universitaria se convirtió en paradigma del ambiente/programa imperante en el país durante la posguerra”.⁵³

Aquesta ascendència ideològica no té una correspondència pressupostària i al llarg de la dècada de 1940 s’advertirà reiteradament del perill de paralització “ya que vienen manteniéndose las mismas subvenciones del Estado que en 1936 –salvo en Clínicas- y se inicia una reducción en los ingresos propios de la Universidad”. El superàvit de la immediata postguerra havia sigut un simple miratge “debido principalmente a ingresos correspondientes a vencimientos de intereses de los años 1936, 37 y 38”.⁵⁴

El millor resum l’ofereix el document referit a 1936, però redactat el 1940. El pressupost es trobava desequilibrat perquè no arribaven les subvencions de l’Estat, “teniendo por tanto que cargar sobre los ingresos propios de la Universidad todos aquellos Gastos de Clínicas, primer semestre, y aquellos otros de Cultura General representación y entretenimiento, y administración de ambos semestres, único medio de atender a aquellas perentorias e ineludibles necesidades que en otro caso hubieran dado lugar a la completa paralización de la vida universitaria”. També es lamenten de les despeses generades per la ‘col·laboració’ amb les autoritats insurgents.

Pel que fa al personal, les partides van limitar-se al personal auxiliar administratiu “no de plantilla del Patronato Universitario, así como aquellos otros de material indispensables para el funcionamiento del Rectorado y Secretaría General donde los trabajos se aumentaron en proporciones considerables en el segundo semestre al encargarse los sres. rectores, por Orden de la Junta de Defensa de todos los servicios referentes a la enseñanza primaria”.⁵⁵

Pel que fa a la depuració,⁵⁶ oficialment les autoritats insurgents no deleguen en el rectorat la repressió dels diferents nivells de l’ensenyament del districte universitari fins el 22 d’octubre de 1936. Quan, per tant, ja es trobava al capdavant del centre González de

⁵³ Palomares Ibáñez, *El primer franquismo...*, p. 9. Al mateix llibre se’n parla bastament, pp. 151-153, i hi ha un recull de fotografies de l’acte, extretes de l’Arxiu universitari, pp. 147-149.

⁵⁴ AGA, secció Educación IDD 1.03, caixa 31/1073 Universidad de Valladolid. A la Junta de Gobierno. 1942, 1943 i 1944; i Patronato Universitario. Cuenta general de Ingreso y Gasto de 1940. A la Junta de Gobierno.

⁵⁵ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/1073 Universidad de Valladolid. Patronato Universitario. Cuenta general de ingresos y gastos de 1936. A la Junta de Gobierno.

Echávarri i havien sigut apartats el rector Villa Luna i el vicerector Argüelles López. La depuració, però, ja es trobava en marxa i, per exemple, la Junta local de primària, presidida pel catedràtic Lorenzo Torremocha Téllez –posteriorment depurador universitari—, s’encarrega d’aplicar les primeres mesures dictades per la Junta de Defensa Nacional contra els mestres de la província.⁵⁷

El nou equip rector reconverteix el Consejo Universitario, fins aleshores amb funcions bàsicament disciplinàries, perquè s’encarregui dels expedients i de resoldre les demandes dels alumnes. L’organisme queda constituït pel rector, els degans, el secretari general de la Universitat i els directors de les escoles especials i instituts. Tot i que sempre ‘sensible’ a les suggerències de l’Església i de les autoritats civils i militars.⁵⁸ No és casual que el rector González Echávarri demanés que l’educació infantil es basés en la religió, i la geografia i història d’Espanya.⁵⁹

De bon començament, la seva tasca se centra especialment en els centres de primària. A mesura que els militars avancen en el territori, cal fer front a noves tongades de professors.⁶⁰ El 1 d’abril de 1937 amb motiu de l’ocupació de Biscaia, el caos provocat per la suspensió immediata de tots els docents porta a que el rector proposi al president de la Comisión de Cultura y Enseñanza permetre el reingrés provisional d’aquells que ho

⁵⁶ Palomares Ibáñez, “Las comisiones depuradoras en la Universidad y otros centros no universitarios (1936-1939)”, *La guerra civil...*, pp. 113-128. Enrique Berzal, *Valladolid bajo palio*, Valladolid, Ámbito, 2002, pp. 78-83.

⁵⁷ Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 64. Sobre la depuració a la primària a Valladolid, María Jesús Dueñas, *La enseñanza primaria en Valladolid durante la Segunda República y la guerra civil, 1931-1939*, Valladolid, 1998, tesi doctoral inèdita.

⁵⁸ El gobernador civil de Burgos remet el 31 de desembre de 1936 una “relación de personalidades cuyos nombres pueden proponerse para denominar a los centros docentes”. S’ofereixen gairebé una cuarentena de noms, la major part eclesiàstics, per instituts, escoles normals, de primària i d’arts i oficis. AUVa, lligall 7718, Comunicaciones con el rectorado. En una circular es felicita als centres de primària, públics i privats, pel “homenaje a la Virgen Santísima, Patrona de España y de su glorioso Ejército”. Alhora es declarava la satisfacció universitària perquè les autoritats s’havien posat sota el patrocini de la Mare de Déu i recordava com segles enrera la Universitat ja proclamava el “Dogma de la Concepción Inmaculada de la Madre de Dios, lo defendía en sus claustros y lo imponía”. AUVa, lligall 7718, Comunicaciones con el Rectorado 1935-38, circular publicada el 17 d’abril de 1937 als diaris *El Castellano* i *Diario de Burgos*, i el dia 21 al *Boletín Oficial de la provincia de Burgos*, núm. 93, p. 1. Per la influència de l’Església, Berzal, *Valladolid bajo palio*.

⁵⁹ Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 66.

⁶⁰ El 24 d’octubre de 1936, la primera reunió de treball, se centra en les informacions relatives al personal docent alabès. El dia 26 tracten només de Lleó, al dia següent de Lleó i Burgos, el 31 de l’Escola de Veterinària de Lleó i el 5 de novembre de Segòvia i Guipuzcoa. La següent trobada, i última, se celebra el 10 de setembre de 1937 per tractar de Biscaia. AUVa, llibre 2911, Libro de Actas del Consejo Universitario, 1925-1937.

sol·licitessin. Així, de moment s'endarreriria la depuració definitiva i es permetia fer front a l'allau de depuracions i a la necessitat de no deixar buides les escoles.⁶¹

Tampoc s'oblida la depuració de biblioteques i el 13 d'abril de 1937 el rectorat inicia la revisió dels llibres dels centres de primària del districte universitari, segons l'ordre del 21 d'octubre de 1936. Julio Saldaña Alonso, inspector en cap de Burgos, fa publicar una circular en diferents diaris i al BOP on denuncia que “por los datos que llegan a nuestro poder, el mal tenía hondas raíces, abarcando inmundos objetivos de perversión. Con pretexto de neutralidad las Bibliotecas se nutrían de libros contrarios a toda fé religiosa, otros de Geografía e Historia evocadores de la leyenda negra, para arrancar del espíritu infantil el conocimiento y admiración, propugnadores de la desnatalidad de la raza. Ante los estragos causados por este envenenamiento de las fuentes de estudio, no basta con expurgarlas de las Bibliotecas escolares, se necesita sustituirlas por aguas vivas del saber”.⁶²

Pel que fa a la repressió de la pròpia Universitat, com a la resta de centres dominats d'entrada pels insurgents, són les mateixes autoritats civils i militars les que prenen les primeres decisions. Més tard, el rectorat assumeix les sancions i es traspassa el procés a la Comisión Depuradora del Personal Universitario. Aquesta categorització prèvia comença a fixar-se en un informe secret sobre el personal docent i administratiu universitari redactat pel Govern Civil el 5 d'octubre de 1936. Cada persona va acompanyada de descripcions de caire polític, religió i de vegades simplement d'apreciacions subjectives. L'informe pren com a base un d'anterior, del 16 de setembre, redactat segurament des del rectorat i molt

⁶¹ AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940. Al mateix arxiu, al lligall 7718, Comunicaciones con el rectorado, trobem una “estadística escolar de las provincias del distrito universitario, como consecuencia de las órdenes de la Junta de Defensa Nacional de España, de 19 y 28 de agosto último”.

	Mestres	Suspesos de feina i sou	Suspesos per 3 mesos	Suspesos per 6 mesos	Dubtosos	“Buenos”	Sense qualificar	Recursos
Valladolid	731	88	4	4	26	609	-	48
Palència	724	120	-	-	4	589	11	67
Burgos	1.446	153	-	-	46	1.027	220	37
Àlaba	445	21	3	10	2	183	226	-
Lleó	2.070	298	-	-	133	1.220	419	59

També s'apunta que a Segòvia hi havia 692 mestres, però no hi ha cap dada sobre sancions.

⁶² AUVa, lligall 7718, Comunicaciones con el Rectorado 1935-38, la circular es reproduïx el divendres 16 d'abril de 1937 a la pàgina 3 dels periòdics *Diario de Burgos* i *El Castellano*, i al *Boletín Oficial de la provincia de Burgos*, el dimarts 20 d'abril de 1937, núm. 92, pp 1 i 2. S'estudia amb més detall a Palomares Ibáñez, “La depuración de bibliotecas”, *La guerra civil...*, pp. 128-132. Berzal relata com la censura també

menys bel·ligerant. La major part són qualificats com de dretes, catòlics i/o bones persones, mentre que en cas de dubte es declara que no consta res o “no parece mala persona”.

La minoria descrita desfavorablement està encapçalada pel catedràtic Andrés Torre Ruiz. “Según versiones pertenece a la masonería; es izquierdista y ha militado en los partidos de esa significación” i se’l considera “laico declarado”. La fixació contra l’ex rector fa que catedràtics en principi ben considerats, siguin posats sota sospita per mantenir-hi relacions amicals. És el cas dels catedràtics de Filosofia i Lletres Amando Melón y Ruiz de Gordejuela, Julián María Rubio Esteban i Emilio Alarcos García.

A Medicina, les acusacions se centren en les simpaties per les esquerres dels catedràtics Rafael Argüelles López, Emilio Zapatero Ballesteros i Isaac Costero Tudanca, i l’auxiliar Rodrigo Esteban Cebrián. A més, Costero Tudanca, juntament amb l’auxiliar Francisco Suárez López, és acusat de col·laborador amb la República en no haver-se reincorporat des de Santander.⁶³ El catedràtic Arturo Pérez Martín és l’únic representant de Ciències acusat de ser “masón y según parece afiliado a Izquierda Republicana”. En canvi a Dret, es considera sospitosos als catedràtics Camilo Barcia Trelles, Blas Ramos Sobrino – “comunista teórico”—, Vicente Guilarte González i Tomás Gómez Piñán. Aquest darrer inclòs al llistat, perquè, “no obstante su condición de sacerdote, hace vida en compañía de una mujer con quien se asegura ha contraído matrimonio civil”.⁶⁴

Per absurdes que semblessin les acusacions, les conseqüències podien ser –i eren— gravíssimes pels encausats. El 15 d’agost de 1936 l’auxiliar i diputat Federico Landrove López era “pasado por las armas” als 27 anys, després d’haver sigut detingut en companyia del seu pare, el professor de l’Escola de Magisteri Federico Landrove Muiño. El 30 de setembre era el torn del catedràtic de Física general a Ciències, Arturo Pérez Martín, de 64 anys, oficialment mort per “lesión cerebral”.⁶⁵ Ambdós ajusticiats compartien, a més de la

s’estén al món del cinema i el 1938 la Asociación de Padres de Familia visita al rector perquè designi “personas idóneas”, *Valladolid bajo palio*, p. 128.

⁶³ També és negatiu l’informe sobre el metge de guàrdia Julián García Álvarez: “Éste en unión de [Julio] Getino [Osacar] han sido los promotores de todos los manejos izquierdistas en la Facultad. Se le considera culpable indirectamente del asesinato de Abella. Se cree que últimamente había pedido la nacionalidad rusa, elemento peligroso”.

⁶⁴ AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940, Relación de personal. Valladolid.

⁶⁵ Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, pp. 165 i 172, respectivament. Ignacio Martín Jiménez situa l’assassinat de Landrove un dia després, *La guerra civil en Valladolid (1936-1939). Amaneceres ensangrentados*, Valladolid, Àmbito, 2000, p. 254. Un document datat el 9 de novembre de 1990 dona com a data de la mort de Pérez Martín el dia 29, AUVa, caixa 2841, expedient personal de Arturo Pérez Martín. Certificat del secretari general de la Universitat de Valladolid, data el 9 de novembre de 1990. Pérez Martín

mort, l'haver votat a favor del “no ha lugar a deliberar” sobre l'autonomia catalana i universitària barcelonina. El llistat adjunt, evidentment, els feia constar com a “fallecido” o “fusilado”.⁶⁶

A banda dels afusellats, la sanció més greu i més comuna entre els docents vallisoletans era la separació del servei. Els expulsats són en total set catedràtics i tres professors durant els dos primers anys de guerra. Curiosament, en la “relación de los sres. catedráticos y profesores auxiliares de la expresada Universidad que se hallan en la actualidad en esta capital” de 27 d'agost de 1937 només consta com a “separado” el catedràtic Rafael Argüelles López. Entre ells hi ha “Julio Getino Osacar, ayudante de clases prácticas de él [del catedràtic Camilo Barcia Trelles] y condenado por Consejo de Guerra a doce años de prisión (aclaración del Vocal firmante: se cree que ha sido fusilado)”. Cap altre font però, ens confirma el seu assassinat.⁶⁷ La resta havien pogut marxar o es trobaven retinguts a territori republicà, a l'estranger o en mans d'altres autoritats insurgents.

El 9 d'abril de 1937 (BOE, 10 d'abril), la Junta Técnica del Estado separava als catedràtics Andrés Torre Ruiz de Filosofía i Lletres, Tomás Gómez Piñán de Dret i Isaac Costero Tudanca de Medicina.⁶⁸ L'auxiliar Francisco Suárez López de Medicina rebia la

havia sigut degà del 1 d'abril de 1933 al 6 d'agost de 1934, i rector provisional el 2 de setembre de 1934. Després tornaria a ocupar el deganat provisionalment fins el seu assassinat.

⁶⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.03, 31/3996, expedient de Vicente Gay i 31/2210, expedient personal de Francisco Suárez López. Al mateix llistat, l'alumne Félix Lefler Benito, secretari de la FUE, consta també com a “fusilado” i se l'acusa de “preparador explosivos”. Pel que sembla va ser “pasado por las armas” el 18 d'agost de 1936. Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 165.

⁶⁷ AUVa, llibre 2915, Claustro de sesiones y asuntos varios, 1938-1939, sessió del 27 d'agost de 1937. El document distingeix entre “asistió” (els catedràtics José María González de Echávarri y Vivanco, Lorenzo Torremocha Téllez, Mariano Sánchez y Sánchez, Misael Bañuelos García, Ramón López Prieto, Leopoldo Morales Aparicio, Emilio Zapatero Ballesteros, Rafael Luna Noguerras, Julián María Rubio, Manuel Ferrandis Torres, José Ferrández González, Calixto Valverde Valverde, Mauro Miguel Romero i Vicente Guilarte González; l'interí Marcelino Gavilán Bofil; i els auxiliars temporals Eduardo Ferrández González, José María Nicolás Muñiz, Carlos García y García, Ricardo Magdalena García, Saturnino Rivera Manescau, Martín Santos Romero, Vicente Gómez Sigles, Francisco Antón Casaseca i s'hi va sumar Vicente de Andrés Bueno), “ausente” (els catedràtics Isidoro de la Villa Sanz, Clodoaldo García Muñoz, Ricardo Royo Villanova Morales, Evelio Salazar García, Antonio Royo Villanova, Vicente Gay Forner i Camilo Barcia Trelles; els agregats Martiniano Martínez i Luis García Valdeavellano de Barcelona; els agregats Eloy Bullón Fernández, Francisco Cantera, Eduardo Hernández Pacheco i Francisco Hernández Pacheco de Madrid; l'auxiliar numerari Eloy Durruti Saracho; i l'auxiliar temporal Eduardo Pérez Girffo), “separado”, jubilats (els catedràtics Sabino Sierra Val, León Corral Maestro i Federico Murueta Goyena.) i, finalment, els 12 auxiliars temporals acompanyats d'unes marques ben significatives: o un menys en vermell o un més en blau. AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de Camilo Barcia Trelles.

⁶⁸ Separació també mencionada per Martín Jiménez, *La guerra civil...*, p. 254. Al catedràtic Costero se'l qualifica d'anarquista en un informe dins l'expedient personal de Camilo Barcia Trelles. AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047. Al primer se'l situa a Segòvia detingut governativament, al segon a Madrid i al tercer a França. Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 119.

sanció al maig (BOE, 8 de maig).⁶⁹ El 21 d'agost (BOE, 30 d'agost) era el torn dels catedràtics de Dret Rafael Argüelles López, Emilio Gómez Orbaneja i Blas Ramos Sobrino;⁷⁰ i el 24 de setembre (BOE, 28 de setembre) s'hi afegia el seu company Justo Villanueva Gómez.⁷¹ A finals de 1937, es tancava el llistat amb els ajudants de Medicina Julián García Álvarez (BOE, 3 de novembre) i L. Fernández Bravo (BOE, 13 de desembre).

Per la seva significació, d'aquesta primera nòmina de sancionats destaquen l'ex rector Torre Ruiz i l'ex vicerector Argüelles López. L'actuació al capdavant del rectorat i la seva significació republicana i d'esquerres convertiran en definitiva la sanció de separació contra Torre Ruiz. De res li servirà l'exoneració per part de les autoritats militars el 2 de novembre de 1936, després d'haver sigut detingut i empresonat el 26 d'agost a la Granja (Segòvia) per presumpta "conducta extremista" i oposició a l'aixecament. De fet, el mateix secretari del procediment tramet la documentació incautada al rectorat perquè dubta de la seva idoneïtat com a docent. L'expedient s'acompanya d'una advertència perquè part dels papers incautats siguin destruïts un cop revisats, ja que es tracta de "fotografías pornográficas" i "documentos antimilitaristas". Mort el febrer de 1943 sense haver-se pogut reincorporar.⁷²

Pel que fa al catedràtic Argüelles López, la comissió depuradora aplega fins a deu càrrecs contra ell. Se l'acusa de militància a Izquierda Republicana i a l'agrupació Al servicio de la República, de triar ajudants d'extrema esquerra, de ser elegit vicerector amb els vots dels representants de la FUE, de recolzar la creació d'una Residència d'Estudiants per part de la Junta de Ampliación de Estudios i de col·laborar amb la Universitat de Barcelona autònoma amb una conferència al centre barceloní i amb la seva assistència a un homenatge al catedràtic Gimbernat en representació del rector vallisoletà.

Ja tancat l'expedient, l'Estado Mayor del Ejército del Norte remetia un informe ampliat de caràcter secret, incorporat el 30 de juny de 1937 i segurament tingut en compte

⁶⁹ AGA, secció Educació, IDD 1.03, 31/3996, expedient de Vicente Gay i 31/2210, expedient personal de Francisco Suárez López.

⁷⁰ AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940. El catedràtic Gómez Orbaneja va ser reintegrat però sancionat amb el trasllat a la Universitat de Salamanca. Palomares Ibáñez, *El primer franquismo...*, p. 138, nota 342. El catedràtic Ramos Sobrino se'l situa a França, Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 119.

⁷¹ Palomares Ibáñez, *El primer franquismo...*, p. 138, nota 342, es referencia la sanció i la posterior reintegració sense càrrecs el 16 de febrer de 1952. Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 119, se'l situa a Portugal amb absència justificada pel metge; i pp. 126-127, es relata com se li incoa expedient per part del Juzgado de Responsabilidades Políticas el 1939.

⁷² AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940, Relación de personal. Valladolid.

per Burgos. El document el relacionava amb els catedràtics, auxiliars i estudiants més radicals, l'acusava de militar en partits republicans d'esquerres i de pertànyer a la maçoneria, de no respectar el divendres sant convidant als escolars a berenar a la Universitat i de ser contrari al Movimiento. A més, s'hi afegia la còpia del polèmic Claustre del 15 de juny de 1932, on constava que, tot i signar la petició, no havia assistit a la sessió.

La contundència dels càrrecs no el desanima a presentar nous descàrrecs per tal de reobrir el cas. Al llarg de 1937 i 1938 les respostes són negatives, ja que segueixen arribant informes negatius com el de l'Asociación Católica de Padres de Familia de Valladolid que el qualifica de “intelectual izquierdista”, o el de Falange que l'acusa d'haver volgut incorporar a la Universitat un radiòleg expulsat pel govern d'Adolf Hitler, i recorda com, davant els dubtes sobre la seva fidelitat, al principi se li va assignar una escorta.

També n'hi ha de positius com el del rector Rubio Esteban i de contradictoris. Així, tant el Ministerio de Orden Público com Falange comencen a dubtar sobre la veracitat d'algunes de les acusacions, basades únicament en una denúncia anònima i rumors. Així, l'homenatge a Gimbernat –l'acusat dirà que només coneix a un científic del segle XVIII amb aquest nom— era en realitat a Fontbernat. Fins i tot s'apunta un comentari recollit de “personas de intachables antecedentes políticos”, que consideren “que con el tiempo que lleva ya destituido le consideran suficientemente sancionado”.

Finalment, l'expedient es reobre el 11 d'abril de 1939. Segurament no és casualitat que aleshores el catedràtic Lorenzo Torremocha Téllez ja no formés part de l'entramat depurador.⁷³ De fet, el descàrrec presentat és el mateix que amb anterioritat, des del 23 de setembre de 1937, havia sigut desestimat. Argüelles López desmenteix tots els càrrecs i enumera avaladors i actuacions a favor del Movimiento i la ciència espanyola. El descàrrec acaba amb una queixa comuna a tots els expedientats: la indefensió davant de l'arbitrarietat de la depuració.⁷⁴

El 23 de gener de 1940 (BOE, 5 de febrer) el Ministeri decretava la seva readmissió sense sanció, tal i com recomanava el jutge instructor Arturo Caballero cinc dies abans. La decisió es basava en els serveis prestats a l'*Alzamiento* com a capità de Sanitat Militar i a

⁷³ El 29 de juliol de 1938 José Pemartín agraeix “el celo y la diligencia” del catedràtic Lorenzo Torremocha Téllez com a vocal de la Comisión Depuradora del Personal Universitario. La dimissió venia donada per la voluntat de no incloure membres de fora de Saragossa per evitar els constants viatges. AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940.

⁷⁴ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de Rafael Argüelles López.

l'informe del rector on es destacava tant la tasca acadèmica i científica com la seva conducta. Cap referència a la famosa votació de 1932.⁷⁵

La desmesurada importància donada a l'actitud davant de la proposta anti autonomista provoca situacions paradoxals, com la inhabilitació per a càrrecs directius o de confiança del catedràtic de Dret civil, Vicente Guilarte González, el 9 de desembre de 1937. La Junta de la Facultat de Dret es troba que el seu representant a la Junta de Govern ha sigut sancionat. El propi Guilarte González consulta als seus companys sobre què fer, i aquests decideixen demanar la seva continuïtat a les autoritats, tot i que per si un cas ja nomenen a Mauro Miguel Romero.⁷⁶

La manca de fonament de la sanció provoca que, excepcionalment, la proposta de la comissió depuradora no sigui subscripta per unanimitat. El vocal Isaias Sánchez Tejerina emet un vot particular i fonamenta el seu dissentiment en la credibilitat que atorga als descàrrecs i a l'aval de l'arquebisbe de Valladolid amb qui l'encausat sempre consultava el sentit del vot.

Els descàrrecs destaquen la seva vinculació amb les dretes i, conscient de la importància de tot allò relacionat amb Catalunya i la seva Universitat, recorda que el 5 de novembre va dimitir del càrrec de governador civil de Burgos en protesta contra la llei que en permetia l'autonomia. No serà fins el 20 de juliol de 1942 que el BOE publiqui la revisió de la condemna i doni la raó al dissentiment de Sánchez Tejerina, amb la rehabilitació total de Guilarte González, en base als informes positius del rectorat.⁷⁷

Tot i la importància de les actituds preses el 1932, com a la resta d'universitats els expedients depuradors també es veien influenciats per d'altres elements com les delacions, circumstància present en el cas dels catedràtics Argüelles López –ja mencionat– i Guilarte González. Contra aquest darrer, dins un carpeta de denúncies conservada al AUVa,

⁷⁵ El rector Mergelina remetia el seu informe el 14 de gener de 1940. AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/3993, expedient personal de Rafael Argüelles López. En aquella època es trobava a Madrid, amb permís ministerial, al capdavant d'una clínica d'urgència. AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940.

⁷⁶ AUVa, llibre 2914, Junta de Gobierno, 1933-1938, sessió del 18 de desembre de 1937 en que el degà de Dret, José Ferrández González, comunica al rector l'acord del dia anterior pres per la Facultat.

⁷⁷ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15049, expedient personal de Vicente Guilarte González. El catedràtic respon al càrrec d'haver multat a membres de Falange per vendre la publicació *Libertad* quan exercia com a governador civil de Burgos, amb l'argument que havia hagut de fer prevaldre l'ordre públic i el compliment de les lleis. Presenta documentació per desmentir que només assistís "regularmente" a classe. Nega qualsevol vincle amb les esquerres, ja que va ser nomenat lletrat municipal el 1931 amb el recolzament unànime de tot el consistori, i quan passa a ser governador civil el 27 d'agost de 1931 militava al Partido Republicano Conservador.

Maria Rodríguez Ventosa el 2 de febrer de 1937 des de Burgos declara: “Con perdón por la molestia le denuncio a ese catedrático Guilarte que fue aquí gobernador que encerró a los estudiantes católicos y puede creerse, culpable de unas muertes que aquí hicieron la fuerza pública. Pregúntelo a cualquiera de Burgos”.⁷⁸ La delació esdevé una forma d’actuació política i un acte d’adhesió. En aquesta línia, la Asociación de Padres de Familia vallisoletana no dubta en remetre 31 informes sobre personal docent a les comissions de primària i secundària, i un al Ministeri sobre les activitats “de algún catedrático”.⁷⁹

En sentit contrari, també jugaren un paper molt important tant els avals com les coneixences. L’expedient obert al catedràtic de Dret internacional, Camilo Barcia Trelles, n’és un bon exemple. Si bé la comissió proposa la “separación definitiva del servicio e inhabilitación para cargos directivos y de confianza” el 5 d’octubre de 1937, la sanció queda aturada i no hi ha constància de que aquesta fos ratificada.

La mateixa comissió dóna la impressió de no tenir-les totes perquè, tot i la contundència dels càrrecs –ser d’esquerres amb tendències polítiques similars a les del seu germà Augusto, diputat i ministre republicà, i pertànyer a la maçoneria i a la Lliga dels Drets de l’Home—, excepcionalment fa una llarga argumentació sobre la perillositat de l’encausat “para el Estado nuevo”, abans d’emetre la proposta de sanció. A partir d’una obra crítica amb l’imperialisme de Carles V, se l’acusa de pertànyer a “aquellos que, apareciendo intelectualmente como científicos puros, afectivamente como grandes equilibrados y en su exterior docencia como ecuanímes e imparciales, embebieron sus enseñanzas en aquel espíritu acatólico, antinacional y antijerárquico”. Els càrrecs queden reafirmats tant per aquesta actuació, com pel judici per tinença il·lícita d’armes⁸⁰ i, evidentment, “por su actitud en el Claustro universitario de Valladolid en la sesión relacionada con el proyecto del Estatuto catalán”.

Tanmateix, el 24 de febrer de 1938 li és concedida, a petició pròpia, una llicència de sis mesos sense sou “con el fin de poderse dedicar por completo a la causa del Glorioso Movimiento Nacional en su servicio de Prensa y Propaganda sobre temas internacionales”.

⁷⁸ AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940. Martín Jiménez cita un reportatge de *El Norte de Castilla* sobre la Jefatura Superior de Policía on s’assegura que s’han confeccionat prop de 40.000 fitxes a partir de les informacions recollides i rebudes, però que hi ha dades per fer-ne 80.000 més, “a falta tan sólo de cartulina”. *La guerra civil...*, p. 255.

⁷⁹ Berzal, *Valladolid bajo palio*, p. 106.

I, el 1 de juliol, escriu directament al ministre Sainz Rodríguez per demanar-li la reincorporació però amb destinació a Santiago a partir del 1 de setembre. A la lletra, el catedràtic de Dret internacional no perd l'ocasió per mencionar als comuns amics Yanguas Messía i Francisco Gómez Jordana. A mà, el mateix ministre afegeix una nota per al director general José Pemartín: “Resolver el expediente ya”.

Una vegada més, la depuració se'ns revela com un procés viciat i mancat de tota equitat o justícia. Els propis estaments repressors n'eren conscients. El 6 de juny de 1937, l'Estat Major ja havia denunciat la fosca relació entre els catedràtics de Dret internacional Trias de Bes a Barcelona, Yanguas Messía a Madrid i Barcia Trelles a Valladolid. “¿Qué relaciones, qué obligaciones y qué motivos mueven a estos hombres, siendo el uno separatista católico, el otro monárquico católico y el tercero masón? Y sin embargo se apoyan en mutuo auxilio”. Al grup hi afegeix el fabricant català Tolrà que cobria a tots tres i també al catedràtic Gay Forner.⁸¹ Xarxes d'autoprotecció que també s'estenien al mateix centre, com ho demostra la queixa del jutge depurador d'Universitats vàries per la poca col·laboració per part del rectorat i els deganats.⁸²

Finalment, el 4 d'agost de 1939 (BOE, 18 d'agost) Barcia Trelles és sancionat amb el trasllat forçós i la inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança. Una sanció menor, reduïda pel director general José Permartín, si tenim en compte que la Comisión Superior Dictaminadora havia recomanat que, a més, se'l suspengués de feina i sou per dos anys, i se li prohibís sol·licitar càrrecs vacants durant cinc anys. La protecció acaba aquí, ja que quan demana la revocació de la condemna per tal de poder ocupar la càtedra i el deganat de Dret a la Universitat de Santiago definitivament, Pemartín es veu obligat a recordar-li el 5 d'octubre de 1939 –ja amb Sainz Rodríguez fora del Ministeri— que es troba inhabilitat per a ocupar càrrecs i que el trasllat no va ser forçós sinó a petició de l'interessat.⁸³

⁸⁰ Va ser detingut durant les primeres setmanes de l'aixecament, jutjat en Consell de Guerra per possessió il·lícita d'armes i condemnat a pagar una multa.

⁸¹ A l'expedient també hi ha alguns informes favorables, com el signat pel degà de Dret i rector en funcions, José Ferrández González, el 15 de setembre de 1936, on destaca la tasca docent i científica. El mateix Barcia Trelles també es defensa en el seu plec de descàrrecs i nega qualsevol veracitat a les acusacions, ja que de ser certes en quedaria constància de la seva participació. A més, subratlla el seu currículum professional, especialment el ser membre fundador de l'Asociación Francisco de Vitoria.

⁸² La seva consulta sobre els antecedents polítics o morals dels catedràtics Emilio Gómez Orbaneja de Dret i Rafael Argüelles López de Medicina és resposta de manera negativa i es limiten a remetre informacions purament administratives. AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940.

⁸³ AGA, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal de Camilo Barcia Trelles.

Al catedràtic d'Economia Vicente Gay Forner, mencionat com un membre més d'aquesta suposada xarxa de suport mutu, se li atribuïa la redacció de la proposició “no ha lugar a deliberar”, tot i no haver assistit al claustre de 1932. Potser conscient que la millor defensa és un bon atac, el 9 de setembre de 1936 inicia una disputa pública a la premsa burgalesa amb un article publicat a primera pàgina del *Diario regional* sota el títol de “Los universitarios en la guerra”. El professor denuncia que la seva proposta per a crear una associació esportiva juvenil anomenada Palestra va ser rebutjada “por una mayoría roja” de la Junta de Govern.

La jugada no li surt bé. El 3 d'octubre, també a primera pàgina, el catedràtic Leopoldo Morales Aparicio i el vicerector Julián María Rubio y Esteban desmenteixen que una “mayoría masónica, comunistoide e izquierdista” tombés la proposta i assegura que va ser aprovada per unanimitat. Gay Forner respon el dia 13 a la pàgina cinc amb una ratificació de la seva primera declaració i desafia a qui digui el contrari a dur-lo als tribunals. No caldrà, ja que el 24 de setembre un coronel membre de la Comisión de Instrucción Pública de la Junta de Defensa demana al rector que li remeti còpia de les Junes de Govern corresponents.⁸⁴

Ni aquesta iniciativa, ni el procés depurador finalitzaran amb sanció, ja que la identificació del catedràtic amb el nou règim era absoluta i des del principi hi desenvolupava càrrecs de confiança, però sí que li crearà un profund malestar.⁸⁵ Gay Forner va ser delegat de premsa i propaganda, i com a fervent admirador de l'Alemanya nazi no s'estava de considerar Dachau com “un verdadero establecimiento educativo”, una “aldea higienizada” ideal pels presoners.⁸⁶

Més enllà anirà l'expedient contra el catedràtic de Llengua i literatura espanyola, Emilio Alarcos García. Se l'acusa de ser “de ideas izquierdistas, aunque cuide de no demostrarlo”, d'amistat amb l'ex rector Torre Ruiz, i de coaccionar a les alumnes – juntament amb el catedràtic Melón y Ruiz de Gordejuela, destituït com a degà—⁸⁷ per assistir a classe i restar repercussió a les vagues tal i com demanava el Ministeri republicà.

⁸⁴ AUVa, lligall 1569, Material para la guerra civil 1937, Palestra Universitaria 1936. L'entitat Palestra va funcionar amb normalitat durant el franquisme. Així, per exemple, intenta sense èxit contractar a José María Escrivá de Balaguer per dirigir els exercicis espirituals el 1948 i el 1950. Tot i les 1.500 pessetes que li ofereixen, els dos cops s'excusa per tenir massa feina a l'estranger.

⁸⁵ Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, pp. 124-125.

⁸⁶ Julián Casanova, *La Iglesia de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2001, p. 260.

Mesos més tard, el catedràtic sospitós serà rebut entusiàsticament pel Claustre i passarà a la categoria d'alliberat per les tropes insurgents.⁸⁸

Amb més satisfacció encara era rebut l'abulense auxiliar de Filosofia i Lletres Joaquín Pérez Villanueva. Aquest antic militant de les JONS –des de 1932— es trobava a Madrid el 18 de juliol de 1936 i, “por su significación falangista, hubo de sufrir sañuda persecución y prisión durante ocho meses en las cárceles Modelo y San Antón”. “Posteriormente fue detenido en otras dos ocasiones y se vió en la precisión de recluirse en una Embajada extranjera”. Lògicament va ser depurat sense problemes i immediatament recompensat amb la càtedra d'Història d'Espanya moderna i contemporània a Santiago el 1940, però adscrit a Valladolid. El 1943 ja guanya la plaça al seu centre i, posteriorment, era nomenat governador civil de Segòvia i director general de Enseñanza Universitaria.⁸⁹

⁸⁷ Se'l situava a Luanco. Palomares Ibáñez, *La guerra civil...*, p. 119.

⁸⁸ Els informes sobre Alarcos el situaven a València, després d'haver marxat a Madrid per presidir uns cursos el 16 de juliol de 1936. AUVa, lligall 7718, Comunicaciones con el rectorado, 13 d'agost de 1937. Els claustrals recorden als catedràtics morts i saluden als alliberats (els catedràtics Nicolás S. de Otto de Dret i Emilio Alarcos García). AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 22 d'abril de 1939. També se li havia obert expedient al catedràtic Otto, però aquest havia pogut fer arribar cartes –remeses a través de tercers— al rectorat. Missives conservades en una carpeta amb d'altres pertanyents a professors que es trobaven a l'estranger, a zona republicana, malalts o fora de Valladolid. AUVa, lligall 1350, Depuraciones 1936-1940. El 9 de maig de 1939 el Claustre es felicita per la reincorporació del catedràtic Bartolomé del Cerro i es lamenta la mort de l'auxiliar de Dret Federico Santander “asesinado en Madrid por los rojos”. A més, es discuteix el projecte de llei de reforma universitària. AUVa, llibre 3043, Actas del Claustro Universitario, sessió del 9 de maig de 1939.

⁸⁹ AGA, secció Gobernación, caixa 55/1970, expedient personal de Joaquín Pérez Villanueva.

EL ATROZ DESMOCHE

Els claustres universitaris espanyols es veieren profundament afectats per la guerra i la postguerra, tant per les conseqüències directes –exili, mort i repressió— com per les indirectes –noves adjudicacions de vacants, influències, equilibris entre famílies, etc.—. En versió de retòrica nacional-catòlica: “La espada de nuestro Caudillo trazó, en un amanecer ardiente de julio, la divisoria entre dos mundos irreconciliables, entre el reinado del error y el imperio de la verdad [...]. Y como en todo trance de creación, nuestra Patria revivió en el alumbramiento de un orden nuevo, el augusto dolor de su gloriosa y mística maternidad”.¹

Entre les ombres d'aquest procés demiúrgic cal situar les pèrdues personals, però també la pèrdua qualitativa i quantitativa per la ciència i la cultura espanyola, conseqüència d'una actuació que defensava la necessitat de “entrar a sangre y fuego, sin respeto a nada de lo preexistente”.² Com bé resumia des del seu exili mexicà José Puche Álvarez, “lo que se perdió en la guerra no fue sólo un gobierno, sino toda una cultura”.³

Les conseqüències de la repressió no s'amagaven, sinó que eren assumides com a mal necessari: “el desmoche ha sido tremendo porque tremenda era la plaga”.⁴ Era “un penoso pero importantísimo deber que cumplimos con espíritu de servicio, para contribuir de esa manera a que no se pueda perder el esfuerzo enorme de la guerra”.⁵

En un accés de sinceritat, el primer ministre d'Educación Nacional, Pedro Sainz Rodríguez, qualificava l'èxode d'intel·lectuals com “uno de los más graves problemas que la guerra civil plantea a la cultura española”.⁶ Ell mateix reconeixia que la pèrdua només es podia comparar amb “la emigración de los afrancesados a raíz de la Guerra de la Independencia”.⁷ Cal subratllar aquesta circumstància, sobretot quan, com denuncia

¹ José Ibáñez Martín, *Un año de política docente*, Discurso de apertura del curso académico 1941-1942, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1941, p. 3.

² Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez (APSR), caixa 87, document mecanografiat sense data ni títol [1938?], p. 5.

³ *Instituto Luis Vives. Colegio español de México, 1939-1989*, México, Embajada de España en México, 1989, p. 9.

⁴ Constantino Bayle, “Abolición oficial del laicismo en las escuelas”, *Razón y Fe*, 478, novembre de 1937, pp. 374-375, citat a Mercedes Montero, *Historia de la ACN de P. La construcción del Estado Confesional (1936-1945)*, Pamplona, EUNSA, 1993, tomo II, p. 51, nota 91.

⁵ *Boletín*, 235, 1 d'octubre de 1939, p. 2, citat per Montero, *Historia de la...*, tomo II, p. 51.

⁶ Citat a Alicia Alted, “Notas para la configuración y el análisis de la política cultural del franquismo en sus comienzos: la labor del Ministerio de Educación Nacional durante la guerra”, dins Josep Fontana (ed.), *España bajo el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2000 (reimpr.), p. 223.

⁷ APSR, caixa 4, mecanoscrit sota el títol “Cultura y propaganda. Carácter y espíritu de la reforma educativa”.

l'historiador Borja de Riquer, “hay quien de forma sutil, o no tan sutil, argumenta que la represión de la postguerra no fue tan violenta y global como se dice, y que, de hecho, no hubo una profunda ruptura en el mundo intelectual y cultural español como consecuencia de la guerra civil sino, simplemente, algunas “substituciones” de personal”.⁸

Tot i que fins ara només teníem aproximacions sobre el total de catedràtics sancionats –es deixaven al marge ajudants, auxiliars, agregats i d’altres—, els números ja resultaven esfereïdors. Claudio Lozano considerava que “en diciembre de 1937 eran 111 los profesores universitarios sancionados, esto sin contar aquellos otros que dilataron su incorporación al servicio activo, por estar cumpliendo misiones en el exterior”, sobre un total de 503 catedràtics numeraris el 1934.⁹ El càlcul resulta complex per la diversa casuística, ja que a banda de les sancions publicades oficialment al BOE, hi ha aquelles que no deixaven rastre documental –com la no renovació d’ajudanties— o les pressions exercides pel mateix entorn.

Tampoc des de les pròpies files franquistes es facilita el recompte, ni tan sols en els documents oficials. El 1 d’agost de 1939 José Pemartín ofereix una versió actualitzada de l’escalafó, seguint el decret de la vicepresidència del govern del 15 de juny, on suposadament es recullen totes les jubilacions, baixes i ascensos per antiguitat. Segons el director general en el primer cas s’hi trobaven 25 docents, sense especificar si la jubilació corresponia per edat o es devia a sanció.¹⁰ Respecte de les baixes, tan sols es dona notícia de les degudes a mort del titular, en total 35.¹¹ El text no especifica si es tractava de morts

⁸ Borja de Riquer, “Presentación” dins de Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, p. 17.

⁹ Citat per Antonio Molero Pintado, *Historia de la educación en España. IV La educación durante la segunda república y la guerra civil (1931-1939)*, Madrid, MEC, 1991, p. 106.

¹⁰ Es jubilen Pedro Tamarit Olmos, Fernando Crussat Prats, José Sánchez Diezma Bachiller, Demetrio Espurz y Campodarbe, José Salarrullana y de Dios, José Rius Casas, José M. Mota Salado, Eduardo Alcobé Arenas, Isaac Galcerán Cifuentes, Arturo Núñez García, José Casado García, Luis Abaurrea Cuadrado, Martiriano Martínez Ramírez, Leonardo Rodrigo Lavín, Ricardo Royo Villanova, Isidro Beato Sala, José R. Lomba de la Pedraja, Jesús Goizueta Diaz, Luis de Hoyos Sanz, Pascual Macher Vilar, Guillermo García Valdecasas Páez, Ramón Menéndez Pidal, Manuel González Calzada, Antonio Royo Villanova i Elías Tormo Monzó.

¹¹ Es comunica la mort de José Palanco Romero (25 d’agost de 1936), Joaquín García Labella (el mateix dia), Pedro Isaac Rovira Carreró (6 de setembre), Rafael García Duarte y Salcedo (el dia 11), Ramón Casamada Mauri (el dia 23), Francisco J. Palomas Bons (el mateix dia), Arturo Pérez Martín (el dia 29), Vicente Mendoza Castaño (2 d’octubre), Jesús Yoldi Bereau (el dia 23), José María Planas Corbella (el dia 25), Luis Morillo Uña (4 de gener de 1937), José María Segura Soriano (14 de febrer), Francisco Aranda Millán (7 de maig), Claudio Galindo Guijarro (5 de juliol), José Alguer Micó (25 d’agost), Emeterio Mazorriaga y Fernández Aguaro (4 d’octubre), Quintiliano Saldaña García (el dia 12), Antonio Álvarez de Cienfuegos y Cobos (23 de febrer de 1938), Luis Segalá Estalella (17 de març), Clodealio García Muñoz (7 de maig), Francisco Romero Molesán (18 d’agost), Andrés Jiménez Soler (29 de setembre), Manuel López Domínguez

naturals o d'assassinats, i oblida les de catedràtics tan rellevants com els rectors afusellats d'Oviedo i Granada.¹²

Si bé també es troben maquillats, segurament s'acosten més a la veritat els números donats el 1946 en resposta a una petició del Ministerio de Asuntos Exteriores. L'estranya sol·licitud venia donada per la denúncia realitzada des d'Estats Units per l'antic catedràtic de Dret polític a Madrid Fernando de los Ríos y Urruti de què “más del cuarenta por ciento de los profesores españoles en 1936 se hallan en el destierro”. La veu d'aquest malagueny, diputat, ministre republicà i ambaixador, tenia prou prestigi com per inquietar a les autoritats franquistes. A més, podia parlar amb directe coneixement tant pel seu pas pel Ministeri del ram, com perquè ell mateix havia sigut separat definitivament del servei el 18 de gener de 1938 –sanció ratificada el 4 de febrer de 1939 (BOE, 17 de febrer)—.

La resposta oficial xifrava en 680 places les existents el 1935, de les quals estaven cobertes 540 i vacants 140. A 7 de desembre de 1946, el número de separats era encara de 97,¹³ és a dir, el 14'26 per 100 de l'escalafó i el 17'96 per 100 de les places cobertes. El

(14 d'octubre), Gabriel Galán Ruiz (el dia 25), Enrique Castells Oria (27 de desembre), Guillermo Sánchez Aguilera (5 de gener de 1939), José Rodríguez Sanz (el dia 14), José Martín Barrales (13 de febrer), José María Campos Pulido (20 d'abril), Rafael Pons Romans (15 de maig), Ángel Ferrer Cagigal (en data desconeguda), Faustino Archilla Salido (en data desconeguda), Joaquín Balcells Pinto (en data desconeguda), Francisco Baceña González (en data desconeguda) i Jesús Arias de Velasco (en data desconeguda).

¹² Archivo Histórico de la Universidad de Sevilla (AHUSe), carpeta 3081, Oficios dirigidos al rector, 1939.

¹³ Juan Manuel Aguilar Calvo, Niceto Alcalá-Zamora Castillo, Pablo Azcárate Flores, Domingo Barnés Salinas, Jesús María Bellido Golferichs, José de Benito Manpel, José María Boix Raspall, Cándido Bolívar Pieltain, Gabriel Bonilla Marín, Pedro Bosch Gimpera, Demófilo de Buen y Lozano, Rafael de Buen y Lozano, Blas Cabrera Felipe, Pedro Carrasco Garrorena, José Castillejo Duarte, Honorato de Castro Benell, Américo Castro Quesada, Alberto Chalmeta Tomás, Cayetano Cortés Latorres, Isaac Costero Tudanca, Miguel Crespí Jaume, José Cuatrecasas Arumí, Juan Cuatrecasas Arumí, Arturo Duperier Balleza, Pompeyo Fabra Poch, Antonio Flores de Lemus, Gabriel Franco López, José Fusset Zubiá, José Gaos González Pola, Juan David García Bacca, Antonio García Banúes, José García-Valdecasas Santamaría, Francisco Giral González, José Giral Pereyra, Mariano Gómez González, Tomás Gómez Piñán, Pedro U. González de la Calle, Emilio González López, Fernando González Niño, Francisco Hernández Borondo, Juan María Herrera Bollo, Felipe Jiménez Asúa, Luis Jiménez Asúa, Manuel López-Rey Arrojo, Antonio Madinaveitia Agulló, Ciriaco Juan Mañes Retana, Francisco Marcos Pelayo, Manuel Márquez Rodríguez, Manuel Márquez Pedroso, Macías Manuel Martínez Risco, Pedro Mayoral Carpintero, José Medina Echevarría, Alfredo Mendizabal Villalba, Adolfo Miaja de la Muela, Agustín Millares Carbó, Enrique Moles Ormella, Felipe Morán Miranda, Juan Negrín López, Alejandro Otero Fernández, José María Ots Capdequí, Augusto Pérez Vitoria, Juan Bautista Peset Aleixandre, Augusto Pi Suñer, Jaime Pi-Suñer Bayo, Santiago Pi Suñer, Rafael de Pina Milán, Gustavo Pittaluga Fattorini, Jesús Prados Arrarte, José Puche Álvarez, José Quero Morales, Blas Ramos Sobrino, Luis Recasens Siches, Enrique Rioja Lovianco, Fernando de los Ríos Urruti, Wenceslao Roces Suárez, Enrique Rodríguez Mata, Joaquín Rodríguez Rodríguez, Mariano Ruiz Funes y García, Antonio Sacristán Colás, Pedro Sainz Rodríguez, Pedro Salinas Serrano, Claudio Sánchez Albornoz Menduina, José Sánchez-Covisa y Sánchez-Covisa, Laureano Sánchez Gallego, Gumersindo Sánchez Guisando, Felipe Sánchez Román y Gallifa, Jaime Serra Hunter, Hilario A. Torre Ruiz, Antonio Trías Pujol, Joaquín Trías Pujol, Luis Urtubey Rebollo, Gregorio Vidal Jordana, Justo Villanueva Gómez, Agustín Viñuales Pardo, Joaquín Xirau Palau, José Xirau Palau i Luis de Zulueta y Escolano.

número de catedràtics morts entre 1936 i el 7 de desembre de 1946 es calculava en uns 100 i el de jubilats en 93. Per la seva banda, havien retornat al servei després de ser declarats cesants 21.¹⁴

El Ministerio de Educación Nacional intentava rebaixar els percentatges de represaliats limitant la comptabilitat en primer lloc als catedràtics i d'aquests només als sancionats amb separació del servei, sense tenir en compte la resta de múltiples sancions. Després, s'abstenia de concretar el número de morts i obviava especificar si morts i jubilacions havien sigut naturals o provocades per la repressió franquista. Malgrat els oblitats i el maquillatge, set anys després de la guerra civil i un any després de la derrota de les potències de l'Eix, els números seguien sent contundents.¹⁵

La importància de la fractura s'evidencia també en la xifra d'exiliats. El seu elevat número va dur fins i tot a la constitució d'una Unión de Profesores Universitarios Españoles en el Extranjero (UPUEE) –o en el Exilio, de vegades–. El 1940 l'associació calculava en 195 els professors exiliats, dels quals 96 eren catedràtics, 14 agregats i 85 auxiliars, encarregats de curs i ajudants. La UPUEE tenia la seu central a Mèxic, però disposava de seccions a Argentina, França –on es va fundar–, Puerto Rico i d'altres països llatinoamericans. En van ser presidents Gustavo Pittaluga, Ignacio Bolívar, Manuel Márquez, Rafael Altamira, José Giral i José Puche.¹⁶

Els diferents autors només coincideixen de manera general respecte del número de docents, però les xifres exactes –fins i tot pel que fa al número que conformava l'escalafó– varien segons les fonts. Javier Rubio, per exemple, rebaixa els catedràtics a 72, però

¹⁴ Roberto Araujo García, Rafael Argüelles López, Fernando Calvet Prats, Álvaro Calvo Alfageme, José Camón Aznar, Ramón Carande Thovar, Pedro Castro Barea, Manuel Díaz Rubio, Carlos Fresno Pérez del Villar, Emilio Gómez Orbanaja, Felipe González Vicén, Luis Gonzalvo París, Emilio Langle Rubio, Gabriel Martín Cardoso, Francisco Orts Llorca, Antonio Polo Díaz, Ramón Prieto Bances, José Antonio Rubio Sacristán, Juan Sancho Gómez, Mariano Velasco Durantez i Miguel Vilar Vidal.

¹⁵ Archivo General de la Administración (AGA), secció Governación, caixa 55/1972, expedient personal de Fernando de los Ríos y Urruti.

¹⁶ *Libro de la primera reunión de profesores universitarios españoles emigrados*, La Havana, La Mercantil, 1944. Dins l'obra de J.J. Carreras i M.A. Ruiz (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, trobem dos articles en referència a aquesta associació. En el primer, Alicia Alted, "Bases político-ideológicas y jurídicas de la Universidad franquista durante los ministerios de Saínz Rodríguez y primera época de Ibáñez Martín (1938-1945)", p. 114, ofereix un quadre on es pot veure la distribució per facultats; i Maria Fernanda Mancebo, "La Universidad en el exilio. El Estado franquista editor pirata (1939-1945)". També hi fa referència Mauricio Fresco, *La emigración republicana española: una victoria de México*, Ciutat de Mèxic, Editores Asociados de México, 1950. Per la seva banda, els estudiants van agrupar-se el 1945 en una Agrupación de Universitarios

augmenta els professors fins els 142. És a dir, el 12 per 100 dels 579 catedràtics que calcula l'autor formaven l'escalafó el 31 d'agost de 1935, on s'inclouïen tres dotzenes d'excedents. Per Facultats, els totals serien de 43 docents de Filosofia i Lletres (13 catedràtics i 30 professors), 36 de Ciències (10 i 26), 55 de Dret (27 i 28), 68 de Medicina (19 i 49) i 13 de Farmàcia (4 i 9).¹⁷ El càlcul es complica per la dificultat a l'hora de determinar qui mantenia relació contractual —hi ha les baixes d'auxiliars i ajudants—, l'exili momentani d'alguns docents i el més tardà d'altres.

Tanmateix, l'emigració republicana es caracteritza per l'alt percentatge d'intel·lectuals. “Se ha calculado, por ejemplo, que en las postremerías de la guerra civil huyeron, por la frontera catalana, dos mil médicos, mil abogados, quinientos ingenieros, siete rectores de Universidad, ciento cincuenta y seis catedráticos y doscientos treinta y cuatro escritores y periodistas”.¹⁸ El 15,12 per 100 dels exiliats a França eren inclosos dins la categoria de professionals, mestres, catedràtics, intel·lectuals i artistes.¹⁹ Laura Fermi calcula en 45 mil dòlars estatunidencs el cost de formar un universitari el 1939. Per tant, aquesta era la quantitat que Espanya perdia per cada exiliat i que els països d'acollida estalviaven.²⁰

La duresa de la repressió insurgent i la capritxosa geografia colpista expliquen aquest exili massiu. Així, els principals centres es mantenen en mans governamentals i el període de vacances fa que molts es trobin estiujant fora de les universitats de províncies

Espanoles, formada bàsicament per antics membres de la FUE i ex alumnes de les Universitats i Escoles especials espanyoles. Agrupación de Universitarios Españoles, *Estatutos*, México, 1945.

¹⁷ Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, San Martín, 1977, vol. I, pp. 221-222. El quadre es completa amb 113 docents de secundària (33 catedràtics i 80 professors), 20 docents d'Escoles Normals i 17 inspectors de primària. Manuel Andújar i Antonio Risco, “Crónica de la emigración en las revistas”, volum III, p. 16, només per l'exili mexicà, els autors donen gairebé les mateixes xifres: sis rectors o ex rectors, 45 professors de Filosofia i Lletres, 36 de Ciències, 55 de Dret, 70 de Medicina i dotze de Farmàcia. Vicente Lloréns, “La emigración republicana de 1939”, volum I, p. 104. Vicente Llorens dóna un número similar a la UPUEE quant als catedràtics universitaris, mentre que no concreta el total de l'exili de docents universitaris. En canvi, respecte dels docents de secundària i escoles especials parla d'una xifra propera als 300 exiliats. Ambdòs articles dins J. L. Abellán (dir), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976.

¹⁸ Andújar i Risco, “Crónica de la...”, , volum III, p. 16.

¹⁹ Dolores Pla Burgat, “El exilio republicano español”, *Aula-Historia Social*, 13, València, Uned, primavera 2004, p. 19. A tot l'article es donen dades similars que permeten veure el pes dels intel·lectuals en l'exili.

²⁰ Laura Fermi, *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941*, Buenos Aires, Omeba, 1971, p. 20.

en mans insurgents. Només Madrid ja suposava 125 catedràtics, és a dir, una quarta part aproximadament dels numeraris espanyols.²¹

Als exiliats calia afegir-hi els separats –voluntàriament o no— de la docència, els jubilats –forçosament o no— i els assassinats. Només els cessats podrien sumar, segons l'historiador Francisco Morente Valero, al voltant de 150 catedràtics.²² Tot plegat porta a Santiago Riera a considerar que l'escalafó de 1935 s'havia vist reduït a la meitat, sense entrar a considerar els diferents graus de sanció que patiren els docents reincorporats.²³

Endebades el preàmbul de la LOU s'esforçava en assegurar que Espanya “es sede de los mejores maestros de Europa, produce una ciencia que se enseña del mundo [...] salen nuestras ideas a la par que nuestras naves a conquistar el mundo, la voz de nuestros universitarios se escucha en todas las aulas de Europa, que llegan a ser feudo de nuestro pensamiento científico”. La presència d'intel·lectuals i científics espanyols a l'estranger era real però protagonitzada per les desenes d'exiliats, i no gràcies a la “Universidad imperial”. Gonzalo Torrente Ballester reconeixia l'any 1940 que “la labor de la España peregrina puede ser, hay que proclamarlo crudamente, muy apreciable. La nuestra, hasta ahora, es casi nula”.²⁴

Pel que fa a la resta, com responia el catedràtic de Lògica i ex president del Congrés dels Diputats de la República, Julián Besteiro, a l'instructor que li demanava pel Tesoro Nacional, es trobava “en las cárceles y en los campos de concentración”.²⁵ Quan no descansaven al cementiri.

La rellevància de la pèrdua era tant qualitativa com quantitativa. Com mostra Santiago López, “la guerra y la depuración afectaron, posiblemente, más a los mejores y, también, más a los jóvenes. [...] La purga se centró sobre los que habían logrado su plaza

²¹ Rubio, *La emigración de...*, vol. I, p. 221.

²² Francisco Morente Valero, “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, dins *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, Barcelona, Crítica, 2004, p. 1495.

²³ Santiago Riera Tuèbols, *Història de la ciència a la Catalunya moderna*, Vic i Lleida, Eumo i Pagès Editors, 2003, p. 206. “Els 575 catedràtics en actiu el 1935 s'havien reduït a 319 el 1940; i els 40 excedents, a 20. Aquesta reducció, gairebé d'un cinquanta per cent, és molt significativa. De la totalitat dels 276 professors “desapareguts”, gairebé 100 s'exiliaren i, segons Josep Puche, 8 foren afusellats”. Rubio, *La emigración de...*, vol. I, pp. 221-222, pràcticament comparteix aquestes dades, ja que situa en 328 els docents reincorporats, tot i que amb diversos graus de sanció.

²⁴ Gonzalo Torreste Ballester, a la revista madrilenya *Tajo* l'agost de 1940, citat per Guillermo de la Torre, *Hacia una reconquista de la libertad intelectual*, Universitat de Puerto Rico, juliol-setembre de 1953.

²⁵ Carlos Fernández Santander, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, La Corunya, Edició do Castro, 2000, tomo II, p. 618.

entre los 23 y los 37 años de edad”, “los tramos de mayor calidad”. La repressió – considerant únicament els cessaments— va afectar al 8’5 per 100 dels catedràtics, amb especial incidència a les carreres científiques que se situaven en el 10’6 per 100, segurament per la “fuerte componenda democrática” que els va dur a implicar-se amb la República.

El mal s’estenia més enllà de les persones concretes. La qualitat general dels claustres se’n ressentí, tant pels que restaren –“los que quedaron eran peores” i vells—, com pels que entraren més per criteris polítics que científics. El capital humà, la voluntat autàrquica governamental i els lligams amb les potències de l’eix condicionaren la política científica del primer franquisme cap a la investigació aplicada, la ruptura del discurs civil a la ciència i la transferència tecnològica.²⁶

Des de les pròpies files insurgents, els elements més lúcids reconeixien la magnitud de la pèrdua. Evidentment, només en documents interns com el remés el 22 de novembre de 1939 pel vicepresident de l’Instituto de España i vicerrector de la Universitat de Madrid, Julio Palacios Martínez. Tot valorant la situació de l’Instituto Nacional de Física y Química que passava a presidir, l’alt càrrec franquista descriu descarnadament la realitat científica i intel·lectual de postguerra. “Son tantas las personas de valor científico que han traspuesto las fronteras de España, que la situación actual es verdaderamente desoladora y resulta agravada porque, gran número de elementos que por su escaso valor habían sido justamente postergados, se comportan como si la guerra no hubiese sido otra cosa que unas elecciones ganadas, y piensan que ha llegado la ocasión de ocupar todos los puestos que antes se hallaban en poder del adversario; y como son muy pocos quienes pueden alardear de una conducta ideológica intachable, todos se esfuerzan ahora en aparentar un celo depurador que contrasta con la mansedumbre que con que anteriormente toleraban las vejaciones de la FUE y asistían impávidos a la ruina de nuestras instituciones tradicionales”.²⁷

²⁶ Santiago López García, “La investigación científica y técnica antes y después de la guerra civil”, dins A. Gómez (coord.), *Economía y sociedad en la España moderna y contemporánea*, Madrid, Síntesis, 1996, pp. 265-275, cites de les pp. 268-270. Gabriel Renom de Padreny, *Los problemas fundamentales de España*, Saragossa, El Noticiero, 1939, p. 71. “Repitamos aquí también, que es necesario dar menos importancia a las letras que a la técnica y que en España sobran hombres de letras, escritores, discursadores y parlanchines; menos fantasía y más realidad”.

²⁷ AGA, secció Eduació, IDD 1.03, caixa 31/8532, expedient personal de Julio Palacios Martínez. Respecte de l’Instituto, reconeix que materialment no havia patit cap defecte i fins i tot s’havien renovat les instal·lacions. Pel que fa al personal, tot el personal directiu havia marxat. A continuació fa un informe sobre els antics professors i els proposats com a substituïts. En les notes es barregen la valoració científica i la

Només des de la radicalitat ideològica podia negar-se l'evidència i preferir una universitat "centinela vigilante de la nueva España. Purificada de sus errores, arrojados por la borda los que aprovechaban sus aulas para fomentar la antipatria".²⁸ Com Antonio de Gregorio Rocasolano, president del Patronat Alfonso el Sabio, que el 18 de juny de 1940 responia l'informe de Palacios Martínez, tot negant l'exili massiu de la major part dels científics de valor. "Quien no quiera cerrar los ojos a la luz, reconoce que actualmente se encuentran en España científicos de valor real, algunos de ellos injustamente postergados, que conocen bien las Ciencias a que se dedican; además poseen una gran solvencia moral y sienten el orgullo de ser españoles".²⁹

Les oposicions patriòtiques

La precarietat científica franquista va agreujar-se per aquesta conversió de les vacants en recompensa pels addictes. El discurs oficial plantejava "que ninguna plaza se proveyera en definitiva en cátedras de Universidad hasta cinco años después de terminada la guerra". Aquesta prudència pretenia garantir "que los combatientes se preparen para ocupar los puestos que les corresponden. Lo otro daría lugar a situaciones injustas. Y a reacciones peligrosas, porque nadie ocupa en vano el puesto debido a los que tuvieron los lugares de peligro".³⁰

Si bé la retòrica insurgent a favor d'ex combatents, ex captius i familiars d'aquests es mantindria, el pragmatisme, els interessos i les necessitats de la postguerra convertirien en botí de guerra càtedres i demés prebendes. Els càrrecs esdevenen una mesura de consolidació, en lligar a la seva sort a tots els beneficiaris del repartiment. Mitjançant tribunals "integrados por personas ideológicamente 'seguras'",³¹ es garantia l'entrada d'"una nueva generación no contaminada de pasados errores".³²

política —no endebades havia sigut membre del SIPM a Madrid durant la guerra—. Es refereix al director Blas Cabrera Felipe, a Enrique Moles, Antonio Madinaveitia Tabuyo, Miguel Catalán Sañudo, entre d'altres.

²⁸ Pedro Sainz Rodríguez, "Resurgimiento de las universidades", *Después de ganar la guerra ganar la paz*, mecanoscrit sense data [1937?], pp. 24.25. APSR, caixa 88.

²⁹ AGA, secció Eduación, IDD 1.03, caixa 31/8532, expedient personal de Julio Palacios Martínez.

³⁰ Antonio Tovar, "Ante la reforma universitaria. No por mucho madrugarse...", *Libertad*, Valladolid, 13 de noviembre de 1938.

³¹ Pedro Laín Entralgo, *El problema de la Universidad. Reflexiones de urgencia*, Madrid, Edicusa, 1968, p. 93.

³² S'incorporen a l'escalafó 47 nous catedràtics el 1940, 29 el 1941, 43 el 1942, 31 el 1944 i 36 el 1945. Tampoc s'ha d'oblidar l'extensa normativa franquista que reservava vacants per excombatents, excaptius, mutilats i familiars, que s'inicia amb el decret del 12 de març de 1937 (BOE, 16 de març).

El 1940 el Ministerio de Educación Nacional assegurava tenir ja en nòmina a 561 catedràtics que li suposaven 6.132.000 pessetes anuals de despesa en sous.³³ “Sin prisas ni pausas” el Ministeri volia arribar a 950 catedràtics el 1949.³⁴ Durant els primers cinc anys, el franquisme va designar 155 nous professors: 37 el 1940, 27 el 1941, 35 el 1942, 29 el 1943 i 27 el 1944. Es renovava així el 55,75 per 100 de l’escalafó.³⁵ Però la promoció no comprenia les professores, que restaven en el 3 per 100 del total espanyol el curs 1940-41 amb 66 docents entre totes les categories, i que el curs 1959-1960 només eren 451 i representaven el 8’7 per 100.³⁶ Fins 1953 no va existir cap catedràtica.

Aquest allau no s’adeia amb la suposada elecció d’un “grupo selectísimo de Profesorado joven” i desmentia les “oposiciones duras como nunca, porque en más de una ocasión se han dejado desiertas las plazas”.³⁷ El nomenament massiu equivalia també a reconèixer la importància de la pèrdua. Si bé la retòrica oficial advertia “que estas cátedras no se han otorgado ni se otorgarán como premio a labores militares heroicas, ni se proveen con un afán inconsciente y necio de llenar huecos, granjeando favores a meritorias actuaciones políticas;”³⁸ el mèrit acadèmic s’havia arraconat i les mateixes convocatòries fixaven la importància dels mèrits polítics i els serveis prestats. Els exemples són múltiples.

El 21 d’agost de 1940 José Santa Cruz Teijeiro de La Laguna guanyava la càtedra de Dret romà a Dret de Salamanca per davant de José Arias Ramos de Santiago, perquè fou depurat “sin sanción” i havia prestat serveis “al nuevo Estado”, mentre que el perdedor havia sigut “sancionado en su expediente de depuración”. El 7 de setembre de 1940 Juan Sánchez Cózar guanyava la càtedra de Terapèutica quirúrgica a Medicina de Granada per davant d’Enrique Hernández López pels majors “servicios prestados” i els “méritos extra-académicos”. El 23 d’octubre de 1940 Ignacio Serrano Serrano guanya la càtedra de Dret civil a Dret de Valladolid per davant de Manuel A. Romero Vieitez, “por la superioridad de los servicios prestados al nuevo Estado”. El 7 de desembre de 1940 Wenceslao González

³³ AGA, secció Eduación, IDD 1.03, caixa 31/1168, 1940. Universidades. Catedráticos numerarios.

³⁴ José Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944*, Discurso de apertura del curso académico 1944-45, València, Universitat de València, 1944, p. 28.

³⁵ Sergio León, “Notas sobre el movimiento estudiantil”, *Horizonte Español*, volum II, París, Ruedo Ibérico, 1972, p. 162.

³⁶ Ricardo Montoro Romero, *La Universidad en la España de Franco (1939-1970). Un análisis sociológico*, Madrid, CIS, 1981, p. 76.

³⁷ José Ibáñez Martín, *Renacimiento científico en la investigación y en la docencia*, Discurso pronunciado en la solemne inauguración de la Facultad de Ciencias, València, Universitat de València, 1944, p. 11.

Oliveros guanyava la càtedra de Filosofia del dret a Dret de Madrid per davant de Luis Legaz Lacambra, Eduardo Callejo de la Cuesta i Mariano Puigdollers Oliver. Tot i reconèixer els mèrits patriòtics dels perdedors, el vencedor presentava “sus servicios prestados a la enseñanza, y sus prestigios y merecimientos literarios y jurídicos, demostrados en publicaciones y conferencias, una grandes méritos prestados a la Causa Nacional, no solo en tiempos de la Dictadura, sino dentro de nuestro Glorioso Movimiento Nacional, desempeñando en estos momentos uno de los cargos más delicados y transcendentales del Estado español”. Entre molts d’altres casos.³⁹ Com escrivia Manuel Azaña, “sin haberse retirado la ola de sangre, ya se abate sobre España la ola de la estupidez en que se traduce el pensamiento de sus salvadores. [...] Todo lo ocurrido en España es una insurrección contra la inteligencia”.⁴⁰

Atès que els concursos esdevenen pagament a la fidelitat i serveis prestats, també les diferents famílies franquistes interfereixen la concessió de càtedres per propi interès. L’Església esdevé la principal cantera i defensarà obertament una “reconquista intel·lectual”, per evitar que l’excés de confiança en la confessionalitat de l’Estat tornés a permetre l’hegemonia d’intel·lectuals i professors universitaris –“responsables de la tragedia civil”– en els àmbits universitari, científic i cultural. Es tractava de rendibilitzar el seu control sobre l’ensenyament.⁴¹

El 4 de setembre de 1940, a la XXVII Asamblea Nacional de la ACNP, el president Fernando Martín-Sánchez llençava la consigna perquè els propagandistes o persones afins a ells opositessin i aconseguissin totes les càtedres lliures. Es tractava de plantar cara a Falange i de seguir la tasca de catolització de la Universitat. Entre 1940 i 1945, els homes de la ACNP, a través majoritàriament del Centro de Estudios Universitarios, aconseguixen

³⁸ José Ibáñez Martín, *Hacia un nuevo orden universitario*, Discurs d’inauguració de l’any acadèmic 1940-1941, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1940, p. 11.

³⁹ AGA, secció Educación, IDD, caixa 31/8534. A partir de 1941, els expedients també recullen els vots dels tribunals de càtedra. Així sabem que el 16 d’abril de 1941 Carlos Ruiz del Castillo y Catalán de Ocón guanyava la càtedra d’Estudis superiors de ciència política i dret polític a Dret de Madrid per davant de Nicolás Pérez Serrano, Luis del Valle Pascual, Tomás J. Elorrieta Artaza i Recaredo Fernández de Velasco Castro, gràcies al vot d’Ignacio de Casso Romero que destaca els seus “servicios prestados” al Movimiento. AGA, secció Educación, IDD, caixa 31/8537.

⁴⁰ Carta de Manuel Azaña a Carlos Esplá, datada a Collonges el 18 de juny de 1939, Pedro L. Angosto i Julia Puig (eds.), *Una lealtad entre ruinas. Epistolario Azaña – Esplá, 1939-1940*, València, Universitat de València, 2003, p. 121.

⁴¹ Montero, *Historia de la...*, tomo II, p. 217.

el 15'6 per 100 de les càtedres convocades, 34 de 217. A Dret això significava el 30'6 per 100, 17 sobre 59.⁴²

Tanmateix, l'exemple més citat és l'assalt a les càtedres protagonitzat per l'Opus Dei (OD), de la mà del ministre Ibáñez Martín,⁴³ i de l'opusdeista i màxim responsable del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) José María Albareda Herrera. El seus números potser semblen modestos dins de tot l'escalafó, però les tornes canvien si es té en compte que es tractava d'una organització tot just creada i amb escassos membres. Més encara quan ens adonem de què els seus aspirants se centren en les noves oposicions convocades per Madrid, i no en el trasllat des de províncies. Tot plegat dóna lloc a la creació del neologisme 'oposiciones'.

El mateix Albareda Herrera "ganó en noviembre de 1940 la fácil oposición a la cátedra convocada para él en la Facultad de Farmacia de la Universidad de Madrid. La cátedra del miembro del OD, de Mineralogía y Zoología aplicadas a la Farmacia, resultaba disparatada ya que unía a dos mundos tan diferentes como minerales y animales, pero era una prueba más de lo que eran entonces capaces aquellos cruzados de la ciencia y obligó a su titular a explicar durante la mitad del curso escolar los minerales y en la otra mitad los animales. Albareda, el farmacéutico miembro del OD, que era hijo a su vez de farmacéutico, consiguió luego con métodos parecidos la cátedra de Geología Aplicada en la facultad de Ciencias y se convirtió en un gran especialista en edafología y todo lo relativo a la ciencia de los suelos en la España de Franco".⁴⁴

Tampoc no era res excepcional si tenim en compte que el franquisme defensava que la universitat ensenyés una ciència "supeditada a los intereses del Estado Nacional-Sindicalista. De lo contrario, no la admitiremos, porque preferimos ser ignorantes pero 'buenos', antes que 'doctos', pero malos españoles".⁴⁵ Com explicitava la comissió de

⁴² Montero, *Historia de la...*, tomo II, pp. 222-225. A les pp. 226-233 fa un repàs de tots els membres de la ACNP que guanyen una càtedra.

⁴³ "Y en el tiempo en que estuvo de Ministro [Ibáñez Martín] siguió manipulando los Tribunales de las oposiciones dando la cátedra o a falangistas de izquierda o a miembros del Opus Dei como Rafael Calvo Serer, para el que se creó una cátedra". Eugenio Vegas Latapie, *La frustración en la Victoria. Memorias políticas 1938-1942*, Madrid, Actas, 1995, p. 285.

⁴⁴ Jesús Ynfante, *El santo fundador del Opus Dei. Biografía completa de Josemaría Escrivá de Balaguer*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 143.

⁴⁵ Guzmán Zamorano Ruíz, cap del SEU valencià, durant el discurs inaugural del curs 1940-41, citat per Benito Sanz Díaz, *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia 1939-1975*, València, Albatros, 2002p. 14.

Saragossa, el problema era que “bajo la ciencia pura se esconde aquel espíritu anticatólico, antinacional y antijerárquico”.⁴⁶

La nova Universitat segregava la docència de la investigació, ja que, segons el ministre Ibáñez Martín, “lo verdaderamente importante, desde el punto de vista político, es cristalizar la enseñanza del Estado, arrancar de la docencia y de la creación científica la neutralidad ideológica y desterrar el laicismo, para formar una nueva juventud poseída de aquel principio agustiniano de que mucha ciencia no acerca al Ser Supremo”.⁴⁷ La preeminència catòlica i les classes de Formació del Espiritu Nacional havien de garantir “que la nueva Universidad respira y siente en español y forma auténticos ciudadanos para los que el amor a la Patria está por encima de todas las cosas, sin que lo deforme y corrompa la soberbia científica”.⁴⁸

Es tractava de la versió universitària de les ordres sobre “símbolos religiosos, tradicionales y patrióticos” a les escoles. “Debe llevarse a las Escuelas Crucifijos, retratos del Jefe del Estado, bandera que den idea a los niños de que se forma un nuevo Estado español y un concepto de Patria que hasta ahora desconocían”. Tot plegat havia d’ajudar a combatre la tasca feta durant època republicana, quan l’escola havia esdevingut, al seu parer, “el centro ideal de la irreligiosidad”.⁴⁹

La combinació dels excessos repressors franquistes amb el retràs científic i intel·lectual que va significar la depuració i el nacional-catolicisme provocava fenòmens com el de Francisco Mor Cabré, “especialista en Radioestesia y Radiomental (Ciencias justificadas por la Radiodifusión)”. Aquest personatge funda una empresa “para averiguar el paradero de las personas muertas o desaparecidas y el estado de salud de las personas vivas, situadas a gran distancia del mismo”. La fama i les consultes s’estenen tant, que el vocal del Patronato Alfonso el Sabio, José García Siñeriz, ha de fer un dictamen desqualificant a l’impostor el 25 de febrer de 1941.⁵⁰

⁴⁶ AGA, secció Educació, IDD 1.08, lligall 32/45/15047, expedient personal del catedràtic Camilo Barcia Trelles. Paraules de la Comissió de Saragossa.

⁴⁷ *La Vanguardia Española*, 10 de juny de 1943, citat a Josep Maria Colomer, *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, 1978, volum I, p. 25.

⁴⁸ Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944*, p. 14.

⁴⁹ APSR, caixa 92, Asesoría Técnica A. J. O., “Avance acerca de la reorganización de la enseñanza primaria en Barcelona”, Vitòria, 16 de gener de 1939, p. 2., l’autor afegeix que “estas notas son trasunto de otras que hice referentes a la reorganización de la enseñanza en el Madrid liberado”.

⁵⁰ AGA, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/8535.

En un intent per dissimular la pèrdua de qualitat de la recerca espanyola, els docents addictes aprofiten la marxa, sanció o assassinat de col·legues per apropiarse dels seus treballs. El 21 de desembre de 1940, per exemple, el Patronato Marcelino Menéndez Pelayo reclamava la propietat de l'Atlas lingüístic fins aleshores dirigit pel professor Navarro Tomás, per encàrrec del Centro de Estudios Históricos. Exiliat Navarro Tomás, les autoritats acadèmiques franquistes demanen a l'ambaixador espanyol a Washington que forci el retorn dels materials que va endur-se amb ell.⁵¹ Maria Fernanda Mancebo denuncia directament l'actuació de l'estat franquista com a editor pirata.⁵² Contra aquesta pirateria va intentar lluitar la UPPUE, amb sort desigual.

“Hubo casos en los que la mala fe se dio la mano con la estulticia. Así, en el tomo tercero de la *Historia de España* dirigida por Ramón Menéndez Pidal, el capítulo dedicado a la escritura y el libro en España bajo la dominación visigótica había sido redactado por el eminente filólogo Agustín Millares Carlo, naturalmente en el exilio, cuyo nombre desapareció en sucesivas ediciones, suplantado por el de Matilde López Serrano. En 1940, al editarse un libro homenaje a Felipe Clemente de Diego se eliminó cuidadosamente el nombre del más eminente de sus discípulos, el republicano Demófilo de Buen”.⁵³

L'expoliació s'estenia fins i tot a l'àmbit privat. Moltes facultats i centres de recerca van beneficiar-se de les biblioteques particulars de docents represaliats. El 26 de setembre de 1940 l'Instituto Francisco de Vitoria demanava al Jefe del Depósito de Recuperación de Libros de la Biblioteca Nacional que remetés els volums de Claudio Sánchez Albornoz i de Jiménez de Asúa, aquests últims en dipòsit.⁵⁴ I el 17 de desembre era el Ministerio de Educación Nacional qui demanava al degà de Dret a Madrid que donés a l'Instituto

⁵¹ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8530.

⁵² Mancebo, “La Universidad en el...”.

⁵³ Nicolás Sartorius i Javier Alfaya, *La memoria insumisa. Sobre la dictadura de Franco*, Madrid, Espasa, 1999, p. 49.

⁵⁴ AGA, secció Educación, IDD, caixa 31/8530.

Francisco de Vitoria “aquellos libros de la disciplina de Derecho que habiendo pertenecido a personas desafectas a la Causa Nacional, se hallan en depósito.”⁵⁵

⁵⁵ AGA, secció Educación, IDD, caixa 31/8534.

A TALL DE CONCLUSIÓ

El fracassat cop d'estat de 18 de juliol de 1936 va significar el tret de sortida per la instauració d'un règim contrarevolucionari amb un ideari bastit al llarg de la guerra civil i identificat com a nacional-catolicisme. Més enllà del conservadorisme corporativista, el catolicisme ultraortodox, el nacionalisme excoent i el feixisme, els diferents sectors a l'entorn dels insurgents compartien un odi profund vers la Segona República, les esquerres i la democràcia en general.¹ Segons asseguraven, les ideologies antiespanyoles i estrangeritzants havien dut al país a un carreró sense sortida que només una autèntica contrarevolució i un procés de depuració de la societat podia redreçar.

La llarga guerra civil permet desfermar un procés de violència generalitzada, però controlada i dirigida, contra els mals espanyols, tant els militants actius com els indiferents. Sota diferents disfresses jurídiques s'inicia una contundent repressió per tal d'assegurar l'adhesió activa de part de la societat, ja que el règim de terror servia tant per castigar als desafectes i sotmetre els indecisos, com per crear el consens necessari entre col·laboradors i beneficiaris de les purgues.

Tot i que numèricament la repressió va arribar als seus màxims entre els militants dels partits i sindicats d'esquerres i/o republicans, obrers i jornalers; la violència insurgent també va delmar de manera rellevant les classes dirigents i intel·lectuals, en una purga que podríem qualificar de qualitativa. Entre els colpistes era generalitzada la creença que identificava als professors de qualsevol nivell amb la Segona República, atès l'interès mostrat per l'educació per part dels governs d'Azaña i el Front Popular, i l'entrada de gran número de docents en l'administració, el Parlament i el govern republicans.

Com tota generalització, aquesta pecava de poc ajustada a la realitat, però la guerra no permetia gaire matisos. “¿Quiénes son los máximos responsables de tantos dolores y tantas desdichas? Para nosotros no cabe la duda: los principales responsables de esta inacabada serie de espeluznantes dramas son los que, desde hace años, se llaman así

¹ José Ibáñez Martín, *Dos discursos*, Madrid, Samarán, 1940, p. 12. Discurs pronunciat a l'Academia de Jurisprudencia el 3 de febrer de 1940, amb motiu de la inauguració del curs 1937-1940. La democràcia pel ministre Ibáñez Martín era un “mito monstruoso, gravísimo error que España padeció hasta llegar casi a sentirse esclavizada por él, como bajo una fuerza sugestiva e hinóptica”.

mismos, pendantescamente, ‘intelectuales’”.² Categoría encapçalada per “tanto **anormal** disfrazado de catedrático (no se nos ocurre otra palabra menos hiriente ni más exacta), excépticos ensayistas, teorizantes de todos los más absurdos sistemas y todas las estafalarias novedades, siempre importadas de fuera; hombres sin fe, sin Patria, sin honor y sin conciencia, encargados oficialmente de deformar y corromper a nuestra infancia y juventud, conocíamos muy luego la innegable procedencia de los mismos ¿Puede siquiera calcularse el mal inmenso que causaron?”.³

La Institución Libre de Enseñanza esdevé la principal bèstia negra pels insurgents. Durant la sessió de clausura dels cursets d’orientació nacional pels mestres de primària celebrats el 1938, el ministre Sainz Rodríguez llegeix un text de Fernando de los Ríos on s’enumera la tasca duta a terme pel moviment institucionista i els governs republicans d’esquerres. A continuació, fa l’apunt següent que provoca aplaudiments i riures a la platea: “Estas palabras son para nosotros tan preciosas como si fueran un mapa donde nos hubieran señalado las fortificaciones que tenemos que bombardear”.⁴

La violència verbal de l’època republicana esdevé ara violència desfermada. Estigmatitzat i identificat l’enemic, la depuració es presentava com una solució sagnant però necessària. “Aquí no hay dos bandos que puedan parlamentar; de un lado está el Ejército y el pueblo español, del otro una colección de intelectuales traidores y de asesinos profesionales. Hay que exterminarlos sin piedad, para que España pueda volver a vivir dignamente y cumplir su misión de centinela de Europa”.⁵

Existia el convenciment de què “toda trayectoria de idea disolvente va desde una cabeza pervertida a unas manos callosas”⁶ i, per tant, “la cuota de la intelectualidad ha de ser más cara que la del vulgo ignaro”.⁷ L’absurd també s’estenia a la primària, ja que des de la ‘guerra escolar’ el mestre era vist com el representant republicà als pobles: “La escuela ha sido en toda época de disgregación revolucionaria, factor ideológico decisivo para pervertir las conciencias infantiles. Por eso en España los elementos heterodoxos y

² Enrique Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y la tragedia española*, Burgos, Editorial Española, 1937, p. 6.

³ Lorenzo Quintana, *Dos páginas de la historia de una revolución. Mallorca siempre española. Días rojos en una ciudad bética*, Cadis, Cerón, 1938, p. 154.

⁴ Pedro Sainz Rodríguez, *La escuela y el Estado Nuevo*, Burgos, Ministerio de Educación Nacional, 1938, p. 13.

⁵ Marqués de Quintanar, “La traición intelectual. Un escritor pasa por Lisboa”, *ABC*, Sevilla, octubre de 1936, p. 3.

⁶ Marqués de Quintanar, “El oportunismo intelectual”, *ABC*, Sevilla, 15 de desembre de 1936, p. 2.

disociadores procuraron influir sobre la escuela y el maestro para servirse de ambos en la formación de la infancia por derroteros materialistas y antipatrióticos”.⁸

En el seu lloc, els insurgents van poder comptar amb la col·laboració de l'Església catòlica espanyola que va aportar el personal i la ideologia necessària.⁹ L'Estat franquista feia cessió de les seves competències en una simbiosi beneficiosa per ambdues parts. La pedagogia espanyola, es deia, “sólo puede dar producción de raicillas superficiales si no se entronca en el árbol robusto y milenario de la tradición católica española”.¹⁰ Les realitzacions republicanes eren directament eliminades, fossin nomenaments, lleis o ideologies. El laïcisme, per exemple, era considerat pel nous dirigents educatius catòlics “prácticamente una aberración desde todos los puntos de vista”.¹¹ Per les noves autoritats acadèmiques “el problema fundamental de la educación española” passava a ser: “¿Cómo podrá formar el alma del niño un Maestro que no sepa rezar?”.¹²

El nacional-catolicisme havia de garantir el control ideològic. El mateix general Franco, en una assemblea de mestres celebrada el 1937, declarava: “En los frentes de batalla se combate con las armas, mas poco importaría que allí alcanzáramos la victoria si no cumpliéramos nuestra obligación de desarmar moralmente al enemigo, formando su conciencia hasta elevar su corazón en esta otra batalla de la que vosotros, los maestros, tenéis que ser los oficiales y los generales. Sois vosotros quienes tenéis que desarmar a la España roja”.¹³

La nova Universitat de “la España católica e imperial” obria “limpia de falsificaciones y extranjerismos, por la sangre de una generación”.¹⁴ El referent era Menéndez Pelayo, i l'objectiu “incorporarse al movimiento científico del mundo” però

⁷ Juan de Castilla, “Intelectuales desalmados”, *ABC*, Sevilla, 13 d'octubre de 1936, p. 1.

⁸ Archivo General de la Administración (AGA), secció Educación, IDD 1.14, lligall 19.648. Dins d'una carpeta titulada “Despacho con el Señor Ministro”. Esborrany per un discurs el juny de 1940 davant mestres assistents a un curset de formació.

⁹ Quintana, *Dos páginas de...*, p. 160. “¿Sabremos los católicos españoles aprovechar **nuestra hora** en bien de la Religión y de la Patria? ¡Quiéralo Dios!”.

¹⁰ AGA, secció Educación, IDD 1.03, caixa 31/8535. Decret de creació de l'Instituto San José de Calasanza de Pedagogia, 29 de març de 1941.

¹¹ Sainz Rodríguez, *La escuela y...*, p. 11.

¹² José Ibáñez Martín, *La escuela bajo el signo de Franco (Discurso de clausura del Primer Congreso Nacional del S.E.M.)*, Madrid, Imprenta Samarán, 1943, p. 7.

¹³ Citat per José Luis Abellán, *De la guerra civil al exilio republicano (1936-1977)*, Madrid, Mezquita, 1983, p. 33.

¹⁴ Pedro Sainz Rodríguez, *La Universidad actual ante la cultura hispánica*, Madrid, Universitat de Madrid, discurs inaugural del curs 1939-1940, 1939, p. 33.

sense “esnobismo ni extravío” que “rompa el vínculo sagrado que la somete [a la ciència] al sentido de lo español”. Es tractava de “renacionalizar la Ciencia española”, destacant les realitzacions fetes des d’Espanya i sense oblidar l’Amèrica espanyola.¹⁵

Per tal de combatre la imatge de què “the rebels have not been supported by a single noteworthy representative of Spanish culture”, i que “so many professors and men of letters have been shot by the rebels”;¹⁶ els insurgents inicien ja durant la guerra campanyes de propaganda a través dels seus partidaris: alguns intel·lectuals, l’Església catòlica espanyola i els règims feixistes amics. Però, les principals iniciatives tenen lloc durant la postguerra. Per una banda, mitjançant la Ley de Ordenación Universitaria (LOU) —“la más revolucionaria y completa obra legislativa docente de nuestro siglo”— i la cobertura massiva de vacants amb criteris més polítics —“las cátedras españolas [son] nuevos cuadros de choque de esa milicia de la cultura”— que acadèmics.¹⁷ Per l’altra, amb la creació del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) que havia de substituir els organismes republicans suprimits. Tot i els intents per “paliar la brecha”, la desfeta era de tanta importància que “indudablemente no se pudo improvisar la calidad del capital humano que se había perdido”.¹⁸

Tot i que encara avui alguns historiadors coincideixen amb la Fundació Nacional Francisco Franco a l’hora de parlar del “falso erial”,¹⁹ la pèrdua científica i intel·lectual per la Universitat espanyola resulta incontestable. L’esforç realitzat durant la República va malmetre’s, i la diferència respecte els països de l’entorn encara va agreujar-se pels quaranta anys de franquisme i la conversió de les càtedres en premis polítics pels addictes.

¹⁵ José Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944*, Discurso de apertura del curso académico 1944-45, Universitat de València, València, 1944, pp. 18 i 24. Un exemple anterior d’aquesta voluntat autàrquica el trobem a: Ángel González, “La educación literaria en España. Pasado y futuro”, dins *Aspectos y problemas de la nueva organización de España*, Cicle de conferències, Barcelona, Universitat de Barcelona, maig-juliol 1939, p. 66. “Nacionalicemos nuestra cultura, dejando ya la superstición de lo extranjero (donde no son mejores que nosotros). Sigamos el consejo de D. Marcelino, cuyas obras deben ser el foco que oriente la enseñanza del país, y aprovechemos el fruto de la tradición de siglos de cultura. No vayamos fuera, porque en el interior del alma de España está la fuerza. ¡Viva España!”.

¹⁶ *Intellectuals and the Spanish Military Rebellion*, Londres, The Press Department of the Spanish Embassy in London, 1936, p. 3.

¹⁷ José Ibáñez Martín, *El sentido político de la Cultura en la hora presente*, Discurso de apertura del curso académico 1942.1943, Madrid, Universitat de Madrid, 1942, pp. 5 i 29.

¹⁸ Santiago López García, “La investigación científica y técnica antes y después de la guerra civil”, dins A. Gómez Mendoza (coord.), *Economía y sociedad en la España moderna y contemporánea*, Madrid, Síntesis, 1996, p. 270.

¹⁹ Miguel Toledano, “Franquismo, el juicio de la historia”, *Boletín informativo*, 85, Madrid, Fundación Nacional Francisco Franco, febrero de 2001, p. 14.

Si la República havia fet bandera de l'educació, el franquisme preferia la censura i la ignorància. Segons el rector de la Universitat de Barcelona Emilio Jimeno Gil “una generación de niños y adolescentes quizá incultos e indisciplinados, pero sin maldades arraigadas” podien convertir-se, “mediante una educación bien dirigida, [en] lo que conviene a ellos mismos y necesita España”.²⁰

Tenir accés a les fonts originàries, als materials i a les declaracions en base als quals es prengueren decisions, ens permet conèixer millor el procés que dugué a elles i palesar quins eren els objectius reals inicials. Així, podem assegurar que el “atroz desmoche”²¹ responia a una voluntat explícita per realitzar una autèntica nova planta universitària. Les autoritats franquistes coneixien tant les repercussions com l'impacte de les mesures que promogueren.

L'escapçament franquista va tenir un primer moment de violència extrema que va deixar les universitats espanyoles pràcticament buides a finals de 1939. D'una banda, per l'ofensiva depuradora generalitzada que va significar la sanció de gran part dels docents – amb graus variables que anaven del cessament a la inhabilitació parcial o absoluta, la jubilació o el trasllat— i la imputació, amb la suspensió cautelar corresponent, de molts d'altres. De l'altra, per les decisions discrecionals preses des de les diferents instàncies, com ara el no reconeixement dels nomenaments realitzats per la Universitat de Barcelona autònoma o la suspensió d'auxiliaries i ajudanties, amb desenes d'afectats. Només pel que fa a catedràtics, tenim evidència documental de més de 160 sancions –de tot tipus—. A banda, hi ha l'incertesa provocada pels llargs processos de tramitació i revisió, les sancions dictades per d'altres instàncies repressores, la indefensió, la presó, l'exili i l'assassinat.

L'escalafó va ser delmat quantitativament i qualitativa amb plena consciència. La violència dels discursos va esdevenir violència explícita. La capritxosa geografia colpista i el posterior exili van evitar que els assassinats fossin més comuns. Tanmateix, el registre és prou ampli, més encara si tenim en compte que els excessos en un territori sotmès a l'estat de guerra no poden ser imputats a descontrolats.

Sabem que van ser assassinats: el catedràtic i rector d'Oviedo Leopoldo García Alas Argüelles, el catedràtic i rector de Granada Salvador Vila Hernández, el catedràtic i ex

²⁰ Emilio Jimeno Gil, *Algunos problemas de la enseñanza*, discurso inaugural del año académico 1939-1940, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1939, p. 14.

²¹ Pedro Laín Entralgo, *Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral, 1970, p. 283.

rector de València Joan Peset Alexandre, els catedràtics de Granada Joaquín García Labella, Rafael García Duarte y Salcedo, Jesús Yoldi Bereau i el vicerector José Polanco Romero, el catedràtic de Valladolid Arturo Pérez Martín i l'auxiliar Federico Landrove López, el catedràtic de Salamanca Casto Prieto Millán i els auxiliars Julio Pérez Martín i Julio Sánchez Salcedo, i els catedràtics de Saragossa Francisco Aranda Millán, José Carlos Herrera i Augusto Muniesa Belenguer i l'auxiliar José María Muniesa Belenguer. A banda, tenim casos foscos com els dels auxiliars de Madrid Manuel Calvelo López i Francisco Pérez Carballo i l'auxiliar de Sevilla Rafael Calbo Cuadrado, entre d'altres. Per acabar fent menció de la sort del catedràtic de Madrid Julián Besteiro Fernández mort al camp de concentració de Carmona i del suïcidi del catedràtic de Santiago Luis Morillo Uña.

Aquest odi a la intel·ligència no té equivalent en els règims dictatorials contemporanis, ni tan sols troba justificació en la poruga depuració republicana. Només a l'actual Iraq podem trobar una actuació similar. Allà “desde la invasión anglo-americana, han asesinado como mínimo a 13 catedráticos y profesores universitarios sólo de la Universidad de Bagdad, así como a innumerables profesores a lo largo y ancho del país. Maestros de Historia, decanos de facultad, profesores de Árabe... han sucumbido víctimas de las guerras libradas por el dominio y el control del saber. Hace tan sólo seis semanas – apenas se informó de ello, por descontado— la decana de la facultad de derecho de Mosul fue degollada en su propio lecho junto a su marido”.²²

Tornant a la situació espanyola de postguerra, la precarietat universitària encara va accentuar-se pel que podríem qualificar d'autodepuració dels indiferents i desafectes. Dins d'aquest grup s'inclouen aquells que s'automarginaren del món universitari, emprengueren el camí de l'exili o se sotmeteren a la pressió ambiental i reduïren els seus horitzons intel·lectuals i de recerca.

L'eternització d'una dictadura que havia esborrat del diccionari les paraules “perdón” i “amnistía”²³ va trencar també qualsevol possibilitat de traspasar el llegat republicà i donar continuïtat al despertar científic i intel·lectual espanyol dels anys trenta. De fet, només dos catedràtics són a temps de reincorporar-se a la universitat amb el retorn

²² Robert Fisk, “¿Quién asesina a los catedráticos de Bagdad?”, www.lavanguardia.es, Barcelona, 16 de juliol de 2004.

²³ ABC, Sevilla, 1 de setembre de 1936, p. 1. “Repitamos ahora las palabras pronunciadas tantas veces por el ilustre general Queipo de Llano. Del diccionario de España tienen que desaparecer las palabras ‘perdón’ y ‘amnistía’”.

de la democràcia: Francisco Giral de Química orgànica a la Universitat de Salamanca –tot i que la seva càtedra originalment era a Santiago— i Agustín Pérez Vitoria de Química inorgànica a la Universitat de Múrcia.

Més enllà de la pèrdua directa per la depuració, l'exili i la repressió –no oblidem la llarga llista d'organismes repressors que podien castigar als no prou addictes—, la universitat espanyola va patir un segon càstig en forma d'ideologia nacional-catòlica i d'accés massiu de docents per raons polítiques. Les vacants generades per la repressió van permetre l'accés dels addictes a les càtedres i la configuració d'una universitat on el purisme ideològic era més important que la recerca. A més, molts docents deixaren els seus centres d'origen per integrar-se en l'administració o optar a centres més importants, tot plegat afectava negativament als centres de províncies.

En conjunt, per tant, podem considerar que l'actual universitat espanyola és més filla de la universitat franquista que de l'oblidada universitat republicana. Evidentment, aquesta desgraciada herència té certes excepcions degudes a professors concrets que es mantingueren en la docència amb sancions menors, que aconseguiren superar els processos de revisió, que retornaren posteriorment de l'exili o que impartiren el seu coneixement des de fora dels centres oficials.²⁴ Només amb el pas dels anys es va tendir a rebaixar –i no de manera generalitzada— les sancions de caire inquisitorial dictades durant els primers anys contra professors no especialment significats o considerats com a recuperables. El criteri sancionador mantenia la sanció per a càrrecs o inhabilitacions temporals com a recordatori de les penalitats sofertes i de la discrecionalitat de la justícia franquista, però se'ls reincorporava amb comptagotes a la docència.

Al llarg de l'elaboració d'aquest treball sovint em sorprenia l'excel·lent formació de molts dels joves catedràtics espanyols, el reconeixement que els tributaven els països d'acollida i el desconeixement absolut que embolcallava els seus noms encara al nostre país.²⁵ Com em comentava un catedràtic gallec, resultava irònic arribar a un congrés

²⁴ Per contextualitzar la situació de la ciència espanyola en la postguerra: José Manuel Sánchez Ron, *Cinco, martillo y piedra. Historia de la ciencia en España, siglos XIX y XX*, Madrid, Taurus, 1989.

²⁵ Josep Lluís Barona (comp.), *Ciencia, salud pública y exilio (España, 1875-1939)*, València, Seminari d'estudis sobre la ciència, 2003. Aquesta compilació permet una valoració de la pèrdua arran de l'exili. Encara més actual: María Fernanda Mancebo, "La cultura del exilio", *Aula-Historia Social*, 13, València, Uned, primavera 2004, pp. 56-58, especialment.

internacional i que algú et demanés si eres hereu del famós científic espanyol, el nom del qual senties per primera vegada.

Jorge Guillén resumia en un poema dedicat a la memòria de Leopoldo Alas – “legalmente asesinado el 16 de febrer de 1937”— la guerra civil, amb un vers final que hauríem –o hauríem hagut— d’esforçar-nos en modificar: “¿Crímenes en cada bando? / De diferente sentido: / Hacia un pasado bramando, / Al porvenir dirigido. / ¿Dos Españas? En efecto. / Una asesinó a la otra, / Y el país quedó perfecto. / ¿Un poeta asesinado? / Mucha gente asesinada. / Sobre el crimen, un Estado. / Aquí no ha ocurrido nada”.²⁶

²⁶ Jorge Guillén, *Guirnalda civil*, Cambridge, Halty Ferguson, 1970, p. 13.

BIBLIOGRAFIA

- José Luis Abellán (dir.), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976.
- José Luis Abellán, *De la guerra civil al exilio republicano (1936-1977)*, Madrid, Mezquita, 1983.
- Agrupación de Universitarios Españoles, *Estatutos*, México, 1945.
- Lluís Aguiló Lúica, “Notes sobre l’actuació política d’en Joan Peset”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982.
- Ramón Albó Martí, *El Tribunal de Menores de Barcelona en los años 1939 y 1940*, Barcelona, J. Horta y Cia, 1940.
- Nestor Almendros, *Un homme à la caméra*, París, Hatier, 1991.
- Alicia Alted Vigil, *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la Guerra Civil española*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984.
- Alicia Alted Vigil, “Bases político-ideológicas y jurídicas de la Universidad franquista durante los ministerios de Saínz Rodríguez y primera época de Ibáñez Martín (1938-1945)”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.
- Alicia Alted, “Notas para la configuración y el análisis de la política cultural del franquismo en sus comienzos: la labor del Ministerio de Educación Nacional durante la guerra”, dins Josep Fontana (ed.), *España bajo el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2000.
- Alicia Alted, “Las clases medias republicanas en el franquismo: represión y control social”, *Ayer*, 43, Madrid, Marcial Pons, 2001.
- Alicia Alted i Lucienne Domergue (coords.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, Uned i Presses Universitaires du Mirail, 2003.
- “In memoriam”, Vicent Andrés Estellés, dins *Ofici permanent a la memòria de Joan B. Peset, que fou afusellat a Paterna el 24 de maig de 1941*, València, Eliseu Climent, 1979.
- Manuel Andújar i Antonio Risco, “Crónica de la emigración en las revistas”, dins J. L. Abellán (dir.), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum III.
- Pedro L. Angosto i Julia Puig (eds.), *Una lealtad entre ruinas. Epistolario Azaña – Esplá, 1939-1940*, València, Universitat de València, 2003.
- Anuari 1934-1935*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Occitània, 1934. (hi ha també una edició en castellà)
- “Apèndix”, dins *Franco a Barcelona*, Documents d’Història, Sèrie Franquisme I, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d’Estudis Autònoms i Locals, 2000.
- Apertura de curso 1940-41*, Universidad de Valladolid, Valladolid, Tip. Aguado, 1940.
- Valentín del Arco López, “El siglo xx. 1: 1900-1936”, dins Manuel Fernández Álvarez (dir.), *La Universidad de Salamanca*, volum I, Salamanca, Universitat de Salamanca, 1989.

José María de Areilza, “A modo de prólogo”, dins Pedro Sainz Rodríguez, *Semblanzas*, Barcelona, Planeta, 1988.

Filemón Arribas Arrans, *Historia de la Facultad de Filosofía y Letras de Valladolid*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1971.

Miguel Artigas Ferrando, “Contestación del Excelentísimo señor D. Miguel Artigas y Ferrando”, dins de *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública del Señor Don Ángel González Palencia*, Madrid, Imprenta de Estanislao Maestre, 1940.

Avel·lí Artís Gener, *La diáspora republicana*, Barcelona, Plaza & Janés, 1978.

Aspectos y problemas de la nueva organización de España, Cicle de conferències, Barcelona, Universitat de Barcelona, maig-juliol 1939.

Au secours des républicains espagnols, París, Éditions du secours populaire de France et des colonies, 1939 [?].

Manuel Azaña, *Obras completas*, Mèxic, Oasis, 1966.

Manuel Azaña, *El problema español*, facsímil de la conferència pronunciada el 4 de febrer de 1911 a la Casa del Pueblo de Alcalá de Henares, Ajuntament de Alcalá de Henares, 1987.

Manuel Azaña, *Discursos políticos*, Barcelona, Crítica, 2004.

Manuel Aznar Soler, “La ruptura del procés de redreçament cultural al País Valencià (1936-1939)”, *Els Marges*, 13, Barcelona, Curial, 1974.

Antoni M. Badia i Margarit i d'altres, “Prefaci” dins de *Estudis Universitaris Catalans. Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, Barcelona, Editorial Curial, volum XXIII, 1979.

Albert Balcells, “L’Institut d’Estudis Catalans i la Diputació de Barcelona sota el règim franquista”, *Afers*, 39, Catarroja, Afers, 2001.

Ricardo Baldo, *Exiliados españoles en el Sáhara 1939-1943. Un punto negro en la historia*, Alcoi, La Victoria, 1977.

Marc Baldó, *La Universitat de València*, València, Institució Alfons els Magnànim, 1986

Marc Baldó Lacomba, “Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)”, *La II República una esperanza frustrada. Actas del congreso Valencia capital de la República (abril 1986)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987.

Marc Baldó i M. Fernanda Mancebo, “Vida i mort de Joan Peset” estudi introductor a *Joan B. Peset Aleixandre. Homenatge al rector de la Universitat de València*, València, Universitat de València, 2001.

Sebastian Balfour i Paul Preston (eds.), *España y las grandes potencias en el siglo XX*, Barcelona, Crítica, 2002.

Misael Bañuelos García, *Fundamentos aparentes del mundo de lo organizado*, Discurso inaugural del año académico 1935 a 1936 leído en la Universidad Literaria de Valladolid, Valladolid, Tip. Cuesta, 1935.

Camilo Barcia Trelles, *La Constitución Norteamericana y el Pacto de la Sociedad de las Naciones*, Discurso leído en la Universidad de Valladolid en la solemne inauguración del curso académico de 1930 a 1931, Valladolid, Tip. Cuesta, 1930.

Carlos Barciela (ed.), *Autarquía y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo, 1939-1959*, Barcelona, Crítica, 2003.

José Luis Barona Vilar i María Fernanda Mancebo, *José Puche Álvarez (1896-1979). Historia de un compromiso. Estudio biográfico y científico de un republicano español*, València, Generalitat Valenciana, 1989.

Josep Lluís Barona (comp.), *Ciencia, salud pública y exilio (España, 1875-1939)*, València, Seminari d'estudis sobre la ciència, 2003.

Abelardo Bartolomé y del Cerro, *De mi Universidad, por y para ella*, Discurso leído en la Universidad de Valladolid en la solemne inauguración del curso académico de 1933 a 1934, Valladolid, Tip. Cuesta, 1933.

Josep Benet, *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*, París, Edicions Catalanes de París, 1973.

Josep Benet, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Josep Benet, *Carles Rahola, afusellat*, Barcelona, Empúries, 1999.

Xavier Benguerel, *Memòria d'un exili: Xile 1940-1942*, Barcelona, Edicions 62, 1982.

Jean-François Berdah, *La démocratie assassinée. La République espagnole et les grandes puissances, 1931-1939*, París, Berg, 2000.

Reyes Berruero Albéniz, *Política educativa en Navarra 1931-1939*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1991.

Enrique Berzal, *Valladolid bajo palio*, Valladolid, Ámbito, 2002.

Bicentenario de la Universidad de La Laguna, La Laguna, Universitat de La Laguna, 1992.

José M. Bonet Bertomeu, "Semblanza biográfica" dins *Libro homenaje al Prof. Dr. med. Fco. Jimeno Vidal*, Barcelona, Augusta, 1978.

Pere Bosch Gimpera, *La Universitat i Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1971.

Pere Bosch Gimpera, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980.

Robert Boyes (ed.), *The Legacy of the German Refugee Intellectuals*, Nova York, Schocken Books, 1972.

A. A. Bravo-Tellado, *El peso de la derrota*, Madrid, Francisco M. Sedeño, 1974.

Arturo Caballero Segarés, *Datos geobotánicos del territorio de Ifni. Discurso correspondiente a la apertura del curso académico 1935-1936*, Madrid, Universitat de Madrid, 1935.

Gonzalo Calamita Álvarez, *Discurso leído en la solemne apertura de los estudios del año académico de 1911-1912*, Saragossa, Universitat de Saragossa, Tipografia de Casaña, 1911.

Gonzalo Calamita Álvarez, *La guerra química. Lección Inaugural 1935-1936*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1936.

Josep M. Calbet i Camarasa i Jacint Corbella i Corbella, *Diccionari biogràfic de metges catalans*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, III Congrés d'Història de la Medicina Catalana a Lleida, 3 volums, 1981-83.

Josep Maria Calbet i Camarasa, “El control polític dels estudiants de medicina en la postguerra”, dins *Gimbernat, revista catalana d’història de la medicina i de la ciència*, Alcarràs (Lleida), X Congrés d’Història de la Medicina Catalana, 9-11 d’octubre de 1998.

Miquel Calvet, “Joan Peset, l’afusellament de la raó”, *El Temps*, 884, València, Edicions del País Valencià, 22 al 28 de maig de 2001.

Felipe A. Calvo i José María Guilemany, “Contribución del profesor Emilio Jimeno Gil al prestigio de la Universidad de Barcelona: rector de 1939 a 1941”, dins *Història de la Universitat de Barcelona*, I Simposium 1988, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990.

José Calvo González, “Guerra civil, universidad y censura. Sobre las sanciones y depuración al profesor Felipe González Vicén (primeras noticias)”, *Sistema*, 109, juliol de 1992.

José Calvo González, “Algo más sobre guerra civil, universidad y censura. De las sanciones y depuraciones a González Vicén (en ocasión de contar historias)”, *Sistema*, 116, setembre de 1993.

Gregorio Cámara Villar, *Nacional-Catolicismo y Escuela. La socialización política del franquismo (1936-1951)*, Madrid, Hesperia, 1984.

María Luisa Canut i José Luis Amorós, *Maestros y libros, 1850-1912*, Ciutat de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, 2000.

Francisco Carballo i Alfonso Magariños, *La Iglesia en la Galicia contemporánea*, Madrid, Akal, 1978.

Albert Carreras i Xavier Tafunell, *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Crítica, 2004.

Juan José Carreras Ares, “Epílogo: la Universidad de Zaragoza durante la guerra civil”, dins *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983.

Tomàs Carreras Artau, *La Universitat Autònoma de Barcelona i el Patronat Universitari*, Barcelona, Bosch, 1933.

Marc Carrillo, “El marc legal de la repressió franquista en el període 1939-1959”, dins *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Barcelona, Associació Catalana d’Expresos Polítics, Diputació de Barcelona, 2001.

Cartas cruzadas entre don Ramón Prieto Bances, ministro de Instrucción Pública de la 2.ª República Española, y don Antonio Trías Pujol, Patrono de la Universidad Autónoma de Barcelona, corriendo el año de 1935, Barcelona, germans Trías Fargas, 1973.

Julián Casanova, “Rebelión y revolución”, dins Santos Julià (coord.), *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de hoy, 1999.

Julián Casanova (coord.), Ángela Cenarro, Julita Cifuentes, M. Pilar Maluenda i M. Pilar Salomón, *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Saragossa, Mira, 2001.

Julián Casanova, *La iglesia de Franco*, Madrid, Temas de Hoy, 2001.

Julián Casanova (coord.), Francisco Espinosa, Conxita Mir i Francisco Moreno, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2002.

Oriol Casanovas y la Rosa, “J. Quero Molares (1905-1987)”, *Revista española de derecho internacional*, 40, Madrid, CSIC, 1998.

- J. E. Casariego, *Grandeza y proyección del mundo hispánico*, Madrid, Editora Nacional, 1941.
- Oriol Casassas, *La medicina catalana del segle XX*, Barcelona, Edicions 62, 1970.
- Oriol Casassas, *Josep Alsina i Bofill, l'exemple*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- Juan de Castilla, *Les intellectuels espagnols devant la guerre et la révolution*, Anvers, 1937.
- Ángela Cenarro, *El fin de la esperanza: fascismo y violencia en la provincia de Teruel (1936-1939)*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1996.
- Ángela Cenarro, *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón, 1936-1945*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1997.
- Centenari de Santiago Pi i Sunyer*, Barcelona, Ciba, 1993.
- Ricardo de la Cierva, *¿Dónde está el sumario de Carrero Blanco?*, Madrid, Fénix, 1996.
- Julia Cifuentes i Pilar Maluenda, "Introducción", *El asalto a la República: los orígenes del franquismo en Zaragoza (1936-39)*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1995.
- Cincuenta aniversario del exilio español*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 1989.
- Cincuenta años del exilio español en la UNAM*, México, UNAM, 1991.
- Cincuenta años de exilio español en Puerto Rico y el Caribe, 1939-1989. Memorias del Congreso Conmemorativo celebrado en San Juan de Puerto Rico*, Sada, Edicions do Castro, 1991.
- Alexandre Cirici, *El temps barrat*, Barcelona, Destino, 1973.
- Jaume Claret Miranda, "La repressió franquista a la Universitat de Barcelona. La fi de l'autonomia universitària republicana", *Afers*, 45, Catarroja, Afers, 2003.
- Jaume Claret Miranda, *La repressió franquista a la Universitat catalana. La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme*, Vic, Eumo, 2003.
- Eulàlia Collelldemont i Conrad Vilanou, "En el centenari del naixement de Joan Roura-Parella (1897-1983)" dins de *Joan Roura-Parella. En el centenari del seu naixement (1897-1983)*, Barcelona, Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1997.
- Josep Maria Colomer Calsina, *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, 1978.
- Juan Comas, "Biografía del doctor Pedro Bosch-Gimpera: 1891-1974" dins de Juan Comas (ed), *In Memoriam Pedro Bosch-Gimpera, 1891-1974*, Mèxic, UNAM, 1976.
- A. Company, *Cacics i repressors*, Palma de Mallorca, 1996.
- M. Conde López, "La nueva diáspora: Médicos exiliados" dins de *Los médicos y la medicina en la guerra civil española*, Madrid, Monografias Beecham, 1986.
- Conference internationale d'aide aux refugies espagnols*, París, 15 i 16 de juliol de 1939, mecanoscrit.
- Commemoració del 50è aniversari de la Universitat Autònoma de Barcelona de 1933*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983.

- David Cooper, *¿Quiénes son los disolventes?*, València, Pre-textos, 1978.
- Jacint Corbella, *Història de la Facultat de Medicina de Barcelona, 1843-1985*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1996.
- Santi Cortés, *L'exili valencià en els seus textos*, València, Generalitat Valenciana, 1995.
- Òscar Costa, Antoni Guirao i Santiago Izquierdo, "Sota el signe del conflicte i de la massificació (1914-1939)" dins Jordi Casassas (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya, 1808-1975*, Barcelona, Pòrtic, 1999.
- Xavier Costa Clavell, *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo*, Madrid, Cambio 16, 1977.
- Jesús Crespo, José Luis Sáinz, José Crespo i Carlos Pérez, *Purga de maestros en la guerra civil. La depuración del magisterio nacional de la provincia de Burgos*, Valladolid, Ámbito, 1987.
- Josep Cruanyes, *Els papers de Salamanca. L'espoliació del patrimoni documental de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2003.
- Manuel Cuenca Toribio, *Semblanzas andaluzas (Galería de retratos)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1984.
- J. Cuesta i B. Bermejo (coords.), *Emigración y exilio. Españoles en Francia, 1936-1946*, Madrid, 1996.
- Curso de Conferencias y Cursillos en las distintas Facultades*, Valladolid, Universidad Literaria de Valladolid, gener-maig de 1938.
- Cursos "Menéndez Pelayo". Conferencias desarrolladas en el Curso Académico de 1937-38. Cursillo divulgador del Fuero del Trabajo*, Saragossa, Universitat de Zaragoza, 1938.
- Josep Danon Bretos, "Introducción" dins de *Programa de actos de inauguración del nuevo edificio colegial*, Barcelona, Colegio Oficial de Médicos de la provincia de Barcelona, 1968.
- Josep Danon i Bretos, "La Facultat de Medicina de Barcelona" dins de Josep Danon (coord.), *L'ensenyament de la Medicina a la Universitat espanyola*, Col·lecció Històrica de Ciències de la Salut, Barcelona, Fundació Uriach 1838, volum VI, 1998.
- Delegación provincial de Educación Nacional de Zaragoza, *Homenaje de los Colegios Oficiales de Licenciados y Doctores en Ciencias y Filosofía y Letras, de España a la memoria de D. Antonio de Gregorio Rocasolano presidente de su Asamblea Nacional*, Saragossa, Artes Gráficas E. Berdejo Casañal, 1941.
- Buenaventura Delgado, "Joaquim Xirau y el institucionismo" dins de C. Vilanou (coord.), *Joaquim Xirau filòsof i pedagog*, Barcelona, Facultat de Filosofia i Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1996.
- Josep Deulofeu i Poch, *La verdad en su lugar. A propòsit de las oposiciones de Maestras celebradas en Santiago durante el segundo semestre de 1920*, Santiago, El Eco de Santiago, 1922.
- Josep Deulofeu i Poch, *A propòsit de la catalanització de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Clarasó, 1932.
- José Deulofeu i Poch, *La Universidad de Barcelona y el Estatuto de Cataluña*, Barcelona, Clarasó, juny 1932.
- José Deulofeu i Poch, *La verdad acerca de la Universidad Autónoma de Barcelona*, Barcelona, Llibreria Castells, 1933.
- José Deulofeu, *Organización docente establecida por esta Facultad de Farmacia durante el Patronato Universitario*, Barcelona, Castells, 1935.

- Eusebio Díaz, *Misión social de la Universidad*, Discurso inaugural del año académico 1944-1945, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1944.
- Romuald Díaz i Carbonell, *Pere Tarrés, testimoni de fe*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- María Díaz Rey, *Antonio Baltar. O compromiso do exilio*, La Corunya, Edición do Castro, 2002.
- Fernando Díaz-Plaja, *La guerra (1936-1939). El siglo XX*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1963.
- Fernando Díaz-Plaja, *Dictadura... República (1923-1936). El siglo XX*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1964.
- José Emilio Díez, *Colección de proclamas y arengas del excelentísimo señor general don Francisco Franco, jefe del Estado y Generalísimo del Ejército salvador de España*, Sevilla, Carmona, 1937.
- Documentos inéditos para la historia del generalísimo Franco*, Madrid, Fundación Francisco Franco y Azor, 1992.
- Jordi Dolç i Cartanyà, *Higini Anglès (1888-1969)*, Tarragona, el Mèdol, 1988.
- Marcel·lí Domingo, *La experiencia del poder*, Madrid, Quemades, 1934.
- Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999.
- Àngel Duarte, *Història del republicanisme a Catalunya*, Vic i Lleida, Eumo i Pagès Editors, 2004.
- María Jesús Dueñas, *La enseñanza primaria en Valladolid durante la Segunda República y la guerra civil, 1931-1939*, Valladolid, 1998, tesi doctoral inèdita.
- Carlos de Dueñas Díez i Lola Grimau Martínez, *La represión franquista de la enseñanza en Segovia*, Valladolid, Ámbito, 2004.
- Constancio Eguía Ruiz, *Los causantes de la tragedia hispana. Un gran crimen de los intelectuales españoles*, Buenos Aires, Difusión, 1938.
- Matilde Eiroa, "La represión, elemento central de la «Victoria»", dins Ángeles Egidio León i Mirta Núñez Díaz-Balart (eds.), *El republicanismo español. Raíces históricas y perspectivas de futuro*, Madrid, Asociación Manuel Azaña, 2001.
- El franquismo: el régimen y la oposición*, Actes de les IV jornades de Castella-La Manxa sobre investigació en arxius, Guadalajara, Archivo Histórico Provincial de Guadalajara, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 2000.
- Fernando Enríquez de Salamanca, *Resumen de las lecciones de Psicología pedagógica. Cursillo de formación del Magisterio*, Ávila, Voluntad, 1938.
- Equipo Reseña, *La cultura española durante el franquismo*, Bilbao, Mensajero, 1977.
- Ignacio Errandonea, *La nueva ley de segunda enseñanza. Texto y breves comentarios*, Bilbao, El mensajero del Corazón de Jesús, 1938.
- Julio Escribano Hernández, *Pedro Sainz Rodríguez, de la monarquía a la república*, Alcalá, Fundación Universitaria Española, 1998.

Francisco Espinosa Maestre, *La justicia de Queipo. Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936*, Sevilla, l'autor, 2000.

Francisco Espinosa Maestre, "Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio" dins Julián Casanova (coord.), *Morir, matar, sobrevivir*, Barcelona, Crítica, 2002; i *La columna de la muerte*, Barcelona, Crítica, 2003.

Fabian Estapé, *De tots colors*, Barcelona, Edicions 62, 2000.

Joan Estelrich, "El problema cultural de Catalunya i la seva situació jurídica", dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935.

"Esteve Terradas y su época", *Quark. Ciencia, medicina, comunicación y cultura*, 31, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, març de 2004.

Estilo, revista oficial del SEU, Barcelona.

Assumpció Estivill i Rius, *L'Escola de Bibliotecàries, 1915-1939*, Barcelona, Diputació de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1992.

"Exilio. La historia olvidada. España recupera la memoria de la tragedia más de 60 años después", *El País Semanal*, Madrid, 12 de gener de 2003.

Sebastian Faber, *Exile and Cultural Hegemony. Spanish Intellectuals in Mexico, 1939-1975*, Nashville, Vanderbilt University Press, 2002.

Pompeu Fabra, "L'obra de la Universitat Autònoma", dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935.

Jaume Fabre, *Els que es van quedar. 1939: Barcelona, ciutat ocupada*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

Laura Fermi, *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941*, Buenos Aires, Omeba, 1971 (hi ha una edició anglesa de 1968).

Alberto Fernández, *Emigración republicana española (1939-1945)*, Madrid, Zero, 1972.

Eloy Fernández Clemente, "La Universidad de Zaragoza durante la Dictadura de Primo de Rivera y la Segunda República", dins *Historia de la Universidad de Zaragoza*, Madrid, Editora Nacional, 1983.

Eloy Fernández Clemente, *El exilio. Los aragoneses en América (siglos XIX y XX)*, Saragossa, Govern d'Aragó, 2003.

Juan Manuel Fernández Soria, *Educación y cultura en la guerra civil (España 1936-39)*, València, Nau, 1984.

Juan Manuel Fernández Soria i María del Carmen Agulló Díaz, *Maestros valencianos bajo el franquismo*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1999.

Manuel Ferrandis Torres, *La coyuntura de España*, Discurso de apertura (curso de 1940-1941), Valladolid, Tip. Cuesta, 1940.

Antoni-Lluc Ferrer, "Pròleg" a Gabriel Alomar, *El futurisme i altres assaigs*, Barcelona, Edicions 62, 1970.

Eusebio Ferrer Hortet, *José María Pemán. 83 años de España*, Madrid, Palabra, 1993.

- Ascensión Figueres Gorriz, *Semblanza biogràfica de D. Francisco Beltrán Bigorra*, Nules, Ajuntament de Nules, 1986.
- Robert Fisk, “¿Quién asesina a los catedráticos de Bagdad?”, *La Vanguardia*, Barcelona, 16 de juliol de 2004.
- Pere Lluís Font, “Nota del encargado de la edición” dins de Domingo Casanovas, *Teoría del conocimiento*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.
- Antonio Fontán, *Los católicos en la Universidad española actual*, Madrid, Rialp, 1961.
- Josep Fontana, “Introducción”, dins *Enseñar historia con una guerra civil por medio*, Barcelona, Crítica, 1999.
- Josep Fontana, “La Universitat depurada del primer franquisme”, *L’Avenç*, 291, Barcelona, L’Avenç, maig de 2004.
- Francesc Fontbona i Amadeu-J. Soberanas i Lleó (eds.), *Marçal Olivari. Obra dispersa. Llibre d’homenatge en el seu 90è aniversari*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1991.
- Francisco Franco, *Palabras del Caudillo. 19 abril 1937 – 19 abril 1938*, FE, 1939.
- F. Franco-Salgado, *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona, Planeta, 1976.
- Ronald Fraser, *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2001 (reimpr.).
- Mauricio Fresco, *La emigración republicana española: una victoria de México*, Ciutat de Mèxic, Editores Asociados de México, 1950.
- Enric Freixa, “Quinze mesos de Patronat (juliol del 33 a octubre del 34)”, dins *Commemoració del 50è aniversari de la Universitat Autònoma de Barcelona de 1933*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983.
- Antonio Fuentes, María Ángeles Sampedro, Florencio Corriero i María Jesús Velasco, “Apoyo institucional en un centro de poder: la Universidad de Salamanca durante la guerra civil. Un modelo de comportamiento”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.
- Pere Gabriel, “Pròleg” a Manuel Reventós, *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*, Barcelona, Crítica, 1987.
- Gallaecia Fulget (1495-1995). Cinco séculos de Historia Universitaria*, Santiago de Compostela, Universitat de Santiago, 1995.
- Julio Gallego Lorenzo, *La depuración de los maestros durante la guerra civil española en la provincia de Albacete*, treball de recerca, 1998.
- Ernesto García Camarero, “La ciencia española en el exilio”, dins José Luis Abellán (dir.), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum III.
- Sebastià Garcia Martínez i Vicent Ll. Salavert Fabiani, “L’ocupació de la Universitat de València el 1939 pel quintacolumnista Manuel Batlle, catedràtic de Múrcia”, *Afers*, Catarroja, Afers, 1986.
- Alfonso García Valdecasas, “Sentido de una Educación Nacional”, dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939.

Leopoldo García-Alas y García-Argüelles, *Discurso leído en la solemne apertura del curso académico de 1922-1923*, Oviedo, Universitat d'Oviedo, 1922.

Aldo Garosci, *Los intelectuales y la guerra de España*, Madrid, Júcar, 1981.

Antoni Gavaldà, “La Causa General com a font historiogràfica per estudiar la repressió franquista”, dins Narcís Figueras Capdevila i Antoni Reyes Valent (eds.), *Guerra civil i franquisme. Seixanta anys després*, Actes de les Jornades celebrades a Blanes, Girona, Centre d'Estudis Selvatans, 2000.

Robert Gellately, *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso*, Barcelona, Crítica, 2002.

Luis Germán, Enrique Llopis, Jordi Maluquer de Motes i Santiago Zapata (eds.), *Historia económica regional de España, siglos XIX y XX*, Barcelona, Crítica, 2001.

J. Arch Getty i Oleg V. Naumov, *La lógica del terror*, Barcelona, Crítica, 2001.

Antonio de Gregorio Rocabalano, *Discurso leído en la solemne apertura de los estudios de 1923 a 1924*, Saragossa, Tipografía de G. Casañal, 1923.

Felipe Gil Casares, *Discurso leído en la Universidad de Santiago en la solemne inauguración del curso académico de 1931 a 1932*, Santiago, Universitat de Santiago, 1931.

Juan José Gil Cremades, “Un expediente sancionador. Sobre un capítulo de la biografía intelectual de González Vicén”, *Sistema*, 113, març de 1993.

Alberto Gil Novales, “El «marxismo» de un franquista anónimo, 1937”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982.

Julio Gil Pecharromás, “*Sobre España inmortal, sólo Dios*” José María Albiñana y el Partido Nacionalista Español (1930-1937), Madrid, UNED.

José María Gil Robles, *Discursos Parlamentarios*, Madrid, Taurus, 1971.

Francisco Giner de los Ríos, *La Universidad española*, dins *Obras completas de Francisco Giner de los Ríos*, volum II, Madrid, Clásica española, 1916.

Francisco Giner de los Ríos, *Pedagogía universitaria. Problemas y noticias*, dins *Obras completas de Francisco Giner de los Ríos*, volum X, Madrid, Clásica española, 1924.

Francisco Giral, *La ciencia al servicio de la independencia de España*, Conferencia Nacional de Juventudes, JSU, gener 1937.

Francisco Giral, “La Unión de Profesores Universitarios Españoles en el Extranjero (Exilio)”, *Simposio Internacional. El destierro español en América: un trasvase cultural*, mecanoscrit.

Francisco Giral, *Ciencia española en el exilio (1939-1989): el exilio de los científicos españoles*, Barcelona, Anthropos, 1994.

Isidro Gomá Tomás, *El caso de España. Instrucción a sus diocesanos y respuesta a unas consultas sobre la guerra actual*, Pamplona, Diputación Foral de Navarra, 1936.

Raul Gómez Miguel, “Entrevista a Eduard Nicol” dins d'Àngel Castiñeira (ed.), *Eduard Nicol: Semblança d'un filòsof*, Barcelona, Fundació Acta per a les idees i les arts, 1991.

María E. Gómez Rojo, *El pensamiento político, económico y social de Manuel Reventós i Bordoy*, Barcelona, Universitat de Màlaga, 1993.

María E. Gómez Rojo, “La Facultad de Derecho y de Ciencias Económicas y Sociales de la Universidad Autónoma de Barcelona (1933-1938)”, *Cuadernos republicanos*, Madrid, CIERE, gener 2000.

Josep González Agàpito, “Joaquim Xirau, polític de l’educació” dins de C. Vilanou (coord.), *Joaquim Xirau filòsof i pedagog*, Barcelona, Facultat de Filosofia i Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1996.

Josep González Agàpito i Salomó Marquès i Sureda, *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d’Educació Nacional*, Barcelona, IEC, 1996.

José María González de Echávarri y Vivanco, *Revolución y Sociedad de Naciones*, Discurso inaugural como rector y conferencias pronunciadas los días 3 y 8 de marzo de 1938, sobre el tema, Valladolid, Tip. Zapatero, 1938.

Luciano González Egido, *Agonizar en Salamanca*, Madrid, Alianza, 1986.

Ángel González Palencia, “La educación literaria en España. Pasado y futuro”, dins *Aspectos y problemas de la nueva organización de España*, Cicle de conferències, Barcelona, Universitat de Barcelona, maig-juliol 1939.

Salvador González Vázquez i Sergio Millares Cantero, “Los campos de concentración en Canarias (1936-1945)”, dins Jaume Sobrequés, Carme Molinero i M. Sala (eds.), *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*, Barcelona, Crítica i Museu d’Història de Catalunya, 2003.

Jordi Gràcia, *Estado y cultura. El despertar de una conciencia crítica bajo el franquismo (1940-1962)*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, 1996.

Francesc Gràcia Alonso, “Pere Bosch Gimpera (1891-1974). Fundador de l’Escola Catalana de Pedagogia”, dins *Catalunya recerca*, 6 Barcelona, DURSI, juliol de 2004.

Isabel Graña i Zapata, “Introducció” dins de Miquel Ferrà i Juan, *Cartes a Joan Pons i Marquès (1915-1947)*, Barcelona, Curial, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1997.

Mercedes Granjel, “La represión de la masonería en las facultades de medicina españolas tras la guerra civil”, dins Jesús Castellanos (coord.), *La medicina en el siglo XX. Estudios históricos sobre medicina, sociedad y estado*, Málaga, Sociedad Española de Historia de la Medicina, 1998.

Jean Grugel i Tim Rees, *Franco’s Spain*, Londres, Arnold, 1997.

Jorge Guillén, *Guirnalda civil*, Cambridge, Halty Ferguson, 1970.

Ricardo Gurriarán, Manuel Bermejo i Francisco Díaz, “Repercusiones da Guerra Civil no profesorado das Facultades de Medicina, Farmacia e Ciencias da Universidade de Santiago”, dins *Relatorio Congreso Internacional O Exilio Galego*, Santiago, setembre 2001, en premsa.

Ricardo Gurriarán, “Galegos, ciencia e investigación no contexto da sublevación do 36: os exilios. O caso da empresa Zeltia”, *Relatorio Congreso Internacional O Exilio Galego*, Santiago, setembre 2001, en premsa.

Ricardo Gurriarán, *A investigación científica en Galicia (1900-1940): institucións, redes formativas e carreiras académicas. A ruptura da Guerra Civil*, Santiago, Facultat de Xeografía e Historia, Universitat de Santiago, 2004.

Juan Gutiérrez Cuadrado, “Archivo e historia de la Filología, la Lingüística y sus cultivadores en la Universidad española entre 1939 y la LRU”, dins *Doctores y escolares. II Congreso Internacional de las Universidades Hispánicas*, València, Universitat de València, 1998.

- H. A. Gwynne i A. Ramos Oliveira, *Controversy on Spain*, Londres, United Editorial.
- Eduardo Haro Tecglen, *Hijo del siglo*, Madrid, El País-Aguilar, 1998.
- Morten Heiberg, *Emperadores del Mediterráneo. Franco, Mussolini y la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2004.
- Martin Heidegger, *La autoafirmación de la Universidad alemana. El rectorado, 1933-1934. Entrevista del Spiegel*, Madrid, Tecnos, 1989.
- Enrique Herrera Oria, *Historia de la Educación Española*, Madrid, Veritas, 1941.
- Gerhard Hess, *La universidad alemana 1930-1970*, Darmstadt, Inter Naciones Bad Godesberg, 1968.
- Geneviève Hoche, “Quelques hypothèses à propos de la revue de Giuseppe Botai, «Critica fascista»”, dins *Idéologies et politique. Contributions a l'histoire des intellectuels italiens du risorgimento au fascisme*, París, Paillart, 1978.
- Sandie Holguín, *República de ciudadanos. Cultura e identidad nacional en la España republicana*, Barcelona, Crítica, 2003.
- Homenatge de la Facultat de Farmàcia de Barcelona al Dr. Pius Font i Quer en el centenari del seu naixement*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1988.
- José Ibáñez Martín, “Discurso del Ministro de Educación Nacional en la apertura del Curso 1939-40”, *Atenas*, 93-94, X, Burgos, setembre-octubre 1939.
- José Ibáñez Martín, *Dos discursos*, Madrid, Samarán, 1940.
- José Ibáñez Martín, *Hacia un nuevo orden universitario*. Discurs d'inauguració de l'any acadèmic 1940-1941, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1940.
- José Ibáñez Martín, *Un año de política docente*, Discurso de apertura del curso académico 1941-1942, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1941.
- José Ibáñez Martín, *Labor de un año en el Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, Madrid, 1941.
- José Ibáñez Martín, *El sentido político de la Cultura en la hora presente*, Discurso de apertura del curso académico 1942-1943, Madrid, Universitat de Madrid, 1942.
- José Ibáñez Martín, *La escuela bajo el signo de Franco (Discurso de clausura del Primer Congreso Nacional del S.E.M.)*, Madrid, Imprenta Samarán, 1943.
- José Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944*, Discurso de apertura del curso académico 1944-45, València, Universitat de València, 1944.
- José Ibáñez Martín, *Renacimiento científico en la investigación y en la docencia*, Discurso pronunciado en la solemne inauguración de la Facultad de Ciencias, València, Universitat de València, 1944.
- José Ibáñez Martín, *Ordenación de la Universidad Española. Textos legales y glosas a los mismos*, Saragossa, Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 1945.
- José Ibáñez Martín, *La política del libro español*, Discurso pronunciado en Barcelona por el Excmo. Sr. Ministro de Educación Nacional con motivo de la clausura de la feria del libro, el 25 de junio de 1946, Madrid, Magisterio Español, 1946.

- José Ibáñez Martín, *La investigación española*, Madrid, Publicaciones Españolas, volum I, 1947.
- José Ibáñez Martín (dir.), *1939-1949. Diez años de servicios a la cultura española*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1950.
- José Ibáñez Martín, *Los Reyes Católicos y la Unidad Nacional*, Discurso pronunciado en el acto inaugural del V Centenario de los Reyes Católicos, Saragossa, 1951.
- Josep Iglésies, *Eduard Fontserè. Relació de fets*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1983.
- Alfonso Iniesta, *Garra marxista en la infancia*, Burgos, Hijos de Santiago Rodríguez, 1939.
- Instituto Luis Vives. Colegio español de México, 1939-1989*, México, Embajada de España en México, 1989.
- Intellectuals and the Spanish Military Rebellion*, Londres, The Press Department of the Spanish Embassy in London, 1936.
- Luis Miguel Iruela Cuadrado, *Psiquiatría, psicología y armonía social: doctor Emilio Mira y López, la vida y la obra*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993.
- Isabel Verónica Jara Hinojosa, *Acción cultural del franquismo en Chile, 1938-1948. La Embajada y la Hispanidad*, Barcelona, treball de recerca inèdit, UPF, 2001.
- David Jato, *La rebelión de los estudiantes. Apuntes para una Historia del alegre SEU*, Madrid, Hermsilla, 1953.
- Jeremy Jennings i Anthony Kemp-Welch, *Intellectuals in Politics*, Londres, Routledge, 1997.
- d
- Ramón Jiménez Madrid, *La depuración de maestros en Murcia 1939-1942 (primeros papeles)*, Múrcia, Universitat de Múrcia, 1998.
- Emilio Jimeno Gil, *Algunos problemas de la enseñanza*, Discurso inaugural del año académico 1939-1940, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1939.
- Joan B. Peset Aleixandre. *Homenatge al rector de la Universitat de València*, València, Universitat de València, 2001.
- Ramon Jordi i González, *Aportació a la història de la farmàcia catalana, 1285-1997*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1997.
- Santos Juliá (coord.), *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid, Temas de Hoy, 1999.
- Daniel Kowalsky, *La Unión Soviética y la guerra civil. Una revisión crítica*, Barcelona, Crítica, 2004.
- La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals, 2000.
- La nueva Universidad española*, Madrid, Colegio Mayor Cisneros, 1943.
- Enrique Lafuente, "Vida y psicología en Emilio Mira y López" dins de Enrique Lafuente i Montserrat Mira (ed.), *Psicología y Medicina. Últimas conferencias de Emilio Mira y López*, Madrid, Universidad Nacional a Distancia, Universitat de Barcelona, 1998.
- Antonio Lago Carballo, *La Universidad Internacional Menéndez Pelayo. Crónica de treinta años (1938-1968)*, Santander, UIMP, 1999.

- Pedro Laín Entralgo, *El problema de la Universidad. Reflexiones de urgencia*, Madrid, Edicusa, 1968.
- Pedro Laín Entralgo, *Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral, 1970.
- Pedro Laín Entralgo, “Juan Peset Aleixandre, 1886-1941”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982.
- Luis Lamela García, *Estampas de injusticia. La guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión*, La Corunya, Ediciós do Castro, 1998.
- Silvio Lanaro, “Debat. Consens i feixisme a Itàlia”, dins VVAA, *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1939-1959)*, Barcelona, Crítica, 1990.
- Agustí G. Larios, Xavier Pujadas i Carles Santacana, “Els intel·lectuals catalans durant la dictadura franquista”, dins Jordi Casassas (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999.
- Sergio León, “Notas sobre el movimiento estudiantil”, *Horizonte Español*, volum II, París, Ruedo Ibérico, 1972.
- Les ruptures de l'any 1939*, recull d'articles apareguts al Quadern de Cultura del diari *El País* (abril-juliol 1999), Barcelona, Fundació Carles Pi Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, 2001.
- Libro de la primera reunión de profesores universitarios españoles emigrados*, La Havana, La Mercantil, 1944.
- Vicente Llorens, *Memorias de una emigración. Santo Domingo, 1939-1975*, Barcelona, Ariel, 1975.
- Vicente Llorens, “La emigración republicana de 1939”, dins J. L. Abellán (dir), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum I.
- Ernest Lluch, “La primera Facultat de Ciències Econòmiques de València (1937)”, dins “El País Valencià: 1931-1939”, *Argumentos*, 1, València, L'Estel, 1974.
- María Ascensión Lluch Adelantado i Carolina Sevilla Merino, “Biblioteca Universitaria y Provincial, 1936-1939, documentación”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982.
- Lo que han hecho en Galicia. Episodios del terror blanco en las provincias gallegas contados por quienes los han vivido*, París, Douard, 1937.
- Gonçal López i Antoni Mas (coord.), *Joan Mascaró i Fornés (1897-1987)*, Ciutat de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, 1997.
- Santiago López García, “La investigación científica y técnica antes y después de la guerra civil”, dins A. Gómez Mendoza (coord.), *Economía y sociedad en la España moderna y contemporánea*, Madrid, Síntesis, 1996.
- Santiago López García i Severiano Delgado Cruz, “Víctimas y Nuevo Estado (1936-1940)”, dins Ricardo Robledo (coord.), *Historia de Salamanca*, volum V, Salamanca, Centros de Estudios Salmatinos, 2001.
- Juan José López Ibor, *Discurso a los universitarios españoles*, Santander, Aldus, 1938.
- Paulina Luisi, *Dos ideologías y dos culturas. La escuela fascista. El esfuerzo cultural de la democracia española*, Montevideo, Democracia y Libertad, 1938.

- Herbert Lottman, *La depuración. 1943-1953*, Barcelona, Tusquets, 1998.
- Paulina Luisi, *Dos ideologías y dos culturas. La escuela fascista. El esfuerzo cultural de la democracia española*, Montevideo, Democracia y Libertad, 1938.
- Lorenzo Luzuriaga, *La Institución Libre de Enseñanza y la educación en España*, Buenos Aires, Universidad de Buenos Aires, 1957.
- Benito Madariaga i Celia Valbuena, *La Universidad Internacional de Verano de Santander (1932-1936)*, Santander, UIMP, 1999.
- Javier Malagón, “Los historiadores y la historia”, dins José Luis Abellán (dir.), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum III.
- Antoni Malet, “El papel político de la Delegación del CSIC en Catalunya”, *Arbor*, 631-632, juliol-agost 1998.
- María Fernanda Mancebo, “La Universidad de Valencia y la FUE durante la guerra civil”, *València capital de la República*, València, Ajuntament de València, 1986.
- María Fernanda Mancebo, “La Universidad de Valencia y la Federación Universitaria Escolar”, *València capital cultural de la República (1936-1937). Antología de textos i documents*, València, Generalitat Valenciana, 1986.
- María Fernanda Mancebo, *La Universidad de Valencia en guerra. La FUE (1936-1939)*, València, Ajuntament de València, 1988.
- María Fernanda Mancebo, “La Universidad en el exilio. El Estado franquista editor pirata (1939-1945)”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.
- María Fernanda Mancebo, *La España del exilio*, Madrid, Historia 16, 1993.
- María Fernanda Mancebo, “Los profesores de la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia (1919-1939). Una aproximación a la ciencia de la historia”, dins *Doctores y escolares. Segundo Congreso de Historia de las Universidades hispánicas (Valencia 1995)*, València, Universitat de València, 1998.
- María Fernanda Mancebo, “La cultura del exilio”, *Aula-Historia Social*, 13, València, Uned, primavera 2004.
- Albert Manent, *Retorn a abans d'ahir. Retrats d'escriptors i de polítics*, Barcelona, Destino, 1993.
- Jordi Maragall, *Balanç de la Universitat Autònoma*, Barcelona, Nova Terra, 1969.
- Jordi Maragall, “Bosch-Gimpera ayer y hoy”, dins *In Memoriam Pedro Bosch-Gimpera 1891-1974*, Mèxic, UNAM, 1976.
- Jordi Maragall, “Pròleg” dins Jaume Serra Hünter, *Problemes de la vida contemporània*, Barcelona, Columna, 1985.
- Jordi Maragall, *El que passa i els qui han passat*, Barcelona, Edicions 62, 1985.
- Jordi Maragall, “Pròleg” dins de Josep Maria Calsamiglia, *Assaigs i conferències*, Barcelona, Ariel, 1986.
- Jordi Maragall, “Semblança biogràfica” dins d'Àngel Castiñeira (ed.), *Eduard Nicol: Semblança d'un filòsof*, Barcelona, Fundació Acta per a les idees i les arts, 1991.

- Salomó Marqués, *L'exili dels mestres (1939-1975)*, Girona, Universitat de Girona i Llibres del Segle, 1995.
- Salomó Marqués, "Ensenyament republicà vs ensenyament franquista: la repressió del Magisteri", dins Narcís Figueras Capdevila i Antoni Reyes Valent (eds.), *Guerra civil i franquisme. Seixanta anys després*, Actes de les Jornades celebrades a Blanes, Girona, Centre d'Estudis Selvatans, 2000.
- Cipriano Marquina Hidalgo, *La restauración política y la escuela primaria*, Bilbao, Grijelmo, 1938.
- José Joaquín Martí Ferrándiz, "Ortodoxia y control en el sistema educativo: la Inspección de enseñanza", dins Alejandro Mayordomo (coord.), *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*, València, Universitat de València, 1999.
- Cristina Martín, *Éxodo de los republicanos españoles*, Ciutat de Mèxic, Colección Málaga, 1972.
- Juan José Martín González i Maragarita Torremocha, *La Universidad de Valladolid*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1997.
- Ignacio Martín Jiménez, *La guerra civil en Valladolid (1936-1939). Amaneceres ensangrentados*, Valladolid, Ámbito, 2000.
- Pablo Martín de Santa Olalla Saludes, *De la Victoria al Concordato. Las relaciones Iglesia-Estado durante el "primer franquismo" (1939-1953)*, Madrid, Laertes, 2003.
- Réculo Martínez, *Republicanos en el exilio*, 1976.
- Javier Martínez de Bedoya, *Memorias desde mi aldea*, Valladolid, Ámbito, 1996.
- María Eugenia Martínez Gorroño, *Espanoles en Colombia. Los médicos y odontólogos exiliados a consecuencia de la Guerra Civil en España: Una aportación española a América*, Madrid, Españoles en el mundo, 1992.
- Manuel Martínez Neira, José María Puyol Montero i Carolina Rodríguez López, *La Universidad española 1998-1939. Repertorio de legislación*, Madrid, Dykinson, 2004.
- Julio Martínez-Santa Olalla, "La revolución nacionalsindicalista y la universidad", dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939.
- Luis Martínez-Risco Daviña, "A formacion dun profesorado adicto", dins *I encuentro de investigadores del franquismo*, Barcelona, Fundació Arxiu Històric CONC, UAB i Societat Catalana d'Estudis Històrics, 5, 6 i 7 de novembre de 1992.
- Francesc Martorell Trabal, *Epistolari de Francesc Martorell i Trabal i de Pere Bosch i Gimpera amb Ramon d'Abadal i de Vinyals i amb Ferran Valls i Taberner: 1908-1931*, Barcelona, Publicacions Universitàries, 1991.
- Josep Maria Mas Solench, *Ferran Valls i Taberner. Jurista, historiador i polític*, Barcelona, Proa, 2002.
- Alfonso Mato, *O Seminario de Estudos Galegos*, La Corunya, Edicións do Castro, 2001.
- Alejandro Mayordomo i Juan M. Fernández Soria, *Vencer y convencer. Educación y política. España 1936-1945*, València, Universitat de València, 1993.
- Nancy McDonald, *Homage to the Spanish Exiles*, Nova York, Insight book, 1987.

- Jaume Medina, "Carles Riba (Barcelona 1893-1959). Nota biogràfica", dins de *Centenari Carles Riba (1893-1993)*, Barcelona, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Institució de les Lletres Catalanes, 1993.
- Amando Melón y Ruiz de Gordejuela, A. *de Humboldt en América española*, Discurso leído en la Universidad de Valladolid en la solemne inauguración del curso académico de 1932 a 1933, Valladolid, Tip. Cuesta, 1932.
- Memoria sobre el estado de la instrucción en esta Universidad*, Salamanca, Universitat de Salamanca, 1939-1940.
- Menéndez Pelayo y la educación nacional*, Santander, Instituto de España y Aldus, 1938.
- Fernando Merino Pérez, *Depuración de la abogacía*, Madrid, Gráfico Universal, 1940.
- P. Milza i D. Peschanski (coords.), *Exils et migrations. Italiens et Espagnols en France, 1938-1946*, París, 1994.
- Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra*, Lleida, Milenio, 2000.
- Conxita Mir, Carme Agustí i Josep Gelonch (eds.), *Violència i repressió a Catalunya durant el franquisme. Balanç historiogràfic i perspectives*, Lleida, Universitat de Lleida, 2001.
- Conxita Mir, "El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar", *Ayer*, 43, Madrid, Marcial Pons, 2001.
- Montserrat Mira, "Glossa d'Emili Mira per la seva filla" dins de Conrad Vilanou (coord.), *Emili Mira. Els orígens de la psicopedagogia a Catalunya*, Barcelona, Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1998.
- Josep Miracle, *Pompeu Fabra*, Barcelona, Aymà, 1968.
- Domingo Miral López, *La crisis de la Universidad*, Salamanca, El Castellano, 1908.
- Josep Miret i Monso, "L'exili dels metges catalans després de la guerra civil", dins *Gimbernat: Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*, 59, Barcelona, 1994.
- Santiago Miró Fernández, *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Ciutat de Mallorca, Lleonard Muntaner, 1998.
- Miscelánea Alfonso IX*, Salamanca, Centro de Historia Universitaria, Universidad de Salamanca, 2001.
- Antonio Molero Pintado, *Historia de la educación en España. IV La educación durante la segunda república y la guerra civil (1931-1939)*, Madrid, MEC, 1991.
- Maria Filomena Mónica, *Educação e sociedade no Portugal de Salazar*, Lisboa, Presença, 1978.
- Mercedes Montero, *Historia de la ACN de P. La construcción del Estado Confesional (1936-1945)*, Pamplona, EUNSA, 1993, tomo II.
- Eugenio Montes, *La hora de la unidad. Tanto monta, monta tanto, Requeté como Falange*, Burgos, Aldecoa, 1937.
- Rosa Montoriol i Sabaté, *Ferran Soldevila, 1894-1971. Una aproximació bio-bibliogràfica*, Catarroja – Barcelona, Editorial Afers, 1994.
- Ricardo Montoro Romero, *La Universidad en la España de Franco (1939-1970). Un análisis sociológico*, Madrid, CIS, 1981.

- Gregorio Morán, “El documento histórico del año”, *Llueve a cántaros*, Barcelona, Península, 1999.
- Gregorio Morán, “La resurrección de Clarín”, dins *La Vanguardia Digital*, www.lavanguardia.es, 26 de gener de 2002.
- Francisco Moreno Sáez, “Educación y cultura en el franquismo”, dins Roque Moreno Fonseret i Francisco Sevillano Calero (eds.), *El franquismo. Visiones y balances*, Alacant, Universitat d’Alacant, 1999.
- Antoni Mora, “Memòria de Joaquim Xirau i el seu temps” dins de C. Vilanou (coord.), *Joaquim Xirau filòsof i pedagog*, Barcelona, Facultat de Filosofia i Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1996.
- Leopoldo Morales Aparicio, *Heridas de Arma de Fuego*, Discurso leído en la Universidad Literaria de Valladolid en la solemne apertura del curso académico 1939 a 1940, Valladolid, Tip. Cuesta, 1939.
- Francisco Morente Valero, “La depuració del Magisterio Nacional: Barcelona, 1939-1941”, *L’Avenç*, 175, Barcelona, L’Avenç, novembre 1993.
- Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997.
- Francisco Morente Valero, “La depuración franquista del Magisterio público. Un estado de la cuestión”, *Hispania*, LXI/2, 208, Madrid, Instituto de Historia, CSIC, maig-agost 2001.
- Francisco Morente Valero, “Mestres, exili i renovació pedagògica a Amèrica”, *L’exili republicà. Actes del Vè col·loqui República, guerra civil i franquisme*, Barcelona, Ajuntament de Barberà del Vallès, 2002.
- Francisco Morente Valero, “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, dins *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, Barcelona, Crítica, 2004.
- Francisco Morente Valero, “La Universidad en los regímenes fascistas: la depuración del profesorado en Alemania, España e Italia”, inèdit.
- Àngel C. Moreu i Isabel Vilafranca, a *Margarida Comas, pedagoga (1892-1973). Homenatge a la nostra primera professora*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998.
- Josep M. Muñoz i Lloret, *Jaume Vicens i Vives (1910-1960). Una biografia intel·lectual*, Barcelona, Edicions 62, 1997.
- Koro Muro Arriet, *Àngel de Apraiz. Biografia y bibliografía*, Vitòria, Ajuntament de Vitòria-Gasteiz, 2001.
- Jordi Nadal, “Pròleg” dins Josep A. Vandellós, *Catalunya, poble decadent*, Barcelona, Edicions 62, 1985.
- Olegario Negrín Fajardo, *La enseñanza en Canarias*, Las Palmas, Museo Canario, 1982.
- Olegario Negrín Fajardo, *Estudios de la historia de la educación en Canarias*, Las Palmas, Cabildo Insular de Gran Canaria, 1998.
- Franz Neumann, *Behemoth. Pensamiento y acción en el nacional socialismo*, Madrid, FCE, 1983.
- María Encarna Nicolás Marín, *Instituciones murcianas en el franquismo (1939-1962). Contribución al conocimiento de la ideología dominante*, Murcia, Consejería de Cultura y Educación, 1982.

María Encarna Nicolás Marín, “La Universidad en los años cuarenta: por una cultura unitaria y tradicional”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.

María Encarna Nicolás Marín, “Los expedientes de depuración: una fuente para historiar la violencia política del franquismo”, *Areas*, 9, Múrcia, Editora Regional de Murcia, 1998.

Lluís Nicolau d’Olwer, “Manuel Reventós. Notes per a un assaig biogràfic” dins de *Caliu. Records de Mestres i Amics*, Mèxic, Institut Català de Cultura, 1958.

Engracia Niño, *Historia de la Facultad de Ciencias*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 1967.

María F. Núñez Muñoz (coord.), *Historia de la Universidad de La Laguna*, La Laguna, Universitat de La Laguna, 1998.

María Magdalena Ordóñez Alonso, *Los científicos del exilio español en México: un perfil*, clio.rediris.es/clionet/articulos/cientificos.html.

José Manuel Ordovas i Mercedes Montero, *Historia de la Asociación Católica Nacional de Propagandistas*, Pamplona, Eunsa, 2 volums, 1993.

Antoni Oriol i J. Valle, *Què és la ciència del sòl?*, Barcelona, Biblioteca del pagès, Publicacions de la Direcció General d’Agricultura, 1938.

Eduardo Ortega y Gasset, *Monodiàlogos de Don Miguel de Unamuno*, Nova York, Ediciones Ibérica, 1958.

José Ortega y Gasset, *Misión de la Universidad*, Madrid, Revista de Occidente, 1967.

Manuel Ortiz Heras, *Violencia política en la IIª República y el primer franquismo*, Madrid, Siglo XXI.

A. Orts-Ramos, *Enseñanzas: Religiosa y Laica*, Barcelona, Imp. Villarroel, 1933.

Maitane Ostolaza Esnal, *El garrote de la depuración. Maestros vascos en la guerra civil y el primer franquismo (1936-1945)*, Sant Sebastià, Ibaeta Pedagogía, 1996.

Isabel de Palencia, *Shouldering Freedom*, Londres, Víctor Gollanco, 1946.

Michelle Pallotini, *Cronaca e critica di una cultura: la Spagna di Francisco Franco*, Bolonya, Pàtron Editore, 1983.

Valero de Palma, *España, unidad de destino en lo universal. Esquema de un soporte histórico*, Cadis, Real Academia Hispano Americana, 1939.

Jesús María Palomares Ibáñez, *La guerra civil en la ciudad de Valladolid. Entusiasmo y represión en la “capital del Alzamiento”*, Valladolid, Ajuntament de Valladolid, 2001.

Jesús María Palomares Ibáñez, *La guerra civil en Palencia. La eliminación de los contrarios*, Palència, Cálamo, 2002.

Jesús María Palomares Ibáñez, *El primer franquismo en Valladolid*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002.

Jesús María Palomares Ibáñez, “Cien años de vida universitaria. La Universidad de Valladolid 1900/2000”, a *Tradición y futuro. La Universidad de Valladolid a través de nueve siglos*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 2002.

- Teresa Pàmies, *Los que se fueron*, Barcelona, Martínez Roca, 1976.
- Carme Panchón, "Pòrtic", a *Margarida Comas, pedagoga (1892-1973). Homenatge a la nostra primera professora*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998.
- Carlos Paris, "Filosofía general: la crisis de la Universidad española actual", dins Rodrigo Barcovitz i d'altres, *Hacia una nueva universidad*, Madrid, 1977.
- J. A. Parpal i J. M. Lladó, *Ferran Valls Taberner. Un polític per a la cultura catalana*, Barcelona, Ariel, 1970.
- Gonzalo Pasamar, "Oligarquías y clientelas en el mundo de la investigación científica", dins J.J. Carreras Ares i M.A. Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.
- Gonzalo Pasamar Alzuria, *Historiografía e ideología en la postguerra española: la ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, Universitat de Saragossa, 1991.
- Jordi Pascual i Escútia, "Un economista català: Josep Antoni Vandellós i Solà (1899-1950)" annex a Josep A. Vandellós, *Catalunya, poble decadent*, Barcelona, Edicions 62, 1985.
- Jordi Pascual i Escútia, "Pròleg" a Josep A. Vandellós, *Crisis i cicles econòmics. Textos publicats entre 1925 i 1948*, Barcelona, Diputació de Barcelona, Altafulla, 1991.
- Eduardo Pascual Mezquita, *La política del último Unamuno*, Salamanca, Anthema, 2003.
- E. Allison Peers, *Spain in Eclipse, 1937-1943*, Londres, Methuen, 1943.
- José Pemartín, *Los valores históricos en la dictadura española*, Madrid, Junta de Propaganda Patriótica y Ciudadana, 1929.
- José Pemartín, *Qué es "lo nuevo". Consideraciones sobre el momento español presente*, Santander, Aldus, 1938.
- José Pemartín, *Reintegración del espíritu de la familia cristiana en España*, Bilbao, Confederación católica nacional de padres de familia, 1940.
- José Pemartín, *Formación clásica y formación romántica. Ideas sobre la enseñanza*, Madrid, Espasa Calpe, 1942.
- Pensamiento político de Franco. Antología*, Madrid, Ediciones del Movimiento, 1975.
- José Pérez de Barradas, "Raíces de España", dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939.
- Ciriaco Pérez Bustamante i Santiago González García-Paz, *La Universidad de Santiago. El pasado y el presente*, La Corunya, Ediciós do Castro, 1995.
- Tomás Pérez Delgado, "El siglo XX. 2: La guerra civil", dins M. Fernández (dir.), *La Universidad de Salamanca*, Salamanca, Universitat de Salamanca.
- Mariano Pérez Galán, *La enseñanza en la Segunda República*, Madrid, Mondadori, 1988.
- José Pérez Gomis, *Nueva Legislación de Educación Nacional*, Santander, Aldus, 1938.
- Román Perpiñá Grau, *Destino hispano. El movimiento, la lucha, la nueva vida*, València, Jesús Barnés, 1939.

Mariano Peset Reig, "La ley de Ordenación Universitaria de 1943", dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.

A. V. Phillips, *Spain Under Franco*, Londres, United Editorial, 1940.

August Pi i Suñer, "Els congressos universitaris i l'autonomia", dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935.

Carles Pi Suñer, *Memòries d'exili*, Barcelona, Curial, 1979.

Carles Pi i Sunyer, *La guerra, 1936-1939. Memòries*, Barcelona, Pòrtic, 1986.

Carles Pi i Sunyer i Pere Bosch i Gimpera, *Viure el primer exili: cartes britàniques de Pere Bosch i Gimpera, 1939-1940*, Barcelona, Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer, Edicions de la Fundació Carles Pi i Sunyer d'estudis autonòmics i locals, 1998.

Pere Pi-Sunyer i Bayo, *Del vell i del nou món*, Barcelona, Edicions 62, 1992.

Dolores Pla Burgat, *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*, Catarroja, Editorial Afers, 2000.

Dolores Pla Burgat, "El exilio republicano español", *Aula-Historia Social*, 13, València, Uned, primavera 2004.

Jordi Planes, "L'aportació cultural i científica dels exiliats catalans als països d'acollida" dins de *Una esperança desfeta. L'exili de 1939*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, 2000.

Jordi Planas, "La depuració de funcionaris municipals de Granollers (1939)", *Ponències*, Granollers, Centre d'Estudis de Granollers, 2004.

Eduard Pons Planes, *Los derrotados y el exilio*, Barcelona, Bruguera, 1977.

Por la autonomía de la Universidad de Barcelona, Barcelona, Clarasó, 1934.

Anxo Serafín Porto Ucha, *Historias de vida. O maxisterio pontevedrés na II República, guerra civil e comenzos do franquismo*, Pontevedra, Alen Miño, 2003.

Francisco Poveda, "El político que nunca volvió del exilio".

Indalecio Prieto, *Palabras al viento*, Mèxic, Oasis, 1969.

Primer Congrès Universitari Català. 1903, Barcelona, Josep Cunill, 1905.

Problemas técnicos de importancia económica en la nueva organización de España, II Cicle de conferències, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1940.

Procés a Joan Peset Aleixandre, València, Universitat de València, 2001.

Profesores universitarios emigrados, *Libro de la primera reunión de profesores universitarios españoles emigrados*, La Havana, Universitat de La Havana, 1944.

Projecte d'Estatut de la Universitat Catalana, Barcelona, 1919.

- Projecte d'Estatut de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Guinart i Pujolar, 1931.
- Manuel de Puelles Benítez, *Educación e ideología en la España contemporánea*, Madrid, Tecnos, 1999.
- Josep Puig i Cadafalch, "Problemes actuals de la Universitat catalana", dins *Conferències sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Altés, 1935.
- Mariano Puigdollers Oliver, *La filosofía española de Luis Vives*, Barcelona, Labor, 1940.
- Joan Pujades i Marquès, "Notes biogràfiques de Joan Coromines" dins de Joan Solà (ed.), *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'estudi i homenatge*, Sabadell, Fundació Caixa de Sabadell, 1999.
- Josep Quero Molares, *La Universitat de Catalunya. Report del comissari-rector accidental*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1936.
- Lorenzo Quintana, *Dos páginas de la historia de una revolución. Mallorca siempre española. Días rojos en una ciudad bética*, Cadis, Cerón, 1938.
- Hilari Ragner, *La pólvora y el incienso. La iglesia y la guerra civil española (1936-1939)*, Barcelona, Península, 2001.
- Manuel Razola, *Triángulo azul*, 1979.
- Onésimo Redondo, *El Estado Nacional*, Valladolid, Ediciones Libertad, 1938.
- Gabriel Renom de Padreny, *Los problemas fundamentales de España*, Saragossa, El Noticiero, 1939.
- Jacint Reventós, *El doctor Cinto Reventós y su entorno*, Barcelona, Edicions 62, 1984.
- Jacint Reventós, Anna Garcia i Carme Piqué, *Història de la medicina catalana sota el franquisme*, Barcelona, Edicions Hacer, 1990.
- Albert Ribas i Massana, *La Universitat autònoma de Barcelona (1933-1939)*, Barcelona, Edicions 62, 1976.
- Michael Richards, *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 1999.
- Santiago Riera Tuèbols, *Història de la ciència a la Catalunya moderna*, Vic i Lleida, Eumo i Pagès Editors, 2003.
- Borja de Riquer, "Presentación" dins de Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997.
- Borja de Riquer, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Vic, Eumo, 2000.
- Fritz K. Ringer, *El ocaso de los mandarines alemanes. La comunidad académica alemana, 1890-1993*, Barcelona, Pomares-Corredor, 1995.
- Benjamín Rivaya García, "En torno a la Universidad y la guerra: el caso González Vicén (¿últimas noticias?)", *Sistema*, 121, juliol de 1994.
- Antoni Roca i Rosell, "Eduard Fontserè i Riba (1870-1970)", *Catalunya Recerca*, 5, Barcelona, DURSI, gener de 2004.
- Ramón Rodríguez, "Estudio preliminar", a Martin Heidegger, *La autoafirmación de la Universidad alemana. El rectorado, 1933-1934. Entrevista del Spiegel*, Madrid, Tecnos, 1989.

- Águeda M. Rodríguez Cruz, *Historia de la Universidad de Salamanca*, Salamanca, Fundación Ramón Areces, 1990.
- Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*, Madrid, Dykinson, 2002.
- Miguel Rodríguez-Pantoja (ed.), *Historia de la Universidad en Andalucía*, Sevilla, Consejería de Educación, Junta de Andalucía, 1996.
- Antonina Rodrigo, *Doctor Trueta, héroe anónimo de dos guerras*, Barcelona, Plaza & Janés, 1977.
- Emilio Romero, *Papeles reservados*, Barcelona, Plaza & Janés, 1986, volum II.
- Antonio Royo Villanova, *Treinta años de política antiespañola*, Valladolid, Santarén, 1940.
- Javier Rubio, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, San Martín, 3 vol., 1977.
- Javier Rubio, *Asilos y canjes durante la guerra civil española*, Barcelona, Planeta, 1979.
- Jordi Rubió i Balaguer, *Mestres, companys i amics*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991.
- Juan Luis Rubio Mayoral, "El profesorado de la Universidad de Sevilla. Aproximación al proceso de depuración política (1936-1939)", dins María Nieves Gómez García (ed.), *Universidad y poder. Problemas históricos*, Sevilla, GIHUS, 1993.
- Jaroslava B. Rudnyc'kyj, *Slavic and Baltic Universities in Exile*, Winnipeg, Slavistica, 1949.
- David Ruiz, "La memoria de Clarín en el Oviedo franquista", dins *Claves de Razón Práctica*, 122.
- Miguel Ángel Ruiz Carnicer, "Actitudes políticas, sociales y sindicales de los estudiantes universitarios españoles (1939-1960)", dins Jean-Louis Guereña, Ève-Marie Fell i Jean-René Aymes (eds.), *L'Université en Espagne et en Amérique Latine du moyen age a nos jours*, Actes del col·loqui de Tours, 12-14 de gener de 1990, Tours, Universitat de Tours, 1991.
- Carlos Saenz de la Calzada, "Educación y pedagogía", dins José Luis Abellán (dir.), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976, volum III.
- A. Sáez Alba, *La Asociación Católica Nacional de Propagandistas*, París, Ruedo Ibérico, 1974.
- Pedro Sainz Rodríguez, "Prólogo", dins Manuel L. Ortega, *Los hebreos en Marruecos*, Madrid, Nuestra Raza, 1934.
- Pedro Sainz Rodríguez, "Prólogo" a *Menéndez Pelayo y la educación nacional*, Santander, Instituto de España y Aldus, 1938.
- Pedro Sainz Rodríguez, *La escuela y el Estado Nuevo*, Burgos, Ministerio de Educación Nacional, 1938.
- Pedro Sainz Rodríguez, *La Universidad actual ante la cultura hispánica*, Madrid, Universitat de Madrid, discurs inaugural del curs 1939-1940, 1939.
- Pedro Sainz Rodríguez (dir.), *Historia de la revolución nacional española*, París, SIEP, 2 volums, 1940.
- Pedro Sainz Rodríguez i [?] Pastor Carbonell, *Leyes judiciales de España. Manual I leyes civiles*, Madrid, Aldecoa, 1942.

- Pedro Sainz Rodríguez, *Testimonio y recuerdos*, Barcelona, Planeta, 1978.
- Pedro Sainz Rodríguez, *Un reinado a la sombra*, Barcelona, Planeta, 1981.
- Pedro Sainz Rodríguez, *Semblanzas*, Barcelona, Planeta, 1988.
- Jordi Sales i Corderch, “Joaquim Xirau: relació amb el pensament i la cultura catalana” dins de C. Vilanou (coord.), *Joaquim Xirau filòsof i pedagog*, Barcelona, Facultat de Filosofia i Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1996.
- Jordi Sales i Corderch, “Jaume Serra Hünter. La doctrina de l’ideal”, *Catalunya Recerca*, 4, Barcelona, DURSI, octubre de 2003.
- Carlos Sampelayo, *Los que no volvieron*, Barcelona, Libros de la Frontera, 1975.
- Nicolás Sánchez-Albornoz, “La Fundación Rockefeller y los exiliados españoles”, *Historia 16*, núm. 216, Madrid, abril 1994.
- José Manuel Sánchez Ron i Thomas F. Glick, *La España posible de la Segunda República. La oferta a Einstein de una cátedra extraordinaria en la Universidad Central (Madrid 1933)*, Madrid, UCM, 1983.
- José Manuel Sánchez Ron, *Cinzel, martillo y piedra. Historia de la ciencia en España, siglos XIX y XX*, Madrid, Taurus, 1989.
- Ernest Sánchez i Santiró, “Els estudis científics en la Universitat contemporània: la Facultat de Ciències de València (1857-1936)”, dins *Doctores y escolares. Segundo Congreso de Historia de las Universidades hispánicas (Valencia 1995)*, València, Universitat de València, 1998.
- Ernest Sánchez i Santiró, *Científicos i professionals. La Facultat de Ciències de València (1857-1939)*, València, Universitat de València, 1998.
- Joaquim Sanesteban Extremera, “La depuració de funcionaris als inicis del franquisme: els casos de la Diputació de Barcelona i de l’Ajuntament de Sabadell”, dins Ramon Arnabat i Martí Marín (coord.), *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana*, Barcelona, Cossetània i Publicacions de la Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana, 1998.
- Josep Maria Sans i Puig, *Pere Bosch Gimpera*, Barcelona, Columna, 1994.
- Carles Santacana, *El franquisme i els catalans. Els informes del Consejo Nacional del Movimiento (1962-1971)*, Catarroja, Afers, 2000.
- Carles Santacana, “L’impacte del franquisme en la cultura catalana”, dins Narcís Figueras Capdevila i Antoni Reyes Valent (eds.), *Guerra civil i franquisme. Seixanta anys després*, Actes de les Jornades celebrades a Blanes, Girona, Centre d’Estudis Selvatans, 2000.
- Benito Sanz Díaz, *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia 1939-1975*, València, Albatros, 2002.
- Nicolás Sartorius i Javier Alfaya, *La memoria insumisa. Sobre la dictadura de Franco*, Madrid, Espasa, 1999.
- Enrique de Sena, “Guerra, censura y urbanismo: recuerdos de un periodista”, dins Ricardo Robledo (coord.), *Historia de Salamanca*, volum V, Salamanca, Centros de Estudios Salmatinos, 2001.
- Mila Segarra, *Pompeu Fabra*, Barcelona, Empúries.

- Rodolfo Serrano i Daniel Serrano, *Toda España era una cárcel. Memoria de los presos del franquismo*, Madrid, Santillana, 2003.
- Francisco Sevillano Calero, “Propaganda y dirigismo cultural en los inicios del *Nuevo Estado*”, *Pasado y Memoria*, 1, Alacant, Universitat d’Alacant, 2002.
- Miguel Siguan, “Joaquim Xirau. In Memoriam” dins de *Centenari Joaquim Xirau (1895-1995)*, Barcelona, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1995.
- César Silió y Cortés, *La Educación Nacional*, Madrid, Francisco Beltrán, 1914.
- Emilio Silva, Asunción Esteban, Javier Castán i Pancho Salvador (coord.), *La memoria de los olvidados. Un debate sobre el silencio de la represión franquista*, Valladolid, Ámbito, 2004.
- David Simón Lorda, *Médicos ourensáís represaliados na Guerra Civil e na posguerra. Historias da “longa noite de pedra”*, Ourense, Fundación 10 de marzo, 2002.
- Sinaia. Diario de la primera expedición de republicanos españoles a México*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, Instituto Mexicano de Cooperación Internacional, Universidad de Alcalá, 1999.
- Amadeu-J. Soberanas, *Notícia de Pere Bohigas i Balaguer, filòleg i bibliòleg*, Barcelona, Delfos, 1982.
- Jaume Sobrequés, Carme Molinero i M. Sala (eds.), *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*, Barcelona, Crítica i Museu d’Història de Catalunya, 2003.
- Josep M. Solé i Sabaté, *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985.
- Josep M. Solé i Sabaté (dir.), Cèlia Cañellas i Rosa Toran, *El Col·legi de Metges de Barcelona i la societat catalana del seu temps (1894-1994)*, Barcelona, Il·lustre Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 1994.
- María Ángeles Sotés Elizalde, *Universidad franquista: debate sobre la libertad de enseñanza (1939-1962)*, Barañáin, Eunsa, 2004.
- Herbert R. Southworth, *El mito de la Cruzada de Franco*, Barcelona, Plaza & Janés, 1986.
- Louis Stein, *Beyond Death and Exile. The Spanish Republicans in France, 1939-1955*, Cambridge, Harvard University Press, 1979.
- Luis Suárez Fernández, *Francisco Franco y su tiempo*, Madrid, Fundación Nacional Francisco Franco, 1984.
- Daniel Sueiro i Bernardo Díaz Nosty, *Historia del franquismo*, Madrid, Sedmay, 1977.
- Ramon Sugranyes de Franch, *Militant per la justícia. Memòries dialogades amb el pare Hilari Raguer*, Barcelona, Proa, 1998.
- Enrique Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y la tragedia española*, Burgos, Editorial Española, 1937.
- Josep Tarín-Iglesias, *Pere Grasses. Un vilafranquí universal*, Vilafranca del Penedès, Museu de Vilafranca, 1987.
- José Antonio Tojo Ramallo a *Testimonios de una represión. Santiago de Compostela, julio 1936 – marzo 1937*, La Corunya, Edición do Castro, 1990.
- Miguel Toledano, “Franquismo, el juicio de la historia”, *Boletín informativo*, 85, Madrid, Fundación Nacional Francisco Franco, febrero de 2001.

- Romualdo de Toledo, *Balmes, educador. "El Criterio" y la pedagogía española*, Madrid, Editorial Magisterio Español, 1943.
- Teodoro Toni Ruiz, "El nuevo bachillerato universitario español", *Hechos y dichos en pro y en contra de la Iglesia católica*, 53, Bilbao, 5 de noviembre de 1938, tomo V.
- Guillermo de la Torre, *Hacia una reconquista de la libertad intelectual*, Universitat de Puerto Rico, juliol-setembre de 1953.
- Gonzalo Torrente Ballester, *Muerte de un decano*, Barcelona, RBA, 1994.
- Antonio Trías Pujol, *La autonomía de la Universidad de Barcelona*, Barcelona, Camps Calmet, 1935.
- Manuel Tuñón de Lara, "Prólogo: La dictadura franquista y los maestros", dins Santiago Miró Fernández, *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Ciutat de Mallorca, Leonard Muntaner, 1998.
- Javier Tusell i Genoveva G. Queipo de Llano, *Los intelectuales y la República*, Madrid, Nerea, 1990.
- Javier Tusell i Gonzalo Álvarez Chillida, *Pemán. Un trayecto intelectual desde la extrema derecha hasta la democracia*, Barcelona, Planeta, 1998.
- Francesc Udina Martorell, *Notes històriques de la UAB*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.
- Miguel de Unamuno, *Cancionero*, Madrid, Akal, 1984.
- Isaura Varela González, "La Universidad de Santiago durante la guerra civil española (1936-1939)", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, 7, València, Universitat de València, 1988.
- Isaura Varela González, *La Universidad de Santiago de Compostela 1898-1936*, extracto de la tesis doctoral, Santiago de Compostela, 1987.
- Isaura Varela González, *La Universidad de Santiago, 1900-1936. Reforma universitaria y conflicto estudiantil*, La Coruña, Ediciós do Castro, 1989.
- Juan Vázquez de Mella, *La educación nacional*, Madrid, Junta de Homenaje a Mella, 1950.
- Santiago Vega Sombría, "La represión en la provincia de Segovia en los orígenes del régimen de Franco", *Hispania Nova*, 4, www.hispanianova.es, 2004.
- Eugenio Vegas Latapie, *El suicidio de la Monarquía y la Segunda República. Memorias políticas*, Barcelona, Planeta, 1983.
- Eugenio Vegas Latapie, *Los caminos del desengaño. Memorias políticas (II) 1936-1938*, Madrid, Tebas, 1987.
- Eugenio Vegas Latapie, *La frustración en la Victoria. Memorias políticas 1938-1942*, Madrid, Actas, 1995.
- José Venegas, *Las elecciones del Frente Popular*, Buenos Aires, Cuaderno de Cultura Española, 1942.
- Conrad Vilanou, "Joaquim Xirau i la constitució de la pedagogia com a ciència de l'acció educadora" dins de C. Vilanou (coord.), *Joaquim Xirau filòsof i pedagog*, Barcelona, Facultat de Filosofia i Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1996.
- Conrad Vilanou (coord.), *Emili Mira. Els orígens de la psicopedagogia a Catalunya*, Barcelona, Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1998.

- Conrad Vilanou i Josep Montserrat (eds.), *Mestres i exili*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002.
- Francesc Vilanova i Vila-Abadal, “Entre les restes del naufragi: els darrers temps de Gabriel Alomar a Egipte”, dins *Miscel·lània Joan Fuster*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, volum V, 1992.
- Francesc Vilanova i Vila-Abadal, *Repressió política i coacció econòmica. Les responsabilitats polítiques de republicans i conservadors catalans a la postguerra, 1939-1942*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1999.
- Francesc Vilanova i Vila-Abadal, “Exiliats catalans sota Vichy. Alguns testimonis”, a *L’Avenç*, 293, Barcelona, L’Avenç, juliol de 2004.
- CarmeloViñas Mey, “Universidad e Hispanidad”, dins *La Revolución Nacional desde la Universidad*, Cursillo de orientación nacionalsindicalista, Madrid, Radio Nacional de España, SEP, 1939.
- Ricard Vinyes, “Construyendo a Caín. Diagnósis y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos políticos”, *Ayer*, 44, Madrid, Marcial Pons, 2001.
- Albertina Vittoria, “L’Università italiana durante il regime fascista”, dins J.J. Carreras Ares i M.A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.
- Viure el primer exili: cartes britàniques de Pere Bosch i Gimpera 1939-1940*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d’estudis autonòmics i locals, 1998, núm. 2.
- Jesús Ynfante, *El santo fundador del Opus Dei. Biografía completa de Josemaría Escrivá de Balaguer*, Barcelona, Crítica, 2002.
- Pío Zabala Lera, *Hispanidad y Universidad*, Madrid, Asociación Cultural Hispano-Americana, 1940.
- Patricia Zambrana Moral i Elena Martínez Barrios, “Notas sobre la depuración universitaria: algunos casos concretos”, *Cuadernos Republicanos*, 46, Madrid, CIERE, juliol de 2001.
- Patricia Zambrana Moral i Elena Martínez Barrios, *Depuración política universitaria en el primer franquismo: algunos catedráticos de Derecho*, Barcelona, Cátedra de Historia del Derecho y de las Instituciones de la Universidad de Málaga, Grupo de Investigación de la Historia de las Instituciones Jurídicas, de los Sistemas Políticos y de las Organizaciones Sociales de la Europa Mediterránea, Institut pour la Culture et la Coopération de Montréal, 2001.
- María Zambrano i d’altres, *La otra cara del exilio: la diáspora del 39*, Madrid, Universitat Complutense, 1989.
- Joaquín Zurita, *Los círculos del exilio español en Europa (1939-1975)*, Saragossa, l’autor, 1985.

ÍNDEX

Introducció p. 5
Una República de ciutadans p. 15
Del laïcisme al nacional-catolicisme p. 37
La normativa depuradora p. 77
La Universitat de Barcelona p. 103
La Universitat de Madrid p. 141
Les Universitats de València i Múrcia p. 175
La Universitat de Granada p. 203
La Universitat d'Oviedo p. 217
La Universitat de Salamanca p. 229
La Universitat de Santiago p. 255
La Universitat de Saragossa p. 291
La Universitat de Sevilla p. 313
La Universitat de Valladolid p. 345
El atroz desmoche p. 369
A tall de conclusió p. 383
Bibliografia p. 391
Índex p. 419